

760131

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

HADİS TEKNİĞİ AÇISINDAN CİBRİL HADİSİ ve İSLÂM DÜŞÜNCESİNE YANSIMALARI

Doktora Tezi

Bekir Tatlı

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Bünyamin Erul

Ankara-2005

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

HADİS TEKNİĞİ AÇISINDAN CİBRİL HADİSİ ve İSLÂM DÜŞÜNCESİNE YANSIMALARI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Bünyamin ERUL

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof.Dr.İ.Hakkı ÜNAL
Prof.Dr.Mehmet ÖZDEMİR
Prof.Dr.Kâmil GAKIN
Doç.Dr.Bünyamin ERUL
Yrd.Doç.Dr.İsmail YÖRÜK

[Handwritten signatures of the jury members]

Tez Sınav Tarihi 12.04.2005

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ	4
1. Cibrîl Hadîsi İle Kastedilen Nedir?	4
2. Olayın Gerçekleşme Zamanı	5
3. Konunun Önemi ve Amacı	6
4. Araştırmanın Metodu.....	6
I. BÖLÜM	9
CİBRÎL VE GÖREVİ.....	9
A. Cibrîl'in Melekler Arasındaki Konumu	9
B. Cibrîl'in Tavsifi	10
1. Kutsal Kitaplarda.....	10
2. Kur'ân'da Bulunan Cibrîl ile İlgili Bilgiler	11
Âyetlerde Cibrîl İçin Kullanılan Diğer İfadeler	13
a. er-Rûh.....	13
b. Rûhu'l-Kudûs	15
c. er-Rûhu'l-Emîn.....	16
d. Rasûl	16
e. Şedîdu'l-kuvâ (Güçlü kuvvetli), Zû-mirra (Çok akıllı)	18
3. Hadîslerde Bulunan Cibrîl ile İlgili Bilgiler	19
4. Uydurma Rivâyetlerde Cibrîl Unsuru.....	21
C. Cibrîl'in Görevi.....	24
1. Allah ile Rasûlü Arasında Elçilik.....	26
2. Vahyin Geliş Şekilleri ve Meleğin Temessülü Meselesi	26
3. Meleğin Ashâbdan Dıhyetu'l-Kelbî Suretine Girmesi.....	33
4. Cibrîl'in Peygamberlerden Başkasına Görünmesi Meselesi.....	35
5. Cibrîl'in Sünneti İnzâl Ettiği İddiası ve Gayr-i Metlûv Vahiy Konusu	40
II. BÖLÜM.....	54
CİBRÎL HADÎSİ'NİN TARİKLERİ.....	54
A. BUHÂRÎ ÖNCESİ DÖNEM.....	54

<i>Cibrîl Hadîsi</i> 'nin Bulunmadığı Kaynaklar	54
<i>Cibrîl Hadîsi</i> 'nin Yer Aldığı Kaynaklar	60
I. Hz. Ömer ve İbn Ömer'den Birlikte Gelen Rivâyetler.....	60
1. Tayâlisî'nin (v. 204) <i>Müsned</i> 'i	60
2. İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235) <i>Musannef</i> 'i	62
3. Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) <i>Müsned</i> 'i.....	63
Birinci Rivâyet	63
İkinci Rivâyet.....	65
II. Sadece Abdullah b. Ömer'den Gelen Rivâyetler.....	67
1. Ebû Hanîfe'nin (v. 150) Eserleri	67
Birinci Rivâyet	68
İkinci Rivâyet.....	70
2. İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235) Eserleri	72
Birinci Rivâyet	72
İkinci Rivâyet.....	73
3. Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) <i>Müsned</i> 'i.....	74
Birinci Rivâyet	74
İkinci Rivâyet.....	75
Üçüncü Rivâyet.....	76
Dördüncü Rivâyet	77
III. Ebû Hureyre/Ebû Hureyre-Ebû Zerr'den Gelen Rivâyetler	78
1. İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235) Eserleri.....	78
a. Ebû Hureyre'den Gelen Birinci Rivâyet.....	78
b. Ebû Hureyre'den Gelen İkinci Rivâyet	79
2. İshâk b. Râhûye'nin (v. 238) <i>Müsned</i> 'i	81
a. Ebû Hureyre ve Ebû Zer'den Birlikte Gelen Rivâyet.....	81
b. Ebû Hureyre'den Gelen Birinci Rivâyet.....	83
c. Ebû Hureyre'den Gelen İkinci Rivâyet	83
3. Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) <i>Müsned</i> 'i	84
Ebû Hureyre'den Gelen Rivâyet	84
IV. Umeyr b. Katâde el-Leysî'den Gelen Rivâyet.....	86
V. Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik'ten Gelen Rivâyet.....	87

VI. İbn Abbas'tan Gelen Rivâyet.....	90
VII. İbn Mes'ûd'dan Gelen Rivâyet	92
VIII.Enes b. Mâlik'ten Gelen Rivâyet.....	93
IX. Câbir b. Zeyd'den Gelen Mürsel Rivâyet	93
X. Sahâbî Râvisi Belli Olmayan Rivâyet	94
DEĞERLENDİRME	95
B. BUHÂRÎ (v. 256) SONRASI DÖNEM	99
I. Abdullah b. Ömer-Ömer b. el-Hattâb Tarikiyle Gelen Rivâyetler.....	99
1. Kehmes b. el-Hasen Rivâyeti.....	99
2. Osman b. Ğiyâs Rivâyeti	107
3. Matar el-Verrâk Rivâyeti	110
4. Abdullah b. Atâ Rivâyeti	115
5. Atâ b. es-Sâib Rivâyeti	117
6. Diğerleri	118
a. Süleymân et-Teymî Rivâyeti	118
b. Atâ el-Horasânî Rivâyeti.....	124
c. er-Rukeyn b. er-Rabî' Rivâyeti:.....	125
d. Vebere b. Abdîrrahman Rivâyeti	126
II. Abdullah b. Ömer'den Gelen Rivâyetler	127
1. er-Rukeyn b. er-Rabî / Atâ b. es-Sâib Rivâyeti.....	128
2. Süleyman b. Büreyde Rivâyeti.....	130
3. Abdullah b. Dînâr Rivâyeti	135
4. Ali b. Zeyd Rivâyeti	137
5. İshâk b. Süveyd Rivâyeti	138
6. Atâ el-Horasânî Rivâyeti	139
7. Muhârib b. Disâr Rivâyeti.....	141
8. Hasen el-Kindî Rivâyeti.....	142
9. Atâ b. Ebî Rebâh Rivâyeti	144
10. Nâfi Mevlâ İbn Ömer Rivâyeti.....	146
11. Abdullah b. Atâ Rivâyeti	148
12. Yahyâ b. Ebî İshâk Rivâyeti.....	149
III. Ebû Hureyre'den Gelen Rivâyetler	151

1. İbn Uleyye Rivâyeti.....	152
2. Cerîr b. Abdilhamid Rivâyeti.....	156
3. Diğerleri.....	158
a. Umâre b. el-Ka'kâ' Rivâyeti	158
b. Cerîr b. Yezîd Rivâyeti	160
c. es-Serîyy b. İsmail Rivâyeti	162
d. Şehr b. Havşeb Rivâyeti	163
IV. Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den Birlikte Gelen Rivâyetler	164
1. Ebû Ferve Rivâyeti	165
2. Âmir eş-Şa'bî Rivâyeti	168
V. Enes b. Mâlik'ten Gelen Rivâyetler	168
1. Sâbit el-Bünânî Rivâyeti	168
2. er-Rabî b. Enes Rivâyeti	172
VI. İbn Abbas'tan Gelen Rivâyetler.....	173
1. Şehr b. Havşeb Rivâyeti.....	173
2. Ebû Zabyân Rivâyeti	176
VII. Cerîr b. Abdillâh'tan Gelen Rivâyet.....	177
VIII. Talha b. Ubeydillâh'tan Gelen Rivâyet	179
IX. Hz. Ali'ye İsnâd Edilen Rivâyet.....	180
DEĞERLENDİRME	182
III. BÖLÜM	188
CİBRÎL HADÎSİ'NİN İSLÂM KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI.....	188
TARİKLERİN KONULARINA GÖRE TAHLİLİ	188
1. Hadîsin Giriş Cümlesi	189
a. Kadere İnanmayan İnsanlarla İlgili Şikâyet.....	189
Ma'bed el-Cühenî Hakkındaki Malumat.....	190
b. Hz. Peygamber İçin Yapılan Özel Mekân (Dükkân).....	193
c. Hz. Peygamber'in Kendisine Soru Sormalarını İstemesi.....	194
2. Cibrîl'in Soru Sormak İçin Gelişi ve Fizikî Vasıfları.....	195
3. İslâm	198
4. İman.....	201
a. İman-İslâm İlişkisi.....	205

b. Kader Hakkında Yapılan Değerlendirmeler	214
5. İhsân	225
6. Kıyâmetin Zamanı	232
7. Beş Gayb Meselesi	233
8. Kıyâmetin Alâmetleri	238
a. Cârîyenin Efendisini Doğurması	240
b. Uzun Binalar Yapılması/Binâ Yapmakta Yarışılması ve Fakir Çobanların İnsanların Başına İdareci Olması	243
9. Soru Soran Kişinin Gidişi	246
10. <i>Cibrîl Hadîsi</i> 'nin Önemine Dair Yorumlar	249
SONUÇ	254
ÇALIŞMADA İSMİ GEÇEN RÂVÎLERİN HAYATLARI	260
BİBLİYOGRAFYA	326
ÖZET	347
ABSTRACT	348
EKLER	349

KISALTMALAR

age.	:	Adı geçen eser
agm.	:	Adı geçen makâle
a.mlf.	:	Aynı müellif
a.s.	:	Aleyhi's-selâm
AÜİF.	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	:	İbn
bkz.	:	Bakınız
c.c.	:	Celle Celâluhû
CT.	:	<i>el-Cerh ve't-ta'dîl</i>
çev.	:	Çeviren
DİA.	:	Diyânet İslâm Ansiklopedisi
DTCF.	:	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
H.z.	:	Hazreti
İEH.	:	İbn Ebî Hâtim
Krş.	:	Karşılaştırınız
md.	:	Maddesi
MÜİF.	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
s.	:	Sayfa
s.a.	:	Sallâ'l-lâhu aleyhi ve sellem
thk.	:	Tahkik
TB.	:	<i>Târîhu Bağdâd</i>
TK.	:	<i>Tehzîbu'l-Kemâl</i>
trc.	:	Terceme
t.y.	:	Tarih yok
v.	:	Vefatı
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve devamı
vr.	:	Varak
vs.	:	Ve saire
y.y.	:	Yer yok

ÖNSÖZ

Bu çalışma, *Cibrîl Hadîsi*'nin isnâd ve metin tetkiki ile birlikte onun İslâm düşüncesine etkilerini tespit etmeyi amaçlayan bir çalışmadır. Söz konusu etkinin boyutlarının tespit edilmesi, öncelikle bu hadisi nakleden bütün sahâbîlerin ve hadisin tüm tariklerinin eksiksiz olarak ortaya çıkarılmasını gerekli kılmaktadır. Bu düşünceden hareketle konusu ne olursa olsun İslâm kültür mirasının çeşitli alanlarına ait eserlerden *Cibrîl Hadîsi*'nin bütün tariklerinin tespit edilmesine gayret edilmiştir. Her ne kadar bunun gerçekleşmesi için bütün çabamızı ortaya koymaya ve titiz bir şekilde çalışmaya özen göstersek de, ulaşamadığımız, gözden kaçırdığımız yahut da haberdar olmadığımız rivâyetlerin bulunma ihtimali her zaman vardır.

Araştırmamız Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. **Giriş bölümü**, bu tezde söz konusu edilen *Cibrîl Hadîsi* ile ne kastedildiğinin ve bu hadiste anlatılan olayın hangi zaman diliminde meydana geldiğinin kısaca anlatıldığı bir bölümdür. Burada ayrıca konunun önemi ve amacı ile çalışmamızın metodu hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde, Cibrîl ve görevi hakkında genel bilgiler verilmiş, Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde Cibrîl için kullanılan diğer isimlere/sıfatlara değinilmiş, vahyin geliş şekilleri üzerinde durulmuş ve *Cibrîl Hadîsi*'ni yakından ilgilendirdiğini düşündüğümüz "meleğin temessülü" yani insan şekline girişi konusu ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Meleğin temessülü meselesi Fazlur Rahman'ın da bazı tenkitlerinin bulunduğu bizce önemli sonuçları olan bir meseledir. Bu yüzden onun eleştirileri de dikkate alınarak konunun işlenmesine gayret edilmiştir. Bu bölümde son olarak vahiy meleği olması hasebiyle sürekli irtibat kurulan Cibrîl-Sünnet ilişkisi ele alınmış; Hassân b. Atıyye'nin Cibrîl'in Sünneti inzâl ettiğine dair iddiaları konu edilmiştir.

İkinci bölüm, *Cibrîl Hadîsi*'nin tariklerinin hadis tekniği dahilinde ele alındığı bir bölümdür. Bu bölümün okuma, kıyaslama ve tasnif kolaylığı sağlaması açısından "Buhârî Öncesi" ve "Buhârî Sonrası" diye ikiye ayrılarak incelenmesi uygun bulunmuştur. Burada önce hadis metinleri verilmiş, sonra da isnâd ve metin değerlendirmeleri yapılmıştır. Konunun fazla uzatılmaması için metinlerin tercüme edilmesine genellikle gerek duyulmamıştır. Isnâd tahlilleri yapılırken konunun

akıcılığını bozacağı endişesiyle râvîlerin hayatları hakkında uzun bilgi verilmemiş, kısaca bir değerlendirme yapıldıktan sonra konuyla ilgili uzun malumat bu çalışmanın en sonuna havale edilmiştir. Bir de çok tanınmayan biri olmadıkça sahâbîlerin biyografilerinin verilmesine gerek görülmemiştir. İkinci bölümün her iki dönemi için de sonuç bölümünde bir değerlendirme yapılmıştır.

Üçüncü bölümde ise, *Cibrîl Hadîsi*'nin İslâm düşüncesine yansımalarının tespit edilmesine çalışılmıştır. Bu yapılırken önce hadis konularına göre tahlil edilmiş, daha sonra ise bu konularla ilgili İslâm âlimlerinin değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu aşamada her mezhebin görüşünün ayrı başlık altında incelenmesinin zorluğu düşünülerek mezhep görüşleri, muhteva tahlillerinin yapıldığı kısımda ve genellikle önce Ehl-i Sünnet mezhebi olmak üzere kronolojik olarak verilmiştir. Bu arada Mu'tezile, Zeydiyye, Şia ve İbâdiye gibi mezheplerin önde gelen ulemâsına ait görüşlere sınırlı da olsa işaret edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu mezheplerin *Cibrîl Hadîsi*'ni delil olarak kullanmaları noktasında işaret ettiğimiz bilgilerin bir nebze olsun fikir vereceği kanaatindeyiz. Ayrıca bu bölümde konuların tahlili yapılırken kullandığımız hadisler için herhangi bir şekilde isnâd incelemesi yapılmamıştır. Çünkü böyle bir şey yapılması durumunda bu araştırmanın hacminin gereğinden fazla büyümesi söz konusu olacaktı. Çalışma boyunca *Cibrîl Hadîsi* dışında delil olarak kullandığımız rivâyetler veya ulemâ görüşleri hakkında şayet tenkitlerimiz yahut farklı düşündüğümüz noktalar varsa bunları da ortaya koymaya çalıştık. Şayet herhangi bir tenkit getirmemiş isek, o konuda bizim fikrimizin de oradakiyle aynı olduğu varsayılmalıdır.

Konuyla ilgili isnâd şemaları en son bölümde Ekler kısmında yer almaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen tüm hocalarımıza teşekkürü bir borç biliyorum. Özellikle danışman hocam sayın Doç.Dr. Bünyamin ERUL'un özverili ve samimi desteklerini daima minnetle yad edeceğim. Çalışmanın her safhasında onun birikiminden ve tecrübesinden son derece istifade ettiğimi belirtmek isterim. Bunun yanında Doç.Dr. Kâmil ÇAKIN Bey de daima bilgilerini paylaşarak kıymetli zamanlarını ayırma nezaketini göstermiş ve yapıcı eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca Prof.Dr. Mehmet ÖZDEMİR Bey'in özellikle özel müzâkereler esnasında hatırlattığı çalışma teknikleri ve aşıladığı özgüven de benim için çok anlamlıdır. Bu çalışmanın öncesinde ders döneminde kendilerini tanıma şerefini elde ettiğim ve pek

çok konuda son derece müstefid olduğum değerli ilim adamları sayın Prof. Dr. M. Said HATİBOĞLU, Prof. Dr. Talat KOÇYİĞİT, Prof. Dr. Mücteba UĞUR ve Prof.Dr. İ. Hakkı ÜNAL beyleri anmadan geçemeyeceğim. Ve bilhassa bu günlere gelmemde ve yetişmemde en büyük emek sahibi olan hocam Musa ÖZDAĞ'ı da burada anarak bir nebze olsun şükran borcumu ifa etmek istiyorum.

Arş. Gör. Bekir TATLI
Ankara, 2005

GİRİŞ

Bu çalışmamızda “*Cibril Hadîsi*” diye meşhur olmuş hadîs hakkında bir kaynak taraması yapmaya çalışacağız. Çalışmayla yapmak istediğimiz şey bir durum tespitinden ibarettir. Bu kaynak taramasını, iki dönem arasında kıyaslama imkânı vermesi, varsa değişikliklerin daha net görülebilmesi ve tasnif kolaylığı sağlaması için “Buhârî Öncesi” ve “Buhârî Sonrası” olarak iki bölüme ayırarak yapmak arzusundayız. Her ne kadar böyle bir ayırım yapmadan bütün rivâyetleri peşpeşe sıralamak ve incelemek mümkünse de konuyu iki bölüme taksim ederek ele almanın daha avantajlı olduğunu düşünüyor ve böyle bir tercihte bulunuyoruz.

1. *Cibril Hadîsi İle Kastedilen Nedir?*

Tezimizin konusunu oluşturan ve çalışma boyunca kullanılan “*Cibril Hadîsi*” tabiri ile kastettiğimiz hadis, Cibrîl’in Peygamber’e (s.a.) bir insan suretinde gelerek *İslâm*, *iman*, *ihsân*, *kıyâmetin zamanı* gibi konularda sorular sorması olayından bahseden rivâyettir.¹ *Cibril Hadîsi* olarak meşhur hadis bazen “*İman Hadîsi*” olarak da adlandırılmıştır.²

Cibrîl’in Hz. Peygamber’e sorduğu soruların sırası rivâyetlere göre farklılık arz etmektedir. Bazen *iman*, *İslâm*’dan önce zikredilmekte iken, bazen de tersi veya daha değişik bir sıralama söz konusu olabilmektedir. Bu durumu açıklamak üzere çeşitli tevillere gidilmiş ise de doğrusu İbn Hacer’in (v. 852) dediği gibi olsa gerektir. Onun tercih ettiği görüşe göre, *Cibril Hadîsi*’nde anlatılan olay bir kere

¹ Az da olsa bu meşhur rivâyetin hâricinde bazı hadîsler için, mesela Cibrîl’in namaz vakitlerini öğretmesiyle ilgili hadîsler için de bu tabirin kullanıldığına rastlamak mümkündür. Örnek için bkz. İbn Rüşd, *Bidâyetu’l-müctehid*, s. 68 (Beyrût, t.y.); Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, I, 383 (I-IX, Beyrût, 1973).

² Mesela bkz. İbn Adıyy, *Kâmil*, IV, 73, VI, 464 (I-VII, Beyrût, 1409/1988); Beyhakî, *Şuabu’l-imân*, I, 239, 257; Kazvînî, *Muhtasarı Şuabi’l-imân*, s. 26 (Dimeşk, 1405); Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl (TK)*, XXVI, 625 (I-XXXV, Beyrût, 1400/1980); Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, XII, 279 (I-XXIII, Beyrût, t.y.); İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzib*, IX, 453 (I-XIV, Beyrût, 1404/1984). *Cibril Hadîsi*’nin tarihlerinin çoğunun kader inancına vurgu yapmasından olsa gerek, bu hadise “*iman ve kader hadisi*” veya sadece “*kader hadisi*” diyenlere de rastlanmaktadır. Mesela bkz. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Sünne*, II, 415 (I-II, Dimâm, 1406); Hatîb, *Târîhu Bağdâd (TB)*, II, 270 (I-XIV, Beyrût, t.y.); Makdisî, *el-Ehâdisu’l-muhtâre*, I, 328, 329 (I-X, Mekke, 1410); İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, XII, 57, (44) md. (I-XV, Beyrût, 1955-1956.)

gerçekleşmiştir ve olayın anlatımındaki farklılıklar ve takdim-tehir gibi hususlar râvilerden kaynaklanmaktadır.³

2. Olayın Gerçekleşme Zamanı

Rivâyetlerin büyük çoğunluğunda herhangi bir zaman diliminden söz edilmese de, kanaatimizce *Cibrîl Hadîsi*'nin haber verdiği olay, Hz. Peygamber'in vefatına yakın yıllarda olmalıdır. Çünkü bu hadis, *İslâm'ın* ve *imanın* şartları olarak kabul edilegelen unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibâdetlerin teşri kılınmasından sonra olayın gerçekleşmiş olması yüksek bir ihtimaldir. Nitekim, bir rivâyette bu olayın Hz. Peygamber'in âhir ömründe olduğuna dair bir bilgi mevcuttur.⁴ Buhârî şârihlerinden Bedruddin el-Aynî (v. 855) de olayın Hz. Peygamber'in âhir ömründe olduğu yönünde bir rivâyeti zikrederek bu yönde bir kanaat belirtmiş olmaktadır.⁵ İbn Hacer de (v. 852), Buhârî'de yer alan Ebû Hureyre rivâyetinin şerhi sadedinde, bu rivâyette niçin haccın zikredilmediği konusuyla ilgili değerlendirmeleri naklederken, olayın gerçekleştiği sırada haccın henüz farz kılınmadığı şeklindeki bir yorumu merdud kabul etmiş; delil olarak Süleyman et-Teymî'den gelen Ömer rivâyetinin baş tarafındaki: (أن رجلاً في آخر عمر النبي صلى الله عليه وسلم) ifadelerini vermiştir. İbn Hacer'in yorumuna göre "*ömrünün sonunda*" sözü, muhtemelen **Veda Haccı sonrasındaki dönemi** ifade etmektedir ve Cibrîl Hz. Peygamber'e **bütün ahkâmın inzâlinden sonra** gelmiş olmaktadır.⁶ **Muhammed Hamidullah** da, bu olayın hicrî 10. yılın son aylarına rastladığına dair bir rivâyeti Ebû Hâtim'in naklettiğini Semhûdî'den naklen ifade etmektedir.⁷ Bu yorumlar da konuyla ilgili kanaatimizi pekiştirmektedir.

³ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 87 (I-XIII, Mısır, 1301).

⁴ İbn Mende, *İmân*, I, 144 (no: 11); 145 (no: 12), (I-II, Beyrût, 1406); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâd*, IV, 586 (no: 1037), (I-IV, Riyâd, 1402).

⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, I, 340 (I-XI, Matbaa-i Âmire, 1308).

⁶ İbn Hacer, *Feth*, I, 89 (Mısır, 1301 baskısı).

⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 717, dipnot (I-II, İstanbul, 1993/1414). Hamidullah Semhûdî'nin eserinin (*Vefâu'l-vefâ bi ahhârî dâri'l-Mustafâ*) II. neşrine (1975) atıfta bulunmaktadır. Eserin sözü konusu baskısına ulaşma imkânımız olmadı. Rivâyetin hangi konuyla ilgili olarak kaydedildiğini bilemediğimiz için bu eserin Mısır, 1326 baskısında da bu rivâyete ulaşamadık. Ancak adı geçen kitabın bir özeti durumunda olan eserde (*Hulâsatu'l-Vefâ bi ahhârî dâri'l-Mustafâ*) gördüğümüz kadarıyla Ebû Hâtim'e atfedilen konu, Cibrîl'in gelişiyile ilgili konu değil gibidir. Bahsettiğimiz kısım da Semhûdî (v. 911), Medîne döneminin 10. yılında gerçekleşen bazı olayları zikretmektedir. Onun ifadesine göre 10. yılda Adıyy b. Hâtim, Benû Hanîfe, Ğassân, Necrân gibi heyetler Hz. Peygamber'e gelmişler; bundan sonra: "*Cibrîl (a.s.) insanlara dinlerini öğretmek için gelmiştir.*" Daha sonra ise en son gazve olan Tebûk gazvesi gerçekleşmiştir. (Bkz. Semhûdî, *Hulâsatu'l-Vefâ*, s. 105.,

3. Konunun Önemi ve Amacı

Cibrîl Hadîsi adıyla meşhur rivâyetin bütün tariklerinin tespit edilmesi ve bu tariklerin metin farklarının ortaya konulması ile bu hadîsin İslâm düşüncesine ne gibi yansımaları olduğunu, yani hangi mezhebe nasıl etki ettiğini daha iyi görmek mümkün olacaktır.

Tezimizin amacı, *İslâm*, *iman* ve *ihsân* gibi önemli esasları ihtiva eden *Cibrîl Hadîsi*'nin bütün tariklerini araştırdıktan ve metin farklarını ortaya koyduktan sonra bunların İslâm düşüncesine ne gibi yansımaları olduğunu tespit etmektir.

Cibrîl Hadîsi gibi son derece meşhur bir hadîsin bütün boyutlarıyla incelenmesi, bu hadîsin muhtevasının İslâm düşünce tarihimize ve İslâm mezheplerine ne kadar etkide bulunduğunu tespit edebilmemiz açısından çok önemlidir. Bu nedenle mezkur hadîsin bütün tariklerinin ortaya konulmasına gayret edilecek, bu tarikler arasındaki farkların mezheplere ne derece tesirinin olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

Bu hadîs, muhtevası bakımından diğer birçok hadîsten farklı olarak hep delil olarak kullanılmıştır. *Cibrîl Hadîsi*'nde yer alan *İman-islâm*, *ihsân*, *kıyâmet alâmetleri* gibi konular İslâm tarihi boyunca daima ilgi çekmiş, mezhepler arasında tartışma konusu olagelmıştır. Tartışmalara delil olan bu denli meşhur bir hadîsin hadîs tekniği açısından günümüz teknolojik gelişmelerinden (CD'ler vs.) de istifade edilerek daha geniş bir şekilde ele alınması faydalı bulunmuştur.

4. Araştırmanın Metodu

Hicretin özellikle birinci ve ikinci asırları *iman*, *İslâm* ve benzeri inanç konularının sıkça tartışıldığı bir zaman dilimidir. Hatta bundan sonra daha belirgin olarak ortaya çıkmaya başlayan hadîs müellefâtının konularının, bab ve kitap başlıklarının, özellikle imanla ilgili tartışmalar çerçevesinde oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Bu tartışma ortamında her bir grubun veya mezhebin, kendine Kur'ân'dan ve Rasûlullah'ın (s.a.) hayatından deliller getirme gayretine

y.y., 1285; krş. a.mlf., *Vefâu'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*, I, 226.) Bu konunun devamında müellif, Hz. Peygamber'in Safer ayından 10 gün kala (yani 20. gün) hastalandığını Ebû Hâtim'den naklen kaydetmiştir. İşte buradaki anlatımdan, sadece son söylediğimiz hususun (hastalanma hâdisesinin) Ebû Hâtim'den nakledildiği anlaşılmaktadır.

düşmesi de normal karşılanmalıdır. İşte bu safhada, *Cibrîl Hadîsi* gibi kapsamlı bir hadisin ne derece kullanıldığını tespit etmek arzusundayız.

Tezimizin konusunu araştırırken öncelikle *Cibrîl Hadîsi*'nin hangi tariklerden geldiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu yapılırken sadece hadîs kaynaklarının taranmasıyla yetinilmeyecek, aynı zamanda konusu ne olursa olsun İslâmî ilimlerin farklı alanlarında yazılmış eserler, cüzler, risâleler vs. de inceleme sahamız içinde olacaktır. Böylelikle ulaşabildiğimiz bütün kaynaklardan *Cibrîl Hadîsi*'nin varyantlarını ortaya koymaya çalışacağız. Kaynaklar taranırken, bunların müelliflerine nispetlerinin sahih olup olmadıkları hakkındaki tartışmalara girilmeyecektir. Bizim için önemli olan mümkün olduğunca fazla kaynaktan konumuz olan hadisin tariklerini ortaya koymaktır.

Ortaya çıkan bütün tariklerin isnâd ve metin tahlilleri tezimizin önemli bir safhasını oluşturacaktır. Özellikle aynı sahâbîden gelen farklı rivâyetlerin neden kaynaklandığı konusu üzerinde yeterince durmaya çalışacağız. Sözgelimi “İslâm nedir?” veya “İman nedir?” sorularına verilen cevapların farklı olması, bunlardaki ziyâde ve noksan bilgilerin mevcûdiyeti çalışmamız açısından son derece önem arz etmektedir. Aynı soruya verilen cevapların farklılığı, İslâm mezheplerini ne kadar etkilemiştir, hangi mezhep hangi rivâyeti esas almıştır gibi soruların cevabı, şüphesiz *Cibrîl Hadîsi*'nin bütün tariklerinin titiz bir şekilde ortaya konulmasıyla tam olarak ortaya çıkabilecektir. Elde ettiğimiz tariklerin her türlü yorumu esnasında şerhlere, tefsirlere, makalelere ve ansiklopedi maddelerine de müracaat edilecektir.

Cibrîl Hadîsi'nin ulemâ tarafından ilk dönemlerden itibaren hep bilindiğini ve dikkate alındığını düşünüyoruz. Anlaşıyor ki İslâm âlimleri bu hadîsi hep sahîh olarak kabul etmişler, çalışmalarında râvîleri açısından fazla tahlile tâbî tutmaya gerek duymamışlardır. Bizler ise *Cibrîl Hadîsi*'ni elimizden geldiği kadar her açıdan tahlil etmek istiyoruz. Kanaatimizce hadîsin aynı konuyla ilgili farklı muhtevası öncelikle râvîlerden kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber'in aynı hususu farklı zamanlarda farklı şekillerde açıklaması mümkün olsa da, konumuzu teşkil eden olayın bir defa gerçekleşmiş olması akla daha uygundur. Bu nedenle *iman*, *İslâm*, *kıyâmet alâmetleri* vs. ile ilgili soru ve cevaplar arasındaki farklar Hz. Peygamber'den değil, olayı bize nakleden râvîlerden kaynaklanmış olmalıdır.

Râvîler derken de, bunun büyük ölçüde sahâbe sonrası dönemin râvîleri olması daha muhtemeldir.

Çalışmamızda, hadisin bütün tariklerini ortaya koyduktan sonra bunlarla ilgili râvî şemaları yapılacaktır. Böylece şema üzerinde rivâyetin hangi râvîlerden geldiği, kimlerin daha çok ön plana çıktığı, yani bileşke râvîlerin kimler olduğu daha net bir şekilde görülebilecektir. Bileşke râvîlerin ortaya çıkarılması, bu kişilerin rivâyetin metnini etkileyecek herhangi bir ziyâde veya noksan bilgi üzerinde rol alıp almadıklarının anlaşılmasında büyük oranda yardımcı olacaktır. Bütün bu safhalar sonucunda ise, mümkün olduğu kadarıyla Hz. Peygamber'den (s.a.) gelen asla en uygun metni ortaya koymaya gayret edeceğiz.

I. BÖLÜM

CİBRİL VE GÖREVİ

A. Cibrîl'in Melekler Arasındaki Konumu

Gerek bir kısım âyetlerin zâhiri, gerekse rivâyetlerin geneli göz önünde bulundurulduğunda Cibrîl'in diğer meleklerin önünde yer aldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere Cibrîl'in isimlerinden birisi de *er-Rûh*'tur. Kur'ân'da bu ismin bazen diğer meleklerden ayrı olarak zikredildiği dikkat çekmektedir. Bakara suresinde Cibrîl diğer meleklerden ayrı ve Mîkâil'den önce zikredilmiştir: (من كان عدواً) “*Kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cibrîl'e ve Mîkâil'e düşman olursa bilsin ki Allah da, kâfirlerin düşmanıdır.*”¹ Burada Cibrîl ve Mîkâil'in diğer meleklerden ayrı olarak zikredilmesinin, onların faziletlerini gösterdiği yönünde haklı yorumlar vardır.² Fahrüddin er-Râzî (v. 604), Cibrîl'in Mîkâil'den de üstün olduğunu üç delille açıklamaya çalışmıştır. Buna göre âyette onun Mîkâil'den önce zikredilmiş olması; Mîkâil'in bedenlerin bekası için gerekli olan bereketi ve yağmuru indirmesine karşılık Cibrîl'in ruhların bekası için lâzım olan Kur'an'ı, vahyi ve ilmi indirmiş olması ve diğer bir âyette Cibrîl için: (مطاع ثم أمين) denilerek onun “*itaat edilen*” diye vasfedilmesi Cibrîl'in Mîkâil'den üstün olduğunu gösteren delillerdir.³

Bu örnekler Cibrîl'in (a.s.) hem genel olarak bütün meleklerin arasında, hem de bu meleklerin önde gelenleri arasında bir ayrıcalığa sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

Hadislerde yer alan anlatım da bundan farklı değildir. Mesela, Mi'râc olayını anlatan rivâyetlerde Hz. Peygamber'e (s.a.) semâya yükselişi esnasında Cibrîl rehberlik etmiştir.⁴ Yine Ebû Hureyre'den nakledilen bir rivâyet bu konuda fikir

¹ Bakara, 2/98.

² Mesela bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, III, 215 (I-XXXII, Beyrût, 1414/1993); Kurtubî, *Tefsîr*, II, 27 (I-XX, 1413/1993, Beyrût).

³ Râzî, *age.*, III, 215.

⁴ Örnek için bkz. Buhârî, *Salât* 1, *Tevhid* 37, *Bed'ü'l-halk* 6, *Fezâilu's-sahâbe* 71, *Enbiyâ* 44 (*Sahîhu'l-Buhârî*, I-VII, Beyrût, 1410/1990); Müslim, *İman* 259, 263 (*Sahîhu Müslim*, I-V, Beyrût, t.y.); Nesâî, *Salât* 1 (*Sünenü'n-Nesâî (el-Müctebâ mine's-Sünen)*, I-VIII, Beyrût, 1409/1988+ Beyrût, 1412-1992).

verebilecek bilgiler içermektedir. Hz. Peygamber'in anlattığına göre, Allah Teâlâ bir kulu sevdiğinde Cibrîl'e bunu bildirir ve onun o kişiyi sevmesini ister, Cibrîl de onu sever. Akabinde Cibrîl bu durumu semâ ehline aktarır ve onlar da o kulu severler. Daha sonra da yeryüzünde yaşayanlar onu severler.⁵ Buradaki anlatımdan, Cibrîl'in diğer semâ ehlinin önünde geldiği sarîh olarak anlaşılmaktadır.

Nevevî (v. 676), Cibrîl'in mertebesinin yüceliğini gösteren delillerin açık olduğunu söyleyerek onun zikredildiği bazı âyetleri ve hadisleri misal getirmiş, Cibrîl'in faziletinin yüceliğine dair sahih hadislerin çok ve meşhur olduğunu belirtmiştir.⁶ Aynı düşüncenin bir ürünü olarak İbn Kesîr (v. 774) de tefsirinin bir yerinde Hz. Peygamber'i "*Beşerin Efendisi*" olarak vafettikten sonra Cibrîl'i "*Meleklerin Efendilerinden*" şeklinde tavsif etmiştir.⁷

B. Cibrîl'in Tavsifi

Bu meşhur meleği anlatmak üzere dinî metinlerde kullanılan ifadelerin başında "Cibrîl" ve "Cebrâil" kelimeleri gelmektedir. Bununla birlikte onun için kullanılan başka isimler ve sıfatlar da vardır. Bu konuyu kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. Kutsal Kitaplarda

Tevrat'ta bizzat Cebrail isminin geçtiği yerler mevcuttur.⁸ Bunlardan birinde onun bir insan şeklinde görüldüğü (temessül ettiği) de anlatılır: "*...Ve vaki oldu ki ben Daniel, bu rüyeti görünce, onu anlayayım diye araştırdım; ve işte karşımda biri durdu, sanki bir insan görünüşü. Ve Ulay ırmağı ortasından bir adam sesi işittim ve çağırıp dedi: Ey Cebrail, rüyeti buna anlat...*"⁹ Tevrat'ta bir vesileyle zikredilen "*ketenler giyinmiş adam*"ın¹⁰ da Cebrail olduğu belirtilmektedir.¹¹ Ahd-i Atik'te ve apokriflerde verilen bilgilere göre Cebrâil altı meleklerle birlikte Tanrı'nın huzurunda sol tarafta durur, azizlerin duasını ona iletir, cennete nezaret eder; birinci semanın

İsrâ ve Mi'râc ile ilgili rivâyetler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tatlı, Bekir, *Kütüb-i Sitte'de İsrâ ve Mi'râc Hadisleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000.

⁵ Buhârî, *Bed'ül-halk*, 6 (no: 3037); Müslim, *Birr* 157.

⁶ Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, I, 151-152 (I-III, Beyrût, 1996).

⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 104-105 (I-IV, Beyrût, 1401).

⁸ Mesela bkz. Daniel, 8/16; 9/21 (*Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, İstanbul, 1993).

⁹ Daniel, 8/15-16.

¹⁰ Hezekiel, 9/3; 10/2.

¹¹ Blau, Ludwig, *The Jewish Encyclopedia*, V, 541, "Gabriel" md. (I-XII, London, 1903); J. Pedersen, *The Encyclopedia of Islam*, II, 363, "Djabrail" md., (Leiden, 1983).

hâkimidir; en önemli şefaattçidir, kötülerini yok eder, şeytanları ateş fırınına atar ve tabii güçleri yönetir.¹²

Hristiyanların bugün ellerinde bulunan kutsal kitapları İncil'de de Cebrail'in ismi geçmektedir. Mesela Luka İncili'nde onun Zekeriya'ya görüldüğünden ve kendisinin Cebrail olduğunu söylediğinden bahsedilir.¹³ Bu kısmın devamında da Cebrail'in Hz. Meryem'e gelerek ona Hz. İsa'ya hamile kalacağını söylediği anlatılır. Bu durum Cebrail'in tebliğ işiyle uğraştığını göstermektedir. İncil'in pek çok yerinde *Kutsal Ruh* (Holy Spirit) ve benzeri ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.¹⁴ Fakat söz konusu ifadelerin Cebrail için kullanıldığını söylemek mümkün gözükmemektedir.¹⁵

Bu kısa örnekler, Cebrail'in İslâm'da olduğu gibi diğer semâvi dinlerde de saygın bir konumda olduğunu göstermeye kâfidir.

2. Kur'ân'da Bulunan Cibrîl ile İlgili Bilgiler

Kur'ân-ı Kerim'de *Cibrîl* kelimesinin bizzat geçtiği üç âyet vardır.¹⁶ Bunlardan ikisi Bakara suresinde peşpeşe gelmektedir. Bu âyetler şu şekildedir:

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ

“De ki: Kim *Cibrîl*'e düşman ise şunu iyi bilsin ki, Allah'ın izniyle önündekini doğrulayıcı, müminler için de müjdecî ve bir hidâyet rehberi olarak onu (Kur'ân'ı) senin kalbine o indirmiştir.”¹⁷

مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ

“Kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, *Cibrîl*'e ve Mikâil'e düşman olursa bilsin ki Allah da, kâfirlerin düşmanıdır.”¹⁸

¹² Yavuz, Yusuf Şevki, *DİA*, VII, 202, "Cebrâil" md. (İstanbul, 1993). Ayrıca bkz., Cross, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, s. 543, "Gabriel" md. (New York, 1985); Dufour, *Dictionary of the New Testament*, (translate: Prendergast, Terence) s. 205, "Gabriel" md. (San Francisco, 1983); Mc Kenzie, *Dictionary of the Bible*, s. 291, "Gabriel" md. (New York, 1965).

¹³ Luka 1/19 (*İncil, New Testament- New International Version*, Türkçe-İngilizce, İstanbul, 1999).

¹⁴ Örnek olarak bkz. Matta, 1/18, 20, 3/16, 12/32; Markos, 1/10; Luka, 3/22; Yuhanna, 1/33; Habercilerin işleri, 2/33, 10/38, 23/8.

¹⁵ Açıklamalar için bkz. Dufour, *Dictionary of the New Testament*, s. 383-384, "Spirit" ve "Spirit of God, Holy Spirit" md.; Cross, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, s. 660-661, "Holy Spirit" md.; Mc Kenzie, *Dictionary of the Bible*, s. 840-845, "Spirit" md.; Rahner, *Dictionary of Theology*, s. 219-220, "Holy Spirit" md. (New York, 1985); Schmaus, *Encyclopedia of Theology*, s. 642-650, "Holy Spirit" md. (New York, 1986).

¹⁶ Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-müfrehes*, s. 163 (İstanbul, 1411/1990).

¹⁷ Bakara, 2/97.

¹⁸ Bakara, 2/98.

Peşpeşe gelen bu âyetlerin nüzul sebeplerinin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Müfessir Kurtubî (v. 671) ilk âyetten sonra sebep-i nüzul sadedinde bazı şeyler söylemektedir. Buna göre Yahudiler Hz. Peygamber'e gelmiş, her peygambere Rabbinden risâlet ve vahiy getiren bir melek geldiğini söyleyerek kendisine eşlik eden meleğin kim olduğunu sormuşlar ve bunun cevabına göre kendisine tâbi olacaklarını belirtmişlerdir. Hz. Peygamber onlara: "*Cibrîl!*" diye cevap verdiğinde onlar: "*O, harbi ve kütâli indirendir; bizim düşmanımızdır! Şayet yağmuru ve rahmeti indiren Mikâil olduğunu söyleseydin sana tâbi olurduk!*" derler. Bunun üzerine 98. âyetin sonuna kadar olan kısımlar nâzil olur.¹⁹ Fahrüddin er-Râzî (v.604) bu âyetlerin sebep-i nüzulü hakkında üç tevcihi kaydettikten sonra bir tercihte bulunmuş ve kendi kanaatine doğruya en yakın ihtimali ortaya koymuştur. Buna göre Yahudilerin Cibrîl'e düşman olmalarının sebebi, onun Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı getirmiş olmasıdır ki âyetin devamının: (فَإِنَّهُ نَزَلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ) şeklinde gelmesi de bunu göstermektedir.²⁰ Râzî'nin bu yorumu daha makul görünmektedir.²¹

Cibrîl'in isminin geçtiği üçüncü âyet de şöyledir:

إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ

"Eğer ikiniz (Hz. Âişe ve Hafsa) de Allah'a tevbe ederseniz (yerinde olur); çünkü kalpleriniz sapmıştı. Ve eğer Peygamber'e karşı birbirinize arka verirsiniz bilirsiniz ki, onun dostu ve yardımcısı Allah, Cibrîl ve müminlerin sâlihleridir. Bunların ardından melekler de (ona) yardımcıdır."²²

Bu âyetin, Tahrîm suresinin baş tarafında anlatılan ve bal şerbeti içirilmesi neticesi gelişen olay sonrasında Rasûlullah'a (s.a.) moral vermek üzere gelen Hz. Ömer'in: "*Kadınlar yüzünden neden kendini üzüyorsun? İstersen onları boşarsın; çünkü Allah seninle beraberdir, O'nun melekleri, Cibrîl, Mikâil, ben, Ebû Bekr ve*

¹⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, II, 26 (1413/1993, Beyrût baskısı). Rivâyetle ilgili olarak bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 274 (I-VI, Mısır, t.y.); Nesâî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, V, 336 (I-VI, Beyrût, 1411/1991); Taberânî, *Kebîr*, XII, 45 (I-XX, Musul, 1404/1983).

²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, III, 211-212.

²¹ Bu âyetlerin nüzul sebebiyle ilgili çeşitli rivâyetler için bkz. Taberî, *Tefsîr*, I, 431-436, XV, 156 (I-XXX, Beyrût, 1405); Vâhidî, *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*, s. 32-34 (Beyrût, 1411/1991); İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 130-133, 382-383, III, 62.

²² Tahrîm, 66/4.

müminler de senin yanındayız!" sözlerini tasdik amacıyla nâzil olduğu yönünde bilgiler vardır.²³

Âyetlerde Cibrîl İçin Kullanılan Diğer İfadeler

Âyetlerde Cibrîl için kullanılan başka ifadeler de bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde özetlenebilir:

a. er-Rûh

Kur'ân'da *er-Rûh* kelimesi, dört defa *meleklerle* birlikte kullanılmıştır.²⁴ Bazen bu kelime meleklerden sonra, bazen de meleklerden önce zikredilmiştir. Söz konusu âyetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

تخرج الملائكة والروح إليه في يوم كان مقداره خمسين ألف سنة

"Melekler ve *Rûh* oraya, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar."²⁵

Taberî (v. 310) burada zikri geçen "Ruh"un Cibrîl (a.s.) olduğunu söylemiştir.²⁶ Kurtubî (v. 671) bu konuda dört tevcih nakletmiş, ilk tevcih olarak onun Cibrîl olduğunu ifade etmiş ve bunun aynı zamanda İbn Abbas'ın görüşü olduğunu belirtmiştir.²⁷ İbn Kesîr (v. 774) de bunun muhtemelen "hassın âmma atfı" cinsinden bir atıf olduğu ve onunla Cibrîl'in kastedildiği yorumunda bulunmuştur.²⁸

يوم يقوم الروح والملائكة صفا لا يتكلمون إلا من أنن له الرحمن وقال صوابا

"*Rûh* ve melekler saf saf olup durduğu gün, Rahmân'ın izin verdiklerinden başkaları konuşamazlar; konuşan da doğruyu söyler."²⁹ Bu âyette söz edilen "Ruh" ile ne kastedildiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Bununla birlikte pek çok yoruma göre burada bahsi geçen Ruh yine Cibrîl'dir.³⁰ Müfessir Râzî (v. 604), bu kelime ile kastedilenin Cibrîl olduğu görüşünü ed-Dahhâk ve eş-Şa'bî'den naklen bildirmiş ve bunun aynı zamanda Kâdi (Ebû Bekr el-Bâkullânî?)'nin kanaatince de tercih edilen

²³ Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 162; Kurtubî, *Tefsîr*, XVIII, 125 (1413/1993, Beyrût baskısı); İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 390. Olayın ayrıntıları için bkz. Müslim, Talak 30; Bezzâr, *Müsned*, I, 304.

²⁴ Bkz. Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfesshes*, s. 326.

²⁵ Meâric, 70/4.

²⁶ Taberî, *age.*, XXIX, 70.

²⁷ Kurtubî, *age.*, XVIII, 183. Diğer üç tevcihe göre âyette "Ruh" olarak ifade edilen, "Yüce yaratılışlı başka bir melek", "Allah'ın mahlukatından insana benzeyen, ama insan olmayan bir varlık" ve "meyyitin ölüm anında alınan alınan ruhu"dur.

²⁸ İbn Kesîr, *age.*, IV, 419.

²⁹ Nebe, 78/38.

³⁰ Diğer görüşlerle birlikte bkz. Taberî, *Tefsîr*, XXX, 22-24; Kurtubî, *Tefsîr*, XIX, 121-122; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 466-467.

görüş olduğunu; çünkü Kur'ân'ın bu ismin Cibrîl'in ismi olduğunu gösterdiğini söylemektedir.³¹

Diğer bir âyette *Ruh*'un meleklerle kadir gecesinde indiği şöyle anlatılır:

ليلة القدر خير من ألف شهر تنزل الملائكة والروح فيها بإذن ربهم من كل أمر سلام هي حتى مطلع الفجر

“Kadir gecesini bin aydan daha hayırlıdır. O gecede Rablerinin izniyle melekler ve *Rûh*, her iş için iner dururlar. O gece, tâ fecrin doğuşuna kadar esenlik doludur.”³² Taberî, bu âyetteki *Rûh*'un Cibrîl olduğu yönünde bir yorumu kaydetmiştir.³³ Râzî burada bahsi geçen "Ruh" ile neyin kastedilmiş olduğu konusunda sekiz adet görüş naklettikten sonra kendi görüşünü beyan etmiş, en doğrusunun Cibrîl olduğunu söylemiştir.³⁴ Benzer yorumları nakleden Kurtubî bunlardan önce kendi görüşünü vererek onun Cibrîl olduğunu ifade etmiştir.³⁵ İbn Kesîr de diğer yorumlardan önce ilk tevcih olarak, onun Cibrîl olduğunu belirterek; bu âyetteki ifadeyi yine "hâssın âmma atfı" cinsinden kabul etmiştir.³⁶

Rûh kelimesi bunların dışında bir yerde de Hz. Meryem'e gelen şahıs için kullanılmıştır:

فاتخذت من دونهم حجابا فأرسلنا إليها روحنا فتمثل لها بشرا سويا قالت إني أعوذ بالرحمن منك إن كنت تقيا قال إنما أنا رسول ربك لأهب لك غلاما زكيا

“(Meryem) onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken biz ona *Rûhumuzu* gönderdik de o, kendisine tam bir insan şeklinde göründü. (Meryem) dedi ki: Senden, çok esirgeyici olan Allah'a sığınırım! Eğer Allah'tan sakınan bir kimse isen (bana dokunma!). (Melek): Ben yalnızca sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamam için Rabbinin bir elçisiyim, dedi.”³⁷ Meryem suresindeki bu âyetler meleğin (Cibrîl) insan suretine girdiği konusunda sarıh bilgiler içermektedir. Hz. Meryem'e bir beşer suretinde gelen *Ruh*'un da Cibrîl (a.s.) olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Taberî onun Cibrîl oluşuyla ilgili pek çok görüş nakleder.³⁸ Râzî'nin ifadesine göre, müfessirler bu konuda ihtilaf etmişlerdir; ancak onların çoğu, burada

³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXXI, 25.

³² Kadir, 97/3-5.

³³ Taberî, *Tefsîr*, XXX, 260.

³⁴ Râzî, *age.*, XXXII, 35. Râzî'ye göre onun diğer meleklerden ayrı olarak zikredilmesi, Cibrîl'in şerefini gösterir ve sanki diğer melekler bir kefeye, *Rûh* bir kefeye denmek istenmiştir.

³⁵ Kurtubî, *age.*, XX, 90.

³⁶ İbn Kesîr, *age.*, IV, 532.

³⁷ Meryem, 19/16-19.

³⁸ Taberî, *age.*, XVI, 60.

bahsi geçen Rûh'un Cibrîl olduğunu söylemiştir.³⁹ Kurtubî de bu kanaati paylaştığını açıkça göstermektedir.⁴⁰ İbn Kesîr sıraladığı bazı ulemânın kanaatlerinin bu yönde olduklarını söyledikten sonra bunun Kur'ân'ın zâhirine de uygun olduğunu belirtir.⁴¹ Bu yöndeki görüşleri uzatmak mümkündür.⁴²

b. Rûhu'l-Kudûs

Rûhû'l-Kudûs ifadesi Kur'ân'da dört defa geçmektedir.⁴³ Bunlardan üçünde Hz. İsa'nın (a.s.) *Rûhû'l-Kudûs* ile desteklendiği haber verilmekte, birinde ise Kur'ân'ın *Rûhû'l-Kudûs* vasıtasıyla indirildiği belirtilmektedir. Bunlar şu şekildedir:

وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ

"Meryem oğlu İsa'ya da mucizeler verdik ve onu *Rûhu'l-Kudûs* ile destekledik."⁴⁴

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدْنَاكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا

"Allah o zaman şöyle demişti: Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene nimetimi hatırla! Hani seni *Rûhu'l-Kudûs* ile desteklemiştim. (Bu sayede) sen beşikte iken de, yetişkin çağında da insanlarla konuşuyordun."⁴⁵

Kur'ân'ı Rûhu'l-Kudûs'ün indirdiğine dair âyet ise şöyledir:

قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ

"De ki: Onu, *Rûhu'l-Kudûs*, iman edenlere sebat vermek; Müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için Rabbinin katından hak olarak indirdi."⁴⁶

Yukarıda İncil'de geçtiğini belirttiğimiz ifadelerin aksine, bu âyetlerde geçen "*Rûhû'l-Kudûs*" tabiriyle Cibrîl'in (a.s.) kastedildiği konusunda müfessirler arasında neredeyse ihtilaf yok gibidir.⁴⁷ İmam Mâturîdî (v. 333) onunla kastedilenin Cibrîl

³⁹ Râzî, *age.*, XXI, 197.

⁴⁰ Kurtubî, *age.*, XI, 62.

⁴¹ İbn Kesîr, *age.*, III, 116.

⁴² Mesela *Fususul-hikem* şârihi olarak tanıtılan Abdullah Efendi el-Bosnevî de şu ifadeleri kullanmıştır: "Vaktâ ki, nass-ı Kur'ân ile sâbit oldu ki Cibrîl-i Emîn Meryem'e İsa'yı (aleyhimâ's-selâm) nefh için beşer-i seviyy suretinde mütemessil oldu..." (Bkz. *er-Risâle fî temessülü Cibrîl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nazif Paşa Bölümü, demirbaş no: 509-02, vr. a.)

⁴³ Bkz. Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-müfessires*, s. 326.

⁴⁴ Bakara, 2/87, 253.

⁴⁵ Mâide, 5/110.

⁴⁶ Nahl, 16/102.

⁴⁷ Mesela bkz. Taberî, *age.*, I, 404-405, III, 2, VII, 127, XIV, 177; Kurtubî, *age.*, II, 18; İbn Kesîr, *age.*, I, 123, 305, II, 116, 587. Yaygın kanaatin aksine *Rûhu'l-Kudûs*'ün "İncil" veya "İsm-i A'zam"

olduğu yönünde bir nakilde bulunmaktadır.⁴⁸ Meşhur dilcilerden Râğıb el-İsfehânî (v. 425'ler) de aynı fikirdedir.⁴⁹

c. er-Rûhu'l-Emîn

Bu ifade Kur'ân-ı Kerim'de bir defa geçer.⁵⁰ Hz. Peygamber'e (s.a.) Kur'ân'ı indiren kişi şu âyette *er-Rûhu'l-Emîn* olarak vasıflandırılmaktadır:

وإنه لتنزِيل رب العالمين نزل به الروح الأمين على قلبك لتكون من المنذرين

"*Muhakkak ki o (Kur'ân) âlemlerin Rabbinin indirmesidir. Onu Rûhu'l-Emîn uyarıcılardan olası diye senin kalbine indirmiştir.*"⁵¹

Rûhu'l-Emîn'in Cibrîl olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.⁵² Râzî, peygamberlere ve başkalarına ilettiği şeyler konusunda güvenilir olması nedeniyle onun "emin" diye vasfedildiğini söyler.⁵³

d. Rasûl

Kur'ân'da Cibrîl için kullanılan kelimelerden biri de "Rasûl"dür. Çoğunlukla Peygamberler için kullanılan bu kelimenin az da olsa onu anlatmak üzere kullandığı görülmektedir. Biraz önce değindiğimiz, Hz. Meryem'e gelen şahısla ilgili âyette bu kelime de geçer:

قال إنما أنا رسول ربك لأهب لك غلاما زكيا

"(Cibrîl): *Ben yalnızca sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamam için Rabbinin bir elçisiyim, dedi.*"⁵⁴ Hz. Meryem'e gelen Rasûl'ün Cibrîl olduğunu bu âyeti ele aldığımız kısımda görmüştük.

Bir kısım âyetlerde "Rasûl" kelimesi Kur'ân'ı getiren elçiden bahsedilirken söz konusu edilir. Bunun misali biri Hâkka, diğeri Tekvîr suresinde olmak üzere Kur'ân'da iki yerde "kerîm (değerli/şerefli) Rasûl" şeklinde geçen şu âyettir:

إنه لقول رسول كريم

olduğu, Hz. İsa'nın bunlarla desteklendiği yönünde de yorumlar vardır. (Bkz. Taberî, *age.*, I, 404; Kurtubî, *age.*, II, 18.)

⁴⁸ Mâturîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, s. 186 (Bağdâd, 1404/1983, thk. Muhammed Müstefizu'r-Rahmân).

⁴⁹ Râğıb, *Müfredât*, s. 369, (روح) md., 660, (قدس) md. (Beyrût, 1412/1992, thk. Safvân Adnân Dâvudî).

⁵⁰ Bkz. Abdalbâkî, *age.*, s. 326.

⁵¹ Suarâ, 26/192-194.

⁵² Taberî, *age.*, XIX, 112; Râzî, *age.*, XXIV, 167; Kurtubî, *age.*, XIII, 93; İbn Kesîr, *age.*, III, 348.

⁵³ Râzî, *age.*, XXIV, 167.

⁵⁴ Meryem, 19/19.

"Hiç şüphesiz o (Kur'ân) çok değerli bir **Rasûlün** sözüdür."⁵⁵ Bu âyette zikri geçen "Rasûl" ile kimin kastedildiği konusunda müfessirler arasında ihtilaf vardır. Bunlardan büyük bir kısmına göre burada söz edilen Rasûl, Hz. Peygamber'dir. Taberî'nin böyle düşündüğü anlaşılmaktadır.⁵⁶ Fakat Taberî benzer bir ifadeyle Tekvîr suresinde geçen "Rasûl" ile Cibrîl'in kastedildiğini söylemiştir.⁵⁷ İbn Kesîr de Hâkka suresinde Hz. Peygamber'in, Tekvîr suresinde ise Cibrîl'in kastedildiği kanaatindedir. Onun ifadesiyle Allah Kur'ân'ı bir defasında *melekî Rasûl'e*, bir defasında da *beşerî Rasûl'e* izafe etmiştir; çünkü her ikisi de Allah'ın vahyinin ve kelâmının güvenilir mübelliği konumundadır.⁵⁸ Râzî'nin, Hâkka suresindeki bu âyetin tefsirinde belirttiğine göre, ulemânın çoğu burada kastedilenin Muhammed (a.s.), Tekvîr suresinde kastedilenin ise Cibrîl (a.s.) olduğu görüşündedir.⁵⁹ Râzî ulemânın her iki âyetin de devamını dikkate alarak böyle bir yorumda bulunduğunu ve bunun doğru olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Kurtubî ise Tekvîr suresindeki ifadeleri Hâkka suresindeki âyetin tefsiri olarak düşünmüş ve burada kastedilenin Cibrîl olduğu yorumunu öncelikle kaydetmiştir.⁶¹ Her iki yorum da makul gözükmele birlikte âyetlerin siyak-sibâkını dikkate alan çoğunluğun görüşünün daha isabetli olduğu söylenebilir.

Tekvîr suresindeki âyetler ise şu şekildedir:

إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأَفْقِ الْمُبِينِ

"O (Kur'ân), **şüphesiz değerli, güçlü ve Arş'in sahibi katında itibarlı bir Rasûlün** sözüdür. O orada **saygın ve güvenilen (bir elçi)**dir. Arkadaşınız da mecnûn değildir. And olsun ki onu apaçık ufukta görmüştür."⁶² Bu âyette söz edilen Rasûl'ün yine "kerîm" sıfatının yanı sıra "kuvvetli", "itibarlı/saygın" ve "güvenilir" sıfatları ile de anıldığı görülmektedir. Burada kendisinden bahsedilen Rasûl'ün ulemânın çoğunluğuna göre Cibrîl olduğunu az yukarıda Râzî'den naklen ifade etmiştik. Hâkka suresinde Hz. Peygamber'in kastedildiği görüşünde olanların da Tekvîr

⁵⁵ Hâkka, 69/40.

⁵⁶ Taberî, *Tefsîr*, XXIX, 66.

⁵⁷ Taberî, *age.*, XXX, 79-80.

⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 418; krş. IV, 480.

⁵⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, XXX, 117.

⁶⁰ Râzî, *age.*, XXX, 117-118.

⁶¹ Kurtubî, *Tefsîr*, XXVIII, 178.

⁶² Tekvîr, 81/19-23.

suresinde Cibrîl'in kastedildiği konusunda bir ihtilafı olmadığını yine yukarıda görmüştük. Bu nedenle bu kısımda fazla yorum yapmaya ihtiyaç yoktur diyebiliriz.

Üzerinde durduğumuz bu âyetlerin yanı sıra, Hz. Musa'nın kavminden **Sâmirî** adında bir kişinin o kavmi puta tapmaya yöneltmek üzere yaptığı buzağıdan bahseden âyetler de konumuz açısından hatırlanmaya değerdir. Söz konusu âyetler şöyledir:

قال فما خطبك يا سامري قال بصرت بما لم يبصروا به فقبضت قبضة من اثر الرسول فنبتتها وكذلك سولت لي نفسي

*"(Musa): Ey Sâmirî! Ya senin zorun nedir? dedi. O da: Onların görmedikleri bir şey gördüm ve o Rasûlün izinden bir avuç (toprak) alıp onu attım. Bunu böyle nefsim bana hoş gösterdi, dedi."*⁶³ Burada bahsi geçen "Rasûl"ün de Cibrîl olduğu konusunda müfessirler arasında genel bir kabul vardır.⁶⁴

e. Şedîdu'l-kuvâ (Güçlü kuvvetli), Zû-mirra (Çok akıllı)

Cibrîl için kullanılan vasıflardan diğer ikisi, "güçlü kuvvetli" (شديد القوى) ve "çok akıllı/kuvvetli" (نو مرة) anlamlarına gelen ifadelerdir. Necm suresinin başında geçen bu ifadeler şöyledir:

وما ينطق عن الهوى إن هو إلا وحي يوحى علمه شديد القوى ذو مرة فاستوى وهو بالأفق الأعلى ثم دنا فتدلى فكان قاب قوسين أو أدنى فأوحى إلى عبده ما أوحى

*"O (arkadaşınız Muhammed) arzusuna göre konuşmaz; onun (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir. Çünkü onu güçlü-kuvvetli ve çok akıllı biri öğretti. En yüksek ufukta iken doğruldu. Sonra yaklaştı, derken daha da yaklaştı. O kadar ki (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu. Bunun üzerine (Allah) kuluna vahyini bildirdi."*⁶⁵ Bu âyetlerde "güçlü kuvvetli ve çok akıllı" şeklinde söz edilen kişinin Cibrîl olduğu konusunda büyük oranda görüş birliği vardır.⁶⁶ Kurtubî bunun el-Hasen dışındaki müfessirlerin görüşü olduğunu, el-Hasen'in ise burada Allah Azze ve Celle'nin kastedildiğini düşündüğünü söylemektedir.⁶⁷ Çoğunluğun görüşünün nasslara daha uygun olduğu açıktır.

⁶³ Tâhâ, 20/95-96.

⁶⁴ Taberî, *age.*, XVI, 205 vd.; Râzî, *age.*, XXII, 111 vd.; Kurtubî, *age.*, XI, 159 vd.; İbn Kesîr, *age.*, III, 164 vd.

⁶⁵ Necm, 53/3-10.

⁶⁶ Taberî, *age.*, XXVII, 42; Râğîb, *Müfredât*, s. 447; Râzî, *age.*, XXVIII, 285-286; Kurtubî, *age.*, XVII, 57-58; İbn Kesîr, *age.*, IV, 248, 480-481.

⁶⁷ Kurtubî, *age.*, XVII, 57.

3. Hadîslerde Bulunan Cibrîl ile İlgili Bilgiler

Hadislerde Cibrîl (a.s.) ile ilgili olarak yer alan en önemli özellik, onun bir vahiy meleği olması ve zaman zaman Hz. Peygamber'e vahiyler getirmesidir. Bu yönüyle Cibrîl, Allah Teâlâ ile Peygamberi arasında elçilik vazifesini yürütmektedir.⁶⁸ Rasûlullah'ın (s.a.) Cibrîl tarafından o güne kadar getirilen vahiyleri her sene Ramazan ayında bir defa baştan sona kadar onunla tekrar ettiği; *arza* denilen bu olayın Hz. Peygamber'in dâr-ı bekâyâ irtihâl ettiği senenin Ramazanında iki defa gerçekleştiği anlatılmaktadır.⁶⁹ Cibrîl'in Peygamber'e (a.s.) bazen aslî suretinde 600 kanatlı olarak, bazen de bir insan suretinde geldiği yönünde bilgiler vardır.⁷⁰ Yine onun muhtemelen insan şekline girip Müslümanlarla birlikte Bedir ve Hendek gibi savaşlara katıldığı;⁷¹ kâfirleri hicveden şâir Hassân b. Sâbit'e şiirlerinde ilhâm verdiği anlaşıyor.⁷² (Vahyin geliş şekilleri ve Cibrîl'in temessülü meselesi ileride daha geniş olarak ele alınacaktır.) İsrâ ve Mi'râc olayının gerçekleştiği gece onun Hz.

⁶⁸ Cibrîl'in vahiy meleği olarak anlatıldığı pek çok rivâyet vardır. Vahyin geliş şekillerini ele alırken bunu daha net görme imkânımız vardır. Bu nedenle fazla örnek vermeye ihtiyaç olmadığı kanaatindeyiz. Misal olarak, biraz ileride Cibrîl'in isimlerinden olan *en-Nâmûs* konusunda kaynak gösterdiğimiz Hz. Peygamber'e ilk vahiy gelişini anlatan rivâyetlere bakılabilir.

⁶⁹ Misal olarak bkz. Buhârî, Bed'ü'l-vahy 1 (no: 6), Savm 7 (no: 1803), Bed'ü'l-halk 6 (no: 3048), Menâkıb 20 (no: 3361), 22 (no: 3426) Fezâilu'l-Kur'ân 7 (no: 4711, 4712); Müslim, Fezâilu's-sahâbe 98, 99; İbn Mâce, Sıyâm 58 (*Sünenu İbn Mâce*, I-II, Kâhire, t.y.). Muhsin Demirci, arzanın sadece Hz. Peygamber'le Cebrâil arasında değil, ashâbın da iştirak ettiği toplu bir mukabele tarzında cereyan ettiğinin anlaşıldığını söylemektedir. (Bkz. *Vahiy Gerçeği*, s. 233, İstanbul, 1996.) Onun böyle bir sonuca nasıl ulaşabildiğini bilemiyoruz ve bu fikre katılmıyoruz. Çünkü sahih rivâyetlerde onun bu iddiasına delil olabilecek tarzda bir veriye rastlayamadık.

⁷⁰ Buhârî, Bed'ü'l-halk 7 (no: 3060, 3062, 3063); Müslim, İman 280, 287, 289, 290; Tirmizî, Tefsir 53 (*el-Câmiu's-Sahih (Sünenu't-Tirmizî)*, I-V, Beyrût, t.y.).

⁷¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 354 (no: 36667), 373-374 (no: 36796), (I-VII, Riyad, 1409); Buhârî, Meğâzî 9 (no: 3771, 3773. Buhârî bu bâbın ismini de "Meleklerin Bedir'e Şahitlik Etmeleri" şeklinde koymuş, ayrıca bâbın ilk hadisi olarak Bedir'e iştirak eden meleklerin diğer meleklerden üstün olduğuna dair Cibrîl'in bir sözünü kaydetmiştir.), 14 (no: 3815), Cihâd 18 (no: 2658); Müslim, Cihâd 65. Meleklerin savaşta müminlere yardım etmeleri bazı âyetlerde de söz konusu edilmektedir. Bkz. Âl-i İmrân, 3/124-126; Enfâl, 8/9-12. Ebû Abdillâh ez-Zurâî (v. 751), kâfirlerle savaşan meleklerin **görünmediğini** ve konuşmalarının **duyulmadığını** ifade etmiştir. Buna göre melekler insan suretinde değil asli şekilleri ile gelmiş olmaktadır. (Bkz. *er-Rûh*, s. 71, Beyrût, 1395/1975.) Kanaatimizce meleklerin **savaşçı insan suretinde** gelmiş olması daha makuldür. Nitekim Fahrüddin er-Râzî de bu yönde bir rivâyet kaydetmiştir. Onun söylediğine göre Cibrîl (a.s.) Rasûlullah'a (s.a.) bir surete girerek gelmiş; melekler de Bedir günü insanların şekline bürünerek (تشكلوا بأشكال الآمين) gelmişlerdir. (Bkz. *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, IV, 353, I-IV, Riyâd, 1400.) Her ne kadar Râzî bu rivâyeti "ruviye" diyerek kimin naklettiği bilinmeyecek şekilde temriz sığasıyla verse de makul olan da meleklerin insan şeklinde savaşmış olmalarıdır.

⁷² Ahmed, *Müsned*, IV, 302 (I-VI, Mısır, t.y.); Buhârî, Bed'ü'l-halk 6 (no: 3040, 3041); Müslim, Fezâilu's-sahâbe 151, 152, 153.

Peygamber'e rehberlik ettiği, kalbini yarıp yıkadığı, iman ve hikmetle doldurduğu yönünde rivâyetlerde detaylı bilgiler mevcuttur.⁷³

Bu genel bilgilerden sonra Kur'ân'da Cibrîl için zikredilen isimlerin dışında Hadislerde geçen diğer bazı isimler hakkında özet bilgi vermek yerinde olur.⁷⁴ Rivâyetlerde Cibrîl'i anlatmak üzere kullanılan bazı isimler şunlardır:

en-Nâmûs: Buhârî (v. 256) bu kelimeyi "sır sahibi" olarak tefsir etmiştir.⁷⁵ Cürcânî'nin (v. 816) söylediğine göre *en-Nâmûs*, "Allah'ın ortaya koyduğu şeriat" demektir.⁷⁶ Vahyin Peygamberlere ulaşmasında vesile olması dolayısıyla olsa gerek, Cibrîl'in *en-Nâmûs* diye isimlendirildiği ifade edilmiştir.⁷⁷ Hz. Peygamber'e ilk vahiy geldikten sonra Hz. Hatice onun durumunu eski kitaplar hakkında bilgisi olan amcasının oğlu Varaka b. Nevfel'e anlatmış; bunun üzerine Varaka, şayet anlatıkları doğru ise ona gelen şahsın Musa'ya (a.s.) gelen *en-Nâmûs* olduğunu söylemiştir.⁷⁸

Rûhullah: Hz. İsa (a.s.) için yaygın olarak kullanılan⁷⁹ bu sıfatın çok nâdir olarak Cibrîl için kullanıldığı da olmuştur. Hâkim'in (v. 405) zikrettiği bir rivâyette Cibrîl bu vasıfla anılmış ve şefaatçilerden biri olarak zikredilmiştir.⁸⁰ Nevevî'nin (v. 676) aktardığı bir rivâyete göre de, yolculuğu sırasında yorgun düşen ve vatanına gidemeyen Ebû Zeyd el-Mervezî isimli bir kişi, rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve ona durumunu anlatmış; bunun üzerine Hz. Peygamber *Rûhullah* diye seslendiği bir gençten ona yolculuğunda eşlik etmesini istemiştir. Ebû Zeyd *Rûhullah* diye seslenen gencin Cibrîl olduğunu anladığını ifade etmiştir.⁸¹ Şunu ifade etmeliyiz ki Cibrîl'in bu sıfatla anıldığını ifade eden sahih rivâyetlerden yoksunuz. Bu nedenle

⁷³ Örnek için bkz. Buhârî, Salât 1, Tevhid 37, Bed'ü'l-halk 6, Fezâilu's-sahâbe 71, Enbiyâ 44; Müslim, İman 259, 263; Nesâî, Salât 1. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tatlı, *Kütüb-i Sitte'de İsrâ ve Mi'râc Hadisleri*, s. 54-59.

⁷⁴ *DİA* "Cebrâil" maddesini yazan Yusuf Şevki Yavuz, İslâmî kaynaklarda Kur'ân'daki isimleri yanında Cebrâil için kullanılan bazı isimlerden daha söz etmiştir ki bunlar şöyledir: *Rûhullah*, *Hâdimullah*, *er-Rûhu'l-a'zam*, *el-Aklu'l-ekrem*, *en-Nâmûsu'l-ekber*, *el-Aklu'l-fa'âl*, *Vâhibu's-suver*, *Hâzinu'l-kuds*, *Tâvûsu'l-melâike*. (Bkz. *DİA*, VII, 202.)

⁷⁵ Buhârî, Enbiyâ 24 (no: 3212).

⁷⁶ Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 307 (Beyrût, 1405).

⁷⁷ Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, s. 598, (نمس) md. (İstanbul, 1987/1408); Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, I, 151; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, VI, 244, (نمس) md.

⁷⁸ Benzer anlatımlar için bkz. Abdurrezzak, *Musannef*, V, 323 (I-XI, Beyrût, 1403); Ahmed, *Müsned*, I, 312, VI, 223, 232; Buhârî, Bed'u'l-vahy 1 (no: 3), Enbiyâ 24 (no: 3212), Tefsir 444 (no: 4670), Ta'bîr 1 (no: 6581); Müslim, İman 160.

⁷⁹ Misal olarak bkz. Buhârî, Tevhid 36 (no: 7072); Müslim, İman 193.

⁸⁰ Hâkim, *e-Müstedrek alâ's-Sahihayn*, IV, 641 (no: 8772), (I-IV, Beyrût, 1411/1990).

⁸¹ Nevevî, *age.*, II, 517.

Hız. İsa'nın bir vasfı olan *Rûhûllah* ifadesinin Cibrîl (a.s.) için kullanılma ihtimalini zayıf görmekteyiz.

Hâdimullah: Melekler içinde Cibrîl'in *Hâdimullah* diye isimlendirildiğine dair bir ifade Abdulaziz b. Umeyr'in sözü olarak nakledilmektedir.⁸² Ancak bu ismin de rivâyetlerde yaygın olduğunu söyleme imkânımız yoktur.

Tâvûsu'l-melâike: Bu ismi "Cibrîl'in yeşil bir elbise içinde geldiğine" dair bir hadisin şerhi sadedinde Abdurrauf el-Münâvî (v. 1031) zikretmiştir.⁸³ Cibrîl için bu ismin kullanıldığına dair kaynaklarımızda yeterli bilgi yoktur.

Buraya kadar sıraladığımız isimlerden *en-Nâmûs* hariç diğerlerinin Cibrîl (a.s.) hakkında kullanıldığına dair güçlü ve yaygın argümanlara sahip değiliz.

4. Uydurma Rivâyetlerde Cibrîl Unsuru

Buraya kadar verilen özet bilgiler Cibrîl'in gerek bütün melekler arasında, gerekse diğer büyük melekler arasında oldukça saygın bir konumda olduğunu açıkça göstermiştir. Her konunun bazı insanlarca istismar edilmesi gibi Cibrîl'in saygın konumunun da bazı çıkarıcılar tarafından istismar edildiği dikkat çekmektedir.⁸⁴ Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in dilinden bazı şeylerin uydurulması olayının çok çeşitli sebepleri vardır.⁸⁵ Bunlardan hepsi de Cibrîl unsurunun bu uydurmalarda kullanılmasının nedeni olabileceği gibi, özellikle bunlar arasında vâiz/kıssacıların anlattıkları konulara insanları cezbetmeye çalışmalarının; gerek siyâsî bazı gruplara, gerekse çeşitli meslek gruplarına mensup bazı kişilerin menfaat elde etme düşüncelerinin ve hatta bazı câhil Müslümanların İslâm'a hizmet etme arzularının öne çıktığını söyleyebiliriz. Böylelikle Cibrîl'in ismi bir nevi imza olarak kullanılmış ve anlatılan olayın onun vasıtasıyla bildirildiği noktasına özellikle vurgu yapılmak suretiyle muhatapların daha kolay ikna edilmesinin önü açılmış olacaktır.

⁸² İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 134; Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik şerhu Muvattai Mâlik*, I, 15 (I-II, Mısır, 1389/1969). Burada ismi geçen Abdulaziz b. Umeyr'in kim olduğu açık değildir.

⁸³ Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, I, 98 (I-VI, Mısır, 1356).

⁸⁴ Bün-yamin Erul'un ifadesine göre, Allah ile Rasûlü arasında bir vahiy elçisi olduğu için Cibrîl unsuru, hadis uydurmacılığının başladığı dönemlerden itibaren uydurma haberlerdeki önemli öğelerden biri olmuştur. Uydurmacılar, arzularını daha güçlü ve etkili kılabilmek için en komik yalanlarını ve iftiralarını dahi Cibrîl'i indirerek, Hz. Peygamber'e göndererek söylemişlerdir. (Bkz. *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 225-226.)

⁸⁵ Geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Kandemir, Yaşar, *Mevzû Hadisler-Menşe'i Tanınma Yolları Tenkidi*, s. 23-64, Ankara, 1991.

Uydurma olduğu bildirilen bazı rivâyetlerde Cibrîl isminin nasıl kullanıldığı konusunda somut misaller vermek, konunun daha kolay anlaşılmasına yardım edecektir (verilen örnekler meşhur *Mevzûât* kitaplarından rastgele seçilmiştir):

"*Rasûlullah'ın (s.a.) yanında Muâviye'nin (bir şeyler) yazdığı bir sırada Cibrîl geldi ve: 'Ey Muhammed! Şüphesiz şu yazan, gerçekten emin birisidir!' dedi.*"⁸⁶

"*Cibrîl Peygamber'e (s.a.) geldi ve şöyle dedi: Ey Muhammed! Dilediğini sev; fakat ondan ayrılacaksın. Dilediğini yap; onun karşılığını göreceksin. İsteddiğin kadar yaşa; öleceksin. Bilesin ki, müminin şerefi, geceyi kıyamda geçirmesi; izzeti, insanlardan müstağni olmasıdır.*"⁸⁷

"*Bana Cibrîl geldi ve bir hurmaya işaret ederek: 'Sizin yörenizde buna ne isim veriyorsunuz?' diye sordu. Bernî hurma* diyoruz dedim. Şöyle karşılık verdi: Onu ye! Çünkü onda yedi özellik vardır: Mideyi iyileştirir, hazmı kolaylaştırır, sırttaki suyu fazlalaştırır, ıstımayı kuvvetlendirip görmeyi artırır, şeytanını şaşırtır, Allah'a yaklaştırıp şeytandan uzaklaştırır ve sizin en iyi hurmanız Bernî hurmadır.*"⁸⁸

"*Peygamber (s.a.) müthiş acıkmıştı. Hemen Cibrîl badem ile nâzil oldu. Bir de baktı ki onun içinde, üzerinde (لا اله إلا الله) yazan yeşil bir veranda (فرندة خضراء) var!"⁸⁹*

"*Cibrîl bana bir herîse (bir çeşit tatlı) getirdi ve: 'Bunu ye ki belini kuvvetlendirsin' (تسد ظهرك) dedi.*"⁹⁰

"*Cennete girdim. Cibrîl elime bir elma verdi; onda Osman'ın ismi vardı.*"⁹¹

"*Cibrîl bana abdest aldığımda suyu serpmemi emretti. (إذا توضأت فامسح)*"⁹²

"*Cibrîl Peygamber'e (s.a.) toplanmış meyva getirdi.*"⁹³

"*İsrâ gecesi Cibrîl beni İbrahim'in kabrine götürdü ve: 'İn ve iki rekat namaz kıl' dedi.*"⁹⁴

⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-mevzûât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*, II, 254, no: 809 (I-IV, Riyâd, 1417/1997).

⁸⁷ İbnu'l-Cevzî, *age.*, II, 407-408, no: 982; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkiratu'l-mevzûât*, s. 3 (sadece ilk cümle mevcut), Mısır, 1323.

* En iyi hurma çeşidi olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, s. 43 (برن) md.; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, XIII, 49-50 (برن) md..

⁸⁸ İbnu'l-Cevzî, *age.*, III, 168, no: 1382.

⁸⁹ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, s. 44.

⁹⁰ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, s. 2-3; Aliyyü'l-Kâri, *el-Masnû fi ma'rifeti'l-hadisi'l-mevzû*, s. 260, no: 465 (Kâhire, 1984).

⁹¹ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, s. 5.

⁹² İbnu'l-Kayserânî, *age.*, s. 16.

⁹³ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, s. 28.

"İsrâ gecesi semaya çıktığımda **Cibrîl** beni en son Sidretü'l-müntehâ'ya götürdü, beni beş defa nura daldırdı ve sonra yanımdan çekildi. Dedim ki: Dostum **Cibrîl**! Sana en çok ihtiyacım olduğu sırada beni bırakıp çekiliyorsun! O da şöyle karşılık verdi: Ey Muhammed! Sen öyle bir yerdesin ki, ne mürsel bir Nebî ve ne de mukarreb bir melek orada bulunabilir! Sen Allah'a kâbe kavs'ten daha yakınsın..."⁹⁵

"Firavun (لا اله الا الله) dediği zaman **Cibrîl** (a.s.) onun kalbine çamur ve toprak doldurdu."⁹⁶

"**Cibrîl** bana komşuyu o kadar tavsiye etti ki, neredeyse onun için tarih tayin edecek zannettim! (ظننت أنه سيضرب له أجلا)"⁹⁷

"(Huzeyfe'den naklen): Peygamber'e (s.a.) bâtın ilminin ne olduğunu sordum. Dedi ki: Ben de **Cibrîl**'e onu sordum, Allah'tan naklederek şöyle cevap verdi: O, benim ile sevdiklerimin, velîlerimin, dostlarımların arasında bir sırdır; onu onların kalplerine tevdi ederim de ne mukarreb bir melek ve ne de mürsel bir Nebî ona muttali olabilir!"⁹⁸

"(Peygamber) **Cibrîl**'e güneş battı mı diye sordu; o da: 'Hayır, evet' diye cevap verdi. Hz. Peygamber: 'Nasıl (hem) hayır, (hem de) evet dedin?' deyince şöyle söyledi: Hayır dediğim andan evet dediğim ana kadar güneş beş yüz senelik mesafeyi katetmiştir!"⁹⁹

"Beyaz gül Peygamber'in (s.a.) terinden, kırmızı gül **Cibrîl**'in terinden, sarı gül ise Burâk'ın terinden yaratılmıştır."¹⁰⁰

"Ey Ali! Bir sahife bir de divit getir! Rasûlullah (s.a.) yazdırdı, Ali yazdı, **Cibrîl** ise şahitlik etti. Sonra da sahife dürüldü!"¹⁰¹

"Peygamber (s.a.) Medine Mescidi'ni yapmak istediği zaman **Cibrîl** ona geldi ve onu süssüz ve nakışsız şekilde yedi zirâ yüksekliğinde yapmasını söyledi."¹⁰²

Verdiğimiz örnekler **Cibrîl**'in uydurma rivâyetlerde ne derece yaygın şekilde kullanıldığını, en sıradan şeyler için ve menfaat temin etmek uğruna onun adının

⁹⁴ İbnu'l-Kayserânî, age., s. 68.

⁹⁵ Suyûtî, el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdisi'l-mevzûa, I, 11-12 (I-II, Kâhire, 1317).

⁹⁶ İbnu'l-Kayserânî, age., s. 69.

⁹⁷ İbnu'l-Kayserânî, age., s. 74.

⁹⁸ Aliyyü'l-Kârî, age., s. 124, no: 197; Şevkânî, el-Fevâidu'l-mecmûa fi'l-ehâdisi'l-mevzûa, s. 284 (Kâhire, 1380/1960).

⁹⁹ Aliyyü'l-Kârî, age., s. 129, no: 211.

¹⁰⁰ Aliyyü'l-Kârî, age., s. 203, no: 388.

¹⁰¹ Aliyyü'l-Kârî, age., s. 214, no: 410.

¹⁰² Aliyyü'l-Kârî, age., s. 258, no: 459; Şevkânî, age., s. 25.

zikredilmesinden çekinilmediğini göstermeye kâfidir. Yine bu örnekler onunla ilgili uydurmaların çok çeşitli konularda olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan bir kısmının Hz. Ali ve Muâviye taraftarları tarafından uydurulduğu açıktır. Bir kısmının ise elma, hurma, badem gibi çeşitli meyvaları satan kişiler tarafından piyasaya sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bazılarının da insanları ibâdete teşvik gayesiyle, belki de samimi Müslümanlar tarafından üretildiği dikkat çekmektedir.

C. Cibrîl'in Görevi

Cibrîl'in (a.s.) vahiy meleği olduğunu söylemiştik. Bu görevi ifa etmek için zaman zaman onun Hz. Peygamber'e geldiği bilinmektedir. Ancak Cibrîl'in Allah Teâlâ'nın izni ve emri ile geldiğini, O'nun bilgisi dışında hareket etmediğini ifade etmek durumundayız. "*Biz ancak Rabbinin emri ile ineriz.*"¹⁰³; "*De ki: Kim Cibrîl'e düşman ise şunu iyi bilsin ki, onu (Kur'ân'ı) senin kalbine Allah'ın izniyle o indirmiştir...*"¹⁰⁴ âyetleri; Kadir gecesinde melekler ve Ruh'un "*Rablerinin izniyle*" indiğinin belirtilmesi¹⁰⁵ bu gerçeğin birer ifadesidir. Hz. Peygamber ilk vahiyden sonra uzun müddet Cibrîl'in tekrar gelmesini beklemiş, bu süre uzadıkça onun üzüntüsü artmıştı.¹⁰⁶ Kendisine ashâb-ı Kehf hakkında soru soranlara Hz. Peygamber, bunu yarın bildireceğini ifade etmiş, fakat vahiy **on beş gün** geciktiği için sözünü yerine getirememişti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, Kehf suresindeki: "*Herhangi bir şey için, sakın ben bunu yarın yaparım demeyesin...*" âyetiyle (Kehf, 18/23) te'dibte bulunmuştur.¹⁰⁷ İfk hâdisesinden sonra vahiy **bir ay** sonra gelmişti.¹⁰⁸ Rasûlullah'ın Mescid-i Haram'ın kible olarak tayin edilmesi arzusunun **on altı** veya **on yedi ay** sonra gerçekleştiği ifade edilmektedir.¹⁰⁹ Vâhidî'nin (v. 468) ifade ettiğine göre Rasûlullah Cibrîl'e, Allah'ın kendisini Yahudilerin kiblesinden Ka'be'ye döndürmesini arzu ettiğini söylemiş, Cibrîl de buna karşılık kendisinin de onun gibi

¹⁰³ Meryem, 19/64. Bu âyetin nüzul sebebi olarak İbn Abbas'tan nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber Cibrîl'den kendisini daha fazla ziyarete gelmesini istemiş, bunun üzerine söz konusu âyetler gelmiştir. (Bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 231, 233, 357; Buhârî, *Bed'ü'l-halk* 6 (no: 3046); Tirmizî, *Tefsîr* 20 (no: 3158).

¹⁰⁴ Bakara, 2/97.

¹⁰⁵ Kadr, 97/4.

¹⁰⁶ Duhâ suresinin gelmesine vesile olarak zikredilen olay için bkz. Buhârî, *Tefsîr* 440, 441.

¹⁰⁷ Taberî, *Tefsîr*, XV, 228; Kurtubî, *Tefsîr*, X, 385; Hatiboğlu, Mehmed, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebetleri*, s. 6 (Basılmamış Doçentlik Tezi, t.y., y.y.).

¹⁰⁸ Abdurrezzak, *age.*, V, 416; Ahmed, *age.*, VI, 196; Buhârî, *Tefsîr* 244 (no: 4473); Müslim, *Tevbe* 56; Taberî, *age.*, XVIII, 91.

¹⁰⁹ Taberî, *age.*, II, 20; İbn Kesîr, *age.*, I, 190.

hiçbir şeye mâlik olmayan bir kul olduğunu, bu isteğini Rabbine iletmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁰ Bu durum da Cibrîl'in kendi başına hareket etme imkânı olmadığını bir delildir.

Verilen misaller, her ne kadar vahiy meleği de olsa Allah murâd etmedikçe Cibrîl'in vahiy getirmesinin mümkün olmadığını açıkça göstermektedir. Cibrîl Allah ile Peygamber arasında bir elçidir. Elçilik, ifa edilen görevin eksiksiz ve ziyâdesiz yerine getirilmesini, kendisine emanet edilen şeyin (vahiy malzemesinin) aynen yerine ulaştırılmasını gerektirir. Yani Cibrîl'in vahiyler üzerinde herhangi bir tasarruf yetkisinin olmasını düşünmek mümkün değildir. Bunun aksini ispatlayacak herhangi bir delil de mevcut değildir.

Allah'ın emri dışında hareket etme imkânı olmayan Cibrîl'in Rasûlullah ile birlikte olmasını da O'nun (c.c.) izni dahilinde düşünmek icab eder. Bu açıdan bakılınca Hz. Peygamber'in ancak Allah dilediği zaman Cibrîl ile görüştüğünü söyleyebiliriz. Öyleyse Cibrîl'in gelişinden bahseden bütün rivâyetler bu açıdan değerlendirilmek durumundadır. Bu nedenle herhangi bir rivâyette Hz. Peygamber'in Cibrîl ile birlikteliğinden söz edildiğini gördüğümüzde, ya Cibrîl'in Allah Teâlâ'nın emri ve izniyle geldiğini; ya da o rivâyete Cibrîl unsurunun sonradan ilave edildiğini düşünmek durumundayız. Yani ya rivâyet sahihtir, Cibrîl Allah tarafından bir hususu bildirmek üzere gönderilmiştir; ya da rivâyet sahih değildir, Cibrîl o rivâyetin kabulünü kolaylaştırmak ve muhatapların ikna edilmesini sağlamak için kasıtlı olarak kullanılmıştır. Herhangi bir rivâyette olay normal bir şekilde aktarılıyorken, diğerinde anlatılan hususların Cibrîl tarafından bildirildiğinin söylenmesi bizi dikkatli olmaya sevketmelidir. O esnada gerçekten vahiy gelmiş olabileceği gibi, olayın vahiy ile ilgisinin kurulması râviden kaynaklanan bir durum da olabilir. Bunu ortaya çıkarmanın yolu, farklı tariklerden gelen rivâyetleri bir bütün halinde değerlendirmek ve lafız farklarını ortaya koyarak daha sahih olanı belirlemeye çalışmaktır. Yine de bu yolla bile nihâî bir neticeye ulaşmak ve yüzde yüz denecek bir kesinlikle kanaat belirtmek imkânsızdır. Çünkü vahyin mahiyeti yani onun Allah ile Rasûlü arasında gizli bir iletişim yolu olması, Peygamber'i dışarıdan seyredenlerin olayın iç yüzünü tamamen fark etmelerine manidir. Yani, "bu bilgi kesin vahiy

¹¹⁰ Vâhidi, *Esbâbu nuzûlî'l-Kur'ân*, s. 46 (Bakara 2/144. âyetin nüzul sebebi sadedinde), Beyrût, 1411/1991, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl.

ürünüdür" veya "kesin Rasûlullah'ın bir icihadının sonucudur" demek mümkün değildir. Olsa olsa zann-ı galip ile bir kanaat belirtilebilir diye düşünüyoruz.¹¹¹

1. Allah ile Rasûlü Arasında Elçilik

Allah'ın doğrudan Peygamberi ile görüşmesi mümkün olmakla birlikte bu görüşmenin her zaman doğrudan olmadığı, vahiy meleği aracılığıyla veya daha değişik bir biçimde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.¹¹² Sünnetullah denilen Allah'ın eskiden beri uygulaya geldiği kurallar, Allah ile Peygamberler arasında elçilik görevini üstlenmek üzere meleklerin tavzif edildiğini göstermektedir. (الحمد لله فاطر السموات والأرض جاعل الملائكة رسلا أولي أجنحة مثنى وثلاث ورباع) *"Gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a hamdolsun!"*¹¹³ ve الله يصطفى من الملائكة رسلا ومن الناس) *"Allah meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da."*¹¹⁴ âyetleri meleklerin bu elçilik görevine dikkat çekmektedir.

İşte Cibrîl'in (a.s.) Hz. Peygamber'e vahiy getirmek için gelişi de âyetlerde ifadesini bulan elçilik vazifesinin bir sonucu olmalıdır.

2. Vahyin Geliş Şekilleri ve Meleğin Temessülü Meselesi

Yukarıda değinildiği gibi Allah Teâlâ ile Peygamberi arasındaki görüşme her zaman doğrudan olmamaktadır. Vahyin Peygamberlere iletilmesinin yollarını Kur'ân-ı Kerim şu şekilde anlatmaktadır: (وما كان لبشر أن يكلمه الله إلا وحيا أو من وراء حجاب) *"Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur; yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. Çünkü O yücedir, hakîmdir."*¹¹⁵ Bu ifadeler Allah ile Rasûlü arasındaki görüşmenin üç şekilde vuku bulduğunu göstermektedir: Vahiy, perde arkasından ve bir elçi

¹¹¹ Selahattin Polat, hadislerin ne ölçüde vahye dayanıp, ne ölçüde Rasûlullah'ın beşerî bilgisinin ürünü olduğunun tek tek her hadis için tespiti imkânında güçlükler olmakla birlikte, Hz. Peygamber'in mualliminin Allah olduğu, her sözü ve fiilinin vahyin murâkabesinden geçtiği ve İslâmiyet'in bütün dünya ahkâmını düzenlediği göz önüne alınırsa; Rasûlullah (a.s.) bu hadisi Peygamber sıfatıyla mı söylemiş, beşer sıfatıyla mı söylemiş diyerek onun şahsiyetini parçalamaya çalışmanın uygun olmadığını; kaldı ki bizim bu ayırımı yapacak kıstaslarımızın da bulunmadığını belirtmiştir. (*Hadis Araştırmaları*, s. 101-102, t.y., İnsan Yayınları.)

¹¹² Şûrâ, 42/51.

¹¹³ Fâtır, 35/1.

¹¹⁴ Hac, 22/75.

¹¹⁵ Şûrâ, 42/51.

göndererek.¹¹⁶ Hz. Peygamber de kendisine vahyin nasıl geldiği konusunda bilgi vermiştir. el-Hâris b. Hişâm Rasûlullah'a nasıl vahiy geldiğini sorduğunda onun verdiği cevap şöyle olmuştur: "*Zaman zaman bana zil/çingirak sesine benzer bir ses halinde gelir ki böylesi bana en ağır olanıdır. Vahiy sona erdiğinde onu ezberlemiş olurum. Bazen de melek bana bir insan olarak temessül eder ve benimle konuşur; ben de onun söylediğini ezberlerim.*"¹¹⁷ (Bu rivâyetin sonunda Hz. Âişe'nin bir açıklaması yer almaktadır. Buna göre o, çok soğuk bir günde vahiy geldiğinde bile Hz. Peygamber'in alnının terlediğini gördüğünü söylemiştir.) Bu rivâyette vahyin geliş şekli olarak ise, zil/çingirak sesi¹¹⁸ ve meleğin insan şekline girmesi olmak üzere **iki türden** bahsedilmektedir. Bu iki türün âyette söz edilen şekillerle örtüştüğünü söylememiz mümkündür. Hz. Âişe'den gelen diğer bir rivâyette vahyin bir başka türü olarak da sâdık rüyalar zikredilmiştir.¹¹⁹ Ancak Hz. Peygamber'in bütün rüyalarının vahiy olduğunu iddia etmek zor görünmektedir.¹²⁰ Ubâde b. es-Sâmit'in anlattığına göre Hz. Peygamber'e vahiy geldiği zaman sıkıntıya düşer ve yüzünün hali değişirdi.¹²¹ Bir başka rivâyete göre Hz. Peygamber, vahiy esnasında başına bir örtü örterdi.¹²² Bu son anlatılanlar vahyin Rasûlullah üzerindeki etkisini gösterir. Vahyin çeşitleri hakkında bunlardan farklı bazı felsefî değerlendirmelerin yapıldığı da olmuştur.¹²³

¹¹⁶ Beyhakî, bu âyetin açıklaması sadedinde bazı tefsircilere isnâd ederek çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Buna göre âyette bahsedilen üç şekilden birincisi olan "vahiy", Allah'ın Peygamberlere rüyalarında gösterdiği şeylerdir ve bunun misali, rüyasında oğlunu kurban etmesi emredilen Hz. İbrahim'dir. "Perde gerisinden" konuşmasına örnek Hz. Musa'dır. Allah'ın "risâlet yoluyla" konuşması ise, Rûhu'l-Emîn'i kullarından dilediğine risâlet ile göndermesidir. (Geniş açıklama için bkz. *el-Esmâ ve's-sıfât*, s. 192-199, Beyrut, t.y., thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî.) Beyhakî, Peygamberimiz hakkında bu vahiy şekillerinin tamamının vâkı olduğu kanaatindedir. (*Age.*, s. 195-196.)

¹¹⁷ Buhârî, *Bed'ü'l-vahy* 1 (no: 2), *Bed'ü'l-halk* 6 (no: 3043). Krş. Müslim, *Fezâil* 86, 87.

¹¹⁸ Bu rivâyetteki (الجرس) kelimesinin çeşitli okunuş şekillerine göre, "bir madeni dövmeğe çıkan ses", "kuşun kanatlarını çırpmasından çıkan ses" gibi değişik anlamlar ifade ettiği belirtilmiş; hepsinin ortak yönünün sözü edilen sesin zor duyulabilecek nitelikte alçak bir ses olduğu söylenmiştir. (Bkz. İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 166, çev. Süleyman Ateş, Ankara, 1975; Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, s. 180.)

¹¹⁹ Tayâlisî, *Müsned*, s. 207 (Beyrût, t.y.); Ahmed, *Müsned*, VI, 153, 232; Buhârî, *Tefsîr* 444 (no: 4670), 446 (no: 4673), Ta'bir 1 (no: 6581); Müslim, *İman* 160.

¹²⁰ Değerlendirmeler için bkz. Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anayışı*, s. 226-231; a.mlf. "*Bir Alan Taramasının Panoraması*", s. 162-164, *İslâmiyat*, III (2000), sayı 1. (Erul'a göre risâlet öncesi rüyalar, Hz. Peygamber'i risâlete hazırlayıcı işaretler niteliğindedir.)

¹²¹ Ahmed, *age.*, V, 317; Müslim, *Fezâil* 88; Nesâî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, V, 3 (I-VI, Halep, 1406/1986).

¹²² Dârimî, *Sünen*, I, 380 (I-II, Beyrût, 1407); Buhârî, *Mesâcid* 22 (no: 425), *Enbiyâ* 51 (no: 3267), *Meğâzî* 78 (no: 4179), *Libâs* 18 (no: 5478); Müslim, *Mesâcid* 22.

¹²³ Mesela Recep Kılıç, *genel, tabîî ve özel vahiy türlerinden bahsetmiş; ayrıca önerme merkezli lafzî vahiy anlayışı ve kişi merkezli vahiy anlayışı konuları üzerinde durmuştur. Onun ifadelerine göre, Aydınlanmaya kadar Tanrı'nın bir dizi hakikati önerme veya lafız vasıtasıyla vahyettiği kabul*

Vahyin geliş şekillerinden olan meleğin bir insan suretine girmesi (temessül etmesi) türü, *Cibrîl Hadîsi*'nde anlatılan olayın bu şekilde gerçekleşmesinden dolayı üzerinde ayrıca durulmaya değerdir.

Meleğin insan şekline girmesi, Kur'ân'da çeşitli defalar söz konusu edilmektedir. Akla ilk gelen örnek, Lût Peygamberin (a.s.) kavmini helâk için gönderilen ve bu arada Hz. İbrahim'i (a.s.) ziyarete gelen meleklerle ilgilidir: "*And olsun ki elçilerimiz İbrahim'e müjde getirdiler ve: Selâm, dediler. O da: Selâm, dedi ve hemen kızartılmış bir buzağı getirdi. Ellerini yemeğe uzatmadıklarını görünce onları yadırgadı ve onlardan dolayı içine bir korku düştü. Dediler ki: Korkma! Biz Lût kavmine gönderildik. O esnada hanımı ayakta idi ve (bu sözleri duyunca) güldü. Ona da İshâk'ı, İshâk'ın ardından da Yâkub'u müjdeledik...*"¹²⁴ Hz. İbrahim'in gelen elçilere yemek ikram etmesi, onların kendilerine sunulan bu yemeği yememeleri, ayrıca Hz. İbrahim'in hanımının onları görmesi, söz konusu elçilerin insan suretinde geldiklerini ve buna rağmen (yeme-içmeye ihtiyaçları olmaması açısından düşünüldüğünde) onların meleklik özelliklerini devam ettirdiklerini açıkça göstermektedir. Aynı surenin devamında anlatılanlar, Lût'a (a.s.) gönderilen bu elçilerin çok yakışıklı erkekler suretinde geldiğini de göstermektedir. Çünkü onun kavmi bu elçilere sarkıntılık etmişler ve yaptıkları çirkin işten vazgeçip kızlarıyla evlenmelerini teklif eden Lût Peygamberin bu teklifini edepsizce reddetmişlerdir.¹²⁵

Meleğin temessülü hakkında hatırlanması gereken âyetlerden bir diğeri Hz. Meryem ile ilgilidir: (فَإَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا) "*Biz ona Ruhumuzu gönderdik de o, kendisine tam bir insan şeklinde göründü.*"¹²⁶ Hz. Meryem'e gelen bu Rûh'un Cibrîl (a.s.) olduğunu ve ona Hz. İsa'nın doğumunu müjdelemek için geldiğini daha önceden (Cibrîl için kullanılan diğer isimleri ele alırken) anlatmışık. Bu âyet de

edilirken; Aydınlanma ile birlikte önemli bir düşünür grubu tarafından Tanrı'nın vahiy adına bizatihi kendisini açığa vurduğu veya ifşa ettiği kabul edilmeye başlanmıştır. Birinci anlayışa, vahyin vasıtası önerme veya lafız olduğu için *önerme merkezli lafzî vahiy anlayışı*; ikinci anlayışa ise, Tanrı kendi zatını ifşa ettiğinden dolayı *kişi merkezli vahiy anlayışı* adı verilmiştir. (Bkz. Kılıç, Recep, "*Dinî Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?*", Dinî Araştırmalar, cilt: 7, sayı: 19, s. 15-17; a.mlf. *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, s. 10-16, 54-67, 68-110, Ankara, 2002, AÜİF. Yayınları.)

¹²⁴ Hûd, 11/69-71. (krş. Hicr, 15/51-74.) Son kısımda Hz. İbrahim'in hanımına daha henüz doğmamış İshâk ve Yâkub'un hem de isimleri bile söylenerek müjdelendiği olması, bu olayın Allah Teâlâ tarafından önceden takdir edildiğini ve vukûundan önce haber verildiğini gösteren güzel bir örnektir. Bu örnek *Cibrîl Hadîsi*'nin konularından biri olan "kadere iman" meselesini ilgilendirdiği için zikredilmeye değer bulunmuştur.

¹²⁵ Bkz. Hûd, 11/77-79. İbrahim ve Lût Peygamberlere gelen bu elçilerden bahsedilen diğer anlatımlar için bkz. Ankebût, 29/31-33; Zâriyât, 51/24-28 (Sadece Hz. İbrahim ile ilgili kısım).

¹²⁶ Meryem, 19/17. Krş. Âl-i İmrân, 3/45.

meleğin temessülü konusunda izaha ihtiyaç göstermeyecek derecede açık bir misaldir.

Bu örnekleri çoğaltma imkânımız vardır ancak maksadı anlatma açısından bu kadarı kâfidir.¹²⁷ Meleklerin insan suretine girebilmelerinin mümkün ve vâki olduğunu gösteren bu delillere rağmen **Fazlur Rahman** bunu reddetmiş ve bir genelleme yaparak "Cebrâil'i insan suretinde tasvir eden hikâyelerin sonradan uydurulduğunu" iddia etmiştir. Onun bu konuyla ilgili görüşlerini aynen vermekte fayda vardır:

*"Melek kelimesinin dar anlamda Vahiy Elçisi için kullanılması aslında pek uygun değildir. Çünkü Kur'ân onu, en azından Peygamber'e tasvir ederken hiçbir zaman 'melek' tabirini kullanmamıştır. Aksine devamlı ya 'Ruh' ya da 'Ruhânî Elçi' tabirlerini kullanmıştır..."*¹²⁸

*"...Hz. Muhammed'e vahiy elçisi olarak gönderilenin Ruh olduğuna dair hiç şüphe yoktur. Yukarıda gördüğümüz gibi, Mekkeliler sık sık: 'Muhammed'e bir melek indirilmesi gerekmez miydi?' diye soruyorlardı. Kur'ân ise, meleklerin insanlara peygamber sıfatıyla gönderilmeyeceğini belirtmiştir. Bazen de Kur'ân onlara korku vermek amacıyla şöyle cevap vermiştir: 'İyi bilsinler ki, Biz melekleri ancak hak ile indiririz. O zaman da kendilerine asla göz açtırılmaz' (15/Hicr, 81). Bu yüzden Peygamberimize vahiy için melek gönderilmediği kesindir. Zira ona vahiy Güvenilir Ruh (Rûhu'l-emîn) olarak da tasvir edilen Kutsal Ruh (Rûhu'l-kudus) tarafından getirilmiştir (26/Şuarâ, 193). Fakat yanlış anlaşılmasın, bu Ruh ile melekler tamamen farklı varlıklar değildir. Sadece şu kadar söyleyebiliriz ki, bu Ruh, meleklerin en üstün derecesi ve Allah'a en yakın olanıdır (bkz. 81/Tekvir, 19-21). Her ne olursa olsun Kur'ân yine de meleklerle Kutsal Ruh'u birkaç yerde aynı ibarede beraber kullanmaktadır..."*¹²⁹

*"Mekkelilerin defalarca Peygamber'e melek inmesini istemelerine karşılık Kur'ân bunu ısrarla reddetmiştir. Onlar herhalde görebilecekleri, işitebilecekleri ve konuşabilecekleri bir şey istiyorlardı. Halbuki Kur'ân devamlı vahiy elçisinin Peygamber'in **kalbine gönderilen bu Ruh'un olduğunu vurgulamıştır.***

¹²⁷ Kanaatimizce şu âyetler de meleklerin insan suretine girmesi konusunda delil olabilecek mahiyet arz etmektedir: Bakara, 2/248; En'âm, 6/9; Enfâl, 8/9-12; Tâhâ, 20/96.

¹²⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 153, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara, 2000.

¹²⁹ Age., s. 155. Yazarın bu görüşünün tenkidi için bkz. Sifil, Ebubekir, *Modern İslâm Düşüncesinin Tenkidi II*, s. 12 vd., İstanbul, 1999.

'Uyarıcılardan olman için Kur'ân'ı senin kalbine apaçık Arapça ile Güvenilir Ruh (Ruhu'l-emin) getirdi' (26/Şuarâ, 193-195). Bu Ruh'un Cebrâil (a.s.) olduğu ayrıca belirtilmektedir: 'De ki: Allah'ın izniyle Kur'ân'ı, kendinden öncekileri doğrulayıcı ve inananlara yol gösterici ve müjdecî olarak senin kalbine indirdiği için* kim Cebrâil'e [âyette "Cibrîl" kelimesi vardır] düşman olursa...bilsin ki, Allah da onun düşmanıdır' (2/Bakara, 97-98). Vahiy ve vahiy elçisinin rûhânî olduğu ve Peygamber'e nisbetlerinin ise enfusî (internal) oldukları Kur'ân'da ayrıca belirtilmiştir: 'Allah dilerse senin kalbini mühürler [ve böylece artık vahiy inmez]' (42/Şûrâ, 24). Bu durumda Cebrâil'i bir insan olarak tasvir edip vahiy getirdiğini ve Peygamber'le konuştuğunun görüldüğünü anlatan hikâyeler, sonradan uydurulmuş olmalıdır.¹³⁰

"...Daha sonraları geniş ölçüde kabul gören pek çok hadis ortaya çıktı. Bu hadislerde Hz. Muhammed Cebrail ile halk huzurunda konuşur bir şekilde gösterilmekte ve Cebrail'in görünüşü canlı bir şekilde tasvir edilmektedir. Kur'ân'daki: '...Ey Muhammed, apaçık Arap diliyle uyaranlardan olman için onu Cebrail [âyette "Ruhu'l-emin"] senin kalbine indirmiştir.' âyeti bu hususa aykırı düşmekle birlikte, Cebrail'in ve vahyin bir dış varlığa sahip olduğunu ileri süren bir

* Âyetteki ifadenin: "indirdiği için" şeklinde çevirisi kanaatimizce doğru değildir. Buranın şart cümlesinin cevabı olarak anlaşılması bizce daha isabetlidir. Daha önce de kaydettiğimiz gibi âyetin çevirisi şöyle olmalıdır: "De ki: Kim Cibrîl'e düşman ise şunu iyi bilsin ki Allah'ın izniyle Kur'ân'ı senin kalbine...o indirmiştir."

¹³⁰ Age., s. 156. Aynı şekilde şu ifadeler de bu yöndedir: "Bu meyanda Ruh'un, aslen vahyin muhtevası olduğuna dair işaretler de vardır: 'İşte sana böyle emrimizden bir Ruh vahyettik' (42/Şûrâ, 52); ve yine: 'Allah, emrinden olan Ruh'u kullarından dilediğine indirir' (40/Mü'min, 15). Herhalde Ruh, Peygamber'in kalbinde oluşan ve ihtiyaç olduğu zaman vahiy şekline dönüşen bir kuvve, bir duyu veya bir araç olarak yorumlanabilir. Fakat bu Ruh, (Peygamber (a.s.v.)'in içinde değil, aksine) bizzat Allah tarafından indirilmektedir'. Bu yorumumuz çok iyi bilinen bir hadisle tam uyum halindedir. Bu hadise göre: 'Kur'ân'ın tümü, ilk önce semâvâtın en alt tabakasına indirilmiş ve sonra ihtiyaç olduğu zaman o ihtiyaca cevap verecek sözler şekline dönüşmüştür'. Gazâlî ve Şah Velîyullah ed-Dehlevî gibi düşünürler, gayet doğru olarak bu hadisteki 'semâvâtın en alt tabakasını' Peygamber (a.s.v.)'in kalbi olarak yorumlamışlardır." (Age., s. 156-157.) "...Yine burada açıktır ki, Peygamber vahyi tam muhafaza edebilme endişesi içinde veya vahyeden Ruhtan farklı bir yönde daha önceden ifadelendirmek için kendi beşerî iradesi dahilinde dilini kıpırdatmış ve bu da Allah tarafından reddedilmiştir. Bu durum zorunlu olarak vahiy elçisinin, vahiy olayında Peygamber'in kendi şuurlu şahsiyetinden tamamen 'ayrı' olduğunu gösterir. Fakat en az yine bunun kadar açıktır ki, duyulan kelimeler bizzat sesli maddî kelimeler değil, tamamen zihnî, manevî (mental) sesi olan kelimelerdir. Çünkü, Ruh ve ses enfusîdir (internal) ve hiç şüphesiz bir taraftan vahiy Allah'tan sudûr etmiştir; ama diğer taraftan onun şahsiyeti ile gayet derinden bağlantılıdır. Bu durumda vahiy elçisinin tamamen haricî olduğunu ileri süren geleneksel görüş doğru olarak kabul edilemez." (Age., s. 159-160.) Fazlur Rahman'ın görüşlerini kapsamlı olarak tenkit eden Ebubekir Sifil, yazarın burada kaydettiğimiz iddialarının, olduğu gibi Seyyid Ahmed Han'dan alındığını belirtmektedir. (Bkz. Modern İslâm Düşüncesinin Tenkidi II, s. 18, dipnot.)

fikir Müslümanların genelinin zihninde öylesine kökleşmiştir ki, gerçek durum buna karşı bir küfür teşkil eder."¹³¹

Fazlur Rahman'ın görüşlerini yorumlayan Adil Çiftçi bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Fazlur Rahman gibi Çiftçi'nin de ifadeleri biraz felsefi ve güç anlaşılır olduğundan onun görüşlerinden ne kastedildiğini doğru bir şekilde anlayabilmek için onları da kısaca kaydetmemiz uygun olur:

"Onun bu konuya bütün fikirlerini ve yöntemini etkileyecek bir husus olarak çok önem vermesi, hermeneutik bir çabadan doğmuştur. Kur'ân'ı yeniden anlama arzusuyla, gelenekle Kur'ân'ı karşılaştırırken, geleneksel vahiy anlayışının Hz. Muhammed ile Kur'ân arasındaki ilişkinin tamamen hâricî ve mekanik bir tasvirini verdiğini görür: 'Cebrâîl geliyor ve sanki bir postacının mektupları dağıttığı gibi Allah'ın mesajını Muhammed'e iletiyor. Halbuki Kur'ân, melek, Muhammed'in kalbine nüzul eder' der. Bundan dolayı o, vahiy sürecinin mekanik veya tamamen dışsal açıklanmasının, her şeyden evvel metne ters düştüğünü göstermeye çalışır."¹³²

"...Öyle görünüyor ki Fazlur Rahman, 'melek' tartışmasına burada başka bir boyut getirmekte; insana yönelik vahiyde -tabiat bahsinde göreceğimiz gibi Allah başka varlıklara da vahyeder- melek götür getirci 'dışsal bir varlık' değil, Peygamber'in zihninde oluşturulan bir dinamik temsilciliktir ve tamamen 'soyut'tur. O -fiziksel tarafla insan da dahil- fizik tabiata 'yerleştirilen' tamamen somut bir emir değil, Emr'in Ruhu veya 'ruhileştirilmiş meleki araçsallıktır..."¹³³

¹³¹ Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 56-57. Yine şu ifadeler de bu yöndedir: "...Fakat Sünnilik, Hz. Peygamber'den kısmen amaca uygun bir şekilde yorumlanarak, kısmen uydurularak rivâyet edilen hadisler ve büyük ölçüde bu hadislerle dayanan kelimeler ilmi vasıtasıyla, Hz. Peygamber'e indirilen vahiy kulak vasıtasıyla işitilen, onun dışında olan bir şey haline getirdi ve "kalbe gelen" melek ya da ruhu tamamıyla dışarıda bulunan bir aracı olarak gördüler..." (Age., s. 79.) Ebubekir Sifil, yazarın buradaki ifadelerini değerlendirirken, eğer vahiy meleği (Cebrâîl) "dıştaki" bir varlık değilse, bu ifadelerden Hz. Peygamber'in "hayal" ya da "halisünasyon" gördüğü sonucunu mu çıkarmamız gerektiği konusunda haklı bazı sorular sormaktadır. (Bkz. age., s. 23.)

¹³² Çiftçi, Adil, *Fazlur Rahman ile İslâm'ı Yeniden Düşünmek*, s. 63 (Ankara, 2001).

¹³³ Age., s. 72-73. Şu yorumlar da aynı konuyla ilgilidir: "...Burada Fazlur Rahman'ın bir tespitinden bahsetmeden geçilmemeli. İlk rivâyetlerde vahiy tecrübenin genellikle 'yarı uyku' halinde olduğu ("sonra uyanırdım" diyor Peygamber) ve Hz. Muhammed'in inanç mücadelesi sürdükçe bu iç tecrübelerin daha da sıkıntı işaretleri gösterdiği ifade edilmişse de, "Daha sonraları, melek veya sesin nesnelliliğini/dışsallığını koruyacağı farzedilerek, Peygamber'in bilincinin vahiy sürecinde normalliliği vurgulanmıştır. Dahası, Peygamber'in melek ile bazen halk arasında konuştuğu resmedilmiştir." Elbette Kur'ân vahyin başkalığını, nesnelliliğini ve lafzî niteliğini vurgular; fakat onun Peygamber'in karşısında bir dış varlığa sahip olmadığını da ifade eder. O, hem bu psikolojik halin derûnî etkisine, hem de Metn'e hakkını vermek için, Peygamber sözleri 'zihinsel olarak' işitmekle birlikte aynı zamanda Vahiy Ruhu'nun Kur'ân'ı okuduğunu da -"temiz yazıları kapsayan

Buraya kadar yapılan açıklamalardan Fazlur Rahman'ın meleğin temessülünü kabul etmemesinin, bâzı âyetlerde Rûh'un Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in kalbine getirdiğinin ifade edilmiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Burada aynı zamanda Cibrîl'in görevinin sadece Peygamber'e Kur'ân'ı getirmek olduğu, onun dışında herhangi bir şekilde Cibrîl-Peygamber ilişkisinin söz konusu olmadığı şeklinde bir anlayış mevcuttur. Kur'ân âyetlerinin Hz. Peygamber'in kalbine getirildiği konusu doğru olmakla birlikte söz konusu âyetlerden, meleğin/Cibrîl'in Kur'ân dışında Peygamber'e gelip-gitmediğinin veya geldiği kabul edildiği takdirde de bunun fizikî bir surette olamayacağının çıkarılması bizce uygun değildir. Yani meleğin/Cibrîl'in zaman zaman diğer bazı peygamberlere ve Hz. Meryem'e geldiği gibi Hz. Peygamber'e de bir insan şeklinde gelmesi, Kur'ân'ın onun kalbine indirilmiş olmasıyla tenâkuz teşkil etmez. Bilakis yukarıda verilen örnekler, meleğin/Cibrîl'in temessülünü gayet açık bir surette ispatlamaktadır. Bu nedenle bazı âyetlerdeki Kur'ân'ın Peygamber'in kalbine geldiğine dair ifadeleri kendi mecrasından çıkararak temessül meselesini Kur'ân'a zıt bir kavram gibi göstermek doğru değildir. Ayrıca buradan hareketle, herhangi bir isnâd veya metin tenkidi yapmadan bir genellemeye giderek Cibrîl'in bir insan şeklinde geldiğini anlatan rivâyetleri "hikâye" diyerek eleştirmek ve "uydurma" saymak Fazlur Rahman'ın ciddi bilim adamı kişiliği ile bağdaşmamaktadır.

Yusuf Şevki Yavuz da Fazlur Rahman'ın görüşlerini değerlendirmiş, onun temessülle ilgili iddialarını ilmî dayanaklardan yoksun bulmuş ve bu konudaki hadislerin neredeyse tevâtür derecesine ulaştığını ifade etmiştir.¹³⁴

Meleğin insan suretine girerek gelmesinin sebebi olarak **Müfessir Beyzâvî** (v. 685/691), insanların meleği gerçek şekliyle görmeye güç yetirememelerini gösterir.¹³⁵ **Reşid Rıza**'ya göre de bu, müfessirlerin cumhurunun görüşüdür.¹³⁶ Reşid Rıza, meleğin temessülü meselesinin eskiye göre bugün artık daha kolay anlaşıldığını, önceden onun mümkün olduğunun söylenilmesiyle yetinilmişken, günümüzde kevnî ilimlerin gayb âlemine dair garip olan bir şey bırakmadığını, bu tür

kutsal sahifeleri okuyan Ruh" (98. Beyyine, 2)- içsel olarak görüyordu der..." (Age., s. 83. Ayrıca şu sayfalara da bakılabilir: s. 68, 77, 79, 88.)

¹³⁴ Yavuz, "Cebrâil" md., *DİA*, VII, 204.

¹³⁵ Beyzâvî, *Tefsîr*, II, 393-394 (I-V, Beyrût, 1416/1996).

¹³⁶ Rıza, Reşid, *Tefsîru'l-menâr*, VII, 315-316 (I-XII, Mısır, 1366).

meseleleri akla hatta duyulara yaklaştırdığını belirtir.¹³⁷ Ona göre asrımızdaki keşifler sayesinde, eskilerin nazarında bırakın garip şeyleri, muhâl olarak görülen pek çok şey ortaya çıkmış bulunmaktadır ve artık gözle görülmeyen gazların bile tahlil edilebildiği bir dönemde meleğin temessülünün garip karşılanacak bir yanı yoktur.¹³⁸ **Muhsin Demirci**, Cibrîl ile Rasûlullah arasında vâki olan arza meclisinde Cibrîl'in insan suretinde bulunmasıyla ilgili bir ihtimali değerlendirirken böyle bir ihtimali red sadedinde, bu yolla sadece *Cibrîl Hadîsi*'nin vahyedilmesinin söz konusunu olduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ Ancak, onun bu konuda böyle bir sınırlamayı nasıl yapabildiğini anlayabilmiş değiliz.

Temessül konusunu **Muhammed Hamidullah**'ın (v. 2002) bizim de katıldığımız kısa bir değerlendirmesiyle bitirebiliriz: "...*Muhammed (a.s.)'a diyeceklerini bizzat bildirmek üzere Cebrâil ona, duruma göre ya bir insan, ya kanatlarıyla uçan bir yaratık ve yahut da evvelce rastlanmamış tuhaf bazı değişik biçimlerde görünürdü. Şekil ve biçim meselesi bizi daha fazla meşgul etmemelidir; bizim esas yapı ile, Muhammed (a.s.)'ın etrafındakilere tebliğ ettiği temel yapıyla ilgilenmemiz gerekmektedir...*"¹⁴⁰

3. Meleğin Ashâbdan Dıhyetu'l-Kelbî Suretine Girmesi

Cebrâil'in (a.s.) insan suretine girişi söz konusu edildiğinde adı sık gündeme gelen bir isim vardır ki o, ashâbın yakışıklı şahsiyetlerinden biri olan Dıhyetu'l-Kelbî'dir. Dıhye b. Halîfe b. Ferve el-Kelbî, Nevevî'nin ifadesiyle insanların en yakışıklı kişilerinden birisidir.¹⁴¹ İslâm'a girişinin eski olduğu fakat Bedir savaşında bulunmadığı, onun haricinde pek çok sefere katıldığı ifade edilir.¹⁴² Hz. Peygamber (s.a.) Rumların meliki Kayser'i İslâm'a davet etmek üzere bir mektupla beraber Dıhyetu'l-Kelbî'yi göndermiştir.¹⁴³

¹³⁷ Rıza, *age.*, I, 220 vd.

¹³⁸ Rıza, *age.*, I, 220. Yazarın temessül konusuyla ilgili tahlilleri için ayrıca bkz. *age.*, VII, 315-320.

¹³⁹ Demirci, *Vahiy Gerçeği*, s. 234. Yazarın bir taraftan arza meclisinde Cibrîl'in temessülünü reddedip, diğer taraftan "arzanın sadece Hz. Peygamber'le Cebrâil arasında değil, ashâbın da iştirak ettiği toplu bir mukabele tarzında cereyan ettiğinin anlaşıldığını" söylemesi (Bkz. *age.*, s. 233) bizce açık bir çelişkidir.

¹⁴⁰ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 78 (I-II, İstanbul, 1414/1993, çev. Salih Tuğ).

¹⁴¹ Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, I, 184. krş. Zehebî, *Nubelâ*, II, 554; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 385 (I-VIII, Beyrût, 1412/1992).

¹⁴² İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 249-251 (I-VIII, Beyrût, t.y.); İbn Abdilberr, *İstîâb*, II, 461 (I-IV, Beyrût, 1412); Nevevî, *age.*, I, 184.

¹⁴³ Mesela bkz. İbn Sa'd, *age.*, IV, 251; Ahmed, *Müsned*, IV, 74; Buhârî, Cihâd 101 (no: 2782).

Bazı merfû rivâyetlere göre Rasûlullah (s.a.) Cibrîl'in Dîhye'ye benzediğini söylemiştir.¹⁴⁴ Buna paralel olarak Cebrâîl'in Hz. Peygamber'e Dîhye suretinde geldiği yönünde yaygın bir kanaat oluşmuştur.¹⁴⁵ Onu bu şekilde görenler arasında Hz. Âişe, Hârise b. en-Nu'mân, Ümmü Seleme gibi isimler zikredilir.¹⁴⁶ İbn Hacer'in söylediğine göre ise melek sadece Dîhye suretinde değil, bazen de bir a'râbî veya başka şekilde gelirdi.¹⁴⁷ Dîhyetu'l-Kelbî'nin Mısır'da meskun olduğu ve Muâviye'nin valiliği/halifeliği zamanında vefat ettiği kaydedilmiştir.¹⁴⁸

İbn Hanbel'in *Cibrîl Hadîsi*'nin bir tarikinden hemen sonra kaydettiği bir rivâyete göre "*Cibrîl'in Hz. Peygamber'e Dîhye suretinde geldiği*" ifade olunmuş, ayrıca bu rivâyetin öncekine benzediği söylenmiştir.¹⁴⁹ Bu bilgi Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den birlikte gelen başka bir tarikin sonunda da yer alır.¹⁵⁰ Ancak kanaatimizce *Cibrîl Hadîsi* ile bu bilgiyi ihtiva eden rivâyet farklıdır ve bu ikisi sonradan aynı rivâyet gibi nakledilmiş olmalıdır. Nitekim İbn Sa'd bu bilgiyi müstakil olarak vermiş ve *Cibrîl Hadîsi* ile onun arasında bir ilgi kurmamıştır.¹⁵¹ Yine, Enes'ten nakledilen bir rivâyete göre, Cibrîl'in Hz. Peygamber'e tanımadıkları bir insan suretinde geldiği ifade edildikten sonra, "*bundan önce de Dîhye suretinde geldiği*" belirtilerek, bu iki olayın farklı olduğuna işaret edilmek istenmiştir.¹⁵² Yeri geldiğinde daha net görüleceği üzere bu ifade *Cibrîl Hadîsi*'nin bir parçası olarak nakledildiği zaman İbn Hacer ve Aynî gibi bazı şârihlerce *vehim* olarak tavsif edilmiştir ki bu çok yerinde bir değerlendirmedir.¹⁵³ Çünkü Dîhye ile ilgili bu bilginin *Cibrîl Hadîsi*'nin bir parçası olarak kabul edilmesi durumunda, pek çok tarikte yer alan ve gelen kişiyi kimsenin tanımadığını beyan eden cümlelerin (لا يعرفه منا أحد) bir anlamı kalmayacaktır. Netice olarak Cibrîl'in Dîhye suretinde gelişini ifade eden rivâyetlerle *Cibrîl Hadîsi*'nin bir ilgisi olmadığını ve bunların farklı iki olaydan bahsettiğini

¹⁴⁴ İbn Sa'd, *age.*, IV, 250; Müslim, İman 167; Tirmizî, Menâkıb 12 (no: 3649).

¹⁴⁵ İbn Sa'd, *age.*, IV, 250; Ahmed, *age.*, II, 107; Mervezî, *Ta'zîmu kadri's-salât*, I, 381, 391 (I-II, Medîne, 1406); İbn Mâkûlâ, *İkmâl*, III, 314 (I-VII, Beyrût, 1411); Nevevî, *age.*, I, 184.

¹⁴⁶ İbn Sa'd, *age.*, III, 488, IV, 250; Buhârî, Menâkıb 22 (no: 3435); Müslim, Fezâilu's-sahâbe 100; Zehebî, *Nubelâ*, II, 378-379, 553; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 385; Suyûtî, *Tenvîru'l-halek fî imkânî ru'yeti'n-nebî ve'l-melek*, s. 85-89 (Mısır, 1328).

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Feth*, I, 19. Krş. Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, IX, 163.

¹⁴⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, III, 118 (I-IX, y.y., 1395/1975); İbn Abdilberr, *age.*, II, 461; Nevevî, *age.*, I, 184.

¹⁴⁹ Ahmed, *age.*, II, 107. krş. Mervezî, *age.*, I, 381.

¹⁵⁰ Mervezî, *age.*, I, 387.

¹⁵¹ İbn Sa'd, *age.*, IV, 250.

¹⁵² Mervezî, *age.*, I, 391.

¹⁵³ İbn Hacer, *Feth*, I, 93, (Mısır, 1301 baskısı); Aynî, *Umde*, I, 338.

düşünüyoruz. Şunu çok rahatlıkla söyleyebiliriz ki, "Cibrîl'in Hz. Peygamber'e Dihye suretinde geldiği" cümlesi *Cibrîl Hadîsi* tariklerinin büyük çoğunluğunda yer almamaktadır.¹⁵⁴

4. Cibrîl'in Peygamberlerden Başkasına Görünmesi Meselesi

Meleğin insan suretine girmesi konusunu incelerken bazı âyetlerden örnekler vermiş ve bu meyanda Hz. İbrahim'in eşinin, Lut Peygamber'in kavminden bazı insanların, Hz. Meryem'in ve hatta Hz. Musa'nın kavminden Sâmirî isimli kişinin bir insan suretinde meleği/Cibrîl'i gördüğünü belirtmiştik.

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852), meleğin temessül ederek Peygamber dışındaki kimselere görünmesinin ve konuşmasının câiz olduğunu ifade etmiş; fakat İmrân b. Husayn'ın meleklerin sesini duyduğuna dair rivâyetin sâbit olduğunu söylerken "vallâhu a'lem" ifadesini kullanmıştır.¹⁵⁵ Onun bu ifadesinden "meleğin sesinin duyulması" konusunu şüpheli gördüğü anlaşılmaktadır. Reşîd Rıza da, meleğin insan suretine girerek geldiği sırada orada bulunan sahâbenin onu gördüğünü ifade etmiştir.¹⁵⁶ Yine Rıza, bir şeyi görmenin, her ne kadar o yaratılmış bir şey de olsa gerçekte onun hakikatının görülmüş olmasını gerektirmediğini belirtmiştir.¹⁵⁷ Buna göre sahâbe meleği asli suretinde değil, temessül etmiş şekliyle görmüş olmaktadır ve meleğin temessülü, hakikatiyle aynı şey değildir.¹⁵⁸

Cibrîl'in kendi ifadeleriyle nakledilen bir rivâyetteki bilgilere göre onu ancak mukarreb bir meleğin veya mürsel bir Nebînin görebileceği iddia edilmektedir.¹⁵⁹ Meşhur hadis kaynaklarında rastlayamadığımız bu rivâyete şüphe ile yaklaşıyoruz.

Yukarıda meleği Dihyetu'l-Kelbî suretinde görenler arasında Hz. Âişe ve Ümmü Seleme gibi isimlerin zikredildiğini söylemiştik. Suyûtî (v. 911) de, Hz.

¹⁵⁴ Bütün bunlara rağmen bir şekilde *Cibrîl Hadîsi*'nden bahsedilirken Cibrîl'in Dihye/sahâbeden biri kılığında geldiğinin söylenmesi, bu hadisin tariklerinin yeterince incelenmediğinin açık bir göstergesidir. Mesela, Frithjof Schuon'un (İsa Nureddin): "...İslâm dini üç temel unsura ayrılır. Bunlar: *İman*, *İslâm* ve *İhsân* kavramlarıdır. Cebrail adlı vahiy meleği, **sahâbeden biri kılığında** Hz. Peygamber'e gelip sırasıyla İman nedir? İslâm nedir? ve İhsân nedir? sorularını sormuş..." ifadeleri bu söylediklerimize bir örnektir. (*İslâm'ın Metafizik Boyutları*, s. 26, trc. Mahmut Kanık, İstanbul, 1996.) Ayrıca bkz. Kırbasoğlu, Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 353, 354, Ankara, 2002; Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 259, Ankara, 2000.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Feth*, I, 92.

¹⁵⁶ Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, IX, 163.

¹⁵⁷ Rıza, *age.*, IX, 163.

¹⁵⁸ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Abdullah Efendi el-Bosnevî, *er-Risâle fî temessülü Cibrîl*, 509-03 a vd., Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa bölümü.

¹⁵⁹ İbn Ebî'd-Dünya, *er-Rizâ ani'l-lâhi bi kadâihî*, s. 64 (Bombay, 1410).

Peygamber'in dışında bazı kimselerin Cibrîl'i insan suretinde görmüş olduğunu haber veren 7 adet rivâyet nakletmektedir.¹⁶⁰ Bu rivâyetlerde Cibrîl'i gördüğü iddia edilen kişiler, Temim b. Seleme, Hârise b. en-Nu'mân, İbn Abbas ve ismi verilmeyen ve "Ensardan bir adam" denilen bir kişidir. Suyûtî bu rivâyetlerin değerlendirmesi bâbında hiçbir şey söylememektedir. Yine Suyûtî, İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbu'l-mesâhif* isimli eserinden Ebû Ca'fer'den naklen, Hz. Ebû Bekir'in Cibrîl'in Peygamberimiz ile konuşmasını işittiğine dair bir haber nakletmektedir.¹⁶¹ Suyûtî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin *Kitâbu's-salât*'ta Huzeyfe b. el-Yemân'dan naklederek, onun Allah'a dua eder şekilde meleğin konuşmasını işittiği yönünde bir rivâyeti kaydettiğini de söylemektedir.¹⁶²

İbn Hacer'in de ifade ettiği üzere insan şekline girmiş bir biçimde meleğin diğer insanlar tarafından görülmesinin ve söylediklerinin işitilmesinin akla aykırı bir tarafı olmaması gerekir. Zaten bir insan suretinde geldiğine göre o meleğin görülmemesi ve işitilmemesi anlamsız kalacaktır. Başkaları tarafından görülmeyen yahut işitilmeyen bir meleğin insan şekline girmesini gerektiren bir sebep düşünmek makul gözükmemektedir.¹⁶³

Ancak, meleğin kendi asıl yaratıldığı surette Peygamberler dışındaki insanlar tarafından görülmesi kanaatimizce mümkün değildir. Beyzâvî'nin dediği gibi bu mesele insan ile meleğin yaratılışlarının farklı oluşu ve insanın melekleri görmeye güç yetirememesi ile yakından ilgilidir.¹⁶⁴ Hz. Âişe'den gelen bir rivâyette Hz. Peygamber'in ona Cibrîl'in selâmını iletlediği, onun da buna mukâbelede bulunduğu ve "Sen benim görmediğimi görüyorsun" şeklinde bir açıklamada bulunduğu anlatılır.¹⁶⁵ Hz. Âişe'nin bu açıklamasından, meleğin aslî suretinde görülemeyeceğini anlamamız mümkündür. Hatta Hz. Âişe Peygamberimizin bile Cibrîl'i asli suretinde sadece iki defa gördüğü kanaatindedir.¹⁶⁶ Yine bazı rivâyetlerde Hz. Âişe'den naklen meleklerin

¹⁶⁰ Suyûtî, *Tenvîru'l-halek*, s. 85-89.

¹⁶¹ Suyûtî, *age.*, s. 91.

¹⁶² Suyûtî, *age.*, s. 91. Suyûtî'nin bu yönde nakilleri epeyce devam etmektedir. (Bkz., *age.*, s. 91-99.)

¹⁶³ İmam Gazâlî de bu şekilde gelen melekleri insanların gözleriyle gördüklerini ve seslerini duyduklarını anlatmaktadır. Bkz. *Meâricu'l-kuds*, s. 79 (Beyrût, 1975).

¹⁶⁴ Beyzâvî, *Tefsîr*, II, 393-394. Reşid Rıza da aynı fikirdedir. (Bkz. *Tefsîru'l-menâr*, VII, 316.)

¹⁶⁵ Buhârî, *Fezâilu's-sahâbe* 30 (no: 3557), *Bed'ü'l-halk* 63 (no: 3045), *Edeb* 111 (no: 5848); Nesâî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, VI, 102.

¹⁶⁶ Mesela bkz. Râbî b. Habib, *Müsned*, s. 309 (no: 824); Tirmizî, *Tefsîr* 53 (no: 3278); Ebû Avâne, *Müsned*, I, 134. Benzer bir görüş Abdullah b. Mes'ûd'dan da nakledilir. Bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 407; İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, s. 397; Taberânî, *Kebîr*, X, 225.

nurdan yaratıldıkları bildirilmektedir.¹⁶⁷ Buna göre insanların onları asli şekilleri ile görmeye güç yetirememeleri, insan fizyolojisinin buna imkân vermemesinin normal bir sonucu olmaktadır. Dolayısıyla, melekleri gördüğü veya duyduğu ifade edilen şahıslarla ilgili rivâyetleri bu açıdan değerlendirmek gerekir. Böyle bir durumda iki ihtimal söz konusu olmalıdır: Ya bu tür rivâyetlerde bahsedilen konu, meleklerin insan suretine girmiş şekilde görülmesidir veya gerek isnâd ve gerekse metin olarak bu rivâyetler yeterli sıhhat şartlarını taşımamaktadır.

Cibrîl'i veya Meleği Gördüğü Rivâyet Edilen Bazı İnsanlar

Bu kısımda Cibrîl'i yahut meleği gördüğü rivâyet edilen bazı insanlar üzerinde durulacaktır. Bu konuda rivâyetlerde ismi geçen şahıslardan biri İbrahim Peygamberin (a.s.) eşi ve Hz. İsmail'in annesi **Hâcer**'dir. Anlatıldığına göre Hz. İbrahim onu ve oğlu İsmail'i Mekke vadisine yerleştirip yanlarından ayrıldıktan bir süre sonra zemzem kuyusunun yanında *melek/Cibrîl* görünmüş ve ayağı veya kanadıyla yeri kazıp oradan zemzem suyunu çıkarmıştır.¹⁶⁸

Konuyla ilgili ismi geçen diğer bir şahıs **Abdullah b. Abbas**'tır. İbn Abbas'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber Bedir savaşı günü şöyle buyurmuştur: *"İşte Cibrîl! Atının başından tutmuş vaziyette ve üzerinde savaş âleti mevcut!"*¹⁶⁹ Buradaki ifadelerden Cibrîl'in Bedir muharebesine savaşçı bir asker gibi katıldığı ve insan suretine girmiş şekilde oradakiler tarafından görüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Hz. Peygamber'in onu sahâbeye göstermesi, onları savaşa teşvik ve cesaretlendirmek için olsa gerektir. Yine İbn Abbas tarafından aktarılan bir rivâyete göre, Cibrîl'in Hz. Peygamber'in yanında oturduğu bir sırada semadan başka bir melek inmiş ve Fâtiha ve Bakara suresinin son âyetleri hakkında müjdeli bir haber getirmiştir.¹⁷¹ Buradaki anlatımdan İbn Abbas'ın Cibrîl'i gördüğü anlaşılabirirse de kanaatimizce bu çok açık değildir ve İbn Abbas'ın olayı Rasûlullah'tan öğrendikten sonra aktarmış olması da

¹⁶⁷ İbn Râhûye, *Müsned*, II, 277 (I-V, Medîne, 1412/1991); Ahmed, *age.*, VI, 153, 168; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 430 (Kâhire, 1408/1988); Müslim, Zühd 60; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 25 (I-XVIII, Beyrût, 1414/1993).

¹⁶⁸ Abdurrezzak, *Musannef*, V, 107; Ahmed, *Müsned*, V, 121; Buhârî, Enbiyâ 12 (no: 3184, 3185).

¹⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 354 (İkrime İbn Abbas'ı zikretmemiştir); Buhârî, Meğâzî 9 (no: 3773), 14 (no: 3815, Bedir değil Uhud denilmekte).

¹⁷⁰ Her ne kadar bu rivâyeti aktaran sahâbî İbn Abbas'ın da o sırada diğerleriyle birlikte olaya şahit olduğu akla gelse de, onun hicretten üç sene önce doğmuş olması nedeniyle (bkz. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 518, Riyâd baskısı) Bedir savaşına iştirak etmediği anlaşılmaktadır. Muhtemelen İbn Abbas bu rivâyeti yaşlı sahâbilerden alarak anlatmış olmalıdır.

¹⁷¹ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VI, 313; Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn 254; Nesâî, İftitiâh 25; a.mlf., *es-Sünenü'l-kubrâ*, I, 317, V, 12, 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 57.

muhtemeldir. Tirmizî'nin İbn Abbas'ın menâkıbı sadedinde kaydettiği bir rivâyete göre ise İbn Abbas Cibrîl'i iki defa görmüş ve Hz. Peygamber onun için iki defa dua etmiştir.¹⁷² Tirmizî tarafından kaydedilen bu rivâyete başka yerde rastlayamadık. Müellif bu hadisin mürsel olduğunu, râvilerden Ebû Cehdam'ın İbn Abbas'tan semânının olduğunu bilinmediğini ifade etmiştir. İbn Abbas'ın Cibrîl'i iki defa gördüğüne dair bu ifadelerin Ebû Cehdam'ın kendi görüşü olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer bir isim Rasûlullah'ın kıymetli eşlerinden olan Ümmü Seleme'dir. Ebû Osman (en-Nehdî), Cibrîl'in Rasûlullah'a Ümmü Seleme'nin yanında iken geldiğini haber almıştı. Onun anlattığına göre Hz. Peygamber Ümmü Seleme'ye gelen kişinin kim olduğunu sorduğunda, o Dihye olduğunu söylemiştir. Ümmü Seleme gelenin Dihye suretindeki Cibrîl olduğunu bir süre sonra Hz. Peygamber'in hutbesinde öğrenmiştir.¹⁷³ Ebû Osman bunu (Cibrîl'in gelişini?) Üsâme b. Zeyd'den duyduğunu söylemiştir.

Hız. Ali'nin naklettiğine göre, Bedir günü savaşa şahitlik etmek veya safta durmak üzere onun ve Ebû Bekir'in yanında Cibrîl'in; diğerlerinin yanında ise Mîkâil ve büyük bir melek olan İsrâfil'in bulunduğu kendisine söylenmiştir.¹⁷⁴ Bu rivâyete göre bu sözü Hız. Ali'ye söyleyen belli değilse de sonraki kaynaklarda bunun Hız. Peygamber tarafından söylendiği sarîh olarak kaydedilmiştir.¹⁷⁵ Daha erken kaynaklarda Hız. Peygamber'e açık olarak isnâd edilmeyen bu sözün sonradan ona izafe edilmesi râvilerden birinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu sözün nispeten erken kaynaklarda cezim sîgalarından biriyle değil de, temrîz sîgası olan (قيل) "kıyle" lafzı ile nakledilmiş olması, rivâyetin sıhhati hakkında olumsuz bir durum ifade etmektedir. Meleklerin savaşa iştirak ettikleri bazı âyetlerde de söz konusu edilmekle birlikte buradaki rivâyetin Hız. Ali veya Hız. Ebû Bekir'in faziletlerini göstermek için sonradan ortaya atılmış olması da muhtemel gözükmektedir. Hâkim'in bu rivâyetin sıhhati konusunda sadece "isnâdının sahîh" olduğunu söylemekle yetinmesi ve metin hakkında yorumda bulunmaması da bu açıdan manidardır.

¹⁷² Tirmizî, Menâkıb 43 (no: 3822).

¹⁷³ Buhârî, Menâkıb 22 (no: 3435), Fezâilu'l-Kur'ân 1 (no: 4695); Müslim, Fezâilu's-sahâbe 100; Bezzâr, *Müsned*, VII, 55 (I-X, Beyrût-Medîne, 1409).

¹⁷⁴ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VI, 351, VII, 353; Ahmed, *age.*, I, 147.

¹⁷⁵ Bezzâr, *age.*, II, 303; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 283 (I-XIII, Dımeşk, 1404/1984); Hâkim, *Müstedrek*, III, 72 (Müellife göre isnâdı sahîh bir hadistir ancak Buhârî ve Müslim tarafından tahrîc edilmemiştir.); Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VI, 82, IX, 58 (I-X, Kâhire-Beyrût, 1407).

Sa'd b. Ebî Vakkâs Uhud günü Rasûlullah'ın (s.a.) sağında ve solunda daha önce ve sonra hiç görmediği beyaz elbiseli iki adam gördüğünü söylemiş; rivâyetin sonunda onların Cibrîl ve Mîkâil olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁶ Buradaki ifadelerde Sa'd'ın onları insan suretinde gördüğü açıkça yer almıştır.

Enes b. Mâlik'ten nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber bir gün hiç olmadığı şekilde ashâbının yanına kızgın bir halde çıkmış ve kendisine soru sormalarını istemiş, bugün sordukları her soruya cevap vereceğini söylemiştir.¹⁷⁷ Enes'in ifadesine göre orada bulunanlar Rasûlullah'ın yanında Cibrîl olduğunu düşünüyorlardı.¹⁷⁸ Bu rivâyette anlatılanlardan Cibrîl'in sahâbe tarafından görüldüğü değil, orada mevcudiyetinin hissedildiği anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili olabilecek bir başka rivâyet, sahâbeden **Üseyd b. Hudayr** isimli kişi ile ilgilidir. Onun anlattığına göre kendisi geceleyin Bakara suresini okurken yanında bağlı halde bulunan atı birden huysuzlaşmış, okumayı kestiğinde at da sakinleşmiştir. Bu durum birkaç defa tekrar etmiş, daha sonra Üseyd, oğlu Yahyâ'ya atın zarar vereceğinden korkarak onu oradan uzaklaştırmak zorunda kalmıştır. İşte bu sırada semaya başını çevirdiğinde orada, içinde ışıklar bulunan buluta benzer bir şey (مثل الظلة فيها أمثال المصابيح/السرّج) görmüştür. Sabah olunca olanları Hz. Peygamber'e anlattığında aynı şekilde okuması için kendisini teşvik etmiş ve o gördüğü şeyin Kur'ân sesine gelen melekler olduğunu haber vermiştir.¹⁷⁹ Bu rivâyete göre melekler Kur'ân okunuşunu dinlemek üzere gelmişler ve Üseyd onları bulutun içindeki ışığa benzetmiştir. Dolayısıyla burada meleğin aslî suretinde değil; ancak insan şekline temessülü gibi olmasa da yine belki temessül olarak nitelendirilebilecek bir ışık şeklinde görünmesi söz konusudur.¹⁸⁰

Burada sıralanan misallerin ortak yanı genelde meleğin/Cibrîl'in bir insan şeklinde görülmüş olmasıdır. Bu konudaki rivâyetlerin bir bölümü yaygın bir kanaati ortaya koymakla birlikte bir kısmının sahih olduğunu söylemek zor görünmektedir.

¹⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VI, 376, VII, 366; Ahmed, *age.*, I, 177; Buhârî, Meğâzî 15 (no: 3828), Libâs 23 (no: 5488); Müslim, Fezâil 46, 47; İbn Hibbân, *age.*, XV, 446.

¹⁷⁷ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VI, 322; Ebû Ya'lâ, *age.*, VI, 361.

¹⁷⁸ Her ne kadar burada kullanılan lafızlar (ونحن نرى أن معه جبريل) şeklinde ise de bu ibareyi: "Onun yanında Cibrîl'i görüyorduk" şeklinde anlamak yerine "Onun yanında Cibrîl olduğunu düşünüyorduk" diye anlamak kanaatimizce daha isabetlidir.

¹⁷⁹ Benzer anlatımlar için bkz. Ahmed, *age.*, III, 81; Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân 15 (no: 4730); Müslim, Salâtu'l-müsâfirin 242; Nesâî, *es-Sünenu'l-kübrâ*, V, 27, 67; İbn Hibbân, *age.*, III, 58; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I, 208 (I-XX, Musul, 1404/1983).

¹⁸⁰ Reşid Rıza da bunu "temessül" olarak nitelemiştir. (Bkz. *Tefsîru'l-menâr*, VII, 316.)

5. Cibrîl'in Sünneti İnzâl Ettiği İddiası ve Gayr-i Metlûv Vahiy Konusu

Genellikle Kur'ân'ın vahiy olduğu konusu incelenirken Sünnet'in de bu konuyla irtibatının kurulduğu görülmektedir.¹⁸¹ Hiç şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.) bir beşer olmakla birlikte her an vahyin gözetiminde bulunmaktadır.¹⁸² Bu bakımdan onun bir **beşer-Rasûl** olarak tavsif edilmesi çok anlamlıdır.¹⁸³ Bunun anlamı, onda (s.a.) hem normal bir insan olarak beşerî özelliklerin, hem de vahye dayanan Risâlet özelliklerinin bulunmasıdır. Bu noktada en önemli soru, Hz. Peygamber'in vahyin kontrolünde olmasının, onun bütün sözlerinin vahiy olması ve hiç hata etmemesi anlamına gelip gelmediği ile ilgilidir. Şunu açıklıkla belirtmek gerekir ki, Rasûlullah'ın sözlerinin vahiy olduğunu söyleyenler¹⁸⁴ bile böyle bir şey iddia etmiş değillerdir. Bu konuyla irtibatlı olarak yine rivâyetlerde anlatılan şeylerin bir şekilde vahiy ile irtibatının kurulması, Cibrîl'in geldiğinin bildirilmesi veya bu anlama gelecek kelimelerin kullanılması gibi konular üzerinde de durulması gerekmektedir.

Beyhakî (v. 458), **ez-Zührî'nin** (v. 124) vahyin taksimi konusunda bazı ilave beyanlarda bulunduğunu söylemektedir.¹⁸⁵ ez-Zührî'nin söylediği hususlardan ikisi mefhum olarak şöyledir: *"Vahyin türlerinden biri, Allah ile peygamberleri arasında bir sır olup peygamberlerden hiçbiri onu diğer insanlara söylemez. Diğer de, peygamberlere bildirilen fakat onların yazdırmadığı ve yazılmasını emretmediği, insanlara hadis olarak anlattıkları şeylerdir. Onlar, bu söylediklerini beyan ve tebliğ etmelerini kendilerine Allah'ın emrettiğini açıklarlar."*¹⁸⁶ ez-Zührî'nin bu beyanları,

¹⁸¹ Mesela bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, I, 93 (I-VIII, Kâhire, 1404); Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân*, II, 45 (I-II, Beyrût, 1996); Demirci, *Vahiy Gerçeği*, s. 171-174.

¹⁸² Tûr, 52/48 âyet-i kerîmesi şöyledir: (وَلَصَبِرَ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَآمِنًا) *"Rabb'in hükmü gelinceye kadar sabret; doğrusu sen bizim nezâretimiz altındasın."* İster Sünnetin tamamının vahiy olduğu kabul edilsin isterse edilmesin, Hz. Peygamber'in fiillerinde hata üzere bırakılmadığı, İlâhî iradeye uygun olmayan herhangi bir davranışın mutlaka vahiy ile düzeltildiği âyetlerden açıkça anlaşılmaktadır. (Mesela bkz. Enfâl, 8/67; Tevbe, 9/43; Yunus, 10/99; Kehf, 18/23; Tahrîm, 66/1; Abese, 80/1-10.) Bu durum, Hz. Peygamber'in (s.a.) Sünnetinin bir şekilde vahiy ile ilişkili olması konusunda şüpheyi mahal bırakmamaktadır. Ayrıca (قُلْ) *"De ki..."* şeklinde başlayan âyetlerin de Hz. Peygamber'in sürekli olarak Allah Teâlâ'nın gözetimi ve denetimi altında bulunduğunu gösterdiği kanaatindeyiz. Çünkü bu ifade, herhangi bir şekilde açıklama beklenen hususlarda Allah'ın bilgi verdiği anlamına gelmektedir. Bu da Rasûlullah'ın bilgilendirilme ihtiyacının, onun durumuna şahit olan Allah tarafından karşılandığını, dolayısıyla O'nun (c.c.) gözetimini ve denetimini ifade etmektedir.

¹⁸³ İsrâ, 17/93.

¹⁸⁴ Reşîd Rıza'nın ifadesine göre cumhur, Sünnet'te vârid olan şer'î ahkâmın Hz. Peygamber'e vahyedildiği ve vahyin Kur'ân ile sınırlı olmadığı görüşündedir. (Bkz. *age.*, VIII, 309.)

¹⁸⁵ Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, s. 196.

¹⁸⁶ Beyhakî, *age.*, s. 197.

hadislerin vahiyle ilgisi konusunda bir yorum içermekteyse de burada, hadislerin tamamen vahiy ürünü olup olmadığı noktası açık değildir.

Sünnetin vahiy ile ilişkisi bağlamında delil olarak ileri sürülen hususlardan biri, tâbiünün meşhur isimlerinden **Hassân b. Atiyye**'den¹⁸⁷ (v. 126) nakledilen bir sözdür. Onun ifadesine göre: "*Cibrîl, Rasûlullah'a (s.a.) Kur'ân'ı indirdiği gibi Sünneti de indirir ve öğretirdi.*"¹⁸⁸ Bu ifadelerin Hassân b. Atiyye'nin kendi görüşleri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü şayet bu konuda merfû bir rivâyet veya bir sahâbî kavli olmuş olsaydı mutlaka İbn Atiyye onu naklederdi diye düşünüyoruz. Nitekim bazı yeni çalışmalarda onun bu sözü kişisel bir iddia ve tartışmaya açık bir genelleme olarak nitelendirilmiştir.¹⁸⁹ Bu konunun tartışmaya açık olduğunu biz de kabul ediyoruz. Elbette ki bu sözden hareket ederek Rasûlullah'ın her söylediği veya yaptığı şeyin vahiy olduğunu iddia etmek doğru olmaz. Fakat kanaatimizce İbn Atiyye'nin bu sözünden, Hz. Peygamber'in "bütün sözlerinin" vahiy olduğu anlamını çıkarmak yerine, bunun mukayyet olarak (bazı kayıtlarla) anlaşılması daha uygundur. Çünkü bu ifadelerin böyle bir genelleme yapılmadan ve sınırlandırılarak anlaşılması mümkündür. Bize göre bundan anlaşılması gereken, Cibrîl'in Kur'ân'ın yorumu sadedinde, özellikle de Kur'ân'da nasıl yapılacakları ve içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyen "taabbüdî" meselelerde Hz. Peygamber'i vahiy ile bilgilendirdiğidir. Kur'ân'ın açıklaması tarzında Cibrîl'in zaman zaman Rasûlullah'ı bilgilendirmesi normal karşılanmalıdır. Somut bir misal ile açıklamak gerekirse; Cibrîl'in Kâbe'de Hz. Peygamber'e (s.a.) gelerek ona iki gün beş vakit namazın ilk ve son vakitlerinde namaz kıldırıldığı, namaz vakitlerinin bu vakitler arası olduğunu belirttiği yönünde bilgiler vardır.¹⁹⁰ Bildiğimiz üzere, Kur'ân'da ayrıntılarından söz edilmeyen, namazların nasıl kılınacağı hususu Rasûlullah'ın Sünneti vasıtasıyla öğrenilmektedir.

¹⁸⁷ Kaderî olduğu iddiası dışında hakkında herhangi bir olumsuzluktan söz edilmeyen Ebû Bekr Hassân b. Atiyye eş-Şâmi'nin biyografisi için bkz. Buhârî, *Târih*, III, 33; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, I, 291 (I-II, Medîne, 1405/1985); İEH., *Cerh*, III, 236; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 223; Mizzî, *TK*, VI, 34-40; Zehebî, *Nubelâ*, V, 466-468; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 219.

¹⁸⁸ Birbirine yakın ifadelerle bkz. İbnü'l-Mübarek, *Zühâ*, s. 23 (Beyrût, t.y.); Fezârî, *Kitâbu's-siyer*, s. 315 (no: 602, 603, Beyrût, 1408/1987); Dârimî, *Mukaddime* 49, I, 145; Ebû Dâvud, *Merâsîl*, s. 361 (no: 536, Beyrût, 1408); Mervezî, *Sünnet*, s. 32-33, 111 (Beyrût, 1408); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâd*, I, 83-84 (I-IV, Riyâd, 1402); Hatîb, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, s. 15 (Medine, t.y.); Kurtubî, *Tefsîr*, I, 30; İbn Hacer, *Feth*, XIII, 291 (Müellif bunu Beyhakî'nin sahih bir sened ile tahrir ettiğini söylemişse de Beyhakî'nin ulaşabildiğimiz kitaplarında böyle bir sözü bulamadık.).

¹⁸⁹ Erul, "*Bir 'Alan Taraması'nın Panoraması*", s. 165.

¹⁹⁰ Şâfiî, *Müsned*, s. 26 (Beyrût, t.y.); Ahmed, *Müsned*, I, 333, 354, III, 30; Ebû Dâvud, *Salât* 2 (no: 393, 394); Tirmizî, *Salât* 1 (no: 149, 150); İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 168 (I-IV, Beyrût, 1390/1970).

İşte bu Sünnet de Cibrîl tarafından ona öğretilmiş olmaktadır. Namazların kılınışıyla ilgili Sünnetin Cibrîl'in öğretisi olmaksızın sırf Hz. Peygamber'in içtihadı sonucu ortaya çıkmış olması makul değildir. Namazın yanı sıra, oruç, hac, zekât ve diğer bütün ibâdetlerin ayrıntılarıyla ilgili hususların da Cibrîl tarafından öğretilmiş olması gerekir.¹⁹¹ İbn Atiyye'nin sözünün açıkladığımız şekilde değil de, Hz. Peygamber'in bütün sözlerinin kendisine vahiy ile bildirildiği ve her söylediğinin/yaptığının vahiy olduğu şeklinde anlaşılması durumunda bunun kabulü mümkün görünmemektedir. Çünkü bu durumda onun beşerî yönü ihmal edilmiş olmaktadır. Muâsır müelliflerden Ahmed Selâm da, *Cibrîl Hadîsi* ile ilgili eserinde Cibrîl'in Hz. Peygamber'e "Kur'ân'ı ve Sünnet'in çoğunu" inzâl ettiğini söylemiştir.¹⁹² Onun bu ifadeleri de bizim anlattığımız noktaya vurgu yapmaktadır.

İbn Vehb'den naklen İmam Mâlik'in (v. 179) şöyle söylediği rivâyet edilmektedir: *"Peygamberlerin imamı ve efendisi Rasûlullah (s.a.) kendisine sorulan soruya, semadan vahiy gelinceye kadar cevap vermezdi."*¹⁹³ İbn Hazm (v. 456) tarafından nakledilen bu sözün bazı misallerini bulma ihtimali varsa da (mesela Kur'ân-ı Kerim'deki: (يسألونك) *"Sana soruyorlar..."* ve benzeri ifadeler gibi) bunun genel-geçer bir hüküm olarak kabul edilmesi pek mümkün görünmemektedir. Kendisine sorulan her şey için vahiy bekleyen bir Peygamber'in insanî özellikleri bulunmayan bir varlıktan farkı kalmayacaktır. Bilmediği bir hususta Rasûlullah'ın vahiy beklemesi ise gayet normal bir durumdur.

İmam Şâfiî (v. 204), Rasûlullah'ın Sünnetinin vahiy olup olmadığıyla ilgili bir soruyu ele alırken, Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu her farzın ancak vahiy ile olduğunu, vahyin ise *"okunanı"* olduğu gibi Hz. Peygamber'e gelip de *"Sünnet"* haline gelen türünün de bulunduğunu belirtmektedir.¹⁹⁴ Şâfiî'nin bu ifadelerinden Sünneti de vahiy saydığı sarîh olarak anlaşılmaktadır. İmam Şâfiî bir başka vesileyle

¹⁹¹ Selahattin Polat da, ibâdetlerin şeklinde rey ve akıl ile düzenlemeler yapılamayacağından yola çıkarak, Hz. Peygamber'in Kur'ân'da bulunmayan ibâdet şekillerine ve teferruatına dair bilgileri ilâhî vahiyyle aldığını belirtmiştir. (*Hadis Araştırmaları*, s. 146.)

¹⁹² Selâm, Ahmed, *Mukaddime fi fikhî usûli'd-da' ve şerhu hadîsi Cibrîl*, s. 104 (Beyrût, 1410/1990).

¹⁹³ İbn Hazm, *İhkâm*, VIII, 514, benzer ifadeyle VI, 225; Kurtubî, *Tefsîr*, V, 402.

¹⁹⁴ Şâfiî, *Ümm*, VII, 299 (I-VIII, Beyrût, 1393). Şâfiî'nin görüşlerinin değerlendirilmesi için bkz. Kırbaçoğlu, Hayri, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 254-258 (Ankara, 1993).

bazı âyetlerde geçen "**hikmet**" kelimesini Rasûlullah'ın Sünneti saymakla yine Sünnetin vahiyle irtibatına atıfta bulunmuş olmaktadır.¹⁹⁵

Sünnetin vahiyle ilgisini kuranlar arasında **İbn Hibbân**'ın (v. 354) isminin de zikredildiği görülmektedir.¹⁹⁶ Onun Sünnetin tamamını vahiy saydığı anlaşılıyor.

İbn Hazm (v. 456) vahyi ikiye ayırmış; Kur'ân vahyini "**metluv**" ve nazmı ve tertibi itibariyle mu'ciz olarak isimlendirmiş, Rasûlullah'tan vârid olan haberi de nazmı mu'ciz olmayan, tilâvet olunmayan ama kırâat olunan "**mervî vahiy**" diye tavsif etmiştir.¹⁹⁷

İmam Gazâlî'nin (v. 505) de bu istikamette düşündüğü anlaşılmaktadır. Onun ifadesine göre vahyin bir kısmı "**tilâvet edilmektedir**" ki bu "**Kitâb**" diye isimlendirilir. Vahyin "**tilâvet olunmayan**" kısmı ise "**Sünnet**"tir. Ancak Rasûlullah'ın (s.a.) sözü, onu bizzat işiten için hüccettir; biz ise onun sözünü onu haber verenler vasıtasıyla elde etmekteyiz ve bu durum ya tevâtür ile ya da âhâd yolla olmaktadır.¹⁹⁸ Her ne kadar Gazâlî de Sünnet'i vahiy kabul etmekteyse de onun delil (huccet) olması noktasında, Rasûlullah'ı bizzat duyan sahâbe ile sonraki asırlar arasında fark bulunduğu, sonrakiler için sübut probleminin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Yani ona göre mütevâtir Sünnet delil olmaktadır.

Muhammed Habîbullah Muhtâr, ele aldığı 7 örnek üzerinde durarak, Kur'ân dışında vahiy olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.¹⁹⁹ Müellif bu kitabında, Kur'ân vahyi için **vahy-i celî**; Kur'ân dışındaki vahiy için ise **vahy-i hafî** tabirlerini kullanmaktadır. Ona göre, okunmayan hafî vahiy, Hz. Peygamber'den sâdır olan bütün söz, fiil ve takrirlerden ibaret olup, onun için sünnet ve hadîs ismi kullanılmaktadır; her iki vahiy de, huccettir, yine her ikisi de Allah Teâlâ katından inmiştir, insanlara, onlardan her birine uymak vâciptir.²⁰⁰ Hz. Peygamber'den sâdır

¹⁹⁵ Şâfiî, *Risâle*, s. 45 (İstanbul, 1985 baskısı). Hikmet-Sünnet ilişkisi için bkz. Çakın, Kâmil, *Hadis İnkârcıları*, s. 17-18 (Ankara, 1998); Kırbaçoğlu, *age.*, s. 180, 224-225. Kur'ân'da ve İslâmî kaynaklarda hikmet kelimesinin kullanımı hakkında geniş değerlendirme ve kaynaklar için bkz. Uğur, Hakan, "*Kur'an'da Hikmet Kavramı*", (Doktora semineri), Danışman: Prof. Dr. İsmet Ersöz, Konya, 2003.

¹⁹⁶ Kırbaçoğlu, İbn Hibbân'ın kullandığı bir bab başlığı **لَا مَنَ اللَّهُ عَنْهَا** (Nokta: *Sahih*, I, 188) nedeniyle onun Sünnetin vahiy mahsulü olduğu görüşünü benimsediğini ifade etmektedir. Bkz. *age.*, s. 259.

¹⁹⁷ İbn Hazm, *İhkâm*, I, 93. İbn Hazm'ın görüşlerinin değerlendirmesi için bkz. Kırbaçoğlu, *age.*, s. 259-263.

¹⁹⁸ Gazâlî, *Müstasfâ*, s. 103-104 (Beyrût, 1413).

¹⁹⁹ Muhtâr, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye ve mekânetuhâ*, s. 89-97 (Karaçi, 1407/1986).

²⁰⁰ Muhtâr, *age.*, s. 96.

olan bütün söz, fiil ve takrirleri bağlayıcılık açısından aynı kefeye koymak isabetli bir görüş olarak görünmemektedir.

Muhammed Ali es-Sâbûnî de, lafzın Rasûlullah'a, mananın ise Allah'a ait olmak suretiyle Sünnet-i Nebeviyye'nin vahiy olduğunu söylemiştir.²⁰¹ Burada da aşırı bir genelleme söz konusudur ve Rasûlullah'ın ictihadları da vahiy kapsamında değerlendirilmektedir. Şayet bu sözle, Hz. Peygamber'in hata üzere bırakılmadığı ve daima Allah'ın gözetiminde ve denetiminde bulunduğu şeklinde bir anlam kastedilmiyor ise, o takdirde bunun mutlak olarak kabulü ve bütün hadislerin vahiy ürünü olduğunun söylenmesi makul değildir.

Sünnetin vahiyle ilgisine vurgu yapan bu isimlere karşılık konuyu daha değişik açılardan değerlendirenler de olmuştur.²⁰² **Subhi es-Sâlih**, vahiy nokta-i nazarından Kur'ân-ı Kerim'in Rasûlullah'ın (s.a.) kalbine indirilmesi ile bazı hadisleri söylemesi için ona **ilham** verilmesinin birbirinden ayrılmasına şiddetle taraftar olduğunu söylemiş, ayrıca nebevî hadislerdeki tevkîfî manaya "**hikmet**" demeyi tercih etmiştir.²⁰³ Yine onun ifadesine göre, vahiy hâdisesi sadece Kur'ân-ı Kerim'e mahsustur.²⁰⁴ Ancak bizce, buradaki ifadelerden Subhi es-Sâlih'in, Sünnet'in vahiyle hiçbir şekilde ilişkisi olmadığını söylediği değil, bu ilişkiyi ilham ve hikmet diye isimlendirmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Değerli ilim adamı **M. Said Hatiboğlu** da, Kur'ân dışı vahiy konusuna ihtiyatla yaklaşmaktadır. Onun Peygamberlerin gayptan haber vermeleri konusunu işlerken kullandığı şu ifadeler bunu açık olarak göstermektedir: "*Peygamberlerde kendilerinden sonra vuku bulacak şeylere dair bilgi yoktur, ta ki Allah bildirmiş olsun (Taberi, 7/126). O halde Kur'ân-ı Kerim'de görmediğimiz bir istikbal haberinin kasd-ı mahsusla vücud bulmuş olduğunda asla tereddüdümüz olmayacaktır.*"²⁰⁵ Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ın haber vermesi dışında ileride vuku bulacak bir hâdiseye ilgili bilgi sahibi olmaması konusunu tartışmalı buluyoruz. Karşılaştığımız istikballe alakalı herhangi bir rivâyetin durumuyla ilgili ihtimaller

²⁰¹ Sâbûnî, *et-Tibyân fî ulûmî'l-Kur'ân*, s. 63 (İstanbul, t.y.).

²⁰² Mesela Ignaz Goldziher'in Kur'ân dışı vahiy konusunda yaptığı bazı değerlendirmeler için bkz. *İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler*, (çev. Dr. Cihad Tunç), AÜİF. Dergisi, XIX, 1973, s. 223-235.

²⁰³ Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 254 (trc. M. Yaşar Kandemir, İstanbul, 1996).

²⁰⁴ Sâlih, *age.*, s. 254.

²⁰⁵ Hatiboğlu, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebetleri*, s. 8.

kanaatimizce tek değildir. Mesela Hz. Peygamber'in, en azından cereyan eden olayları kişisel bilgi birikimiyle veya stratejik olarak tahlil etmek suretiyle bile ileriye yönelik bazı tahminlerde bulunmuş olması ihtimal dahilindedir. Bu, cemiyette olan hâdiseleri dikkatle takip eden birisinin yapabileceği bir iştir. Ayrıca, Kur'an'da olmayan bir istikbal haberini Rasûlullah'ın Allah'ın kendisine haber vermesiyle yahut âyetlerdeki bazı işaretlerden yola çıkarak söylemediğinden nasıl emin olabiliriz? Elbette böyle bir durumdan kesinlikle emin olmamız mümkün değildir. Ancak bu söylediklerimizden, istikbale dair her rivâyetin makbul olduğu da anlaşılmamalıdır. Kanaatimizce ilmin azalması, cehaletin artması, zinanın yaygınlaşması, öldürme hâdiselerinin çoğalması, ana-babaya ve büyüklere saygının azalması, bazı büyük patlamaların meydana gelmesi gibi bir takım kıyâmet alâmetleriyle ilgili haberlerin, kasd-ı mahsusla vücud bulduğu (uydurulduğu) düşüncesi makul görünmemektedir.²⁰⁶ (Kıyâmet alâmetleri konusu kısmen çalışmamızın ileriki bölümlerinde incelenecektir.) Sonuç olarak istikbale ait olsun olmasın her bir rivâyetin bir genellemeye gitmeden irdelenmesinin daha doğru olduğunu, ayrıca vahyin sadece Kur'an ile sınırlandırılmasının sıkıntıya sokacağını düşünüyoruz.²⁰⁷

Hayri Kırbaçoğlu, Sünnetin mahiyetiyle ilgili incelemeleri sırasında Kur'an dışı vahiy olduğunu savunanların ileri sürdükleri bazı âyetleri sıralamış, neticede bu âyetlerin konuyu ispat için yeterli olmadığı görüşünü ifade etmiştir.²⁰⁸ Ancak anlaşıldığı kadarıyla, Kırbaçoğlu Kur'an dışı vahiy reddetmemekte, fakat bu konuyu

²⁰⁶ Aynı şekilde istikbale dair haberlerden olmak üzere Rasûlullah'ın (s.a.), ümmetinin önceki toplumların (Yahudi ve Hristiyanların) gittikleri yolu -neredeyse keler deliğine girmeye varacak kadar- karış karış takip edecekleri yönündeki uyarısını (Bkz. Ma'mer, *Câmi'*, XI, 369 (I-II, Beyrût, 1403, Abdurrezzak'ın *Musannef* adlı eserinin sonunda); Ahmed, *Müsned*, II, 327, 511, III, 84, 89, 94; Buhârî, *Enbiyâ* 51 (no: 3269); Müslim, *İlim* 6) da Kur'an'da yoktur diye reddetmeyi doğru bulmuyoruz. Yine İstanbul'un fethini haber veren rivâyetin (Bkz. Ahmed, *age.*, IV, 335; Buhârî, *Târîh*, II, 81; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, I, 306 (I-II, Kâhire, 1397/1977); Taberânî, *Kebîr*, II, 38; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 468 (isnâdının sahîh olduğu ifade ediliyor); İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 170.) de Hz. Peygamber tarafından söylenmiş istikbal haberlerinden biri olmasını mümkün görüyoruz.

²⁰⁷ Selahattin Polat, istikbale dair haberler konusunda şu ifadeleri kullanmıştır: "*Kur'an dışında vahiyler geldiği ortaya çıkınca, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın bildirdikleri dışında gayb bilgisi olmadığı iddiasının da mesnedi ortadan kalkar. En azından Kur'an dışı vahiylerle Hz. Peygamber'in gaybe muttali kalınmasının mümkün olduğu ortaya çıkar. Bu da sahîh hadislerdeki bazı gaybî malumatın vahye müstenid olmasını gerektirir. Çünkü Hz. Peygamber'in mesnedsiz, tahmini ve kehânet türünden asılsız bilgileri ümmetine aktarması düşünülemez.*" (Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 148.) Kur'an'da bulunmayan hususların kabulü konusunda mütereddid davrananların görüşlerinin tenkidi için bkz. Ünal, İ. Hakkı, "*Sadece Kur'an'la Yetinilebilir mi? Hadislerden Müstağni Kalmak Mümkün mü?*", *İlim-Sanat Dergisi*, s. 36-42, Mayıs/Haziran 1986, sayı: 7.

²⁰⁸ Sünnetin vahiy ürünü olduğunu göstermek amacıyla ileri sürülen Kur'an dışı vahiy iddiasının dayanakları ve değerlendirmesi için bkz. Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 263-280.

ispat sadedinde sunulan delilleri yetersiz bulmaktadır. Nitekim incelemesi sonucunda o özetle şu sonuçlara ulaşmıştır: *"Sünnet'in tamamının vahiy ürünü olduğunu söylemek çok zor, hatta imkânsızdır. Ancak bu, Kur'ân dışında Hz. Peygamber'in Cenâb-ı Hak ile herhangi bir iletişim veya diyalog kurma imkânından mahrum olduğu anlamına alınmamalıdır. Adına ister vahiy, ister ilham, isterse başka bir şey densin onun (s.a.v.) bir takım konularda Allah-u Teâlâ ile temas kurmuş olması mümkündür. (...) Kur'ân dışında da vahiy bulunabileceğini öne sürmek başka, Sünnet'in tamamının vahiy ürünü olduğunu söylemek daha başka bir şeydir."*²⁰⁹ Ayrıca Kırbaşoğlu'na göre izlenmesi gereken en sağlıklı yol, hadislerin vahiy ürünü mü, yoksa icthad ürünü mü olduğunu tartışmak yerine, onların Kur'ân'a uygunluk arzedip arzetmediğini araştırmak olmalıdır.²¹⁰ Onun buradaki görüşlerine biz de büyük ölçüde katılmaktayız.

Sürekli vahyin denetiminde olan bir Peygamber'in sözlerinin vahiyle ilişkilendirilmesi normal olsa da, durum her zaman bu istikamette olmamış, râvilerin tasarrufu sonucu vahiy konusunun gündeme geldiği de görülmüştür.²¹¹

²⁰⁹ Kırbaşoğlu, *age.*, s. 277-278.

²¹⁰ Kırbaşoğlu, *age.*, s. 279. Selahattin Polat da "Kur'ân'a uygunluk" hususuna değişik ifadelerle vurgu yapmıştır. Polat, Sünnetin vahyin murâkabesinden geçtiğini belirttikten sonra, ayrı ayrı her Sünnet uygulaması ve her hadis vahye veya ilhâma dayanıyor muydu, yoksa Sünnet, Peygamberimizin (sav) icthadları mıdır şeklindeki tartışmaların ve tereddütlerin yersizliğinin ortaya çıktığını; çünkü her Sünnetle ilgili vahiy gelmesi ile, her Sünnetin vahyin kontrolünden geçmesinin aynı neticeye vardığını ifade eder. Yine ona göre önemli olan, her Sünnetin **maksad-ı ilâhîye uygunluğu** noktasıdır ve Sünnetin vahiyle gelen ilkelere ters düşmemesi yeterlidir. Kaldı ki Sünnet icthadî bile olsa Peygamberimizin (sav) icthadı herkesinkinden üstündür. (*Hadis Araştırmaları*, s. 263.)

²¹¹ Bu konuyu gündeme getirenlerden biri **Bünyamin Erul** olup, onun konuyla alakalı iki makalesi mevcuttur. İlk yazısında Erul, dokuz misal üzerinde durarak, bu misallerde geçen **vahiy** ifadelerini incelemiştir. (Bkz. *"Hz. Peygamber'e Kur'ân Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkidi"*, İslâmiyât, 1998- Ocak-Şubat-Mart, s. 55-72.) Bu makâlesinde yazar özetle şu sonuçlara ulaşmıştır: *"Hz. Peygamber'e Kur'ân dışında vahiy geldiğini ifade eden bu rivâyetleri, aynı sahâbîlerden veya aynı ortak isnatlardan gelen diğer rivâyetlerle karşılaştırdığımızda, hemen hemen hepsinin mânâ ile rivâyet edildiği; bazı rivâyetlerde vahye dayandırılan bilginin, diğerlerinde böyle olmadığı gayet açıklıkla görülmektedir. Öteden beri sünneti vahiy ile temellendirme arzusu, her bir sünnetin vahye dayandığı iddiası, tabiatıyla bazı rivâyetlerde de makes bulmuştur. Dolayısıyla yalnızca vahiy geldiğini ifade eden rivâyetleri alıp, vahiyden söz etmeyenleri görmezlikten gelmenin; veya bunun tam aksinin objektif bir yaklaşım olmadığı açıktır."* (Erul, *agm.*, s. 71.)

Nihat Hatipoğlu, Bünyamin Erul'un tenkitlerine cevap vererek, Sünnetin Vahiyle ilişkili olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. (Bkz. *"Hz. Peygamber (s.a.)'e Kur'ân Dışında Vahiy Geldiğini Red Düşüncesine Yönelik Bir Alan Taraması, Tahlil ve Eleştiri"*, İslâmî Araştırmalar, Cilt: XI (1998), Sayı:3-4, s. 273-295.) Bu vesileyle Hatipoğlu, Erul'un ele aldığı rivâyetlerden yedi tanesini incelemiş ve yazarın bu rivâyetlerde geçen, **vahiy** ifâdelerinin **idrâc** olduğu yönündeki tenkitlerini haksız bulmuştur. Ona göre vahiyle ilgili teferruatın geçtiği hadislerin bu bölümlerinin şu veya bu gerekçeyle Hz. Peygamber'e aidiyeti reddedilse bile, hadislerin kendisi -geri kalan kısmı- Hz. Peygamber'in Kur'ân dışında bir vahiy aldığını ortaya koymaktadır. (Hatipoğlu, *agm.*, s. 294.)

İşaret ettiğimiz her iki yazarın görüşleri dikkatle incelendiğinde, ikisinin de değişik ifadelerle Allah Teâlâ ile Rasûlullah (s.a.) arasında Kur'ân vahyi dışında bir iletişimin bulunduğunu dile getirdikleri görülmektedir. Her ne kadar Bünyamin Erul yazılarında bazı rivâyetlerdeki vahiyle ilgili ifadeleri idrâc olarak nitelendirse de, onun bu itirazının, "Kur'ân dışında vahiy olmadığı" anlamına gelmediği anlaşılmaktadır.²¹² Şu kadar var ki sayın Erul, tıpkı Subhi es-Sâlih gibi bu iletişime "vahiy" demek yerine "hikmet" demeyi tercih etmektedir.²¹³ Mahiyet itibariyle "hikmet" kelimesiyle kastedilen şeyin, "gayr-i metlûv vahiy" ifadesiyle kastedilenden çok farklı bir şey olmadığını düşünüyoruz. Çünkü her iki ifade ile de anlatılmak istenen, Yüce Allah ile Rasûlû arasında Kur'ân vahyi ile sınırlandırılması mümkün olmayan bir iletişimin mevcudiyetidir. Yazarlar arasındaki bu ortak nokta tespit edilirse, bazı rivâyetlerde kullanılan vahiy ifadelerinin, bu rivâyetlerin aslında bulunup bulunmadığı yani müdrec olup olmadığı konusu daima tartışmaya açık kalacaktır. Konuyla alakalı bir düşüncemizi de ifade etmek istiyoruz. Sayın Erul, temel hadis mecmualarında Cebrâil/Cibrîl ismi geçen rivâyetlerin sayısının, tüm rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda sınırlı sayıda ve Cebrâil'in Hz. Peygamber'e öğrettiği hususların sayısının en fazla kırk-elli kadar olduğunu tahmin ettiklerini söylemiş, dolayısıyla Cebrâil'in ister Kur'ân'ın beyanı sadedinde, isterse diğer konularda olsun Hz. Peygamber'e getirdiği bilgilerin oldukça sınırlı olduğunu belirtmiştir.²¹⁴ Kemiyet itibariyle böyle bir tespit doğru olmakla birlikte, vahyin Allah Teâlâ ile Peygamberi arasında gizli bir iletişim biçimi olduğu düşünüldüğünde, bu iletişimin rivâyetlerde Cebrâil/Cibrîl isminin geçme sıklığıyla orantılı olarak sınırlandırılması bizi yanıltabilir. Arada Cibrîl olsun olmasın, Allah ile Rasûlû arasında rivâyetlere yansımayan yahut sahâbenin farkında olmadığı nice iletişim

Bünyamin Erul'un konuyla ilgili yeni örnekler verdiği ikinci makale Hatipoğlu'nun eleştirilerine cevap niteliğindedir. (Bkz. "*Bir 'Alan Taraması'nın Panoraması'*", s. 161-184.) Erul, bu çalışmada ise başlıca şu konular üzerinde durmuştur: Peygamberlerin bütün rüyaları vahiy değildir. Kur'ân gibi, Sünneti de Cebrâil'in getirmiş olduğuna dair Hassân b. Atiyye'ye (v. 126) ait görüş tartışmaya açıktır. Vahyi ilk defa, metlûv-gayri metlûv diye taksime tâbi tutan İbn Şihâb ez-Zührî'dir (v. 124) ve ondan sonra böyle bir ayırım yapan âlimler de olmuştur. Allah Teâlâ ile Hz. Peygamber arasındaki Kur'ân dışındaki iletişimi vahiy olarak değil de hikmet olarak tesmiye etmek daha isâbetlidir.

²¹² Nitekim yazar değişik vesilelerle, Yüce Allah'ın Kur'ân dışında Hz. Peygamber ile iletişim içerisinde olmadığını söylemenin mümkün olmadığını, rivâyetlerin zaman zaman Cibrîl'in de Hz. Peygamber'in Sünnetlerine ilham kaynağı olduğunu ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Bkz. Erul, *Bir 'Alan Taraması'nın Panoraması'*, s. 171, 184; a.mlf., *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 225-226.

²¹³ Erul, *Bir 'Alan Taraması'nın Panoraması'*, s. 171, 184.

²¹⁴ Erul, *agm.*, s. 165.

vuku bulmuş olabilir. Bu nedenle Sayın Erul'un bu ifadeleri yerine, onun diğer bir çalışmasında yer alan: "...Şüphesiz rivâyetlerimize yansıyan Cibril-Nebî iletişimi yalnızca bunlarla sınırlı değildir. Bu konuda isnadları itibarıyla sahih veya hasen görülebilecek bir o kadar daha ifade bulunabilir. Biz burada yalnızca rivâyetlerde Hz. Peygamber'in söz ettiği iletişimlerden hareket ediyoruz. Böylesi bir iletişimden söz etmediği halde, Cibril ile irtibatı ne kadar olmuştur, sünnetlerinin bir kaynağı olarak O'ndan ne denli istifade etmiştir bilemiyoruz..."²¹⁵ şeklindeki ifadelerini tercihe şayan görüyoruz.

Herhangi bir rivâyette yer alan bir bilginin gerçekten vahye dayanıp dayanmadığını; o bilginin tecrübe, genel kültür, başkaları tarafından bilgilendirilme, istişare, tahmin, zann-ı gâlip vs. gibi bir yolla değil de vahiy sonucu elde edilmiş bir bilgi olduğunu anlama imkânımız var mıdır? Hadislerin büyük oranda mana ile nakledildiği dikkate alındığında, rivâyetlerde kullanılan lafzın râviler tarafından değişmiş olması da mümkün görünmektedir. Bu açıdan bakılınca konunun gerçekten vahiyle alakasının olması ihtimali bulunduğu gibi, bu alakanın râvilerden biri tarafından kurulmuş olması da aynı derecede muhtemeldir. Her konuda olduğu gibi burada da konuyla ilgili bütün tariklerin toplanmasının ve lafız farklarının ortaya konmasının önemi büyüktür.

Netice olarak bir değerlendirme yapmak gerekirse; kanaatimizce adına ilham, hikmet, gayr-i metluv vahiy vs. ne denirse densin Hz. Peygamber ile Allah Teâlâ arasında Kur'ân dışında bir iletişim mevcuttur yani vahiy Kur'ân ile sınırlı değildir. Ancak biz, "hadislerin" tamamının vahiy olup olmaması konusuyla, "Sünnetin" tamamının vahiy olup olmaması konusunun birbirinden ayrılması gerektiğini düşünüyoruz. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın bir açıklaması sadedinde ve dinî meseleler hakkında yapmış olduğu açıklamaların (Sünnetin), -mesela namazın nasıl kılınacağına ayrıntılarının- vahiy ile bir şekilde irtibatlı olduğunu söylememiz mümkündür. Bu anlamda onun ortaya koyduğu Sünnet'in çoğu vahiydir. Buna karşılık onun dünyevî bazı meseleler hakkındaki görüşleri yahut tercihleri insan olmasının bir gereğidir ve vahiy değildir. Buna rağmen Rasûlullah'ın bu yönünün de bir başka açıdan bizler için örnek olduğunu söylemek mümkündür. Söz gelimi, Hz.

²¹⁵ Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 225.

Peygamber'in namazda rekatların sayısını unutarak fazla kılması²¹⁶ onun beşerî yönünün bir göstergesi olmakla birlikte, diğer taraftan aynı durumla karşılaştığımızda bizlerin nasıl davranacağı konusunda bir model ifade etmektedir.²¹⁷

Bu konunun son kısmında Hz. Peygamber'in "**Beşer-Rasûl**" olduğunun bir göstergesi niteliğinde olan bazı rivâyetleri misal olarak sunmak istiyoruz:

Hz. Peygamber (s.a.) kendisine getirilen davalarda davalıları uyarmış; onun kendisine anlatılanlara göre hüküm verdiğini söylemiş, haksız olduğu halde davasını iyi anlatanın dikkatli olması gerektiğini belirtmiştir.²¹⁸ Bu durum onun beşerî yönünü, dolayısıyla yanılabilceğini gösterir. Yine Rasûlullah (s.a.) kavminin küfürle itham etmesinden çekinerek Kâbe'yi yıkıp onu İbrahim (a.s.) temelleri üzerine yeniden inşâ etme fikrini uygulamaya koymamıştır.²¹⁹ Onun bu durumu her fikrinin/fiilinin vahiy olmadığını göstermektedir. Çünkü şayet bu fikir vahiy sonucu oluşmuş olsa idi, onun bundan vazgeçmesi vahyi uygulamaması anlamına gelirdi ki bu da muhaldir.

Kur'ân dışı/Gayr-i metluv vahye konu olabilecek bazı örnekler ise şöyledir:

İfk hâdisesi olduktan sonra bir ay müddetle konuyu açıklığa kavuşturacak bir vahiy gelmediğini daha önce kaydetmiştik. İşte bu olayla ilgili olarak Hz. Âişe'nin ifade ettiği bir husus da şudur: Hz. Âişe kendisinin temiz olduğunu ve Allah'ın da kendisini temize çıkaracağını bildiğini belirtmiş, ancak bu konuda "okunan bir vahiy" (وحي يلى) incecğini hiç tahmin etmediğini söylemiştir.²²⁰ Bu konu mevzumuz ile de alakalıdır. Çünkü, bu ifadelerden, Hz. Âişe'nin Allah'tan konuyu aydınlığa kavuşturacak bir açıklama beklediği, ancak bunun bir Kur'ân âyeti olacağını tahmin

²¹⁶ Mesela bkz. Buhârî, Kible 4 (no: 392); Müslim, Mesâcid 89.

²¹⁷ Muasır İslâm araştırmacılarından sayın Musa Özdağ, Nebilerin de insan olmaları hasebiyle tökezleyebileceklerinden bahsederek, bunun beşeriyet için nice hikmetlere ve nice eğitim-öğretim esaslarına yönelik olduğunu belirtmiştir. (Bkz. *Duygular ve Düşünceler*, s. 182-184, no: 1236, İstanbul, 2005.) Müellifin beyanına göre peygamberlerin tökezlemeleri ile verilmek istenen mesajları şöyle özetleyebiliriz: a) Onların da diğer insanlar gibi birer insan olduklarını vurgulamak ve asla Tanrı olmadıklarını ortaya koymak, b) İnsanın her zaman başarılı olamayacağını göstermek, c) Maddî ve manevî yönden herhangi bir hataya düştüğünde neler yapılacağını, özellikle Cenâb-ı Mevlâ ile aralarının nasıl düzeltilebileceğini öğretmek, d) Yüce Allah'ı gönülden sevip sevmediklerini kontrol etmek, e) Yaşam sırrının yücelik mertebesine erişilebilmesi için sadece tatlılara değil, bazen acılara da ihtiyaç olduğunu ortaya koymak, f) Kâinatta tüm yönetim ve denetimlerin tamamen Allah'a ait olduğunu belgelemek.

²¹⁸ Buhârî, Mezâlim 17 (no: 2326), Şehâdât 27 (no: 2534), Hıyel 9 (no: 6566); Müslim, Akdiye 4.

²¹⁹ Ahmed, *Müsned*, VI, 57; Buhârî, İlim 48 (no: 126), Enbiyâ 12 (no: 3188); Müslim, Hac 398.

²²⁰ Abdurrezzak, *Musannef*, V, 417; İbn Râhûye, *Müsned*, II, 523; Ahmed, *Müsned*, VI, 196; Buhârî, Tefsir 244 (no: 4473), Meğâzî 32 (no: 3910), Tevhid 35 (no: 7061), 52 (no: 7106); Müslim, Tevbe 56; Nesâî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, V, 299.

etmediği anlaşılmaktadır. Demek ki o, Allah Teâlâ ile Rasûlullah arasında Kur'ân dışında bir iletişim (okunan vahiy dışında bir şey yani okunmayan vahiy) olduğunun bilincindeydi. Her ne kadar aynı rivâyetlerde Hz. Âişe'nin beklediği şeyin, kendisinin temize çıktığını haber verecek bir rüya olduğu ifade edilirse de -bazı rüyaların vahyin bir türü olduğu göz önünde bulundurulduğunda- bunun bir önemi yoktur. Çünkü, rüya da Yüce Allah ile Hz. Peygamber arasındaki iletişim yollarından biridir.

Diğer bir örnekteki bilgilere göre Hz. Peygamber, Hz. Ali, Zübeyr ve Mikdâd'ı göndererek saçının örgüsü içinde bir mektup taşıyan casus bir kadını yakalatmıştır.²²¹ Onun böyle bir casusluk olayını Cibrîl/vahiy vasıtasıyla öğrenmiş olması mümkün ve mantıklıdır.²²² Hatta bu durumun rivâyetlere yansımış, yani rivâyetin anlatımında Hz. Peygamber'in Cibrîl veya vahiy türlerinden biri vasıtasıyla bilgilendirildiğinin zikredilmiş olması da mutlaka gerekli değildir. Hiç kimsenin farkında olmadığı bir şekilde Rasûlullah'ın vahiy almadığını kim bilebilir ki? Zaten bu konu, mahiyeti itibarıyla hakkında yüzde yüz kanaat belirtebileceğimiz bir mesele değildir; Allah ile Rasûlü arasındadır.

Konuyla ilgisi kurulabilecek ilginç başka bir rivâyet vardır. Buna göre Ebû Cuhayfe Hz. Ali'ye: "*Yanınızda Allah'ın Kitâbında olmayan bir vahiy var mı?*" (هل عندكم شيء من الوحي إلا ما في كتاب الله) diye sormaktadır. Hz. Ali ona verdiği cevapta yeminli bir ifade ile şunları sıralamıştır: Sadece Allah'ın kişiye verdiği Kur'ân'ı anlama kabiliyeti ile bir sahifede yazılı bulunan diyet, esirleri azâd etme ve bir Müslim'in kâfir karşılığında öldürülemeyeceğine dair hükümler.²²³ Bu rivâyetten **ilk bakışta anlaşılan**, "Kur'ân'ı anlama yönünde Allah tarafından bahsedilen ilham" ile Hz. Peygamberden yazılı olarak nakledilen "diyet, esirlerin azâdı ve bir Müslim'in kâfir karşılığında öldürülemeyeceği"ne dair hükümlerin vahiy olarak kabul edilmekte olduğudur. Ancak kanaatimizce daha ziyade buradan **asıl anlaşılması gereken şudur**: Hz. Ali Rasûlullah'tan öğrendiği bazı hükümleri yazılı olarak kendi yanında

²²¹ Ahmed, *Müsned*, I, 79; Buhârî, Cihâd 139 (no: 2845), 191 (no: 2915), Meğâzî 44 (no: 4025); Müslim, Fezâilu's-sahâbe 161.

²²² Casus kadımla ilgili bilgiyi Cibrîl'in getirdiğine yahut bunun semadan geldiğine dair rivâyetler için bkz. İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, V, 53 (I-VI, Beyrût, 1411); Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 60; a.mlf., *Târih*, II, 155 (I-V, Beyrût, 1407); İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 347; İbn Hacer, *Feth*, XII, 306 (Beyrut, 1379 baskısı).

²²³ Benzer anlatımlar için bkz. Şâfiî, *Müsned*, s. 190, 202; Tayâlisi, *Müsned*, s. 15; Abdurrezzak, *Musannef*, X, 100; Humeydî, *Müsned*, I, 23 (I-II, Beyrût-Kâhire, t.y.); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 409; Ahmed, *Müsned*, I, 79; Dârimî, *Müsned*, II, 249; Buhârî, İlim 39 (no: 111), Cihâd 168 (no: 2882), Diyât 23 (no: 6507), 30 (no: 6517).

muhâfaza etmekteydi ve bu hükümler bahsedilen konularla ilgili hadislerden ibaretti.²²⁴ İlhamın vahiyle irtibatı açık ise de, ifade edilen sahifedeki şeylerin vahiy ürünü olması konusu tartışılabilir niteliktedir. Çünkü kaydedilen kaynaklardaki rivâyetlerin büyük çoğunluğunda (Tayâlisî, Dârimî ve Buhârî (no: 2882) hariç diğerleri) "vahiy" ifadesi mevcut değildir ve sadece "Kur'ân dışında yazılı bir şeyin mevcut olup olmadığı" sorulmaktadır. Kur'ân dışında vahiy olduğunu ispat etmek için bu ifadeleri asıl maksadından saptırmaya gerek yoktur diye düşünüyoruz.

Hiz. Peygamber Kureyş'ten iki kişinin yakılarak öldürülmesini emrediyor; fakat daha sonra ateşle ancak Allah'ın azâbedeceğini söyleyerek bundan vazgeçip öldürülmelerini emrediyor.²²⁵ Her ne kadar burada herhangi bir vahiy ifadesi bulunmasa da Rasûlullah (s.a.) bu iki sûre arasında vahiyle uyarılmış olabilir. Ancak bu karar değişikliğinin bizzat Hiz. Peygamber'in insânî duyguları sonucu olması da mümkündür.

Yine Rasûlullah'ın İran Kisrâsı'nın ölümünü oradan gelen elçiye haber vermesi de akla gelen örneklerden biridir.²²⁶

Son olarak bir de, Kur'ân-ı Kerim'deki tilâvet secdeleri konusunu dikkatlere sunmak istiyoruz. Acaba secde âyetleri Kur'ân dışı bir vahiyle bildirilmiş yani tevkîfî olabilir mi? Yoksa bunları, bazı âyetlerdeki secde emirleri doğrultusunda Hiz. Peygamber'in kişisel tercihleri olarak mı değerlendirmek lâzımdır? Bilindiği gibi pek çok âyette²²⁷ secde ifadeleri geçmesine rağmen uygulamada bunların hepsinde secde edilmiyor.²²⁸ Kanaatimizce secde âyetleri tevkîfî olarak yani vahiyle belirlenmiştir. İbn Ömer'in söylediğine göre, Hiz. Peygamber içinde secde bulunan bir sûre okuduğunda secde eder, orada bulunanlar da secde ederdi.²²⁹ Bu, sahâbenin Hiz. Peygamber'in secde ettiğini gördüklerinde onu taklid ettiklerini gösterir. Yine bu

²²⁴ Sahâbenin bazı hadisleri yazdıkları bilinen bir husustur. Hiz. Ali'nin ismi de hadis yazarlar arasında zikredilir. Onun sahifesi hakkında bilgi için bkz. Rifat Fevzi Abdülmuttalib, *Sahîfetu Aliyyi'bnî Ebî Tâlib*, özellikle s. 11-17, Beyrût, 1406/1986; Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 51-54 (Ankara, 1988); Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 713 (1144. paragraf).

²²⁵ Abdurrezzak, *Musannef*, V, 214-215; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 285, 286 (I-II, Beyrût, 1405/1985); Ahmed, *Müsned*, II, 307; Buhârî, Cihâd 106 (no: 2795), 147 (no: 2853); Tirmizî, Siyer 20; Ebû Dâvud, Cihâd 122.

²²⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 358, paragraf: 598.

²²⁷ Bkz. Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 344-345, (سجد) md.

²²⁸ Bugün elimizde mevcut Kur'ân-ı Kerim'lerde secde edilmesi gereken âyet sayısı genel kabule göre 14 adettir. Geniş bilgi için bkz. Karaçam, İsmail, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 373-377 (İstanbul, 1991).

²²⁹ Buhârî, Sucûdu'l-Kur'ân 8 (no: 1025. Buhârî'nin *es-Sahîh*'inin 23. Kitâbı secde konusuyla alakalıdır ve (أبواب سجود القرآن) ismini taşımaktadır.); Ebû Avâne, *Müsned*, I, 521 (I-V, Beyrût, 1998).

manada Ebû Hureyre, Peygamber'i secde ederken görmeseydi secde etmeyeceğini söylemiştir.²³⁰ İbn Abbas'tan şöyle bir rivâyet nakledilmektedir: "*Sâd secde edilmesi vâcib olanlardan değildir; halbuki ben Peygamber'i (s.a.) orada secde ederken gördüm.*"²³¹ İbn Abbas'ın bu ifadelerinden anlaşıldığına göre, hangi âyetlerde secde edilmesinin vâcib olduğu (azâimu's-sucûd) konusu sahâbe tarafından bilinmekteydi. Çünkü İbn Abbas kendisinde olan bu bilgi ile yorum yapmaktadır. Zeyd b. Sâbit de, Hz. Peygamber'e en-Necm suresini okuduğu halde onun secde etmediğini söylemiştir.²³² Burada belki Hz. Peygamber'in o anda secde etmemiş olduğu, secdeyi tehir ettiği de düşünülebilir. Yine bu ifadelerden Zeyd b. Sâbit'in, en-Necm suresindeki ilgili âyetin secde âyetlerinden olduğunu düşündüğü belli olmaktadır. Secde âyeti olmayan bir âyette Rasûlullah'ın secde etmiş olması, onun Allah Teâlâ'ya olan düşkünlüğünün bir ifadesi iken; secde âyetinde secde etmemesi, o anda secdenin yapılmadığını, daha sonra yapıldığını veya secdenin vâcib olmadığını gösterebilir. Bizce ilk ihtimal daha makuldür. Herhangi bir şekilde secdeden bahsedilen bir âyette secdenin vâcib olmaması ise, bu ümmete gücünün yetmeyeceği bir şeyi emretmenin onları sıkıntıya sokacağına düşünülmesi sebebiyle olmalıdır.

Gerek müstakil olarak, gerekse belli bir çalışmanın içerisinde Sünnet-vahiy ilişkisini ele alan çeşitli değerlendirmeler bulunmaktadır; fakat bunlar genelde benzer şeyleri tekrar ettiğinden burada üzerinde ayrıca durulmaya gerek yoktur.²³³

Biz burada genellikle kaydettiğimiz çalışmalarda yer almayan farklı örnekler vermeye çalıştık. Sonuçta konunun mahiyeti ve vahyin Allah ile Rasûlü arasında

²³⁰ Buhârî, *Sucûdu'l-Kur'ân* 7 (no: 1024).

²³¹ Ahmed, *Müsned*, I, 359; Dârimi, *Sünen*, I, 408; Buhârî, *Sucûdu'l-Kur'ân* 3 (no: 1019), *Enbiyâ* 40 (no: 3240).

²³² Şâfiî, *Müsned*, s. 156; Ahmed, *age.*, V, 186; Dârimi, *age.*, I, 409; Buhârî, *Sucûdu'l-Kur'ân* 6 (no: 1023); Tirmizî, *Sefer* 52 (no: 576. Müellif rivâyetin peşisıra secdenin vâcib olup olmamasıyla ilgili görüşleri nakletmektedir.).

²³³ Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir: Sancaklı, Saffet, "*Sünnet-Vahiy İlişkisi*", *Diyânet İlmî Dergi*, (s. 53-70), cilt: 34, Sayı:3, Temmuz-Eylül, Ankara, 1998; Topaloğlu, Nuri, "*Sünnetin Vahiyle İlgisi*" ("*Hadis ve Sünnet Araştırmaları*" içerisinde), s. 33-74, İzmir, 1999; Keleş, Ahmet, "*Sünnet-Vahiy İlişkisi*", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:1, s. 151-193, Diyarbakır, 1999; Baltâcî, Muhammed, *Medhal ilâ'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Kâhire, 1982 (Müellif, s. 185-195 arasında, Kutsî Hadîsler ve Vahiy konusunu incelemiş, Hz. Peygamber'in, kutsî hadîsleri Allah Teâlâ'ya nisbet etmesini, onların Allah tarafından vahyedildiğinin bir göstergesi olarak ifade etmiştir. s. 198-217 arasında ise Hz. Peygamber'in diğer hadîsleriyle vahiy arasında nasıl bir irtibat olduğu konusunu ele almıştır.); Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Araştırmaları-2 "Hz. Peygamber'in Kur'ân Dışında da Vahiy Aldığının Kur'ân'dan Delilleri"*, s. 60 vd., İstanbul, 1996; Yılmaz, Musa K., *Vahiy Olarak Kur'an-ı Kerim*, s. 18-20 arası, y.y., 1988; Sifil, Ebubekir, *Modern İslâm Düşüncesinin Tenkidi II*, s. 13-14, dipnot (yazar Kıyâme, 75/16-19 âyetlerinin, Hz. Peygamber'in Kur'ân dışında da vahiy aldığının en güçlü delillerinden birisi olarak görülebileceğini belirtir. Onun buradaki izahlarına biz de katılıyoruz.).

gizli bir iletişim olması hasebiyle Sünnet-vahiy ilişkisiyle ilgili (şöyle olmuştur, böyle olmuştur şeklinde) net bir kanaat belirtmek zordur ve ancak zann-ı galiple bir değerlendirme yapılabilir. Bunun neticesinde ulaşacağımız sonuçlar da daima tartışmaya açık olacaktır. Verdiğimiz örnekler de göstermektedir ki bizim kanaatimiz Rasûlullah'a (s.a.) gelen vahyin Kur'ân-ı Kerim ile sınırlandırılmayacağı yönündedir. Özellikle taabbüdî konularda ve Kur'ân'da ayrıntıları verilmediği için nasıl yapılacağı bizler tarafından bilinmesi mümkün olmayan meselelerde Allah Rasûlü mutlaka vahiyle bilgilendirilmiş olmak zorundadır. Aksi takdirde bunların Rasûlullah'ın içtihatları sonucu ortaya konulduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu takdirde mesela namazın kılınışının başka bir şekilde (mesela yatarak, yürüyerek) değil de bugün bütün Müslümanların çok küçük ayrıntılar bir tarafa ittifakla kıldıkları şekilde ortaya çıkmasını da Peygamberimizin içtihiyıyla açıklamak durumunda kalırız. Bu ise makul olmayan bir anlayış şeklidir. Bunun yerine Hz. Peygamber'in bu konularda, arada Cibrîl olsun-olmasın vahiyle bilgilendirildiğini kabul etmek mantıklı olmanın ötesinde bizce bir zarurettir. Elbette ki, Sünnet'te yer alan konulardan hangisi vahiyle tespit edilmiş, hangileri edilmemiş buna karar vermek mümkün değildir. Kimsenin zann-ı galip dışında bu konuda son noktayı koyması da beklenmemelidir. Zann-ı galiple ulaşılan sonuçlar ise kabul ve red imkânı bulunan konulardır.

II. BÖLÜM

CİBRİL HADİSİ'NİN TARİKLERİ

Daha önceden de kısaca işaret ettiğimiz üzere bu çalışma *Cibril Hadisi*'nin tespit edebildiğimiz bütün tariklerini ortaya koymayı ve bir durum tespiti yapmayı amaçlayan bir çalışmadır. Konuyu "Buhârî Öncesi" ve "Buhârî Sonrası" şeklinde iki kısma ayırarak incelemek, bütün rivâyetleri peşpeşe vererek incelemekten daha avantajlıdır. Böylelikle iki dönem daha iyi bir şekilde kıyaslanmış olacak, aynı zamanda bu tasnif şekli konunun okunmasını kolaylaştıracaktır. Böyle teknik ve büyük oranda sıkıcı kabul edilebilecek bir bölümün tek başlık altında verilmesi yerine ikiye ayrılması bu yönüyle tercihe şayan bulunmuştur.

A. BUHÂRÎ ÖNCESİ DÖNEM

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî öncesi dönem içerisinde *Cibril Hadisi* sahâbeden Hz. Ömer, İbn Ömer, Ebû Hureyre, Ebû Zerr, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Enes b. Mâlik, Umeyr b. Katâde ve Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik (isminde şek vardır) olmak üzere 9 kişiden rivâyet edilmektedir.¹ Bu kısımda, Buhârî öncesi dönem içerisinde *Cibril Hadisi*'nin, konusu ne olursa olsun en erken hangi kaynakta yer aldığı tespit edilecek ve bundan sonra sıralama kronolojik olarak devam ettirilecektir.

Buhârî (v. 256) öncesi dönemi ele almadan önce ilk olarak *Cibril Hadisi*'nin bulunmadığı kaynaklar üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

Cibril Hadisi'nin Bulunmadığı Kaynaklar

Çalışmamızın ilk adımında, *Cibril Hadisi*'nin Buhârî/Kütüb-i Sitte Öncesi dönemdeki kaynaklarını tespit etmeye çalışacağız. Araştırmamız esnasında erken

¹ Hüseyin Atay, *Cibril Hadisi*'nde yer alan konulardan biri olan kıyâmet alâmetleri konusunu ele alırken, bu hadisin "tek kişi rivâyeti" ve "illetli" olduğunu söylemiştir ki bu doğru olmayan bir genellemeden ibarettir. (Bkz. Atay, *İslâm'ın İnanç Esasları*, s. 206-207, Ankara, 1992.) Şayet yazar "tek kişi rivâyeti" ifadesiyle bu hadisin mütevâtir olmaması anlamında haber-i âhad olmasını kastediyorsa doğrudur. Ancak onun ifadelerinden bunu kastedip kastedmediği açık değildir. Bu hadisin "illetli" olması meselesine gelince; çalışmamız boyunca görüleceği gibi *Cibril Hadisi*'nin pek çok tariki mevcuttur ve bunlardan **sahih** olanlar olduğu gibi, **hasen** ve **zayıf** olanlar da vardır. Bu nedenle onun bu tabiri bir genellemedir. Yine *Cibril Hadisi*'nin geldiği sahâbî sayısını H. Musa Bağcı altı olarak vermiştir. (Bkz. *Hadislere Göre Kader Problemi*, s. 48, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.) Çalışmamızda görüleceği üzere bizim ulaştığımız sayı bundan daha fazladır.

dönem eserlerinden bazılarının bu hadisi içermedikleri görülmüştür. Hiç şüphesiz ilk dönem eserleri burada kaydedilenlerden ibaret değildir. Ancak biz mümkün olduğunca ulaşabildiğimiz eserleri incelemeye çalıştık. Erken dönem eserlerinden herhangi bir nedenle *Cibrîl Hadîsi*'ni ihtiva etmeyen yahut da daha ihtiyatlı bir ifadeyle söylersek bizim bu hadisi göremediğimiz eserler şu şekildedir:

Hemmâm b. Münebbih (San'âlî, v. 101/718), *es-Sahîfe es-sahîha*.²

Hasen el-Basrî (Basralı, v. 110), *Tefsîru Hasen el-Basrî*.³

Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib (Medîneli, 76-122), *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*.⁴

Muhammed b. İshâk (Medîneli, Irak'ta meskun, 85-151), *Siretu İbn İshâk*.⁵

Ma'mer b. Râşid (Basralı, Yemen'de meskun, v. 154), *el-Câmi*.⁶ Bu kitapta kader hakkında bir bölüm (Bâbu'l-Kader) açılmıştır (XI, 111-126). Müellif bu kısımda birçok hadîsi naklettiği halde konumuz olan *Cibrîl Hadîsi*'ne yer vermemiştir. *Kıyâmet alâmetlerine* dair açtığı bölümde (Bâbu Eşrâti's-Sâa) de bu hadis yer almamıştır. *İman-İslâm* bölümünde (Bâbu'l-iman ve'l-İslâm) *Cibrîl Hadîsi*'ni çağrıştıran bir hadîs vardır, fakat o değildir (Bkz. *Musannef*, XI, 127). Amr b. Anbese'nin *kâle raculün* diyerek naklettiği bu rivâyette, bir adam Hz. Peygamber'e (s.a.), *İslâm, imân* gibi konularda soru sormaktadır. *İman*la ilgili sorunun cevabı, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki cevaba çok yakındır: "...*İman, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ölümden sonra dirilişe inanmandır...*" Burada kaderden söz edilmemesi dikkat çekicidir.

² *Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi*, çev. Talât Koçyiğit, (nşr. Muhammed Hamîdullah), Ankara, 1967. (Bu meşhur kitap, halen elde mevcut en eski hadîs eseri olarak bilinmektedir.)

³ *Tefsîru'l-Hasen el-Basrî*, I-II, Kâhire, 1992, cem-tevsîk-dirâse: Muhammed Abdurrahîm. Bu kitapta *Cibrîl Hadîsi*'nin ihtiva ettiği konularla bir şekilde ilgili olabileceğini düşündüğümüz Bakara 2/96-97, Lokman sûresinin son âyetleri ve Tahrîm, 66/4 âyetinin tefsirlerinde konumuzu ilgilendiren hadîse rastlayamadık. Tekvîr sûresinin 19. âyetinin (إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ) tefsirinde ise şu açıklamaları bulduk: (قَالَ الْحَسَنُ يَعْنِي إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ بِتَبْلِيغِ رَسُولٍ كَرِيمٍ أَيْ مَلِكٍ شَرِيفٍ حَسَنَ الْخَلْقِ يَهْدِي الْمَنْظَرَ وَهُوَ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَام) (Bkz. II, 402.) Burada *Cibrîl*'i tavsif etmek üzere serdedilen altı çizili kısımlar *Cibrîl Hadîsi*'nin bazı tariklerinde mevcut anlatımları hatırlatmaktadır. (Mesela, bkz. Tayâlisî, *Müsned*, s. 5; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 170; Ahmed, *Müsned*, I, 27.)

⁴ Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, Beyrût, 1403/1983. (Kitabın üzerinde bunu, Abdülazîz b. İshâk el-Bağdâdî'nin bir araya getirdiği ifade edilmektedir.)

⁵ Muhammed b. İshâk, *Siretu İbn İshâk el-musemmât bi kitâbi'l-mubtede' ve'l-meb'as ve'l-meğâzî*, Konya, 1401/1981, thk. Muhammed Hamidullah.

⁶ Abdurrezzak, *Musannef*, I-XI, Beyrût, 1390/1970. (Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin (v. 211), *el-Musannef* isimli kitabının son iki cildi, Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmii* olarak bilinmektedir.)

Süfyân es-Sevrî (Kûfeli, v. 161/777), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-kerîm*.⁷

İmam Mâlik b. Enes (Medîneli, v. 179), *el-Muvattâ*.⁸

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim el-Kâdî (Kûfeli, v. 182), *Kitâbu'l-harac*;⁹
Kitâbu'l-âsâr;¹⁰ *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve'bni Ebî Leylâ*.¹¹

Şeyhu'l-İslâm Ebû İshâk el-Fezârî (Kûfeli, Missîsa'da meskun, v. 186),
Kitâbu's-siyer.¹²

Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (Kûfeli, 132-189), *el-Câmiu'l-kebîr*;¹³
Kitâbu'l-hucce alâ ehli'l-Medîne;¹⁴ *el-Câmiu's-sağîr*.¹⁵

Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Kureşî (Mısırlı, v. 197), *el-Kader ve mâ verade fî zâlike mine'l-âsâr*.¹⁶

Süfyân b. Uyeyne (Kûfeli-Mekkeli, v. 198), *Tefsîru Süfyân İbn Uyeyne*.¹⁷

⁷ Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-kerîm* (Ebû Ca'fer Muhammed'in Ebû Huzeyfe en-Nehdî'den rivâyeti), Hindistan-Rambur, 1385/1965, tashih-tertib-ta'lik: İmtiyaz Ali Arşî. (Tefsîr Tur sûresinde bitmektedir.) Bakara, 2/96-97 âyetlerinin tefsîrinde *Cibrîl Hadîsi*'ne yer verilmemiştir. Lokman sûresi 31/24 âyetinde ise **Süfyân-Abdullah b. Dînâr-Ömer** isnâdıyla, konumuz olan hadîsin bazı tariklerinde yer alan ve "**Mefâtîhu'l-ğaybi hamsün...**" şeklinde başlayan kısım yer almaktadır. (Bkz. s. 199.) Sevrî'nin *Cibrîl Hadîsi*'nin bazı tariklerinde ismi geçmektedir. (Mesela bkz. Süleyman b. Büreyde rivâyeti.) Buna göre her ne kadar Tefsirinde zikretmemiş olsa da Süfyân es-Sevrî mezkur hadîsten haberdar olmalıdır.

⁸ Mâlik, *el-Muvattâ*, (Yahyâ b. Yahyâ nüshası) Beyrût, 1411/1990.

⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, (Basım yeri ve tarihi belli değil).

¹⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, Haydarâbâd, 1355. Bu kitabın bir yerinde (bkz. s. 126, hadîs no: 581) belki konumuzu dolaylı olarak ilgilendirebilecek **kaderle ilgili** bir başka hadîse değinilmiştir. **Câbir**'den (r.a.) gelen bu rivâyete göre, Surâka, Hz. Peygamber'e (s.a.), kaderin önceden yazılıp yazılmadığını ve kaderi yazan kalemlerin kuruyup kurumadığını sormuş; Hz. Peygamber buna karşılık onların önceden takdir edildiğini, bunu yazan kalemlerin de kuruduğunu söylemiştir. Öyleyse amel niye, şeklinde gelen itiraza ise Hz. Peygamber: "**Amel edin; çünkü herkese, yaratılışına uygun olan kolaylaştırılmıştır**" buyurmuş, sonra da: "**Artık kim verir ve sakınırsa, en güzeli de tasdik ederse, biz de ona en kolay kolaylaştırırız.**" (Leyl, 92/5-7) âyetlerini okumuştur. İşte şayet bu rivâyet sahih ise, çok erken bir dönemde yani Hz. Peygamber'in hayatta olduğu sıralarda, kaderle ilgili konuların tartışılmakta olduğunu ve bu konudaki tereddütlerin mevcudiyetini göstermektedir. Konumuz olan *Cibrîl Hadîsi*'nin de birçok tarikinde **kadere imân** konusu yer aldığı için buna değinmeği uygun gördük.

¹¹ Ebû Yusuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve'bni Ebî Leylâ*, Haydarâbâd, 1357, tashih-ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Efğânî.

¹² Ebû İshâk el-Fezârî, *Kitâbu's-siyer*, Beyrût, 1408/1987, thk. Fâruk Hammâde. (Bu eserle ilgili olarak İmam Şâfiî (v. 204), siyer konusunda onun benzerinin yazılmadığını ifade etmiştir. Bu ifadeler Fezârî'nin eserinin baş tarafında yer almaktadır.) Bu eserin bir yerinde, *Cibrîl*'in Kur'ân gibi Sünneti de inzâl ettiğine dair **Hassân b. Atiyye**'ye ait iki rivâyet yer almaktadır. (Bkz. s. 315, hadîs no: 602, 603.) Bu konu, Sünnetin vahiy olup olmadığı konusunu ilgilendirdiği için orada değinilmiştir.

¹³ Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, Haydarâbâd, 1356.

¹⁴ Şeybânî, *Kitâbu'l-hucce alâ ehli'l-medîne*, I-IV, Beyrût, 1403/1983.

¹⁵ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, Beyrût, 1406/1986.

¹⁶ Kureşî, *el-Kader ve mâ verade fî zâlike mine'l-âsâr*, Mekke, 1406. (Ancak bu eserin bir çok sayfasının eksik olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle bu kitapla ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapmanın mümkün olmadığı kanaatindeyiz.)

¹⁷ Süfyân b. Uyeyne, *Tefsîru Süfyân İbn Uyeyne*, Riyâd, 1403/1983, thk. Ahmed Sâlih Muhâyerî.

İmam Şâfiî (Mekkeli, Mısır'da meskun, 150-204), *er-Risâle*,¹⁸ *Müsned*,¹⁹ *es-Sünenu'l-me'sûre*.²⁰

Abdurrezzak (Hımyerli-San'âlî, v. 211), *el-Musannef*.²¹

Humeydî (Mekkeli, v. 219), *el-Müsned*.²²

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (Bağdatlı, v. 224), *el-Hutab ve'l-mevâiz*,²³ *Kitâbu's-silâh*,²⁴ *Kitâbu'l-emvâl*.²⁵ *Cibrîl Hadîsi*'nin, müellifin diğer eseri *Kitâbu'l-îmân*'da yer aldığı anlaşılmaktadır.²⁶

Saîd b. Mansûr (Horasanlı-Mekkeli, v. 227), *Sünen*.²⁷

Ebû Hayseme Zuheyr b. Harb (Bağdatlı, 160-234/776-849) *Kitâbu'l-ilm*.²⁸

Dârimî (Semerkandlı, v. 255), *Sünenu'd-Dârimî*.²⁹

Değerlendirme

Erken sayılabilecek bir dönemde yazılan sıraladığımız bu eserlerde *Cibrîl Hadîsi* gibi sonraki dönemler için oldukça meşhur sayılabilecek bir hadîsin yer almamasının sebebi acaba ne olabilir diye düşündüğümüzde aklımıza birkaç ihtimal gelmektedir.

¹⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, İstanbul, 1388/1969.

¹⁹ Şâfiî, *Kitâbu müsnedi Ebî Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî*, Bulak, 1327.

²⁰ Şâfiî, *es-Sünenu'l-me'sûre* (Ebû Ca'fer et-Tahâvî rivâyeti), Beyrût, 1406/1986, thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî.

²¹ Abdurrezzak, *Musannef*, I-XI, Beyrût, 1390/1970.

²² Humeydî, *el-Müsned*, I-II, Beyrût, ty., (Âlemü'l-Kütüb, thk. Habîburrahman el-A'zamî). Bu kitabın çeşitli bölümlerinde imân, kader, fiten gibi konularla ilgili hadîsler verilmektedir fakat bunlar arasında *Cibrîl Hadîsi* yoktur. Fakat bir yerde, Hz. Âişe'nin, Hz. Peygamber'i (s.a.) Dihyetu'l-Kelbî ile konuşurken gördüğünden söz edilmekte; rivâyetin sonunda da Hz. Peygamber'in Hz. Âişe'ye o gördüğü kişinin Cibrîl olduğunu söylediği ifade edilmektedir (Bkz. I, 133).

²³ Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâiz*, Kâhire, 1406/1986, thk. Ramazan Abduttevvâb. (Bu kitap, her biri "Mevâiz" diye isimlendirilen, Mevâizu İbrâhim, Mevâizu Mûsâ, Mevâizu Lokmân gibi bölümlerden oluşmaktadır.)

²⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu's-silâh*, Beyrût, 1405/1985, thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin. (Bu kitapta bazı silâhlar tanıtılmaktadır.)

²⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-emvâl*, tarih ve yer yok. Tashih-ta'lik: Muhammed Hâmid el-Fakî. (Bu kitapta fey, cizye, harac gibi muâmelât konularına yer verilmiştir.)

²⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-îmân ve meâlimihî ve sünenihî ve's-tikmâlihî ve derecâtihi*, s. 12 (Beyrût, 1403/1983, thk. Nâsiruddîn el-Elbânî).

²⁷ Saîd b. Mansûr, *Süneni Saîd İbn Mansûr*, I-II, Beyrût, 1405/1985, thk. Habîburrahman el-A'zamî. Her ne kadar biz bu kitapta *Cibrîl Hadîsi*'ne rastlayamasak da Zebîdî (v. 1205), Saîd b. Mansûr'un bu hadîsi *Sünen*'inde tahrir ettiğini söyler. Buna göre Süleyman b. Büreyde tarikiyle gelen ve Yahyâ ve arkadaşı (Humeyd b. Abdurrahman)'ın İbn Ömer'den naklettiği bir rivâyet müellif tarafından kitabına alınmış olmaktadır. (Bkz. *Ukûdu'l-cevâhiri'l-münîfe*, I, 14, İstanbul, 1309.) Anlaşılan bizim ulaştığımız nüshayla Zebîdî'nin ulaştığı arasında farklar bulunmaktadır.

²⁸ Zuheyr İbn Harb, Ebû Hayseme Zuheyr b. Harb b. Şeddâd en-Nesâî el-Bağdâdî eş-Şeybânî (160-234/776-849), *Zuheyr'ubn Harb ve Kitâbu'l-ilm Adlı Eseri*, te'lif-tahkik-tercüme: Salih Tuğ, İstanbul, 1984. (Zuheyr İbn Harb'in ismi, sonraki dönemde Müslim'in *Sahîh* isimli eserindeki *Cibrîl Hadîsi*'nin bazı tariklerinde geçmektedir. Mesela bkz. Müslim, İman 5, 7.)

²⁹ Dârimî, *Sünenu'd-Dârimî*, I-II, Beyrût, 1407.

günahları giderir” şeklindeki bir rivâyetle ilgili olarak şöyle dediği nakledilir: “*Şu Kaderîler bize karşı delil olarak kullanmasınlar diye biz, ‘ömrü uzatır’ ifadesini söylemezdik.*”³¹

Bu ifadeler, bazı rivâyetlerin aleyhte delil olarak kullanılmaması için veya başka sebeplerle gizlenmiş olabileceği hakkında bir fikir vermektedir. Bizim konumuzu ilgilendiren *Cibrîl Hadîsi* de bunlardan birisi olabilir. Ancak bunun ne derece gerçeği ifade ettiğine dair henüz yeterli delile sahip olmadığımızı söylemeliyiz. Bu konu ayrıca araştırılmaya değer görünmektedir.

Bize göre bu ihtimaller arasında doğruya en yakın ihtimal, birincisidir. Yani, bu kitapların ele almış oldukları konular, *Cibrîl Hadîsi*’nin ihtiva ettiği konularla farklı olduğundan dolayı müellifler bu hadîse orada yer vermemişlerdir. *Cibrîl Hadîsi*, genel itibariyle ahlâk konularını ele almıştır dersek, herhalde pek hata etmiş olmayız. Sıralanan eserler ise genellikle muâmelât konuları ağırlıklıdır. Bütün konuları ihtiva etmelerine rağmen *Cibrîl Hadîsi*’ni içermeyen kitapların müelliflerinin (Mâlik, Abdurrezzak, Humeydî gibi) durumu ise son ihtimalle (bilerek gizleme) veya bu hadisten hiç haberleri olmamakla ilgili olabilir. Ayrıca burada kaydedilen eserlerden çoğunun dar kapsamlı oluşları, yine pek çoğunun tahkikli ve tam neşirlerinin yapılmamış olması, yahut nüsha farkları ve bazı nüshaların kaybolmuş olma ihtimalleri de dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Bununla birlikte kesin bir sonuca ulaşmak oldukça zordur. Her ne kadar biz bazı ihtimallerden söz etsek de kalbimizi tatmin edecek derecede bir sonuca ulaşamadığımızı itiraf etmek durumundayız. Bu konu, Coğrafi bölgeler ve o bölgelerde yaygın kitaplarla/rivâyetlerle ilgili dikkatli ve uzun bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle yüzeysel değerlendirmelerle sonuca ulaşmak isabetli değildir.

³¹ Humeydî, *Müsned*, I, 10, no:17. Bu konuyu destekleyen bir değerlendirme de **Hayrettin Karaman** tarafından şöyle yapılmaktadır: “*İmam Mâlik, Şâfiî, Muhammed, Ebû Yusuf gibi ilk fıkıh yazarları Fıkh’ı kitaplaştıırken siyâsî otoritelerin tesiri altında kalmamışlardır. Eğer bir tesir söz konusu ise bu, yazılanların İslâm’a aykırı veya tavizli olması şeklinde olmamış, yalnızca bazı gerçeklerin söylenmemesi şeklinde tecelli etmiştir...*” (Bkz. *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, III, 679; ayrıca 682, I-III, İstanbul, 1992-93).

***Cibrîl Hadîsi*'nin Yer Aldığı Kaynaklar**

Bu kısımda ele alınacak rivâyetler gerek isnâd ve gerekse metin olarak incelenecek ve bir değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Çalışmanın akıcılığını bozacağı düşünülen tekrarlardan kaçınmak maksadıyla metinlerin tercemeleri verilmeyecek; isnâdlarda geçen râviler hakkında kısaca kanaat belirtildikten sonra biyografik bilgiler bu çalışmanın en sonunda alfabetik olarak yer alacaktır.

I. Hz. Ömer ve İbn Ömer'den Birlikte Gelen Rivâyetler

İlk olarak Hz. Ömer ve İbn Ömer'den gelen rivâyetlere değinmek istiyoruz. İster sadece birinden, isterse ikisinden birden olsun, bu iki sahâbîden gelen rivâyetlerde ön plana çıkan kişi **Yahyâ b. Ya'mer**'dir. Öyle ki Buhârî öncesi dönem içerisinde Hz. Ömer ve İbn Ömer'den birlikte gelen tariklerde bu hadîsi onun kadar yaygın bir şekilde rivâyet eden başka birisini bilmiyoruz desek yanlış olmaz.³² Yahyâ'dan bu hadîsi alanlar içinde ise özellikle **Abdullah b. Büreyde** dikkat çekmektedir. Tabakât kitaplarımızda verilen bilgilerden Yahyâ ve İbn Büreyde'nin her ikisinin de güvenilir olduğu anlaşılmaktadır. Yahyâ b. Ya'mer vasıtasıyla Hz. Ömer ve İbn Ömer'den gelen bu rivâyetler genellikle birbirinin benzeridir. Bununla birlikte râvî etkilerinin kesinliğini gösteren takdim-tehir, ihtisâr-ziyâde vb. şeyler de dikkatimizi çekmektedir. Önemli bir nokta da, bu rivâyetlerin hemen tamamında *kadere inanmanın* imânın tarifi içerisinde yer almasıdır. Ebû Hureyre rivâyetlerinde göreceğimiz gibi bu nokta belki de mezkur sahâbîlerden gelen rivâyetlerin alâmet-i fârikası olabilecek bir mâhiyet taşımaktadır.

Hz. Ömer ve İbn Ömer'den birlikte gelen rivâyetlerin bulunduğu kitaplar ve bunların kısa değerlendirmesi şöyledir:

1. Tayâlisî'nin (v. 204) *Müsned*'i

İbn Ömer-Ömer kanalıyla gelen *Cibrîl Hadîsi* rivâyetlerinden en erkeni, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (v. 204) *Müsned*'inde yer almaktadır.³³ Bu rivâyet şöyledir:

³² Her ne kadar Yahyâ ile birlikte bazı rivâyetlerde **Humeyd b. Abdîrrahman**'ın ismi geçmiş olsa da yine onlarda bile ön planda olan kişi Humeyd değil Yahyâ'dır. Bir de bu ikisi dışında İbn Ömer'den nakilde bulunan **Vebere b. Abdîrrahman** isimli bir kişi zikredilmektedir; fakat onun isminin bildiğimiz kadarıyla sadece Taberânî tarafından kaydedilen bir rivâyette geçmiş olması (Bkz. *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 237-238, no: 5191), bu râviden gelen tarikin çok bilinmediğini göstermektedir.

³³ Tayâlisî, *Müsned*, s. 5.

حدثنا أبو داود قال حدثنا حماد بن زيد عن مطر الوراق عن عبيد الله بن بريدة الأسلمي عن يحيى بن يعمر عن بن عمر قال حدثني عمر بن الخطاب أنه كان عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فجاءه رجل عليه ثوبان أبيضان حسن الوجه حسن الشعر فنظر القوم بعضهم إلى بعض ما نعرف هذا وما هذا بصاحب سفر فقال ادنو منك يا رسول الله فقال ادن ثم قال ادنو منك يا رسول الله فقال ادن فلم يزل يدنو حتى كانت ركبته عند ركلة رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قال أسألك قال سل قال أخبرني عن الإسلام قال شهادة أن لا إله إلا الله وأني محمد رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة وحج البيت وصوم رمضان قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم نعم فقال له الرجل صدقت فجعلنا نتعجب من قوله لرسول الله صلى الله عليه وسلم صدقت كأنه أعلم منه ثم قال يا رسول الله أخبرني عن الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله والبعث بعد الموت والجنة والنار وتؤمن بالقدر خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال رسول الله صلى الله عليه وسلم نعم قال صدقت فجعلنا نتعجب من قوله لرسول الله صلى الله عليه وسلم صدقت ثم قال أخبرني ما الإحسان قال أن تخشى الله كأنك تراه فإن كنت لا تراه فإنه يراك قال صدقت ثم قال أخبرني عن الساعة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما المسئول عنها بأعلم من السائل هن خمس لا يعلمهن إلا الله أن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث الآية فقال الرجل صدقت

İsnâdın Tahlili

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin kitabında yer verdiği bu rivâyet, Hammâd b. Zeyd- Matar el-Verrâk- Ubeydullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer b. el-Hattâb isnâdıyla bize ulaşmaktadır.

Hammâd b. Zeyd (Basra'lı, v. 179): Ricâl kitaplarımızda Hammâd b. Zeyd'in sikalığına gölge düşürecek kayda değer bir cerh bilgisine rastlamıyoruz.

Matar el-Verrâk (Horasan'lı, v. 127 civarı): Hakkında söylenen olumlu ve olumsuz şeyleri birlikte mütalaa edip, ona ihtiyatlı yaklaşılmasında fayda vardır.

Abdullah b. Büreyde (Mervli, v. 115): İsnâdda "Ubeydullah" diye kaydedilen kişi gerçekte "Abdullah" olsa gerektir. Rivâyetlerin kahir ekseriyetinin bu şekilde olması bunun delilidir. Abdullah b. Büreyde sikadır.

Yahyâ b. Ya'mer (Basralı, v. 90 civarı): Sikadır.

Bu açıklamalar ışığında, -Matar el-Verrâk hakkında olumsuz bazı değerlendirmeler olmakla birlikte- genel itibariyle bu isnâdda bulunan râvîlerin güvenilir olduğu söylenebilir.

Değerlendirme

Hammâd b. Zeyd- Matar el-Verrâk- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklindeki bir isnâd ile gelen bu rivâyetin isnâdında bir illet gözükmemektedir. Metin kısmına gelince; bu rivâyetin metni, ileride gelecek rivâyetlerin metinlerine bir hayli benzemektedir. Burada, "*âhiret gününe inanmak*" yerine, "*ölümden sonra diriliş*"e ve "*cennet ve cehenneme inanmak*" sözleri mevcuttur. Bunlar da aynı anlamın farklı şekilde ifadesi sayılabilir. Kıyâmetin zamanıyla ilgili bilginin Lokman suresinin son âyetleriyle alâkalandırılması ve *beş*

gayb diye tavsif edilmesi Hz. Peygamber tarafından mı, yoksa bir râvî tarafından mı yapılmıştır? Bu konu pek açık değildir. Rasûlullah tarafından böyle bir açıklama yapılmış olabilir. Çünkü okunan âyetler konu ile ilgilidir. Bununla birlikte bizce, bunun râvîden kaynaklanan bir yorum olması da muhtemeldir. Nitekim birçok rivâyette bu kısım mevcut değildir.

Bu rivâyetle ilgili dikkat çekici bir olumsuz durum yoktur. Diğerlerinin aksine bu rivâyetin sonunda gelen kişinin Cibrîl olduğunun belirtilmemiş olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte diğerleriyle bunca benzerliği olmasına rağmen mezkur rivâyeti bu çalışmaya dahil etmemek doğru olmazdı. Biz de çalışmamıza bu rivâyeti almayı uygun gördük. Bu rivâyet bize göre **sahih** görünmektedir.

2. İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235) *Musannef*'i

İbn Ebî Şeybe'nin serdettiği ve İbn Ömer'in, babası Hz. Ömer'den naklettiği rivâyet³⁴ şöyledir:

حدثنا وكيع عن كهمس بن الحسن عن ابن بريدة عن يحيى بن يعمر عن ابن عمر عن عمر قال كنا جلوسا عند النبي صلى الله عليه وسلم فجاءه رجل شديد بياض الثياب شديد سواد الشعر لا يرى عليه أثر السفر ولا يعرفه منا أحد فدنا منه حتى أدنى ركبتيه من ركبتيه ووضع كفيه على فخذيه فقال يا محمد متى الساعة فقال ما المسئول عنها بأعلم من السائل قال ولكن من أمارتها ان تلد الأمة ربتها وأن ترى الحفاة العراة أصحاب الشاء يتطاولوا في البنيان

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyet Vekî'- Kehmes b. el-Hasen- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmiştir.

Vekî' b. el-Cerrâh (Kûfe'li, v. 197): Güvenilir bir râvî olduğu anlaşıyor.

Kehmes b. el-Hasen (Basra'lı, v. 149): Kehmes'in de genel itibariyle sika birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Abdullah b. Büreyde (Mervli, v. 115) ve Yahyâ b. Ya'mer (Basra'lı, v. 90 civarı): Sikadır.

İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği bu rivâyetin isnâdı hakkında söylenebilecek bir zafiyet yoktur denebilir.

Değerlendirme

İbn Ebî Şeybe'nin İbn Ömer-Ömer'den naklen serdettiği bu rivâyetin metin kısmında kısa bir malumat verilmiştir. Bu rivâyetin muhtasar olduğunu tahmin

³⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 502.

etmekteyiz. Burada verilen bilgiler önceki rivâyetle örtüşmektedir. Tek fark *kıyâmetin alâmetleri* cümlesinden olmak üzere iki hususun burada yer almasıdır. Görüldüğü kadarıyla bu rivâyet de **sahihtir**.

3. Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) *Müsned'i*

Birinci Rivâyet

Ahmed b. Hanbel'e ait *Müsned*'de, İbn Ömer'in babası Hz. Ömer'den naklettiği iki rivâyet vardır. Bunlardan ilki³⁵ şudur:

حدثنا عبد الله حدثني أبي قال قرأت على يحيى بن سعيد عن عثمان بن غياث حدثني عبد الله بن بريدة عن يحيى بن يعمر وحמיד بن عبد الرحمن الحميري قالوا لقينا عبد الله بن عمر فذكرنا القدر وما يقولون فيه فقال إذا رجعت إليهم فقولوا إن بن عمر منكم بريء وأنتم منه براء ثلاث مرار ثم قال أخبرني عمر بن الخطاب رضي الله عنه أنهم بيئنا هم جلوس أو قعود عند النبي صلى الله عليه وسلم جاءه رجل يمشي حسن الوجه حسن الشعر عليه ثياب بياض فنظر القوم بعضهم إلى بعض ما نعرف هذا وما هذا بصاحب سفر ثم قال يا رسول الله أتيتك قال نعم فجاءه فوضع ركبتيه عند ركبتيه ويديه على فخذه فقال ما الإسلام قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت قال فما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته والجنة والنار والبعث بعد الموت والقدر كله قال فما الإحسان قال أن تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فممتى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل قال فما أشراطها قال إذا العراة الحفاة العالة رعاء الشاء تطاولوا في البنيان وولدت الإمام رباتهن قال ثم قال قال علي الرجل فطلبوه فلم يروا شيئا فمكث يومين أو ثلاثة ثم قال يا بن الخطاب أتدري من السائل عن كذا وكذا قال الله ورسوله أعلم قال ذاك جبريل جاءكم يعلمكم دينكم قال وسأله رجل من جهينة أو مزينة فقال يا رسول الله فيما نعمل أفي شيء قد خلا أو مضى أو شيء يستأنف الآن قال في شيء قد خلا أو مضى فقال رجل أو بعض القوم يا رسول الله فيما نعمل قال أهل الجنة يبسرون لعمل أهل الجنة وأهل النار يبسرون لعمل أهل النار قال يحيى قال هو كذا يعني كما قرأت علي

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyetin isim zinciri, Yahyâ b. Saîd- Osman b. Ğiyâs- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdîrrahman el-Hımyerî- İbn Ömer-Ömer b. el-Hattâb şeklindedir.

Yahyâ b. Saîd el-Kattân (Basra'lı, v. 198): Yahyâ el-Kattân'la ilgili kayda değer bir cerhe rastlamadığımız gibi, onun özellikle hıfzını övücü mâhiyette pek çok tavsife mazhar olduğunu görmekteyiz.

Osman b. Ğiyâs (Basra'lı, v. ?): Sikadır.

Abdullah b. Büreyde (Mervli, v. 115): Sikadır.

Yahyâ b. Ya'mer (Basralı, v. 90 civarı): Sikadır.

Humeyd b. Abdîrrahman (Basra'lı, v. 80'den sonra): Sika ve fakih biridir.

Ele aldığımız bu rivâyetin isnâdını oluşturan râvîler hakkında olumsuz bir durum görünmemektedir. *Müsned'i* tahkik eden Şuayb el-Arnaût da bu isnâdın

³⁵ Ahmed, *Müsned*, I, 27 (no: 184).

Şeyhayn'ın şartı üzere sahih olduğunu ifade etmiştir.³⁶ Dolayısıyla bu isnâdın ihticâca elverişli olduğunu söyleyebiliriz.

Değerlendirme

İsnâdı ihticâca elverişli gözüken bu rivâyetin metin kısmına gelince; burada, dikkate değer bazı hususlar vardır. Mesela, *imanla* ilgili hususlar sıralanırken iki şey, yani "*Peygamberlere*" ve "*kitaplara iman*" söylenmemiştir. Yine bunlardan birisi de, olayın üzerinden iki veya üç gün geçtikten sonra Hz. Peygamber'in, Hz. Ömer'e soru soran kişinin kim olduğunu bilip bilmediğini sorması; onun da Allah ve Rasûlü'nün daha iyi bileceğini söyleyerek karşılık vermesi; bunun üzerine Peygamber'in (s.a.), gelen kişinin Cibrîl olduğunu haber vermesidir. Birçok rivâyette ise, gelen kişinin ortalıktan kaybolmasıyla, Hz. Peygamber'in (s.a.) onun kim olduğunu açıklaması arasında geçen zaman farkından bahis yoktur. O rivâyetlerden anlaşılan, Hz. Peygamber'in hemen açıklama yaptığıdır.

Rivâyetler arasındaki bu farklı bilgiler, ya râvîlerden birinin, rivâyette olmayan bir şeyi ona ilavesi sonucu ortaya çıkmıştır; ya da, bu durum sadece Hz. Ömer ile ilgilidir. Yani, Hz. Ömer olayın oluşundan sonra oradan ayrılmış, birkaç gün sonra, gelen o adamın Cibrîl olduğunu öğrenmiştir. Doğrusu, Hz. Ömer gibi Peygamber (s.a.) ile neredeyse her an irtibatlı sayılan bir zâtın, böyle enteresan bir olaydan uzun sayılabilecek bir süre sonra haberdar olması akla pek yatkın gözükmemektedir. Bizce, burada râvîlerden birinin hatası yanlış anlamaya sebep olmuştur. Bunun kim olduğunu tespit etmemiz ise oldukça güçtür.

Bundan önceki ve sonraki rivâyetlerde pek bulunmayan diğer farklı husus da, rivâyetin sonundaki ilâve bilgidir. Buna göre, **Cüheyne** veya **Müzeyne** kabilesinden bir adam, Hz. Peygamber'e bir soru sormaktadır. Bu soru, yaptığımız amellerin önceden mi belirlendiği, yoksa şu anda ortaya çıkan ameller mi olduğu konusuyla ilgilidir. Rivâyetin sonundaki bu kısımdan öyle anlaşılıyor ki, orada bulunanların zihni kader mevzuu ile meşgul olmuş; *imân* esasları arasında sayılan, '*bütünüyle kadere inanman*' cümlesi dinleyenlerden bir kısmının zihnini düşünceye sevk etmiştir. Eğer bu bilgi sahihse, kaderle ilgili tartışmalar daha Hz. Peygamber (s.a.) hayattayken ortaya çıkmış gibi görünmektedir.

³⁶ Ahmed, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*, I, 316 (I-L, Beyrût, 1993/1413, thk. Şuayb el-Arnaût).

İsnâdı sağlam görünen bu rivâyetin -sonraki rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda- metin kısmında bulunan eksikliklerin (peygamberlere ve kitaplara iman vs.) râvî hatasından kaynaklanması muhtemeldir. Ziyâde olduğunu düşündüğümüz son kısmın ise ihtiyatla karşılanması gerekir. Bu ziyâde bilgi başka rivâyetlerin hiç birinde mevcut değildir. Genel olarak ise bu rivâyet kabul edilebilir mâhiyettedir, en azından **hasen** değerindedir diyebiliriz.

İkinci Rivâyet

İbn Ömer'in, babası Hz. Ömer vasıtasıyla naklettiği, *Müsned*'de yer alan ikinci rivâyet³⁷ ise şöyledir:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا محمد بن جعفر ثنا كهمس عن بن بريدة ويزيد بن هارون ثنا كهمس عن بن بريدة عن يحيى بن يعمر سمع بن عمر قال حدثني عمر بن الخطاب رضي الله عنه بينما نحن ذات يوم عند نبي الله صلى الله عليه وسلم إذ طلع علينا رجل شديد بياض الثياب شديد سواد الشعر لا يرى قال يزيد لا نرى عليه أثر السفر ولا يعرفه منا أحد حتى جلس إلى نبي الله صلى الله عليه وسلم فأسند ركبتيه إلى ركبتيه ووضع كفيه على فخذيه ثم قال يا محمد أخبرني عن الإسلام قال الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت أن استطعت إليه سبيلا قال صدقت قال ففعلنا له يسأله ويصدق قال ثم قال أخبرني عن الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والقدر كله خيره وشره قال صدقت قال فأخبرني عن الإحسان ما الإحسان قال يزيد إن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فأخبرني عن الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم بها من السائل قال فأخبرني عن إمارتها قال أن تلد الأمة ربتها وأن ترى الحفاة العراة رعاء الشاء يتطاولون في البناء قال ثم انطلق قال فلبث مليا قال يزيد ثلاثا فقال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم يا عمر أتدري من السائل قال قلت الله ورسوله أعلم قال فإنه جبريل أتاكم يعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

Rivâyetin isnâdında bir **tahvil** vardır; yani iki isnâd birleştirilerek verilmiştir. Buna göre rivâyeti Kehmes'ten hem Muhammed b. Ca'fer, hem de Yezîd b. Hârûn almıştır. İsnâd şöyledir: Muhammed b. Ca'fer- Kehmes- İbn Büreyde/Yezîd b. Hârûn- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer b. el-Hattâb.

Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus vardır. Bu isnâdda Muhammed b. Ca'fer'in rivâyeti aldığı kişi olarak kaydedilen **Kehmes** isminde acaba bir hatâ mı vardır? Bu soruyu sormamızın sebebi, tabakât kitaplarında Yezîd b. Hârûn'un Kehmes'ten rivâyette bulunduğu kaydedilmesine rağmen; **Muhammed b. Ca'fer** ismiyle tabakât kitaplarımızda yer alan kişilerden hiçbirinin Kehmes isminde

³⁷ Ahmed, *Müsned*, I, 51 (no: 367). Ayrıca bir sonraki rivâyeti de Kehmes'ten Abdullah b. Yezid el-Mukri (İbn Hacer onun hakkında Mâlik'in şeyhlerinden olduğunu söyledikten sonra sika demiştir. Bkz. *Takrîb*, s. 558) nakletmiştir ve bunun, bir önceki gibi olduğu belirtilmiş; sadece buradaki metinde bulunmayan bazı ziyâdelere değinilmiştir. Bkz. I, 52 (no: 368). Şuayb el-Arnaûf her iki rivâyetin de Şeyhayn'in şartı üzere sahih olduğunu söylemektedir. Bkz. *Müsned*, I, 436.

birisinden rivâyette bulunduğunun kaydedilmemiş olmasıdır.³⁸ Yine Kehmes'ten rivâyet alanlar arasında da Muhammed b. Ca'fer adında bir râvî yoktur.³⁹ Buna karşılık -bir önceki Hz. Ömer rivâyetinde olduğu gibi- Osmân b. Ğiyâs'tan rivâyette bulunan bir Muhammed b. Ca'fer'in olduğu görülmektedir. Bu da "Ğunder" ismiyle meşhur olmuş kişidir.⁴⁰ Aynı şekilde Ğunder'in rivâyet aldıkları arasında Osman b. Ğiyâs da vardır.⁴¹ İşte biz, üzerinde bulunduğumuz rivâyetin isnâdında bulunan ve Muhammed b. Ca'fer'in rivâyeti aldığı kişi olarak kaydedilen Kehmes isminin bir zuhul; doğrusunun bir önceki rivâyetteki gibi Osman b. Ğiyâs olabileceğini düşünüyoruz. Yezîd b. Hârûn tariki için ise böyle bir karışıklık söz konusu değildir.

Muhammed b. Ca'fer "Ğunder" (Basra'lı, v. 194): İhticâca elverişli sika bir râvîdir.

Yezîd b. Hârûn (Vâsıt'lı, 118-206): Yezîd b. Hârûn'un da ihticâc edilmeye elverişli güvenilir bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

İsnâdın diğer râvîleri Kehmes, Abdullah b. Büreyde ve Yahyâ b. Ya'mer'in sika oldukları daha önce söylenmişti.

Değerlendirme

Az yukarıda değindiğimiz gibi bir karışıklık yoksa, isnâdla ilgili herhangi bir zaafiyet dikkat çekmemektedir. *Müsned*'in muhakkiki Şuayb el-Arnaût da bu isnâdın Şeyhayn'in şartı üzere sahih olduğunu ifade etmiştir.⁴² Bu rivâyetin **metin** kısmında, öncekilere göre dikkat çekici önemli bir fark söz konusu değildir. Bilgiler büyük oranda örtüşmektedir. Sadece önceki Hz. Ömer rivâyeti'nin aksine bu rivâyette *iman* ile ilgili kısımda "*peygamberlere*" ve "*kitaplara*" iman yer almaktadır. Ayrıca burada Cûheyne veya Mûzeyne kabilesinden bir adamın soru sorması gibi herhangi bir bilgi de yoktur. Anlatım farkları olsa da iki rivâyet arasında belirtilen hususlar dışında çok fark yoktur. Bu bilgiler ışığında Hz. Ömer'den gelen bu tarikin de ihticâca elverişli ve **sahih** olduğunu düşünüyoruz.

³⁸ Mesela bkz. Mizzî, *TK*, XXV, 5, 6.

³⁹ Mizzî, *age.*, XXIV, 233.

⁴⁰ Mizzî, *age.*, XIX, 473.

⁴¹ Mizzî, *age.*, XXV, 6.

⁴² *Müsned*, I, 436.

II. Sadece Abdullah b. Ömer'den Gelen Rivâyetler

Cibrîl Hadîsi'nin bazı tarikleri Abdullah b. Ömer'in, babasından değil de doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği rivâyetlerdir. Yani bunlarda olayın şahidi olarak gözüken kişi bizzat İbn Ömer'dir. Bu rivâyetlerin durumu acaba nedir? Bu olaya İbn Ömer'in şahit olup olmadığını bilebilmemiz için öncelikle olayın hangi yıl gerçekleşmiş olduğunu tespit etmemiz gerekecektir. Daha önceden de belirtildiği gibi kanaatimizce *Cibrîl Hadîsi*'nin haber verdiği olay, Hz. Peygamber'in vefatına yakın yıllarda olmalıdır. Çünkü bu hadis, *İslâm*'ın ve *iman*ın şartları olarak kabul edilegelen unsurları bünyesinde barındırmaktadır ve namaz, oruç, hac, zekât gibi ibâdetlerin teşri kılınmasından sonra olayın gerçekleşmiş olması yüksek ihtimaldir. Nitekim Buhârî şârihlerinden Aynî (v. 855) de bu olayın Hz. Peygamber'in âhir ömründe olduğu yönünde bir rivâyeti zikrederek bu yönde bir kanaat belirtmiş olmaktadır.⁴³ İbn Ömer'in bisetten (milâdî 610) az sonra doğduğunu ifade eden İbn Hacer'in⁴⁴ bu yorumu dikkate alındığında, Peygamberimizin vefatına yakın yıllarda onun yaşının pek de küçük olmayacağı ortaya çıkmaktadır. O yıllarda İbn Ömer tahminen 20 yaşlarında olsa gerektir. Bu da onun olaya şahit ve onu nakletmeye ehil olabileceği anlamına gelmektedir. Ancak kanaatimizce bazı rivâyetlerin İbn Ömer'den, bazılarının onun babasından nakli suretiyle gelmesi büyük bir ihtimalle râvîlerden kaynaklanmaktadır.⁴⁵

İbn Ömer'den gelen rivâyetlerin yer aldığı eserler şöyledir:

1. Ebû Hanîfe'nin (v. 150) Eserleri

Ebû Hanîfe'nin (80-150) eserleri, *Cibrîl Hadîsi*'yle ilgili bütün rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda, şu an elimizdeki en erken rivâyetleri muhtevi olma özelliğine sahiptir. Bu eserlerde toplam üç rivâyet mevcut olup bunlardan ikisi İbn Ömer'den (biri ise İbn Mes'ûd'dan) nakledilmektedir.⁴⁶ Ancak Alkame b. Mersed-

⁴³ Aynî, *Umde*, I, 340.

⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 528 (1416 Riyâd baskısı).

⁴⁵ Tirmizî *Cibrîl Hadîsi*'nin bir tariki hakkında değerlendirme yaparken bu hadisin İbn Ömer'in Hz. Peygamber'den nakletmek suretiyle de rivâyet edildiğini söylemiş fakat doğrusunun İbn Ömer-Ömer-Peygamber şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bkz. Tirmizî, *İman* 4 (no: 2610). İbn Hibbân'ın, İbn Ömer'in bu olaya hem kendisinin şahit olduğu, hem de onu babasından duyduğu ve ona göre naklettiği yönündeki yorumu (Bkz. *Sahîh*, IV, 96, X, 41) kanaatimizce sadece İbn Ömer'den gelen rivâyetleri, İbn Ömer-Ömer kanalıyla gelen rivâyetlerle uzlaştırma çabasından kaynaklanmaktadır.

⁴⁶ Muhtemelen Ebû Hanîfe'nin kitaplarında mevcut olup da şu an için ulaşma imkânımız bulunmayan başka tarikler de mevcuttur. İleride İbn Mes'ûd rivâyetini incelerken de işaret edeceğimiz gibi Nuh b.

Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer tarikiyle gelen bu 2 rivâyetin isnâdında inkıtâ vardır. Bunlar şöyledir:

Birinci Rivâyet

Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ebsat* adlı kitabında yer alan ve İbn Ömer'den gelen ilk rivâyet⁴⁷ şöyledir:

قال حدثني علقمة بن مرثد عن يحيى بن يعمر قال قلت لابن عمر رضى الله عنهما أخبرني عن الدين ما هو؟ قال عليك بالإيمان فتعلمه، قلت فأخبرني عن الإيمان ما هو؟ قال فأخذ بيدي فأتطرق بي إلى شيخ فأقعدني إلى جنبه فقال: إن هذا يسألني عن الإيمان كيف هو؟ فقال والشيخ ممن شهد بدرا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ابن عمر كنت إلى جنب رسول الله صلى الله عليه وسلم وهذا الشيخ معي إذ دخل علينا رجل حسن اللمة متعما نحسبه من رجال البادية فتخطى رقاب الناس فوقف بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله ما الإيمان؟ قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله وتؤمن بملائكته وكتبه ورسوله واليوم الآخر والقدر خيره وشره من الله تعالى. فقال صدقت، فتعجبنا من تصديقه رسول الله صلى الله عليه وسلم مع جهل أهل البادية، فقال يا رسول الله ما شرائع الإسلام؟ فقال إقام الصلاة وإيتاء الزكاة وصوم رمضان وحج البيت لمن استطاع إليه سبيلا والإغتسال من الجنابة، فقال صدقت، فتعجبنا لقوله بتصديقه رسول الله صلى الله عليه وسلم كأنه يعلمه، فقال يا رسول الله وما الإحسان؟ قال أن تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك، فقال صدقت، فقال يا رسول الله متى الساعة؟ فقال ما المسؤول عنها بأعلم من السائل. ثم مضى فلما توسط الناس لم نره. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: إن هذا جبريل، أتاكم ليعلّمكم معالم دينكم.

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyetin isnâdında, Ebû Hanîfe (v. 150) ile İbn Ömer arasında iki kişi vardır. Bunlar, Alkame b. Mersed ve Yahyâ b. Ya'mer'dir.

Alkame b. Mersed (Kûfe'li, v. 120 civârı): Sika olduğu söylenebilir.

Yahyâ b. Ya'mer (Basra'lı, v. 90 civârı): Sikadır.

Ebû Hanîfe'den nakledilen bu rivâyetin isnâdına göre Alkame b. Mersed, bu rivâyeti Yahyâ b. Ya'mer'den almıştır. Kanaatimizce burada bir inkıtâ mevcuttur. Çünkü tabakât kitaplarımızda Alkame b. Mersed'in görüştüğü kimseler arasında Yahyâ b. Ya'mer ismine rastlamıyoruz. Onun Abdullah b. Büreyde'nin kardeşi

Ebî Meryem'in Ebû Hanîfe'den rivâyetine ulaşma imkânımız olmadı. Bunun yanı sıra bir de Şuayb b. İshâk'ın Ebû Hanîfe'den naklettiği bir tarikin mevcudiyetini öğreniyoruz. Böyle bir tarik olduğuna dikkat çeken Zebîdî'dir. (Bkz. *Ukûdu'l-cevâhiri'l-münîfe*, I, 14.) Kitabında Ebû Hanîfe-Alkame b. Mersed Yahya b. Ya'mer-İbn Ömer isnâdıyla gelen bir rivâyeti naklettikten sonra bu hadisin tahririni yapan Zebîdî, bu hadisi (Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'ini toplayan kişi olan) İbn Hüsrev (el-Belhî, v. 526) ve Hâris'in *Müsned*'lerinde rivâyet ettiklerini söyledikten sonra, (Ebû'l-Hasen) el-Hilaî'nin (v. 492) de uzun bir şekilde Şuayb b. İshâk-Ebû Hanîfe tarikiyle bunu naklettiğini dile getirmiştir. Böyle bir tarike ulaşma imkânını henüz elde edemedik. Bu durum da, *Cibril Hadîsi*'nin ulaşamadığımız daha pek çok tarihi olabileceğini gösterir.

⁴⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 45-46 (İmam A'zâm'ın *Beş Eseri* içinde, trc. Mustafa Öz, İstanbul, 1992); Beyâzîzâde, *el-Usûlu'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 37-39 (thk. ve çeviri: İlyas Çelebi: İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri, İstanbul, 1992, MÜİF. Yayınları).

Süleyman b. Büreyde ile görüşmüş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸ Bu nedenle Alkame ile Yahyâ arasında Süleyman olsa gerektir. Nitekim az sonra Ebû Zur'a'nın yorumu olarak kaydedeceğimiz metin de bunun bir delilidir. Dolayısıyla üzerinde bulunduğumuz bu rivâyetin isnâdında bir kopukluk söz konusudur.

Değerlendirme

İsnâddaki râvilerden Alkame b. Mersed hakkında Ebû Zur'a er-Râzî'nin (v. 264) dikkat çekici bir açıklama yaptığını görmekteyiz.⁴⁹ Bu konuyla ilgili kısmı aynen almak istiyoruz:

ويذكر أحاديث من رواية أبي حنيفة لا أصل لها فذكر من ذلك حديث علقمة بن مرثد عن ابن بريدة عن أبيه الدال على الخير كفاعله وأنكر عليه حديثاً آخر يرويه عن علقمة بن مرثد عن ابن بريدة حديث عمر جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال ما الإيمان قال أبو زرعة فجعل هو وأبو سنان الإيمان شرائع الإيمان وذكر أحاديث قد أوهم فيها وأنكرها من رواياته

Ebû Zur'a'nın söylediğine göre, Ebû Hanîfe'nin rivâyeti olarak aslı olmayan bazı hadisler zikredilmektedir. Bunun bir örneği Alkame'nin İbn Büreyde'den, onun da babasından naklettiği, "*Hayra vesile olan, onu yapan gibidir*" rivâyetidir. Müellifin söylediğine göre diğer bir örnek de; konumuz olan *Cibrîl Hadîsidir*. Bu ifadelerden anlaşılan odur ki, Ebû Hanîfe'nin Alkame'den, onun da İbn Büreyde'den naklen rivâyet ettiği Hz. Ömer hadîsinin bu tarikinde bir vehim vardır. Bizim metnini verdiğimiz Alkame'den gelen rivayette İbn Büreyde ismi yoktur. Bu da zaten Alkame'nin Yahyâ b. Ya'mer ile görüşmemiş olmasından ve ikisi arasında bulunan (Süleyman) İbn Büreyde'nin düşmesinden dolayı bu tarikin sıhhatine zarar verici bir durum arzemektedir.

Bu rivâyetin metninde öncekilerden farklı biçimde, Cibrîl'in gelişinden evvelki safhayla ilgili olarak anlatılan Yahyâ'nın İbn Ömer'e sorduğu soru yer almaktadır. Ayrıca *İslâm'a* dair bilgi verilirken ziyâde olarak "*cünüplükten temizlenme*" konusundan bahsedilir. Bu farklı bilgilerin dışındaki hususlar önceki rivâyetlerle benzerlik göstermektedir. Alkame b. Mersed ile Yahyâ arasındaki râvînin

⁴⁸ Alkame'nin ilim aldığı kişilerin isimleri için bkz. Ahmed, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, II, 320 (I-IV, Beyrût, 1408/1988); Buhârî, *Târîh*, VII, 41; İEH., *Cerh*, VI, 406; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 290; İbn Menceveyh, *Ricâlu Sahîhi Müslim*, II, 105 (I-II, Beyrût, 1407); Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, (I-III, Riyâd, 1406/1986) III, 1014; Mizzî, *TK.*, II, 308-310; Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyetun fî'l-Kütübi's-sitte*, (I-II, Cidde, 1413/1992) II, 34; Alâî, *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (Beyrût, 1407/1986) s. 240; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 246.

⁴⁹ Ebû Zur'a, *ed-Duafâ ve ecvibetu'r-Râzî alâ suâlâtî'l-Berzâi*, s. 720-722 (Mansûre, 1409).

* Bu isnâdla olmayan fakat aynı anlamda benzer rivâyetler için örnek olarak bkz. Ahmed, *Müsned*, V, 274, 357; Tirmizî, *İlim* 14 (no: 2670); Ebû Dâvud, *Edeb* 124 (no: 5129).

(muhtemelen Süleyman b. Büreyde'nin) düşmesi sebebiyle munkatı olan *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tariki metin olarak, önemli bir illet taşımamaktadır. Kanaatimizce, isnâdda bulunan inkıtâ rivâyetin tek başına delil olarak kullanılmasına izin vermemektedir. Bununla beraber bu rivâyet benzer rivâyetlerce desteklenebilir ve bu şekilde de zayıflıktan kurtularak **hasen li-ğayrihi** mertebesine yükselebilir.

İkinci Rivâyet

Cibrîl Hadîsi ile ilgili diğer rivâyet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunmaktadır.⁵⁰ Ebû Nuaym'ın (v. 430) naklettiğine göre Abdullah b. Ömer'den gelen bu rivâyet şöyledir:

حدثنا أبو محمد بن حيان ثنا أحمد بن رستة ثنا محمد بن المغيرة ثنا الحكم بن أيوب عن زفر بن الهذيل عن أبي حنيفة ح وثنا عبد الله الحضرمي ثنا شعيب بن أيوب ثنا ق مصعب بن المقدام عن داود الطائي عن أبي حنيفة ح وثنا ابن المقرئ ثنا أبو عروبة وأبو معشر قالوا ثنا عمرو ابن أبي عمرو ثنا محمد بن الحسن عن أبي حنيفة ح وحدثنا القاضي عمر بن أحمد بن عمر ثنا أبو علي بن محمد ابن حاتم عن السري بن نوح ثنا موسى بن نصر ثنا بشار بن قيراط عن أبي حنيفة ح وثنا أبو بكر بن المقرئ ثنا أبو سعيد الجندي ثنا يوسف بن يعقوب القاضي ثنا أبو عبد الرحمن المقرئ ثنا أبو حنيفة كلهم عن علقمة بن مرثد عن يحيى بن معمر قال دخلت المسجد فإذا عبد الله بن عمر جالس فقلت لأصاحبي انطلق بنا إليه فجلسنا معه فقلت له يا أبا عبد الرحمن أنا منقلب في هذه الأرضين ونلقى قوما يقولون لا قدر فغضب غضبا شديدا فقال أتهم فأخبرهم أن عبد الله بن عمر منهم برئ وإنهم مني براء ثلاث مرات ولو أجد أعوانا لجاهدتهم عليه ثم أنشأ يحدثنا قال بينا أنا عند النبي صلى الله عليه وسلم في أناس من أصحابه إذ دخل عليه شاب حسن الوجه طيب الريح حسن الثياب فقال الهيئة فقال السلام عليك يا نبي الله قال فرد النبي صلى الله عليه وسلم السلام ورددنا ثم قال أدنو يا رسول الله قال نعم فدنا حتى ألصق ركبتيه بركبة النبي صلى الله عليه وسلم ثم قال ما الإيمان قال الإيمان بالله وملائكته وكتبه ورسله والقدر خيره وشره من الله قال صدقت فعجبنا من قوله صدقت مع توقيره إياه كأنه يعلم ثم قال ما شرائع الإسلام قال إقام الصلاة وإيتاء الزكاة وحج البيت وصوم رمضان والاعتسال من الجنابة قال صدقت فعجبنا من قوله صدقت قال ما الإحسان قال أن تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال متى الساعة قال ما المسؤول عنها بأعلم من السائل قال صدقت ثم قام فانطلق فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي بالرجل قال فطلبناه وهو بين أظهرنا فكأنما النقمطه الأرض فما وجدناه ولا رأينا شيئا فأخبرنا النبي صلى الله عليه وسلم فقال هذا جبريل أتاكم ليعلمكم معالم دينكم ما جاعني في صورة إلا وأنا أعرف فيها إلا اليوم في هذه الصورة

İsnâdın Tahlili

Bu tarikin Ebû Hanîfe'ye kadar olan isnâdı yine; Alkame b. Mersed- Yahyâ b. Ma'mer-⁵¹ İbn Ömer şeklindedir. Ebû Hanîfe'den ise bu rivâyeti **beş kişi** almıştır. Bunlar da: Züfeyr b. el-Huzeyl, Dâvûd et-Tâî, Muhammed b. el-Hasen, Ebû Abdirrahmân el-Mukri' ve Beşâr b. Kırât'dır.

Bu rivâyetin isnâdı da önceki gibi **munkatı**dır. Çünkü Alkame b. Mersed ile Yahyâ b. Ya'mer arasındaki râvî düşmüştür. Bu durum da rivâyetin sıhhatini zedelemektedir.

⁵⁰ Ebû Nuaym, *Müsnedu Ebi Hanîfe*, s. 151-153 (Riyâd, 1415); krş. Hafîb, *TB.*, II, 269-270 (muhtasar; sadece baş taraf verilmiş, "kader hadisi" denilerek devamı verilmemiştir.).

⁵¹ Burada Yahyâ b. Ma'mer olarak kaydedilen kişi aslında Yahyâ b. Ya'mer olmalıdır. Nitekim, önceki rivâyet gibi, birçok rivâyette de böyle olduğunu görüyoruz.

Değerlendirme

İsnâdı munkatı olan bu rivâyete metin yönünden bakıldığında, önceki ile bu rivâyet arasında mânâ ile rivâyetten kaynaklandığını tahmin ettiğimiz bazı benzerlikler ve farklılıklar mevcuttur. *İmanın* tarifi, önceki rivâyettekiyle benzerlik göstermektedir. Sadece, baş taraftaki "*şehâdet cümlesi*" ve "*âhiret gününe imân*" bu rivâyette yoktur. Her iki rivâyetteki *ihsân* tarifinde "*amel etmendir*" ifadesinin, bir çok rivâyette "*ibâdet etmendir*" veya "*korkmandır*" biçiminde geldiğini görüyoruz. Son kısım önceki rivâyetle farklılık göstermektedir. O kişinin, dinlerini öğretmek için gelen Cibrîl olduğuna dair cümle hariç, diğerleri önceki rivâyetlerde yoktur.

Metin bakımından önemli sayılacak derecede bir illet içermeyen bu rivâyetin, isnâdının **munkatı** olması sebebiyle tek başına ihticâc şartlarını taşıdığını söylememiz zordur.

Gerek Ebû Hanîfe'nin bir hadisçi olmaması, gerekse hicrî II. Asırdaki rivâyet üslubu nedeniyle onun kitaplarında yer alan rivâyetlerin titiz bir şekilde nakledilmemiş olması normal karşılanabilir. Bu durum biraz da Ebû Hanîfe'nin görüşlerini sonraki nesillere aktaran râvilerden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle biz, sıhhat olarak elverişsiz olsa da bu rivâyetlerin Ebû Hanîfe zamanında bilindiği sonucuna ulaşabiliriz diye düşünüyoruz. Hatta Ebû Hanîfe *Cibrîl Hadîsi* ile ilgili rivâyetleri muteber addetmiş olmalıdır. Nitekim onun *iman*la ilgili görüşünün buradaki rivâyetlere uygun olarak şekillendiğini *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserinde net bir biçimde görmekteyiz. Bu eserin daha en başında⁵² Ebû Hanîfe şu ifadeleri kullanmaktadır:

أصل التوحيد وما يصح الإعتقاد عليه يجب أن يقول أمنت بالله وملأكته وكتبه ورسله والبعث بعد الموت والقدر خيره وشره من الله تعالى والحساب والميزان والجنة والنار حق كله

Bu ifadelerden, Ebû Hanîfe'nin *iman*la ilgili görüşlerinin büyük ölçüde *Cibrîl Hadîsi*'nden etkilendiğini, en azından onun *iman* görüşünü şekillendiren hadislerden birisinin de *Cibrîl Hadîsi* olduğunu söylemek mümkündür. Bu da onun bu konudaki rivâyetleri kendi bakış açısından muteber saydığını gösterir. Bize göre de, tek başlarına ihticâc olunamayacak bu rivâyetler birbirini destekler mâhiyettedir. Bu nedenle zayıflıkları bir ölçüde hafifletmekte ve **hasen li-ğayrihi** mertebesine yükselmektedir.

⁵² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 70 (*İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde).

2. İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235) Eserleri

İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinde İbn Ömer'den nakledilen rivâyetler iki tarikle gelmektedir:

Birinci Rivâyet

İbn Ömer'den gelen iki rivâyetten ilki⁵³ şöyledir:

حدثنا أبو بكر قال حدثنا ابن فضيل عن عطاء بن السائب عن محارب عن ابن بريدة وردنا المدينة فأتينا عبد الله بن عمر فقال كنا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فأتاه رجل جيد الثياب طيب الريح حسن الوجه فقال السلام عليك يا رسول الله قال وعليك فقال يا رسول الله أدنو منك قال ادن فقلنا ما رأينا كاليوم قط رجلا أحسن ثوبا ولا أطيب ريحا ولا أحسن وجها ولا أشد توقيرا لرسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قال يا رسول الله أدنو منك قال نعم فدنا دنوه فقلنا مثل مقالتنا ثم قال له الثالثة أدنو منك يا رسول الله قال نعم حتى الزق ركبتيه بركبة رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله ما الإسلام قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت وتغتسل من الجنابة قال صدقت فقلنا ما رأينا كاليوم قط رجلا والله لكانه يعلم رسول الله صلى الله عليه وسلم

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyet: İbn Fudayl- Atâ b. es-Sâib- Muhârib (b. Disâr)- İbn Büreyde- Abdullah b. Ömer tarikiyle gelmektedir.

İbn Fudayl (Kûfe'li, v. 194, 195): Muhammed b. Fudayl genel itibariyle güvenilir birisi olarak görünmektedir.

Atâ b. es-Sâib (Kûfe'li, v. 136): İbn Hacer'in değerlendirmeleri, Atâ b. es-Sâib hakkında takınılacak tutum konusunda orta bir yol ifade eder. Ona göre, Sevrî, Şu'be, Züheyr, Zâide, Hammâd b. Zeyd ve Eyyûb'un ondan rivâyetleri sahihtir. Bunlar dışındakiler hakkında ise tevakkuf edilir.⁵⁴ Buna göre şu an üzerinde olduğumuz rivâyeti Atâ'dan rivâyet eden kişinin (İbn Fudayl'ın) buradaki isimlerden olmaması sebebiyle tevakkuf uygun görünmektedir.

Muhârib b. Disâr (Kûfe'li, v. 116): Sika bir râvî olduğu ağırlıklı görüştür. Muhârib hakkında İbn Sa'd'ın olumsuz değerlendirmeleri, onun ircâ ile itham edilmesiyle yakından alâkalı gibi görünmektedir.

İbn Büreyde (Mervli, v. 115): Abdullah b. Büreyde'nin güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu rivâyeti İbn Büreyde'nin İbn Ömer'den nakletmesi mümkün değildir. Büyük bir ihtimalle isnâdda bulunan Yahyâ b. Ya'mer düşmüş olmalıdır. Bu nedenle burada bir inkıtâ mevcuttur.

⁵³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 331-332.

⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 185.

Değerlendirme

İsnâdı munkatı olduğu için ihticâca elverişsiz gözüken bu rivâyetin metin kısmı fazla yorum yapacak kadar uzun değildir ve sadece *İslâm* hakkında sorulan soruya değinilmiştir. Burada verilen *İslâm* tarifi, önceki rivâyetlerdekiyle aynıdır, sadece "*şehâdet cümleleri*" burada yoktur. Şayet bu rivâyet muhtasar değilse, metni eksik nakledilmiş olmalıdır. Nakildeki bu noksanlık ise, şüphelerimizi Atâ b. es-Sâib ve Muhammed b. Fudayl üzerine çekmektedir. Netice itibariyle bu rivâyet bilhassa isnâd olarak tek başına ihticâca elverişsizdir. Metin olarak ise öncekilerle büyük oranda örtüşmektedir. Burada yer alan: "*Bugünkü adam gibisini asla görmedikleri ve sanki Rasûlullah'ın onu tanıdığı*" ifadesi ise diğer rivâyetlerde pek yer almamaktadır. Benzer bir ifadeyi sadece İbn Hanbel'deki bir İbn Ömer tarikinde görmekteyiz.⁵⁵

İkinci Rivâyet

İbn Ebî Şeybe'nin kitaplarında yer verdiği diğer İbn Ömer rivâyeti bir öncekine göre biraz daha değişiktir.⁵⁶ Söz konusu rivâyet şöyledir:

حدثنا ابن فضيل عن عطاء بن السائب عن محارب بن دثار عن ابن بريدة عن ابن يعمر قال وردنا بالمدينة فأتينا عبد الله بن عمر فقلنا يا أبا عبد الرحمن إنا نمعن في الأرض فنلقى قوما يزعمون أن لا قدر فقال من المسلمين ممن يصلي إلى القبلة قال فغضب حتى وددت أني لم أكن سألته ثم قال إذا لقيت أولئك فأخبرهم أن عبد الله بن عمر منهم برئ وأنهم منه براء ثم قال إن شئت حدثتك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال أجل فقال كنا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فأتاه رجل جيد الثياب طيب الريح حسن الوجه فقال يا رسول الله ما الإسلام قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت وتغتسل من الجنابة قال صدقت فما الإيمان قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تؤمن بالله واليوم الآخر والملائكة والكتاب والنبیین وبالقدر كله خيره وشره وحلوه ومره قال صدقت ثم أنصرف فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي بالرجل قال فقمنا بأجمعنا فلم نقدر عليه فقال النبي صلى الله عليه وسلم هذا جبريل أتاكم يعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyetle öncekinden farklı olarak isnâdda İbn Büreyde'nin bunu, İbn Ya'mer'den aldığı dikkati çekmektedir. Bunun dışındaki bütün şahıslar aynıdır. Buna göre, önceki rivâyetin isnâdındaki İbn Büreyde ile İbn Ömer arasındaki inkıtâ da ortadan kalkmış olmaktadır.

İbn Fudayl- Atâ b. es-Sâib- Muhârib b. Disâr- İbn Büreyde- İbn Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelen bu rivâyetdeki şahısların tamamı hakkında bilgi verilmişti. Netice olarak herhangi bir kopukluk olmasa da Atâ b. es-Sâib'den dolayı bu rivâyetle ilgili **tevakkuf** ihtiyata daha uygundur.

⁵⁵ Bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 52 (no: 374).

⁵⁶ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VI, 170-171; a.mlf., *Kitâbu'l-îmân*, s. 44, 45 (Beyrût, 1403/1983).

Değerlendirme

Bu rivâyetin metin kısmı ya muhtasardır ya da noksandır. İsnâdın problemlili olması ikinci ihtimali güçlendirmektedir. Ancak burada verilen bilgiler öncekilerle uygunluk göstermektedir. Netice olarak, sanırız bu rivâyet diğerleriyle birlikte düşünülünce **hasen** derecesine ulaşabilir.

3. Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) *Müsned*'i

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde İbn Ömer'den gelen dört rivâyet vardır:

Birinci Rivâyet

İbn Ömer'den gelen dört tarikten ilki⁵⁷ şöyledir:

حدثنا عبد الله ثنا أبي ثنا عفان ثنا حماد بن سلمة أنا علي بن زيد عن يحيى بن يعمر قلت لابن عمر ان عندنا رجالا يزعمون ان الأمر بأيديهم فإن شاؤوا عملوا وإن شاؤوا لم يعملوا فقال أخبرهم أني منهم برئ وانهم مني براء ثم قال جاء جبريل صلى الله عليه وسلم إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال يا محمد ما الإسلام فقال تعبد الله لا تشرك به شيئا وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال نعم قال صدقت قال فما الإحسان قال تخشى الله تعالى كأنك تراه فإن لا تك تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك فأنا محسن قال نعم قال صدقت قال فما الإيمان قال تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله والبعث من بعد الموت والجنة والنار والقدر كله قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم قال صدقت

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyetin isnâdı, Affân- Hammâd b. Seleme- Ali b. Zeyd- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer şeklindedir.

Affân b. Müslim (Basra'lı, 134-220): Affan b. Müslim'in genel itibariyle güvenilir bir râvî olduğunu söylememiz mümkündür.

Hammâd b. Seleme (Basra'lı, v. 167): Hammâd b. Seleme'nin güvenilirliği hususunda genel bir kabul söz konusudur. Bununla birlikte, hayatının sonlarına doğru hâfızasının karıştırmaya başlaması ve Buhârî'nin onunla ihticâc etmemesi dikkatten uzak tutulmaması gereken bir husustur.

Ali b. Zeyd (Basra'lı, v. 131): Her ne kadar hadîsinin yazılabileceği söylenmiş de olsa ihticâc edilemeyecek derecede zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır.

Değerlendirme

Ali b. Zeyd'den dolayı bu rivâyetin isnâdına ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. *Müsned* muhakkiki Şuayb el-Arnaût bu isnâdın mezkur râvîden dolayı zayıf olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Metnin ilk kısmında, gelen kişinin doğrudan **Cibrîl**

⁵⁷ Ahmed, *Müsned*, II, 107 (no: 5856).

⁵⁸ *Müsned*, X, 102.

olduğunun söylenmiş olması dikkat çekicidir. Sorulan soruların sıralamasında *ihsânın*, *imandan* önce olması bu rivâyetin mana ile nakledildiğinin küçük bir nişânesi olarak kabul edilebilir. Mezkûr soruların cevapları ise, öncekilerle benzerdir. *İslâm* ile ilgili 5 husus, *imanla* ilgili de 8 husus sayılmıştır. *İman* kısmındaki sayının fazla olması, önceki rivâyetlerde yer alan “*âhiret gününe inanmak*” maddesinin burada “*öldükten sonra dirilişe*” ve “*cennete-cehenneme inanmak*” şeklinde iki ayrı madde olarak zikredilmesinden olabilir. Bu, Ali b. Zeyd veya Hammâd b. Seleme'den kaynaklanabilir. Mana ile rivâyet edildiği düşünülünce bunun herhangi bir olumsuz tarafı olmasa gerektir.

Bir bütün halinde düşünülünce bu rivâyet, her ne kadar isnâdıyla ilgili bazı problemler ihtiva etse de metin açısından fazla bir müşkülât arz etmemektedir. Bu nedenle metin olarak bunun **sahih** olduğunu düşünüyoruz. *Müsned* muhakkiki Şuayb el-Arnaût da, bu hadisin **sahih**, isnâdın ise Ali b. Zeyd'in zayıf olmasından dolayı zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

İkinci Rivâyet

Müsned'deki ikinci İbn Ömer rivâyeti⁶⁰ ise şöyledir:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا عفان ثنا حماد بن سلمة عن إسحاق بن سويد عن يحيى بن يعمر عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم بمثله قال وكان جبريل عليه السلام يأتي النبي صلى الله عليه وسلم في صورة نحية

İsnâdın Tahlili

Rivâyetin isnâdındaki kişiler öncekiyle aynıdır; sadece Ali b. Zeyd yerine İshâk b. Süveyd vardır.

İshâk b. Süveyd (Basra'lı, v. 131): Hakkında fazla bir bilgi yoktur. Sika olduğu söylenebilir.

Ali b. Zeyd yerine İshâk b. Süveyd'in yer almış olması dolayısıyla, isnâdla ilgili bir zafiyetin bulunmadığı söylenebilir. Şuayb el-Arnaût da bu isnâdın Müslim'in şartı üzere **sahih** olduğunu kaydetmiştir.⁶¹

Değerlendirme

Bu rivâyette isnâdla ilgili dikkat çekici bir problem söz konusu değildir. Metin kısmı ise oldukça kısadır. Cibrîl'in Hz. Peygamber'e (s.a.) Dihye sûretinde geldiğine dair bilginin kim tarafından söylendiği burada belli değildir. Ancak bu

⁵⁹ *Müsned*, X, 102.

⁶⁰ Ahmed, *age.*, II, 107 (no: 5857).

⁶¹ *Müsned*, X, 102.

bilginin *Cibrîl Hadîsi*'nin bir bölümü olarak doğru olma ihtimali oldukça zayıftır. Çünkü gelen kişinin Dıhye suretinde olması halinde sahâbenin onu tanımaması gibi garip bir durum ortaya çıkmış olacaktır. Bu ise ihtimal dışıdır. Nitekim İbn Hacer (v. 852) ve Aynî (v. 855) gibi bazı şârihler Dıhye ile ilgili bu bilgiyi *vehim* olarak nitelemişlerdir.⁶² Burada söylenenin aksine gelen kişinin, hiç kimsenin tanımadığı birisi olduğuna dair rivâyetler oldukça çoktur.⁶³

Netice olarak isnâdı illetsiz gözükken bu rivâyetin metninin problemleri nakledildiğini ve Dıhye ile ilgili verilen bu bilginin kabulünün zor olduğunu düşünüyoruz. Burada verilen bilgi belki Cibrîl'in Hz. Peygamber'e bazen Dıhye suretinde geldiğine dair müstakil ve genel bir bilgi olup *Cibrîl Hadîsi* ile sonradan karışmış olabilir.

Üçüncü Rivâyet

Üçüncü İbn Ömer rivâyeti⁶⁴ şu şekildedir:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا أبو نعيم ثنا سفيان عن علقمة بن مرثد عن سليمان بن بريدة عن ابن عمر قال قلت لابن عمر رضي الله عنه ثم انا نساكر في الآفاق فنلقى قوما يقولون لا قدر فقال بن عمر إذا لقيتموهم فأخبروهم ان عبد الله بن عمر منهم بريء وانهم منه براء ثلاثا ثم انشأ يحدث بينما نحن ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم فجاء رجل فذكر من هيئته فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم أدنه فدنا فقال أدنه فدنا حتى كاد ركبته تلمس ركبتيه فقال يا رسول الله أخبرني ما الإيمان أو عن الإيمان قال تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وتؤمن بالقدر قال قال خيره وشره قال فما الإسلام قال أقام الصلاة وإيتاء الزكاة وحج البيت وصيام شهر رمضان وغسل من الجنابة كل ذلك قال صدقت صدقت قال القوم ما رأينا رجلا أشد توقيرا لرسول الله صلى الله عليه وسلم من هذا كأنه يعلم رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قال يا رسول الله أخبرني عن الإحسان قال أن تعبد الله أو تعبد كأنك تراه فإن لا تراه فإنه يراك كل ذلك نقول ما رأينا رجلا أشد توقيرا لرسول الله من هذا فيقول صدقت صدقت قال أخبرني عن الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم بها من السائل قال فقال صدقت قال ذلك مرارا ما رأينا رجلا أشد توقيرا لرسول الله صلى الله عليه وسلم من هذا ثم ولى قال سفيان فبلغني أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال التمسوه فلم يجدوه قال هذا جبريل جاءكم يعلمكم دينكم ما أتاني في صورة الا هذه الصورة

İsnâdın Tahlili

Ebû Nuaym (Kûfeli, v. 219): Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn, Buhârî'nin büyük şeyhlerinden olup sikadır.

Süfyân es-Sevrî (Kûfeli, v. 161): Güzel vasıflarla övülmüş meşhur bir âlimdir.

⁶² Bu iki Buhârî şârihi, gelen kişinin bir adam suretinde olduğunu söylemekte ve onun Dıhye suretinde olduğunu ifade eden bir rivâyetteki bu sözü *vehim* olarak nitelemektedirler. (Bkz. *Feth*, I, 93, Matbaa-i Âmiri baskısı; Aynî, *Umde*, I, 338.)

⁶³ Misal için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 502; İbn Râhûye, *Müsned*, I, 209-210; Ahmed, *age.*, I, 51.

⁶⁴ Ahmed, *age.*, I, 52 (no: 374).

Alkame b. Mersed (Kûfeli, v. 120 civarı): Onun Süleyman b. Büreyde'den rivâyetleri konusunda bir tenkide rastlamıyoruz.

Süleyman b. Büreyde (Mervli, v. 105): Sîkadır.

Bu rivâyetin isnâdında dikkat çekici bir zafiyet söz konusu değildir.

Değerlendirme

Üzerinde durulan rivâyetin isnâdının sahih olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şuayb el-Arnaût bu isnâdın Müslim'in şartı üzere sahih, ricâlinin sikât olduğunu belirtmiştir.⁶⁵ Bu rivâyet metin olarak da daha öncekilerle büyük ölçüde uygunluk arz etmektedir. *İslâm*'ın açıklaması sadedinde gelen "*cünüplükten temizlenmek*" ifadesi bazı rivâyetlerde mevcut olmakla birlikte bazılarında da yoktur. "*Hz. Peygamber'e onun kadar saygılı davranan birisini görmediklerine*" dair bilgiye daha önce hiç rastlamamıştık. Dikkat çekici bir nokta da en son kısımda yer alan, "*onun kendisine ancak bu surette geldiğine*" dair bir bilgidir. Bu bilgiye de bu şekilde daha önce rastlanmamıştır. Bu ifadenin, "*Ne surette gelirse gelsin onu tanırım; ancak bugün öyle olmadı*" şeklinde az da olsa bazı rivâyetlerde⁶⁶ geçen ifade ile karıştırılmış olabileceğini düşünüyoruz. İşaret ettiğimiz bu hususlar, rivâyetle ilgili olarak bazı râvîlerin etkilerini gündeme getirmektedir. Isnâdı ile ilgili bir zafiyet bulunmayan bu rivâyetin metninde yer alan -dikkat çekilenler dışındaki- hususlar ise kabul edilebilir mahiyettedir.

Dördüncü Rivâyet

Müsned'de bulunan dördüncü İbn Ömer rivâyeti⁶⁷ ise şöyledir:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا أبو أحمد ثنا سفيان عن علقمة بن مرثد عن سليمان بن بريدة عن بن يعمر قال ثم سألت بن عمر أو سأله رجل أنا نسير في هذه الأرض فنلقى قوما يقولون لا قدر فقال بن عمر إذا لقيت أولئك فأخبرهم أن عبد الله بن عمر منهم بريء وهم منه براء قالها ثلاث مرات ثم انشأ يحدثنا قال بينا نحن ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم فجاء رجل فقال يا رسول الله أدنو فقال أدنه فدنا رتوة ثم قال يا رسول الله أدنو فقال أدنه فدنا رتوة حتى كادت أن تمس ركبته ركبته رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله ما الإيمان فنكر معناه

İsnâdın Tahlili

Bir önceki rivâyetteki ricâl ile buradakiler çok benzemektedir. Farklı tek isim Ebû Ahmed'dir:

⁶⁵ *Müsned*, I, 440.

⁶⁶ Mesela bkz. Ebû Nuaym, *Müsnedu Ebî Hanîfe*, s. 151-153 (İbn Ömer rivâyeti); Ahmed, *age.*, IV, 129, no: 17167 (Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik rivâyeti).

⁶⁷ Ahmed, *Müsned*, I, 53 (no: 375).

Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Kûfeli, v. 203): Sikadır.

Bu rivâyetin isnâdında da dikkat çekici bir problem görünmemektedir. *Müsned*'i tahkik eden Şuayb el-Arnaût da bu rivâyetin isnâdını için, önceki gibi sahîh demiştir.⁶⁸

Değerlendirme

Muhtasar olarak zikredilen bu rivâyette değinilen hususlar diğerlerinden farklı değildir. Manayla rivâyetten kaynaklanan anlatım farkları önemli değildir. Bu rivâyet de **sahîh** gözükmemektedir.

III. Ebû Hureyre/Ebû Hureyre-Ebû Zerr'den Gelen Rivâyetler

Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den gelen rivâyetler çoğunlukla bunlardan sadece Ebû Hureyre'den, bazen de ikisinden birlikte gelmektedir. İster ikisinden birden, isterse sadece Ebû Hureyre'den gelsin bu rivâyetlerde en fazla dikkat çeken kişi, onlardan bu hadîsleri nakleden **Ebû Zur'a b. Amr b. Cerîr** isimli tâbî'n âlimidir. İbn Ömer-Ömer tarikinden gelen rivâyetler (kâhîr ekseriyeti düşünüldüğünde ve Humeyd ve Vebere isimli râviler istisna kabul edildiğinde) nasıl tek Yahyâ b. Ya'mer vasıtasıyla geliyorsa, tıpkı bunun gibi Ebû Hureyre'den gelen rivâyetler de tek Ebû Zur'a vasıtasıyla gelmektedir. Buna göre Yahyâ b. Ya'mer ve Ebû Zur'a b. Amr bileşke râviler olmaktadır. Ebû Hureyre/Ebû Zerr rivâyetleri özetle şöyledir:

1. İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235) Eserleri

Ebû Hureyre rivâyetlerinin yer aldığı ilk eser, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'idir. Bu eserde Ebû Hureyre'den gelen **iki tarikin** yer aldığını görüyoruz.

a. Ebû Hureyre'den Gelen Birinci Rivâyet

Ebû Hureyre'den gelen rivâyetlerden ilki⁶⁹ şu şekildedir:

حدثنا إسماعيل ابن علي عن أبي حيان عن أبي زرعة عن أبي هريرة قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما بارزا للناس فأتاه رجل فقال يا رسول الله ما الإيمان فقال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ولقائه ورسوله وتؤمن بالبعث الآخر قال يا رسول الله ما الإسلام قال أن تعبد الله ولا تشرك به شيئا وتقيم الصلاة المكتوبة وتؤتي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان قال يا رسول الله ما الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإنك إن لا تراه فإنه يراك

⁶⁸ *Müsned*, I, 441.

⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VI, 157.

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyet, İsmâil b. Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre kanalıyla gelmiştir:

İsmâil b. Uleyye (Kûfe'li-Basralı, v. 193): Hadîs konusunda güvenilir olduğu anlaşıyor.

Ebû Hayyân et-Teymî (Kûfe'li, v. 145): Ebû Hayyân hakkında yapılan bütün değerlendirmelerden, onun güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Zur'a b. Amr (Kûfe'li, v. ?): Buhârî öncesi dönem içerisinde Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den *Cibrîl Hadîsi*'ni alan tek kişi olan Ebû Zur'a'nın güvenilir bir râvî olduğu söylenebilir.

Değerlendirme

İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hureyre'den naklen verdiği *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tarikinin isnâdı muttasıldır. Metninde Hz. Ömer ve İbn Ömer'den gelen tariklere göre en dikkat çekici nokta, *imanın târifi* sadedinde "*kadere imanın*", *İslâm*'ın açıklamasında da "*haccın*" zikredilmemiş olmasıdır. Burada râvî etkisi söz konusu olabilir. Yani isnâddaki râvîlerden birisi metni bilerek ya da bilmeyerek eksik nakletmiş olabilir. Bu, bize göre hata sonucu meydana gelmiş olmalıdır. Çünkü, incelediğimiz râvîlerden hiç birinde dikkat çekici ölçüde bir zaafa rastlamadık. Diğer bir ihtimal ise, bu metnin tam yani eksiksiz olması, öncekilerin ise ziyâde ile nakledilmiş olmasıdır. Ancak bu ihtimali destekleyecek ölçüde delile sahip değiliz. Tam tersine diğerleri ile karşılaştırıldığında buradaki metnin eksik kaydedilmiş olduğunu destekleyen deliller daha çoktur. Mesela *kader* ile birlikte *haccın* da yer almaması bunlardan biridir. Netice olarak buradaki rivâyetin, *kader* ve *hacc* konularını ihtiva etmemesi nedeniyle, bunları ihtiva eden tariklere göre *şâz olduğu* kanaatindeyiz.

b. Ebû Hureyre'den Gelen İkinci Rivâyet

el-Musannef'in başka bir yerinde⁷⁰ yine Ebû Hureyre'den öncekine benzer bir isnadla gelen diğer rivâyet şöyledir:

حدثنا ابن علي عن أيوب عن أبي حيان عن أبي زرة بن عمرو عن أبي هريرة أن رجلا قال يا رسول الله متى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل ولكن سأحدثك عن أشراطها إذا ولدت الأمة ربتها فذاك من أشراطها وإذا كانت الحفاة العراة رعوس الناس فذاك من أشراطها وإذا تناول رعاء الغنم في البنيان فذاك من

⁷⁰ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VII, 502.

أشراطها في خمس لا يعلمهن إلا الله إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري
نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير

İsnâdın Tahlili

Cibrîl Hadîsi'nin bu tarikinin isnâdındaki tek fark, İbn Uleyye'nin Eyyûb'dan nakletmiş olmasıdır ki bundan önceki tarikte Eyyub yoktu. Fakat herhangi bir kopukluk yoktur. Çünkü Ebû Hayyân'dan İbn Uleyye de hadis almıştır.⁷¹ Burada zikri geçen Eyyûb'un tam adı verilmemiştir; ancak büyük bir ihtimalle o, Eyyûb es-Sahtiyânî'dir. Çünkü İbn Uleyye'nin hocaları arasında ismi Eyyûb olan tek kişi o gibi gözükmetedir.⁷²

Eyyûb es-Sahtiyânî (Basra'lı, 68-131): Eyyûb es-Sahtiyânî'nin sika bir râvî olduğunu söyleyebiliriz.

İsnâdda bulunan öteki râvîler hakkında daha önce bilgi vermiştik. Netice itibariyle bu isnâdla ilgili herhangi bir zafiyet mevcut değildir.

Değerlendirme

İbn Ebî Şeybe'nin kitabına aldığı bu rivâyetin isnâdı muttasıldır. Metin kısmında ise sanırız bir *ihtisar/taktî'* vardır. *İman, İslâm* ve *ihsân* gibi hususlardan hiç bahsedilmemiştir. Belki de râvîlerden biri, konusu *kıyâmet alâmetleri* olan bir mecliste bu rivâyetin sadece ilgili kısmını vermekle yetinmiş olabilir. Ancak bu ihtimalin doğruluğu halinde bile kanaatimizce bu râvî bilmeden de olsa bazı hatalara sebep olmuştur. Meselâ, önceki rivâyetlere aykırı olarak burada, *kıyâmet alâmetlerini* saymayı Hz. Peygamber'in teklif etmesi buna bir örnek olabilir. Halbuki bundan önceki rivâyetlerde, alâmetlerin neler olduğunu söylemesi Hz. Peygamber'den istenmişti. Bu rivâyetle ilgili akla gelen bir ihtimal daha vardır. Bir önceki rivâyette *iman, İslâm* ve *ihsân* konularına değinilmiş, *kıyâmet* konusuna hiç girilmemişti. Burada ise tam tersi bir durum söz konusudur. Acaba bu iki rivâyet, aslında tek rivâyet iken sonradan mı iki ayrı rivâyet haline dönüşmüştür. İsnâdların da benzer olması nedeniyle doğrusu bu ihtimal bize daha makul gelmektedir.

Kıyâmetin alâmetleri cümlesinden olmak üzere sıralanan üç husus, önceki rivâyetlerde iki madde halinde yer almıştı. Bu farklılık, buradaki son iki maddenin öncekilerde tek maddede sıralanmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum râvîlerden birinin etkisiyle oluşmuş olmalıdır. Ayrıca metnin sonunda yer alan *beş gayb* ile ilgili

⁷¹ Mizzî, TK., XXXI, 323.

⁷² Örnek olarak bkz. İbn Menceveyh, *Ricâlu Müslim*, I, 54; Hatîb, TB., VI, 229; Mizzî, TK., III, 24.

malumatın kim tarafından söylendiği açık değildir. Bu konu Hz. Peygamber tarafından söylenmiş olabileceği gibi, râvîlerden biri tarafından da konuyla alakalı görülerek ilave edilmiş olabilir. Bu ikinci duruma göre bu nakil daha sonradan hadîsin metnine dâhil olmuş olmaktadır ki o zaman bir idrac söz konusu demektir. Buna sebep olan râvînin kim olduğu konusunda bir tahminde bulunmak ise oldukça zordur ve bunun için elimizde yeterli delil yoktur. Sonuç olarak, bu tarikin başka tariklerle ortak kısımlarının **sahih** olduğunu söyleyebiliriz.

2. İshâk b. Râhûye'nin (v. 238) *Müsned*'i

Ebû Hureyre'den gelen rivâyetlerin yer aldığı en erken ikinci kaynak, İshâk b. Râhûye'nin *Müsned* isimli kitabıdır. Bu kitapta toplam **üç rivâyet** mevcuttur. Bunlardan birisi Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den birlikte, diğer ikisi ise sadece Ebû Hureyre'den gelmektedir.

a. Ebû Hureyre ve Ebû Zer'den Birlikte Gelen Rivâyet

Ebû Hureyre ve Ebû Zer'den birlikte gelen rivâyet⁷³ şu şekildedir:

أخبرنا جرير نا أبو فروة الهمداني عن أبي زرعة بن عمرو بن جرير عن أبي هريرة و أبي ذر قالاً كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يجلس بين ظهرائي أصحابه فيجيء الغريب فلا يعرفه ولا يدري أين هو حتى يسأل فقلنا يا رسول الله لو جعلنا لك مجلساً فتجلس فيه حتى يعرفك الغريب فبينما له دكانا من طين فكننا نجلس بجانبه فكننا جلوساً ورسول الله صلى الله عليه وسلم يجيء في مجلسه إذ أقبل رجل أحسن الناس وجهاً وأطيب الناس ريحاً وأنقى الناس ثوباً كان ثيابه لم يصبها دنس حتى سلم من عند طرف السماط فقال السلام عليكم يا محمد قال فرد عليه السلام ثم قال ادنوا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا محمد ما الإسلام قال تعبد الله ولا تشرك به شيئاً وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت قال إذا فعلت ذلك فقد أسلمت قال نعم فقال صدقت قال فأئكرنا منه قوله صدقت فقال يا محمد أخبرني عن الإيمان بالله والملائكة والكتب والنبيين والقدر كله فقال يا محمد أخبرني عن الإحسان فقال أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال صدقت قال يا محمد فأخبرني عن الساعة قال فنكس ولم يجبه ثم عاد فلم يجبه ثم عاد فلم يجبه ثم رفع رأسه فحلف به بالله أو قال والذي بعث محمداً بالهدى ودين الحق ما المسئول عنها بأعلم من السائل ولكن لها علامات تعرف بها إذا رأيت رعاء البهم يتناولون في البنيان وإذا رأيت الحفاة والعراة ملوك الأرض وإذا ولدت المرأة ربها في خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله ثم قرأ إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام ثم تلا إلى عليم خبير ثم سطع غبار من السماء فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم والذي بعث محمداً بالهدى ودين الحق ما أنا بأعلم به من رجل منكم وإنه لجبريل جاءكم ليعلمكم في صورة حية الكلبى .

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyet, Cerîr- Ebû Ferre el-Hemedânî- Ebû Zur'a b. Amr b. Cerîr- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr- isnâdıyla gelmektedir.

⁷³ İbn Râhûye, *age.*, I, 209-210.

Cerîr b. Abdilhamîd (Kûfe'li, 107-187): Burada bahsi geçen Cerîr'in, Cerîr b. Abdilhamîd olduğunu tahmin ediyoruz. Genel itibariyle Cerîr'in âhir ömründe ihtilatı olmakla birlikte güvenilir bir râvî olduğunu söyleyebiliriz.

Ebû Ferve el-Hemedânî (Kûfe'li, v. ?): Sika olduğu söylenebilir.

İsnâddaki isimlerden Ebû Zur'a hakkında daha önce bilgi vermiştik. Sonuç olarak bu rivâyetin isnâdında herhangi bir illet gözükmemektedir.

Değerlendirme

Bu rivâyetin isnâdında dikkat çekecek şekilde önemli bir problem yoktur. Metin kısmında ise öncekilerde bulunmayan bir çok fazla bilgi mevcuttur. Hz. Peygamber'e, kendisini dışarıdan ziyarete gelen yabancıların sorularına cevap vermesi ve onların da onu tanımalarını temin etmek için yapılan özel bir **mekândan** (dükkân) söz eden bilgi bunlardan biridir. Yine, *iman* tarif edilirken "*âhiret gününe inanmak*" yer almamaktadır. Bu kısımda en dikkat çekici nokta ise, "*kadere iman*" konusunun yer almasıdır. Bu bilgi İbn Ömer ve Hz. Ömer'den gelen rivâyetlerle benzerlik ifade ederken; tek başına Ebû Hureyre'den gelen birçok rivâyetten farklılık arz etmektedir. Bu da kaderle ilgili olarak önemli bir noktadır. *Kıyâmetle* ilgili soru sorulunca Hz. Peygamber'in bir müddet susup sonra cevap verdiğine dair cümleler de bu nevidendir. *Kıyâmetin alâmetleri* olarak sıralanan üç madde, birçok tarihte iki madde halinde yer almıştır. Rivâyetin en sonunda ise, "*semadan bir toz*" yayıldığından bahsediliyor ki bu bilgiyi de daha önceki rivâyetlerde görmemiştik. Gelen kişinin **Dihyetu'l-Kelbî** suretinde olduğundan bahsedilmesi de şüpheyle karşılanması gereken bir durumdur. Çünkü, Dihye'yi sahâbîlerin tanımaması düşünülemez. Bu nedenle, rivâyetteki bu kısımda râvî etkisi sonucu bir hata oluşmuş olması yüksek bir ihtimaldir.

Bizim kanaatimize göre bu farklı bilgiler, ömrünün sonlarında hâfızasının zayıfladığından ve karıştırdığından söz edilen **Cerîr b. Abdilhamid**'den kaynaklanıyor olabilir. İsnâd açısından fazla problemli gözükmeyen bu rivâyetin metin kısmındaki farklı bilgilerin tevakkufla karşılanması, ihtiyat açısından daha uygundur. Diğer rivâyetlerle örtüşen bilgilerin ise sahih olduğu ifade edilebilir.

b. Ebû Hureyre'den Gelen Birinci Rivâyet

İshâk b. Râhûye'nin serdettiği birinci Ebû Hureyre rivâyeti⁷⁴ şöyledir:

أخبرنا جرير عن أبي حيان التيمي عن أبي زرعة بن عمرو بن جرير عن أبي هريرة قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما بارزا للناس إذ أتاه رجل يمشي فقال يا محمد ما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته ورسوله ولقائه وتؤمن بالبعث الآخر قال يا رسول الله فما الإسلام قال لا تشرك به شيئا وتقيم الصلاة المكتوبة وتؤدي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان قال يا محمد فما الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تراه فإنه يراك قال يا محمد فمتى الساعة فقال ما المسئول عنها بأعلم من السائل وسأحدثك عن أشرائها إذا ولدت المرأة ربها ورأيت الحفاة رؤوس الناس في خمس لا يعلمهن إلا الله إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث الآية ثم انصرف الرجل قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ردوه التمسوه فلم يجدوه فقال ذاك جبريل جاء ليعلم الناس دينهم

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyetin isnâdındaki iki fark, bir öncekinde yer alan sahâbî Ebû Zerr'in burada olmaması ve Cerîr'in, Ebû Ferve el-Hemedânî'den değil, Ebû Hayyân et-Teymî'den nakletmesidir. Cerîr- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a b. Amr - Ebû Hureyre tarikiyle gelen bu rivâyetin isnâdındaki bütün kişiler hakkında daha önce bilgi vermiştik. Netice olarak burada, Cerîr hakkında, ömrünün sonunda hâfızasının zayıfladığına dair söylenenlerden başka dikkat çekici bir problem yoktur diyebiliriz.

Değerlendirme

Bu rivâyetin isnâdıyla ilgili fazla problem yoktur. Metin kısmına gelince; "kadere" ve "kitaplara iman" ile "haccın" yer almaması gibi hususların, râvîlerden birinden kaynaklanması muhtemeldir. Buradaki râvîler arasında bu konuyla ilgili şüphe uyandıracak kişi Cerîr b. Abdilhamid gibi gözükmemektedir.

Netice olarak biz, bu rivâyetin isnâdıyla ilgili fazla problem gözükmesine de, metin açısından eksik nakledilmiş olabileceğini ve bu eksik bilgilerden dolayı bu tarikin şâz olduğunu düşünüyoruz.

c. Ebû Hureyre'den Gelen İkinci Rivâyet

İbn Râhûye'nin kitabında yer alan ikinci Ebû Hureyre rivâyeti⁷⁵ şöyledir:

أخبرنا جرير عن عمارة بن القعقاع عن أبي زرعة عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما لأصحابه سلوني فهابوه أن يسألوه فجاء رجل حتى وضع يديه على ركبتيه فقال يا محمد أخبرني عن الإيمان فذكر مثله وزاد ويؤمن بالبعث وبالقدر كله ويقول في كل مسألة صدقت وقال إذا رأيت الحفاة العراة الصم البكم ملوك الأرض ورأيت رعاء البهم يتناولون في البنيان وقال فيه أن تخشى الله كأنك تراه وقال في الحديث هذا جبريل قال أبو زرعة أراد أن تعلموا أن تسألوه

⁷⁴ İbn Râhûye, *age.*, I, 211.

⁷⁵ İbn Râhûye, *Müsned*, I, 212.

İsnâdın Tahlili

Cerîr- Umâre b. el-Ka'kâ'- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bu rivâyetin isnâdında ilk bakışta dikkat çeken husus, burada Cerîr ile Ebû Zur'a arasında Umâre b. el-Ka'kâ isimli kişinin bulunmasıdır. Önceki rivâyetin o kısmında Ebû Hayyân et-Teymî vardı.

Umâre b. el-Ka'kâ (Kûfe'li, v. 130'dan sonra): Edinebildiğimiz bilgiler onun sika olduğu doğrultusundadır.

Bu rivâyetin isnâdının diğer râvîleri hakkında bilgi verilmişti. Genel itibariyle isnâdı oluşturan râvîlerin güvenilir olduğu söylenebilir.

Değerlendirme

Müellif bu rivâyeti kısaca vermiştir. Önemli bir fark, Hz. Peygamber'in kendisine soru sorulmasını istemesi, sahâbenin bundan çekinmesi ve bunun üzerine yabancı birinin gelip bazı sorular sormasıdır. Burada o kişinin sorduğu sorulardan sadece *imân* ile ilgili olana değinilmiş; bunun önceki rivâyetin benzeri olduğuna, şu kadar var ki, burada "*yeniden dirilişe*" ve "*kadere inanman*" şeklinde bir ziyâde bulunduğu dikkat çekilmiştir. Kuşkusuz bu ziyâde çok önemlidir. Çünkü Ebû Hureyre rivâyetlerinin genelinde özellikle *kader* ve *hac* konusunun olmayışı dikkat çekmektedir. Buradaki ziyâde ise, bu sahâbîden gelen bir rivâyetin de *kader* konusunu ihtivâ ettiğini ortaya koymaktadır ki bu durumda İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelen rivâyetlerle aradaki önemli bir fark ortadan kalkmaktadır.

Genel itibariyle isnâdı açısından bir problem gözükmeyen bu rivâyetin metninde yer alan bilgilerin **sahih** olduğunu söyleyebiliriz.

3. Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) *Müsned*'i

Ebû Hureyre rivâyetinin yer aldığı diğer bir eser İbn Hanbel'in *Müsned*'idir. Mezkur eserde bir tek Ebû Hureyre rivâyeti vardır ki bu rivâyet daha önce İshak b. Râhûye'nin kitabından naklettiğimiz ve "*kadere imân*" ve "*haccın*" yer almadığı rivâyete benzemekte olup şöyledir:

Ebû Hureyre'den Gelen Rivâyet

Müsned'de bulunan bu Ebû Hureyre rivâyeti⁷⁶ şu şekildedir:

⁷⁶ Ahmed, *age.*, II, 426 (no: 9497).

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا إسماعيل ثنا أبو حيان عن أبي زرعة بن عمر بن جرير عن أبي هريرة قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما بارزا للناس فأتاه رجل فقال يا رسول الله ما الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله وتؤمن بالبعث الآخر قال يا رسول الله ما الإسلام قال الإسلام أن تعبد الله لا تشرك به شيئا وتقيم الصلاة المكتوبة وتؤتي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان قال يا رسول الله ما الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإنك إن لا تراه فإنه يراك فقال يا رسول الله متى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل ولكن سأحدثك عن أشراطها إذا ولدت الأمة ربها فذاك من أشراطها وإذا كانت العرة الحفاة الجفاة رؤوس الناس فذاك من أشراطها وإذا تطاول رعاة البهم في البنيان فذلك من أشراطها في خمس لا يعلمهن إلا الله ثم تلا رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير ثم أدبر الرجل فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ردوا علي الرجل فأخذوا ليردوه فلم يروا شيئا فقال هذا جبريل عليه السلام جاء ليعلم الناس دينهم

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyetin isim zinciri şöyledir: İsmâil (İbn Uleyye)- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a b. Ömer (Amr olmalıdır) b. Cerîr- Ebû Hureyre. Buradaki bütün isimler hakkında bilgi verilmiş ve genel itibariyle hepsinin güvenilir kişiler olduğu belirtilmişti.

Değerlendirme

Ele alınan bu rivâyetin isnâdında bir problem gözükmemektedir. Şuayb el-Arnaût da bu isnâdın Şeyhayn'nin şartı üzere sahih olduğunu söylemiştir.⁷⁷ Metninde ise dikkat çekici özellik yine; *imân* esasları arasında "*kadere imânın*" ve *İslâm*'ın tarifinde "*haccın*" yer almamış olmasıdır. Diğer bir farklılık da şudur: *Müsned*'de bulunan Hz. Ömer rivâyetinde, *kıyâmetin alâmetleri*, önceki soruları soran kişi (Cibrîl) tarafından sorulmuş iken; buradaki Ebû Hureyre rivâyetine göre, soru olmadan Hz. Peygamber onları anlatmaya başlamıştır. Sıralanan bu şeylerin ise bizzat Hz. Peygamber tarafından Lokman sûresinin son âyetleriyle ve *beş gayb*la ilişkilendirilmesi dikkatimizi çekmektedir. Biz, bu ilişkilendirmenin bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmış olmasını zaruri görmüyoruz. Bu da mümkün olmakla birlikte bunun râvîlerden biri tarafından yapılmış ve daha sonra ona isnâd edilmiş olması da muhtemeldir. Nitekim daha önceki bazı rivâyetlerde *beş gayb*ın kim tarafından söylendiği açık değildi. Bu bilgi sonradan hata sonucu Hz. Peygamber'in sözüymüş gibi nakledilmiş de olabilir.

İsnâdıyla ilgili bir problem gözükmeyen bu rivâyetin metnine karşı ihtiyatlı olmamız gerektiği kanaatindeyiz. *Kader*, *hac*, *beş gayb* gibi hususlar konusundaki kapalılık dolayısı ile ihtiyatla yaklaşmak daha uygundur. Özellikle *kader* ve *hac*

⁷⁷ *Müsned*, XV, 306 (hadis no: 9501).

konularının ekser rivâyetlerde bulunması, buna karşılık burada bulunmaması bu rivâyetin bu kısmının şâz olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Öteki rivâyetlerle ortak yanlarının ise **sahih** kabul edilmesi gerekir diye düşünüyoruz.

IV. Umeyr b. Katâde el-Leysî'den Gelen Rivâyet

Cibrîl Hadîsi izlenimi veren diğer bir rivâyet de sahâbî Umeyr b. Katâde el-Leysî'den gelmektedir. Ondan nakledilen bu rivâyet, **İbn Sa'd**'ın (v. 230) *et-Tabakât* isimli eserinde bulunmaktadır.⁷⁸ Fakat çok kısa olarak kaydedilen bu rivâyetin içeriği konusunda fazla bilgi verilmemiş, *İslâm* ve onun *şerâyii* hakkında açıklama yapıldığı ifade edilmiştir. *İslâm'ın şerâyii* ifadesi bazı *Cibrîl Hadîsi* tariklerinde geçtiği için bu rivâyetin de buraya alınması uygun görülmüştür. Mezkur rivâyet şöyledir:

قال أخبرنا موسى بن إسماعيل قال حدثنا سويد أبو حاتم صاحب الطعام قال حدثني عبد الله بن عبيد بن عمير عن أبيه عن جده قال بينما أنا قاعد عند رسول الله صلى الله عليه وسلم إذ جاء رجل فقال يا رسول الله ما الإسلام فأخبره بشرائعه قال والحديث طويل

İsnâdın Tahlili

İsnâd, Mûsâ b. İsmâîl- Süveyd- Abdullah b. Ubeyd- Ubeyd b. Umeyr- Umeyr isimlerinden oluşmaktadır.

Musa b. İsmail (Basra'lı, v. 223): Burada ismi geçen Musa b. İsmâîl'in, Ebû Seleme Musa b. İsmâîl et-Tebûzekî olduğunu tahmin ediyoruz. Musa b. İsmâîl'in güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

Süveyd b. İbrâhîm (Basra'lı, v. 167): Zayıflığa daha yakın bir râvidir.

Abdullah b. Ubeyd (Mekke'li, v. 113): Bu râvî hakkında olumsuz bir değerlendirme göze çarpmamaktadır.

Ubeyd b. Umeyr (Mekke'li, v. 68): Sikadır.

Umeyr b. Katâde (Mekke'li, v. ?): Sahâbeden olduğu yönünde bilgiler olan bu zât hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Değerlendirme

Bu bilgiler ışığında, isnâdda bulunan Süveyd hakkında söylenen olumsuz şeylerin isnâdın sıhhatine zarar verdiği ve onu zayıf hale getirdiği kanaatindeyiz. Ayrıca, Buhârî'nin, Abdullah b. Ubeyd'in babasından bir şey işitmediğine dair hikâye yoluyla da olsa naklettiği bilgi de ilâve bir olumsuzluktur. İbn Sa'd tarafından nakledilen bu rivâyetin metni hakkında ise söylenebilecek fazla bir şey yoktur.

⁷⁸ İbn Sa'd, *age.*, V, 456.

Ancak müellif tarafından bu kısa rivâyetin uzun şekliyle de bilindiği, kullandığı ifadelerden anlaşılmaktadır. Netice olarak, bu rivâyetin metni hakkında yorum yapacak ölçüde bilgi sahibi değiliz. Yine de İbn Sa'd'ın, bu rivâyeti bildiğini ve delil olarak kullanılabileceğini ifade etmek istediğini söyleyebiliriz.

V. Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik'ten Gelen Rivâyet

Sahâbeden Ebû Mâlik veya Ebû Âmir'den; yahut da tâbiînden Âmir'den geldiği bildirilen bir rivâyet, İbn Hanbel'in (v. 241) *Müsned*'inde yer almaktadır.⁷⁹ Burada ismin şüpheli olarak verildiğini görmekteyiz. Bu şekkin kimden kaynaklandığını ise bilemiyoruz. Bu rivâyet *Müsned*'de Ebû Âmir el-Eş'arî'den gelen rivâyetlerin yer aldığı kısımda bulunduğu için Ahmed b. Hanbel'in bu isimler arasından tercihini Ebû Âmir'den tarafa kullandığını söyleyebiliriz.

Cibrîl Hadîsi'nin bu tariki şöyledir:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا أبو اليمان أنا شعيب قال ثنا عبد الله بن أبي حسين حدثنا شهر بن حوشب عن عامر أو أبي عامر أو أبي مالك أن النبي صلى الله عليه وسلم بينما هو جالس في مجلس فيه أصحابه جاءه جبريل عليه السلام في غير صورته يحسبه رجلاً من المسلمين فسلم عليه فرد عليه السلام ثم وضع بريل يده على ركبتي النبي صلى الله عليه وسلم وقال له يا رسول الله ما الإسلام فقال ان تسلم وجهك لله وان تشهد ان لا إله الا الله وان محمدا عبده ورسوله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة قال فإذا فعلت ذلك فقد أسلمت قال نعم ثم قال ما الإيمان قال ان تؤمن بالله واليوم الآخر والملائكة والكتاب والنبیین والموت والحياة بعد الموت والجنة والنار والحساب والميزان والقدر كله خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فقد آمنت قال نعم ثم قال ما الإحسان يا رسول الله قال ان تعبد الله كأنك تراه فإنك ان كنت لا تراه فهو يراك قال فإذا فعلت ذلك فقد أحسنت قال نعم وتسمع رجوع رسول الله صلى الله عليه وسلم إليه ولا يرى الذي يكلمه ولا يسمع كلامه قال فمتى الساعة يا رسول الله فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم سبحان الله خمس من الغيب لا يعلمها الا الله عز وجل ان الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت ان الله عليم خبير فقال السائل يا رسول الله ان شئت حدثتك بعلامتين تكونان قبلها فقال حدثني فقال إذا رأيت الأمة تدرى ربها ويطول أهل البنيان بالبنيان وعاد العالة الحفاة رؤوس الناس قال ومن أولئك يا رسول الله قال العريب قال ثم ولى فلما لم نر طريقه بعد قال سبحان الله ثلاثا هذا جبريل جاء ليعلم الناس دينهم والذي نفس محمد بيده ما جاعني قط الا وأنا اعرفه الا ان تكون هذه المرة

İsnâdın Tahlili

Rivâyet, Ebû'l-Yemân- Şuayb- Abdullah b. Ebî Huseyn- Şehr b. Havşeb- Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik şeklinde bir isim zinciriyle nakledilmiştir. Bu rivâyetin sahâbî râvîsinin adı ihtilâfıdır. Bu kişi Âmir veya Ebû Âmir yahut da Ebû Mâlik olarak kaydedilmiştir. Adı geçenlerden son ikisi (Ebû Âmir ve Ebû Mâlik) sahâbîdir. İbn Hacer, Âmir b. Ebî Âmir'in ise sahâbî olduğunun söylendiğini fakat onun, tâbiînden ve muhadram olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

⁷⁹ Ahmed, *age.*, IV, 129 (no: 17167), 164.

⁸⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 476.

Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' (Hıms'lı, 138-222): Ebû'l-Yemân'ın sika birisi olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte onun Şuayb'dan rivâyetlerinde dikkatli olmakta fayda vardır.

Şuayb b. Ebî Hamza (Hıms'lı, v. 162): Sika olduğunu söyleyebiliriz.

Abdullah b. Ebî Huseyn (Mekkeli, v. ?): Hakkındaki kısa bilgiler ölçüsünde güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.

Şehr b. Havşeb (Basralı/Şamlı, v. 112): Şehr b. Havşeb, hakkında her ne kadar olumlu şeyler de söylenmiş olsa, cerhin daha ağır bastığını ve kendisiyle ihticâc edilmemesi görüşünün daha uygun olduğu görünmektedir.

Âmir b. Ebî Âmir el-Eş'arî (v. 86'dan önce): Sikadır.

Ebû Âmir Ubeyd b. Vehb el-Eş'arî (Yemenli?, v. 8): Bu sahâbînin Mekke fethine şahit olduğu ve Huneyn'de şehit edildiği belirtilir.

Ebû Mâlik el-Eş'arî (Şamlı, v. 18): Ebû Mâlik, künyesiyle meşhur olmuş bir sahâbîdir.

İsnâdda bulunan râvîleri bu şekilde inceledikten sonra, Ebû'l-Yemân'ın Şuayb'dan rivâyetleri hakkında söylenen olumsuz şeylerin ve Şehr b. Havşeb ile ilgili cerhlerin bu rivâyetin isnâdının sıhhatine zarar verebilecek mâhiyette olduğunu düşünüyoruz. Bunlar yanında isnâdın sahâbî râvîsinin Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik şeklinde şek ile kaydedilmesi de önemli bir problemdir.

Netice olarak Ahmed b. Hanbel'in kitabında yer verdiği *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tarihinin isnâdının ihticâca elverişsiz olduğu kanaatindeyiz. Şuayb el-Arnaût da bu isnâdın, zayıf olduğunu belirtmiştir.⁸¹

Değerlendirme

İsnâdının zayıf olduğu anlaşılan bu rivâyetin metnine göre, sorulan sorulardan *İslâm* ile ilgili olanın cevabında öncekilerden farklı olarak "*oruç*" ve "*hac*" zikredilmemiştir. Bu, önemli bir farktır. *İman* hakkında sorulan sorunun cevabı ise, önceki rivâyetlerin tümünde geçen bütün unsurları bünyesinde toplayacak şekilde geniştir. Burada inanılması gerekli hususlar şöyle sıralanmıştır: "*Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, Kitâb'a, peygamberlere, ölüme ve ölümden sonraki hayata, cennete-cehenneme, hesâba, mîzâna ve hayrıyla-şerriyle bir bütün olarak kadere inanmak.*" Bu rivâyette olup da daha öncekilerde rastlamadığımız bir bilgi de,

⁸¹ *Müsned*, XXVIII, 402.

kıyâmetin ne zaman olduğunun sorulmasından önce kaydedilen; Hz. Peygamber'in konuştuğu kişiyi görmediğine ve onun ne konuştuğunu da işitmediğine dair şeylerdir. Bu bilgiye önceki rivâyetlerin hiçbirinde rastlamamıştık. Bunu kimin ifade ettiğini ve bununla ne kastedildiğini de anlayabilmiş değiliz. *Kıyâmetin ne zaman* olduğu konusundaki sorunun cevabı, daha önce zikrettiğimiz Tayâlisî rivâyetine⁸² benzese de biraz farklıdır. Yine öncekilerin aksine bu rivâyette bulunan diğer farklı bilgi de, soru soran kişinin Hz. Peygamber'e, isterse *kıyâmetin iki alâmetini* söyleyebileceğine dair teklifi ve Hz. Peygamber'in de buna hadî anlat şeklinde karşılık vermesidir. Oysa diğer rivâyetlerde, ne o kişinin böyle bir şey teklif ettiği, ne de **iki alâmet** şeklinde bir sınırlama yapıldığı hususu vardır. Üstelik söylenen alâmet sayısı da **iki** değil **üçtür**. Bize göre bu farklılıklar, rivâyetin râvîlerinden birinin karıştırması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu kişi muhtemelen Şehr b. Havşeb'dir. Rivâyetin son cümlesi de farklıdır. Buna göre Hz. Peygamber, üç defa subhânallah dedikten sonra, onun Cibrîl olduğunu söylemiş ve yemin ederek, bu gelişi hariç, her defasında onu tanıdığını belirtmiştir. Sadece bu son kısmın, daha önce zikrettiğimiz Ebû Hanîfe rivâyetinde mevcut olduğunu söyleyebiliriz.⁸³

Bu rivâyette yer alıp da başkalarında rastlamadığımız bu hususlar, isnâdda yer alan kişilerden birinin (Şehr b. Havşeb'in?) karıştırması ve kendisine rivâyet edileni iyi kavrayamaması sonucu ortaya çıkmış gibi görünmekte ve bu rivâyetin sıhhatini olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun yanı sıra isnâdın sahâbî râvîsinin şek ile belirtilmesi de ayrı bir olumsuzluktur. Netice itibariyle kanaatimize göre bu rivâyet tek başına alındığında **ih ticâc edilemez** bir durumdadır. Bu rivâyetteki farklı bilgilerin **ziyâde** ve diğer rivâyetlere muhâlif olduğunu düşünüyoruz. Diğer rivâyetlerde de bulunan bilgilerin kabulü ise mümkündür. Diğerleriyle birlikte değerlendirildiğinde bunun **hasen li-ğayrihi** mertebesine yükselmesi düşünülebilir. İbn Hacer bu rivâyetin isnâdının **hasen** olduğunu söylerken⁸⁴ belki de bunu kastetmiş olabilir.

⁸² Tayâlisî, *Müsne'd*, s. 5.

⁸³ Ebû Nuaym, *Müsne'du Ebî Hanîfe*, s. 151-153.

⁸⁴ İbn Hacer, *Feth*, I, 86.

VI. İbn Abbas'tan Gelen Rivâyet

İbn Hanbel'in (v. 241) *Müsned*'inde İbn Abbas'tan geldiğini düşündüğümüz bir rivâyet vardır.⁸⁵ Aslında burada verilen metnin herhangi bir isnâdı zikredilmemiştir. Ancak bu rivâyet Ebû'n-Nadr- Abdulhamîd- Şehr- İbn Abbas isnâdıyla nakledilen ve bizim konumuzla ilgili olmayan başka birçok rivâyetin hemen peşinden verildiği için buraya alınması uygun görülmüştür. Nitekim buradaki rivâyetin küçük bir kısmı, söz ettiğimiz bu isnâd ile *Müsned*'in başka bir yerinde yer almıştır.⁸⁶

وقال جلس رسول الله صلى الله عليه وسلم مجلسا له فاتاه جبريل عليه السلام فجلس بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم واضعا كفيه على ركبتي رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال ثم يا رسول الله حدثني ما الإسلام قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الإسلام أن تسلم وجهك لله وتشهد أن لا إله الا الله وحده لا شريك له وأن محمدا عبده ورسوله قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال إذا فعلت ذلك فقد أسلمت قال يا رسول الله فحدثني ما الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله واليوم الآخر والملائكة والكتاب والنبیین وتؤمن بالموت وبالحياة بعد الموت وتؤمن بالجنة والنار والحساب والميزان وتؤمن بالقدر كله خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فقد آمنت قال إذا فعلت ذلك فقد آمنت قال يا رسول الله حدثني ما الإحسان قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الإحسان أن تعمل لله كأنك تراه فإنك إن لم تره فإنه يراك قال يا رسول الله فحدثني متى الساعة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم سبحة الله في خمس من الغيب لا يعلمهن إلا هو إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير ولكن ان شئت حدثتك بمعالم لها دون ذلك قال أجل يا رسول الله فحدثني قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا رأيت الأمة ولدت ربها أو ربها ورأيت أصحاب الشاء تطاولوا بالبنيان ورأيت الحفاة الجياع العالة كانوا رؤوس الناس فذلك من معالم الساعة وأشراتها قال يا رسول الله ومن أصحاب الشاء والحفاة الجياع العالة قال العرب

İsnâdın Tahlili

Bulunduğu yer itibarıyla bu rivâyetin de Ebû'n-Nadr- Abdülhamîd- Şehr b. Havşeb- İbn Abbas şeklinde bir isnadla geldiği anlaşılmaktadır.

Ebû'n-Nadr Hâşim b. el-Kâsım (Horasan/Bağdatlı, 134-205/207): Ebû'n-Nadr ile ilgili herhangi bir olumsuz değerlendirme bulunmamaktadır.

Abdulhamîd b. Behrâm (Medâinli, v. 170'ten önce): Her ne kadar bu râvinin kendisinde önemli bir kusur bulunmasa da, onun Şehr b. Havşeb'den rivâyetlerinin ihticâca elverişli görülmediğini söylemeliyiz. Üzerinde bulunduğumuz *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tariki de ondan rivâyet edilmiştir. Bu durum da, hadisin bu tarikinin isnâdına zarar verebilir ve zafiyet meydana getirebilir.

Şehr b. Havşeb (Basralı/Şamlı, v. 112): Zayıftır.

⁸⁵ Ahmed, *age.*, I, 319 (no: 2926).

⁸⁶ Ahmed, *age.*, IV, 164 (no: 17169). Şuayb el-Arnaût bu hadisin hasen, isnâdın ise zayıf olduğunu belirtir. Bkz. *Müsned*, XXVIII, 403.

Netice olarak, yine Şehr b. Havşeb sebebiyle bu tarikin isnâdının da zayıf olduğu kanaatindeyiz.⁸⁷

Değerlendirme

İbn Abbas'tan nakledilen *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tarikin isnâdının zayıf olduğu dikkatimizi çekmektedir. Metin kısmına gelince; gelen kişinin Cibrîl olduğu çoğu rivâyette son kısımda söylenirken, bu rivâyette başta söylenmiş, sonda söylenmemiştir. Dikkat çekici diğer bir nokta, gelen kişinin ellerini Hz. Peygamber'in dizlerine koyduğunun ifade edilmesidir. En enteresan kısım ise *İslâm*'ın tarifi sadedinde sadece "*iki şehâdetin*" söylenmesi ve bunun *Müslim* olmak için yeterli görülmesidir. Ayrıca *iman* ile ilgili kısım da çok uzundur. Bu iki kısmın tariflerinde râvîlerin etkisinin olduğu açıkça görülmektedir. Muhtemelen râvîlerden biri veya bir kaçı (Abdulhamid veya Şehr'den her ikisi de olabilir) ilk kısmın (*İslâm*) devamını getirmeyi unutmuş, *iman* ile ilgili olarak da, "*âhirete iman*" kapsamına giren "*ölüm, cennet-cehennem, mizan, hesap*" gibi bir çok konuyu ayrı ayrı zikretmiştir. Bu da tarifi genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Bu rivâyetle ilgili üzerinde durulması icap eden önemli bir nokta da, *kıyâmetin alâmetleri* sadedinde sayılan üç hususun söylenmesinin bizzat Rasûlullah tarafından teklif ve bunların *beş gayb* kapsamında olduğunun yine onun tarafından ifade edilmesidir. Bu kısımlarda da râvî etkilerinin ön plana çıktığını düşünüyoruz. Alâmetlerin neler olduğunu söylemeyi Hz. Peygamber'in teklif etmesine dair cümle çoğu rivâyette çelişmektedir. Ayrıca kıyâmete dair bilginin *beş gaybla* ilgisinin Rasûlullah tarafından değil de, râvîler tarafından kurulması yüksek ihtimaldir. Nitekim şimdiye kadar gördüğümüz rivâyetlerin az bir kısmı hariç pek çok tarikte bu bilgi ya yoktur, ya da bu cümlenin kim tarafından söylendiği açık değildir. Rivâyetin en sonunda, sürû sahiplerinin, yalın ayaklıların vs. *Araplar* olduğuna dair bilgi de, çoğu rivâyette mevcut olmayıp, sadece Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik şeklinde sahâbî râvîsi şek ile verilen rivâyette tasğir ile (el-Ureyb) bulunmaktadır ve ihtiyatla karşılanması gereken bir ilave gibi gözükmektedir.

Sonuç itibariyle gerek isnâdında yer alan zayıf râvîler, gerekse metinle ilgili dikkat çektiğimiz pek çok husus sebebiyle bu rivâyet, müstakil olarak *ihcâca*

⁸⁷ *Müsned*'in muhakkiki Şuayb el-Arnaût bu rivâyetin isnâdının, önceki gibi olduğunu söylemiştir. (Bkz. *age.*, V, 95.) Önceki rivâyet için ise hasen li-ğayrihi demiştir. (Bkz. V, 92.)

elverişsizdir ve ihtiyatla karşılanması gereken bilgiler içermektedir diyebiliriz. Diğer rivâyetlerle örtüşen bilgiler ise **sahih** kabul edilebilir.⁸⁸ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (v. 774) de, bu rivâyetin **garib** olduğunu ve (ulemânın?) bunu tahrîc etmediklerini belirtmiştir.⁸⁹

VII. İbn Mes'ûd'dan Gelen Rivâyet

İbn Mes'ûd'dan gelen ve Ebû Hanîfe'nin (v. 150) *Müsned*'inde yer alan rivâyet⁹⁰ řu şekildedir:

عن حماد عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله بن مسعود قال جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم في صورة شاب ولم يعرفه أحد من الأصحاب عليه ثياب بياض فقال السلام عليك يا رسول الله فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم و عليك السلام فقال يا رسول الله أدنو فقال أدن حتى جلس إلى النبي صلى الله عليه وسلم فأسند ركبتيه ووضع كفيه فخذه فقال يا رسول الله ما الإيمان بالله وملئكته وكتبه ورسله والقدر خيره وشره قال صدقت فعجبنا لقوله صدقت كأنه يدري ثم قال يا رسول الله صلى الله عليه وسلم فما شرائع الإسلام قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إقام الصلوة إيتاء الزكاة وصوم رمضان وغسل الجنابة قال صدقت فعجبنا لقوله صدقت كأنه يدري ثم قال فما الإحسان قال أن تعمل الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال صدقت فمتى قيام الساعة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما المسؤول عنها بأعلم من السائل ففقه قال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي بالرجل فطلبنا فلم نر له أثرا فقال السائل جبريل عليه السلام جاءكم ليعلمكم معالم دينكم

İsnâdın Tahlili

Hammâd b. Ebî Süleymân (Kûfe'li, v. 120): Hammâd, doğru sözlü ve güvenilir bir fakih olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun hadîsiyle ihticâc edilemeyeceğini söyleyen Ebû Hâtîm'in bu yorumu, Hammâd hakkında Mürcîî denmesinden kaynaklanmış olabilir. Bu nedenle bu yorum nihâî bir karar gibi görülmemelidir.

İbrâhim en-Nehaî (Kûfeli, v. 96): Güvenilir bir kişiliğe sahiptir. Onun mürselleri arasında konumuz olan *Cibrîl Hadîsi*'nin zikredilmemiş olması da bizim açımızdan önemlidir.

Alkame b. Mersed (Kûfe'li, v. 120 civârı): Sika bir kişi olmakla birlikte Alkame'nin rivâyeti doğrudan İbn Mes'ûd'dan alması mümkün görünmemektedir. Bu nedenle ikisi arasında bulunan râvînin belki de râvîlerin düşmesi söz konusudur.

⁸⁸ Şuayb el-Arnaût da bu hadisin hasen, isnâdın ise zayıf olduğunu belirtir. Bkz. *age.*, XXVIII, 403.

⁸⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 456.

⁹⁰ Ebû Hanîfe, *Müsnedu'l-İmam A'zâm*, s. 17-18, (Tarih yok, Aliyyü'l-Kârî şerhiyle beraber). Bu rivayete Ebû Nuaym'ın tahrîc ettiği *Müsnedu Ebî Hanîfe*'de tam olarak rastlayamadık; sadece bir yerde muhtasar bir şekilde İbn Mes'ûd'dan naklen, Hz. Peygamber'le beraberlerken genç birisinin geldiğine değinilir ve bu rivâyetin Yahyâ'nın hadîsi gibi olduğu söylenir. Buradaki metin şöyledir: عن أبي حنيفة عن حماد عن إبراهيم عن عبدالله بن مسعود قال كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم... فعود إذ أقبل شاب حسن اللمة حسن الوجه حسن الثياب طيب الريح فنكر مثل حديث يحيى في الإيمان رواه نوح بن أبي مريم عن أبي حنيفة وقال فيه عن علقمة عن عبدالله (Bkz. Ebû Nuaym, *age.*, s. 80). Ebû Nuaym'ın buradaki rivâyetin sonunda dikkat çektiği Nûh b. Ebî Meryem'in Ebû Hanîfe'den olan rivâyetine ulaşamadık.

İsnâdda yer alan kişileri ele aldıktan sonra, *Cibrîl Hadîsi*'nin Ebû Hanîfe'nin kitabında yer alan bu tarikinin isnâdının da **munkatı** veya **mu'dal** olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tarikinin sıhhatine zarar vermektedir.

Değerlendirme

İsnâdı illetli olan bu rivâyetin metin olarak daha öncekilerle çok önemli bir farkı olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte "*âhirete iman*", "*şehâdet cümleleri*" ve "*hacc*" konularının bulunmamış olması dikkat çekicidir. Netice olarak, isnâdının kopukluğu nedeniyle bu rivâyetle tek başına istidlâl etmemek uygundur. Buna mukabil bu rivâyette yer alan ortak bilgilerin kabul edilmesi ve diğerleriyle bir arada düşünülerek zayıflıktan **hasen li-ğayrihi** derecesine yükselmesi mümkündür.

VIII. Enes b. Mâlik'ten Gelen Rivâyet

Erken dönem eserlerinden er-Rabî b. Habîb'in (v. 175 veya 180) kitabında çok kısa olarak yer alan bu rivâyeti⁹¹ Câbir b. Zeyd nakletmektedir:

أبو عبيدة عن جابر بن زيد عن أنس بن مالك عن النبي صلى الله عليه وسلم الإحسان أن تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك

İsnâdın Tahlili

Ebû Ubeyde (Basralı, v. 145): Müellifin hocası Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî'dir. Sika olduğu anlaşılmaktadır.

Câbir b. Zeyd (Basralı, v. 93): Basra'lı meşhur ve büyük bir tâbiîn âlimidir.

Değerlendirme

Ebû Ubeyde- Câbir b. Zeyd- Enes b. Mâlik isnâdıyla nakledilen bu rivâyet muhtasardır ve sadece *ihsân* ile ilgili kısmı mevcuttur. Her ne kadar bunun *Cibrîl Hadîsi*'nin bir bölümü olduğu açık olmasa da, bu rivâyetin "İman, İslâm ve Şerâî" hakkındaki bab başlığı (s. 41) altında verilmiş olması, rivâyetin *Cibrîl Hadîsi* olduğunun bir delilidir. Muhtemelen bu hadisin çok bilinen/meşhur bir hadis olması dolayısıyla kısaca hatırlatılması yeterli görülmüş olmaktadır.

IX. Câbir b. Zeyd'den Gelen Mürsel Rivâyet

Önceki gibi yine er-Rabî b. Habîb'in *Müsned*'inde yer alan ve Câbir b. Zeyd'den isnâdsız olarak gelen bu rivâyetin⁹² metni şu şekildedir:

⁹¹ Rabî b. Habib, *Müsned*, s. 42 (Beyrût, 1415).

⁹² Rabî b. Habîb, *age.*, s. 295.

قال جابر بن زيد بينما رسول الله صلى الله عليه وسلم جالس مع أصحابه إذ أتاه آت حسن الوجه طيب الرائحة فقال أدنو منك يا رسول الله قال نعم فدنا فقال له ما الإيمان فقال له عليه السلام أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والقدر خيره وشره أنه من الله فقال صدقت قال وما الإسلام يا رسول الله قال إقام الصلاة وإيتاء الزكاة وصيام شهر رمضان والإغتسال من الجنابة وحج البيت من استطاع إليه سبيلا قال صدقت ثم تغيب فإذا هو جبريل عليه السلام

İsnâdın Tahlili

İsnâdı tam olarak verilmeyen bu rivâyetin sadece en son râvîsi kaydedilmiştir ki o da bir tâbîüdir:

Câbir b. Zeyd (v. 93): Sikadır.

Bu isnâdda bir inkıtâ söz konusudur. Câbir b. Zeyd bir sahâbî olmadığı ve hadîsi aldığı sahâbîyi zikretmediği için rivâyet mürseldir.

Değerlendirme

Rabî b. Habîb'in kitabında yer verdiği ve sahâbî râvîsi kaydedilmediği için mürsel olan *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tariki, metin olarak muhtasar görünmektedir. Gelen kişinin kayboluşu ve onun Cibrîl olduğuna dair ifadenin Hz. Peygamber'e mi, yoksa râvîye mi ait olduğu açıklanmamıştır. Metin kısmında kısaca belirtilen *imân* ve *İslâm* ile ilgili hususlar Ebû Hanîfe'nin eserlerindeki anlatımlarla neredeyse aynıdır. Sonuç itibarıyla, isnâd olarak mürsel olan bu rivâyetin, ancak muttasıl rivâyetleri destek amacıyla kullanılabileceği kanaatindeyiz.

X. Sahâbî Râvîsi Belli Olmayan Rivâyet

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'a (157-224) ait *Kitâbu'l-îmân*'da *Cibrîl Hadîsi* olduğunu zannettiğimiz bir hadîse atıf vardır.⁹³ Şöyle ki; bu eserin bir yerinde müellifin şu değerlendirmelerine rastlamaktayız:

... وهذا هو الموضع الذي غلط فيه من ذهب إلى أن الإيمان بالقول لما سمعوا تسمية الله إياهم مؤمنين، أوجبوا لهم الإيمان كله بكمالهم كما غلطوا في تأويل حديث النبي صلى الله عليه وسلم حين سئل عن الإيمان ما هو؟ فقال: أن تؤمن بالله وكذا وكذا...

Anlaşılan odur ki, bu ifadeleriyle Ebû Ubeyd, *imanın* dil ile ikrardan ibaret olduğunu savunan bir grubu aşırılıkla itham ettiği gibi; *İslâm* ile *imanın* birbirinden tamamen farklı iki şey olduğunu savunan diğer bir grubu da Hz. Peygamber'in

⁹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-îmân ve meâlimihî ve sünenihî ve's-tikmâlihî ve derecâtih*, s. 12 (Beyrût, 1403/1983, thk. Nâsiruddîn el-Elbânî).

hadîsini yanlış tevîl etmekle itham etmektedir. Burada eserin muhakkiki Nâsıruddîn Elbânî şu dipnotu düşmüştür:⁹⁴

يشير إلى حديث جبريل المخرج في الصحيحين من حديث أبي هريرة وعند مسلم من حديث ابن عمر عن عمر. وانظر الحديث (١١٩) من كتاب الإيمان لابن أبي شيبة.

Değerlendirme

Muhakkikin yukarıdaki ifâdelerinden, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın atıfta bulunduğu rivâyetin *Cibrîl Hadîsi* olması ihtimali ağırlık kazanmaktadır.

Müellif burada, metin olarak rivâyetin sadece bir bölümünü kullanmış, herhangi bir isnâd da vermemiştir. Anlaşılan Ebû Ubeyd bu rivâyeti bilmekte ve sened ve metin olarak ihticâca elverişli bulmaktadır. Çünkü onun, bilmediği veya problemli gördüğü bir rivâyetle ihticâc ettiğini düşünmek doğru değildir. Bu durum belki bize, Ebû Hanîfe dönemi gibi, Ebû Ubeyd'in yaşadığı dönemde de genel itibariyle *Cibrîl Hadîsi*'nin delil olarak kullanılacak derecede bilindiği ve sıhhati konusunda bir şüphenin duyulmadığı konusunda bir fikir verebilir.

DEĞERLENDİRME

Böylece, toplam 8 ayrı müellifin kitabında yer alan *Cibrîl Hadîsi* ile ilgili 25 rivâyeti görmüş olduk ve kısa da olsa tahlillerde bulunmaya çalıştık. Buraya kadar ele aldığımız konuyu özetlemek gerekirse, ulaştığımız sonuçları şöylece sıralayabiliriz:

1. İncelediğimiz dönem içerisinde *Cibrîl Hadîsi* sahâbeden Hz. Ömer, İbn Ömer, Ebû Hureyre, Ebû Zerr, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Umeyr b. Katâde, Enes b. Mâlik ve Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik (isminde şek vardır) olmak üzere toplam 9 kişiden rivâyet edilmektedir. Bazı rivâyetler Hz. Ömer ve İbn Ömer'den birlikte gelirken, bazıları sadece İbn Ömer'den gelmektedir. Yine bir kısmı Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den birlikte, bunların bir kısmı hatta çoğu ise Ebû Hureyre'den bize ulaşmaktadır. Câbir b. Zeyd'den gelen rivâyet, sahâbî râvisi belli olmadığı için mürseldir. Yine Ebû Ubeyd'in kitabında da sahâbî râvisi bilinmeyen bir rivâyet vardır.

⁹⁴ Bkz. Ebû Ubeyd, *age.*, s. 12.

2. **H. Ömer ve İbn Ömer**'den birlikte gelen toplam beş rivâyet mevcuttur. Bunlar Tayâlisî (bir adet), İbn Ebî Şeybe (bir adet) ve Ahmed b. Hanbel'in (üç adet) eserlerinde yer almaktadır.

3. **İbn Ömer**'den sekiz rivâyet gelir ve bunlar Ebû Hanife (iki adet), İbn Ebî Şeybe (iki adet) ve İbn Hanbel'in (dört adet) eserlerinde yer alır.

4. **Ebû Hureyre ve Ebû Zerr**'den birlikte gelen tek rivâyet vardır. Sadece Ebû Hureyre'den gelen ise beş rivâyet mevcuttur. Birlikte gelen tek rivâyet İshâk b. Râhûye'nin *Müsned* adlı eserindedir. Diğer beş tarik ise İbn Ebî Şeybe (iki adet), İshâk b. Râhûye (iki adet) ve İbn Hanbel (bir adet) isimli müelliflerin kitaplarında bulunmaktadır.

5. **Umeyr b. Katâde, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Enes b. Mâilk ve Âmir/ Ebû Âmir/Ebû Mâlik** şeklinde isminde şek bulunan sahâbîlerden gelen birer adet rivâyet mevcuttur.

6. İki rivâyetin ise sahâbî râvisi belli değildir. Bunlardan birisi tâbînden Câbir b. Zeyd'den nakledilir ve mürseldir. Diğerinin ise isnâdı belli değildir ve bu rivâyet Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın kitabında bulunmaktadır. Bunun metni muhtasardır ve buradaki ifadelerden, müellifin bu rivâyetin uzun şeklini bildiği ve ihticâca elverişli bulduğu anlaşılmaktadır.

7. Ele aldığımız 25 rivâyetten 12 tanesi muhtasar veya kısadır. Geri kalan 13 tanesi olayı uzunca anlatmaktadır. Rivâyetlerin en dikkat çekici yönlerinden birisi **kader** meselesini içerip içermemesi noktasıdır. **İbn Ömer ve H. Ömer**'den gelen rivâyetlerin tamamında *kadere iman* konusu yer almaktadır. **Ebû Hureyre**'den ise toplam 6 adet rivâyet vardır. Bunların bir tanesi **Ebû Hureyre-Ebû Zer** şeklinde birlikte nakledilmektedir. Bu rivâyetlerden İshâk b. Râhûye'nin kitabında yer alan 4 tanesinde *kadere iman* mevzuu yok iken, Ebû Hureyre-Ebû Zerr rivâyeti de dâhil 2 tanesinde mevcuttur. *Kadere iman* içermeyen rivâyetlerde **hacc** konusu da bulunmamaktadır. Bu durum da râvîlerin eksik nakletmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bize göre *kader* ve *hacc*ı içeren tarikler **mahfûz**, içermeyenler ise **şâz**dır.

8. Bütünü göz önüne alındığında, mütevâtir bir isnâd ve metinden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Ancak bütün rivâyetler, ihtiva ettikleri ortak noktalar (bir meleğin insan suretinde gelip H. Peygamber'e bazı sorular sorması, bunlara

cevaplar verilmesi vs.) itibariyle **mânen mütevâtir** kabul edilmelidir. Böyle bir olayın vâki olduğu konusunda herhangi bir şüpheyi mahal olmaması gerektiği kanaatindeyiz. Bununla birlikte, metinler arasında mana ile rivâyetin bir sonucu olarak gördüğümüz bazı farklılıklar da vardır. Konuyla ilgili rivâyetlerin **bir kısmı sahih**, diğer **bir kısmı ise zayıftır**. Sahih olanlar dışındaki isnâdı veya metni illetli olan rivâyetler, her ne kadar tek başlarına istidlâle uygun olmasa da bir bütün halinde düşünülünce bunlar birbirlerini destekleyip en azından **hasen li-ğayrihi** mertebesine çıkabilirler. Netice olarak bunlar hakkında da, ortak bilgilerin kabul edilip, diğerlerinin tevakkufla karşılanması uygundur denilebilir.

Zikrettiğimiz rivâyetler metin olarak genel itibariyle birbirine oldukça benzemektedir. Bununla birlikte bazılarında râvîlerin etkisi sonucu bir takım farklılıklar ortaya çıkmıştır. Ya ihtisâr düşüncesiyle; ya da bilerek veya bilmeyerek bir takım hususların bazı rivâyetlerde yer almadığını görüyoruz. Yine râvî etkilerinin bir sonucu olarak mesela sorulan soruların (*İslâm-imân-ihsân* vb.) sırasında değişiklikler ve takdim-tehirler bulunmaktadır.

Bu rivâyetleri verdikten sonra şimdi, gelen kişiyle ilgili bir takım fizikî tavsifler ve ayrıntı sayılabilecek (selam vermesi, yaklaşmak için izin istemesi, ellerini dizlerine koyması, cevaplardan sonra Hz. Peygamber'i tasdik etmesi gibi) bilgiler dışında, bütün rivâyetlerin ortak sayabileceğimiz yerlerini vermek ve *İslâm-imân-ihsân-kıyâmetin zamanı* ve *alâmetleri* konularıyla ilgili bir metin ortaya koymak istiyoruz:

İslâm: *"Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in O'nun Peygamberi olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, hacce gitmek, cünüplükten temizlenmek."* (Bu sonuncusu bazı rivâyetlerde hiç yoktur.)

İman: *"Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe (cennet-cehennem, mîzân, hesap... vs.), kadere inanmak"* (bazı Ebû Hureyre rivâyetleri hariç).

İhsân: *"Allah'ı görüyormuş gibi kullukta bulunmaktır. Her ne kadar sen O'nu görmesen de, O seni görmektedir."*

Kıyâmetin zamanı: *"Bu konuda soru sorulan kişi, sorandan daha bilgili değildir."* (Kıyâmetle ilgili bilgi sadece Allah'a aittir.)

Kıyâmetin alâmetleri: *"Câriyenin efendisini doğurması, yalın ayaklı-çıplak kimselerin insanların başına geçmesi, deve çobanlarının bina yapmakta birbirleriyle yarış etmeleri."* (Kıyâmetin alâmetleri konusu birçok rivâyette ise hiç yer almamaktadır.)

B. BUHÂRÎ (v. 256) SONRASI DÖNEM

Bu kısımda toplam 9 sahâbîden gelen rivâyetler incelenecektir. Bu rivâyetler sahâbîlerinin ismine göre: Abdullah b. Ömer-Ömer b. el-Hattâb (birlikte), İbn Ömer, Ebû Hureyre, Ebû Hureyre-Ebû Zerr (birlikte), Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbas, Cerîr b. Abdillâh, Talha b. Ubeydillâh ve Hz. Ali başlıkları altında toplanacaktır. Ele alınan rivâyetlerden aynı zamanda Buhârî Öncesi döneme ait kitaplarda da yer alanlar dipnot kısmında köşeli parantez içinde verilecektir. Yine isnâd tahlilleri yapılırken, kısaca hatırlatmada bulunulacaktır. Ayrıca sahâbî râviler hakkında da bilgi verilmeyecektir.

I. Abdullah b. Ömer-Ömer b. el-Hattâb Tarikiyle Gelen Rivâyetler

İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelen rivâyetlerin ekserisi **Abdullah b. Büreyde-Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer** şeklindeki bir isnadla nakledilmektedir. İbn Büreyde'den bu hadisi rivâyet edenler arasında ise özellikle üç isim ön plana çıkmaktadır: **Kehmes b. el-Hasen, Matar el-Verrâk ve Osman b. Ğiyâs**. Çalışmamızda İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelen rivâyetleri, ilk olarak İbn Büreyde'den nakleden kişilere göre ve önce Kehmes, Matar, Osman rivâyetlerini; sonra da diğerlerini incelemek suretiyle ele almak istiyoruz.

1. Kehmes b. el-Hasen Rivâyeti

Kehmes rivâyeti, İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelen rivâyetler arasında en yaygın olanıdır denebilir. İbn Receb el-Hanbelî'nin (v. 795) ifadesiyle bu rivâyet, tahrîcinde Müslim'in Buhârî'den ayrıldığı (teferrüd ettiği) bir rivâyettir.¹ Kehmes'ten (aynı zamanda İbn Ömer ve Ömer'den) gelen rivâyetler, *Kütüb-i Sitte* müellifleri arasında Buhârî'nin (v. 256) *Sahîh*'i hariç diğer **beşinin** kitaplarında mevcuttur. Bir kısım Buhârî şârihleri, bazı râvileri hakkında ihtilaf bulunması sebebiyle Buhârî'nin Hz. Ömer'den nakledilen rivâyetleri tahrîc etmediği yorumunda bulunmaktadır.² Bu şârihler söz konusu râvilerin kim olduğunu tasrih etmemişlerdir. Bununla birlikte biz, İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelen rivâyetlerin büyük çoğunluğunda isnâdı teşkil eden râvilerden olan Abdullah b. Büreyde ve Yahyâ b. Ya'mer'in Buhârî nazarında

¹ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, I, 94 (I-II, Beyrût, 1412/1991).

² İbn Hacer, *Feth*, I, 85; Aynî, *Umde*, I, 329; Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 142.

"hakkında ihtilaf bulunan râvilerden" olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü Buhârî'nin kitabının pek çok yerinde Abdullah b. Bûreyde-Yahyâ b. Ya'mer isnâdıyla gelen rivâyet mevcuttur.³ Aynı şekilde üzerinde bulunduğumuz rivâyetin râvisi Kehmes b. el-Hasen de Buhârî'ye göre hakkında ihtilaf bulunan râvilerden olamaz. Zira Kehmes-İbn Bûreyde isnâdıyla gelen rivâyetler de *Sahîh*'in değişik yerlerinde bulunmaktadır.⁴ Buna karşılık Müslim (v. 261) *Sahîh*'ine ilk olarak Kehmes rivâyeti ile başlamıştır. Bu durum, rivâyetler arasındaki küçük farkları dikkate alması ve sıralamayı buna göre yapması açısından düşünüldüğünde onun bu rivâyete verdiği önemi de göstermektedir. Müslim'in verdiği bu rivâyet⁵ şöyledir:

حدثني أبو خيثمة زهير بن حرب حدثنا وكيع عن كهمس عن عبد الله بن بريدة عن يحيى بن يعمر ح وحدثنا عبيد الله بن معاذ العنبري وهذا حديثه حدثنا أبي حدثنا كهمس عن بن بريدة عن يحيى بن يعمر قال كان أول من قال في القدر بالبصرة معبد الجهني فأتطلقت أنا وحמיד بن عبد الرحمن الحميري حاجين أو معتمرين فقلنا لو لقينا أحدا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فسألناه عما يقول هؤلاء في القدر فوفق لنا عبد الله بن عمر بن الخطاب داخل المسجد فاكنتفته أنا وصاحبي أحدنا عن يمينه والآخر عن شماله فظننت أن صاحبي سيكل الكلام إلي فقلت أبا عبد الرحمن إنه قد ظهر قبلنا ناس يقرؤون القرآن ويتقفرون العلم وذكر من شأنهم وأنهم يزعمون أن لا قدر وأن الأمر أنف قال فإذا لقيت أولئك فأخبرهم أنني برئ منهم وأنهم برء مني والذي يحلف به عبد الله بن عمر لو أن لأحدهم مثل أحد ذهباً فأنفقه ما قبل الله منه حتى يؤمن بالقدر ثم قال حدثني أبي عمر بن الخطاب قال ثم بينما نحن ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم إذ طلع علينا رجل شديد بياض الثياب شديد سواد الشعر لا يرى عليه أثر السفر ولا يعرفه منا أحد حتى جلس إلى النبي صلى الله عليه وسلم فأسند ركبتيه إلى ركبتيه ووضع كفيه على فخذيه وقال يا محمد أخبرني عن الإسلام فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله صلى الله عليه وسلم وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت إن استطعت إليه سبيلاً قال صدقت قال فعجبنا له يسأله ويصدقه قال فأخبرني عن الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وتؤمن بالقدر خيره وشره قال صدقت قال فأخبرني عن الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فأخبرني عن الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل قال فأخبرني عن إمارتها قال أن تلد الأمة ربته وأن ترى الحفاة العراة العالة رعاء الشاء يتطاولون في البنيان قال ثم انطلق فلبثت ملياً ثم قال لي يا عمر أتدري من السائل قلت الله ورسوله أعلم قال فإنه جبريل أتاكم يعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

Müslim'in naklettiği bu rivâyet: Ebû Hayseme Züheyr b. Harb- Vekî'-Kehmes- Abdullah b. Bûreyde- Yahyâ b. Ya'mer / Ubeydullah b. Muâz el-Anberî (buradaki metin ona aittir)- Muâz- Kehmes- İbn Bûreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdirrahman el-Himyârî- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmektedir. Bu isnâdda bulunan kişilerden müellifin hocaları durumundaki Ebû Hayseme Züheyr b. Harb ve Ubeydullah b. Muâz ile Ubeydullah'ın babası Muâz dışındakiler hakkında

³ Misal için bkz. Buhârî, Enbiyâ 52 (no: 3287), Menâkıb 4 (no: 3317), Tıb 30 (no: 5402), Libâs 23 (no: 5489), Edeb 44 (no: 5698), Kader 14 (no: 6245), Tevhid 7 (no: 6948).

⁴ Mesela bkz. Buhârî, Ezân 16 (no: 601), Meğâzî 82 (no: 4203), Zebâih 5 (no: 5162).

⁵ [Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 502 (no: 37558, muhtasar); Ahmed, *Müsned*, I, 51 (no: 367) ve muhtasar olarak s. 52 (no: 368)] Müslim, İman 1.

çalışmamızın Buhârî Öncesi döneminde kısaca bilgi verilmiş ve bunların sika oldukları ifade edilmişti. Şimdi de diğerleri hakkında bilgi verilecektir:

Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (Nesâh/Bağdatlı, v. 234): Hakkında hiçbir cerhe rastlanmayan Ebû Hayseme'nin güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

Ubeydullah b. Muâz (Basralı, v. 237): Sika bir kişidir.

Muâz b. Muâz el-Anberî (Basralı, 119-196): Hakkında herhangi bir cerhe rastlamadığımız Muâz'ın da güvenilir birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Bu değerlendirmelerden sonra Müslim tarafından kaydedilen bu rivâyetin isnâdının sahih olduğu görülmektedir.

Değerlendirme

Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan bu rivâyetin benzeri müelliften önce İbn Ebî Şeybe (v. 235) ve İmam Ahmed'in (v. 241) kitaplarında yer almıştı.

İbn Ebî Şeybe'nin muhtasar olarak aldığı rivâyet de Vekî'- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmiştir.⁶ Burada kısaca, adamın Hz. Peygamber'in yanına gelişinden, fizîkî özelliklerinden, *kıyâmetin zamanı* ve iki alâmeti ile ilgili açıklamalardan söz edilmiştir ki verilen bilgiler buradakilerle tamamen aynıdır. Şu farkla ki kıyâmetin alâmetlerinin sıralanışına geçilirken: *قال ولكن* (قال ولكن من أمارتها ان تلد الأمة...) şeklinde bir ifade kullanılmıştır.

Ahmed b. Hanbel'in kaydettiği rivâyetlere gelince; bunlardan uzun olanın isnâdında bir **tahvil** vardır ve rivâyeti Kehmes'ten hem Muhammed b. Ca'fer, hem de Yezîd b. Hârûn almıştır. Isnâd şöyledir: Muhammed b. Ca'fer- Kehmes- İbn Büreyde / Yezîd b. Hârûn- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer b. el-Hattâb.⁷ Bu rivâyetin metni çok küçük farklar hariç buradakiyle aynıdır. Ancak, buradaki rivâyetin baş tarafında Yahyâ'nın sözü olarak yer alan Ma'bed el-Cühenî ile ilgili bilgi orada yoktur. *Müsned*'deki bir sonraki rivâyeti de görünüşe göre Kehmes'ten Abdullah b. Yezid (el-Mukri?) nakletmiştir ve bunun, bir önceki gibi olduğu belirtilmiş; sadece buradaki metinde bulunmayan bazı ziyâdelere (gelen kişinin üzerinde yolculuk emaresi bulunmadığı, olaydan sonra Hz. Ömer'in üç (gün?) beklediği şeklinde) değinilmiştir.⁸

⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 502 (Muhtasar).

⁷ Ahmed, *Müsned*, I, 51 (no: 367).

⁸ Ahmed, *age.*, I, 52 (no: 368).

Müslim tarafından nakledilen bu rivâyetin baş tarafında, Ma'bed el-Cühenî'nin Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişi olduğuna dair Yahyâ'nın sözü olarak yer alan cümle daha önceki rivâyetlerin hiçbirinde yoktur. İbn Ömer'e kadere inanmayanların şikâyet edilmesinden söz eden kısım ise bazı rivâyetlerde geçmişti. Müslim şârihi Nevevî'nin (v. 676) Sem'ânî'den naklen ifade ettiğine göre **Ma'bed el-Cühenî'nin** tam adı Ma'bed b. Hâlid el-Cühenî olup, el-Hasen el-Basrî'nin meclisine devam etmiştir. Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişi odur. Kendisinden sonra Basralılar da onun görüşlerini sahiplenmişlerdir. Onun isminin Ma'bed b. Abdillâh b. Uveymir olduğu da söylenmiştir.⁹ Nevevî, bu rivâyette söz edilen "*kader hakkında ilk konuşan*" ifadesinin ise "*kaderin nefyi yönünde konuşan, bu şekilde Ehl-i Hakk'ın temsil ettiği doğru görüşe muhâlefet eden*" anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁰

Görüldüğü üzere, burada üzerinde bulunduğumuz Kehmes b. el-Hasen rivâyetinde giriş kısmı mahiyetindeki (kadere inanmayan bazı kişilerin şikâyeti kabilinden) bölüm dışında *İslâm*'la ilgili 5, *iman* ilgili 6 husus üzerinde durulmuş, ayrıca *ihsân*, *kıyâmetin zamanı* ve *alâmetleri* konuları hakkında bilgi verilmiştir. *Kıyâmetin alâmetleri* cümlesinden toplam iki olay zikredilmiştir. Bundan sonra incelenecek rivâyetler, bu konuları ihtiva edip etmemeleri bakımından Kehmes rivâyetiyle karşılaştırılacak ve değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

Kehmes Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Ebû Dâvûd (v. 273), Sünnet 17 (no: 4695): Ubeydullah b. Muâz- Muâz- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelen bu rivâyetin metni Müslim'in kaydettiği metinle örtüşmektedir. Önemsiz çok küçük noktalar dışında aralarında bir fark yoktur.

Tirmizî (v. 279), İman 4 (no: 2610): Bu rivâyet Ebû Ammâr el-Huseyn b. Hureys- Vekî'- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmektedir. Metin kısmında mana ile rivâyetten kaynaklanan bazı farklı anlatımlar (sorulan soruların sırası gibi) olsa da buradaki metinle büyük oranda benzerlikler vardır. Farklı olarak sadece Yahyâ ile Humeyd'in İbn Ömer ile mescide

⁹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 197.

¹⁰ Nevevî, *age.*, I, 198.

girerken değil mescidin dışında karşılaştıkları anlatılır. Tirmizî'ye göre bu rivâyet **hasen-sahih** mertebesindedir.¹¹

Nuaym b. Hammâd (v. 288), *Fiten*, II, 637: İbnu'l-Mubârek- Kehmes- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla ve muhtasar olarak kaydedilmiştir. Sadece kıyâmetin alâmetleriyle ilgili kısım mevcuttur ve buradakiyle aynıdır.

Mervezî (v. 294), *Ta'zîm*, I, 367-369 (no: 363, kısaca 364): Ebû Seleme Yahyâ b. Halef- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelen rivâyet buradakiyle tamamen aynıdır.

Firyâbî (v. 301), *Kitâbu'l-kader*, s. 147-148 (no: 210): İsnâdı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Mukaddemî- Muâz b. Muâz- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer şeklindedir. Metin kısmı Müslim'in buradaki metniyle aynıdır.

Ebû'l-Abbâs en-Nesevî (v. 303), *Erbaîn*, s. 44-46: İsnâdı tahvilli olup şöyledir: Ebû'l-Abbâs el-Hasen b. Süfyân- Hibbân b. Musa- Abdullah b. el-Mübârek- Kehmes b. el-Hasen / el-Hasen- Muhammed b. el-Minhâl- Yezîd b. Zurey'- Kehmes- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdîrrahman- İbn Ömer- Ömer. Bu rivâyetin metni, çok küçük bazı farklar dışında Müslim'in verdiği metinle aynıdır.

İbn Huzeyme (v. 311), *Sahîh*, IV, 127 (no: 2504): İsnâdın son bölümü, Ebû Musa Muhammed b. el-Müsennâ- Huseyn b. el-Hasen- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer şeklindedir. Metin kısmına Yahyâ ve Humeyd'in "*hac ve umre yapmak üzere*" gittiklerinden, sahâbeden birisiyle karşılaşmayı ümid ettiklerinden, bunun üzerine İbn Ömer ile karşılaştıklarından söz edilerek başlanır. Bunun hemen akabinde İbn Ömer'in babası Hz. Ömer'den naklettiği olaya geçilir. Bu kısımda sanki Yahyâ ve Humeyd'in İbn Ömer'e kadere inanmayan kişileri şikâyet etmelerinden bahseden ifadelerin düştüğü hissedilmektedir. Sonraki kısımda Hz. Peygamber'e soru sormak için gelen kişinin fizikî vasıflarından, sahâbenin onu tanımadıklarından, onun yaklaşmasından ve *İslâm* hakkındaki sorusundan bahsedilir. Bu soruya verilen cevap buradaki gibidir. Daha

¹¹ Tirmizî'deki rivâyetin sonunda, Ahmed b. Muhammed- İbnu'l-Mübârek- Kehmes şeklinde aynı isnâd ile benzer bir rivâyetin bulunduğu söylenir.

sonra ise rivâyetin uzun olduğu belirtilir. Müellif son bölümde, bu hadisin: Ebû Musa- Muâz b. Muâz- Kehmes isnâdıyla benzer şekilde nakledildiğini söyler.

İbn Hibbân (v. 354), *Sahîh*, I, 389-391 (no: 168): el-Hasen b. Süfyân- Muhammed b. el-Minhâl- Yezid b. Zurey'- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmekte olan bu rivâyette Yahyâ'nın, Ma'bed el-Cühenî'nin Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişi olduğu sözü yer almamaktadır. *İman* edilecek şeyler sıralanırken "*hayrıyla-şerriyle ve tatlısıyla-acısıyla kadere inanman*" denilmiştir. (Aynı zamanda buradaki râvilerden olan el-Hasen b. Süfyân en-Nesevî'nin az yukarıda değindiğimiz metninde "*tatlısıyla-acısıyla*" ilavesi yoktu.) Bunun dışında bazı anlatım farklarından başka önemli bir değişiklik yoktur.

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 116-119 (no: 1); 121-122 (no: 2. Müellif bu isnâdın sıhhati üzerinde icmâ edildiğini ifade etmiş, daha sonra Kehmes'ten bunu rivâyet edenleri sıralamış ve bunların hepsinin makbul kişiler olduğunu belirtmiştir); 124-126 (no: 4. Kadere inanmaktan bahsedilirken, "*kadere bütünüyle, hayrıyla-şerriyle inanmak*" diye söylenmiştir.); 126-128 (no: 5. Bu rivâyet, "hayır ve şerriyle kadere inanmanın imandan olduğuna" dair bâb başlığı altında yer almaktadır.); 131-132 (no: 7. Ma'bed ile ilgili bilgi yoktur. Ayrıca buradaki ifadelere göre adam geldiği sırada Rasûlullah hutbede imiş ve o da minbere çıkıp dizlerini onun dizlerine dayamış, soruların bitiminde de minberden inmiş gitmiştir. Daha önceki rivâyetlerin hiç birinde minberden ve adamın minbere çıkışından vs. söz edilmemişti. Bunun dışındaki anlatımlar buradakiyle aynı sayılır.); 133-135 (no: 8); 135-136 (8 nolu rivâyetin sonunda yer alıyor. Muhtasardır ve sadece Yahyâ'nın Ma'bed ile ilgili sözlerinden, İbn Ömer ile karşılaşınca kadarki kısım vardır. Gerisinin öncekiyle aynı olduğu belirtilir.); 312-313 (no: 157); 347-349 (no: 185); 349 (no: 186. Muhtasardır. Yahyâ'nın Ma'bed hakkında söylediği bilgi yoktur. Yine İbn Ömer'e kadere inanmayanların şikâyet edilmesinden söz edilmez. Doğrudan İbn Ömer-Ömer kanalıyla adamın gelişinden, fizikî özelliklerinden ve *İslâm* hakkındaki soru ve cevaptan bahsedilir. Devamının ilk hadis gibi olduğu belirtilir.) Burada kaydettiğimiz rivâyetlerin, parantez içinde belirtilen hususların ve mana ile rivâyetten kaynaklanan anlatım farklarının dışında Müslim'de yer alan Kehmes rivâyetinden önemli bir fark yoktur.

Ebû Nuaym (v. 430), *el-Müsnedü'l-müstahrec*, I, 99-100 (no: 74, 75, 76, 77, 78).

Ebû Amr ed-Dânî (v. 444), *es-Sünenu'l-vâride fi'l-fiten*, IV, 783: Muhtasar. Bâb başlığı kıyâmetin alâmetlerinden "uzun binalar yapmak/bina yapmakta yarışmak" olduğu için, sadece alâmetlerle ilgili bölüm kaydedilmiştir. Bu kısımda da önemli bir fark yoktur.

Beyhakî (v. 458), *Şuabu'l-îmân*, I, 201-202 (no: 180): "Hayır ve şerriyle kaderin Allah'tan" olduğuna dair bâb başlığı altında yer alan bu rivâyet muhtasardır. Müellif bu hadisi başka bir vecihten Müslim'in tahrir ettiğini söylemiştir. Kendi kaydettiği kısımda buradakinden önemli bir fark yoktur.

a.mlf., *Sünen*, X, 203: Buradaki metinden dikkate değer bir farkı yoktur.

a.mlf., *İ'tikâd*, s. 132-134: "Kadere iman" ile ilgili babdadır. Dikkat çekici bir fark mevcut değildir.

İbnu'l-Kayserânî (v. 507), *Tezkiratu'l-huffâz*, II, 448: el-Hasen b. Süfyân- Muhammed b. el-Minhâl- Yezid b. Zurey'- Kehmes b. el-Hasen / İbn Süfyân ve Hibbân b. Musa- İbnu'l-Mübârek- Kehmes- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdirrahman- İbn Ömer isnâdıyla gelmektedir. Râvilerden Muhammed b. el-Minhâl'in biyografisi anlatılırken, Yahyâ ve Humeyd'in İbn Ömer ile karşılaşmalarına kadarki ilk kısmı ihtiva etmektedir.

Bağavî (v. 516), *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 46: İsnâdın son kısmı: Yezîd b. Hârûn- Kehmes- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer şeklindedir. Anlatımda önemsiz bazı farklar ve ziyâdeler mevcuttur. Meselâ *iman* konusu anlatılırken "*cennet-cehennem*" de zikredilmiştir. Ancak en son kısımda: "*Bu geldiği suret hariç bana her ne surette gelirse gelsin onu tanırım*" ifadeleri hiçbir Kehmes rivâyetinde bulunmamaktadır. Bu kısım başka bir tarikten karışmış olmalıdır.

a.mlf. *Şerhu's-sünne*, I, 7-9: Müellifin diğer eserindeki yorumlar büyük oranda bunun için de geçerlidir.

Sonraki dönemde bu rivâyete atıfta bulunan daha pek çok eser mevcuttur.¹²

¹² Mesela bkz. **Zehebî** (v. 748), *Nubelâ*, XVII, 197 (Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin biyografisindedir. el-Hasen b. Süfyân- Hibbân b. Musa- İbnu'l-Mübârek- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer isnâdıyla, çok kısa olarak baş tarafı yer almaktadır.); **İbn Receb** (v. 750), *Câmiu'l-ulûm*, I, 93-94 (Müellif, "cevâmiu'l-kelim" olarak kabul ettiği elli hadisi şerhettiği bu eserinde ikinci sırada *Cibrîl*

Şu kaynaklarda ise, Hz. Ömer'in Cibrîl'in gelişini anlatması olayından önce, Basra'da kader hakkında ilk konuşan kimsenin Ma'bed el-Cühenî olduğu hususu ve İbn Ömer'e kader hakkında konuşanların şikâyet edilmesi konusu vs. yer almamakta olup başka önemli bir fark bulunmamaktadır:

İbn Mâce (v. 273), Mukaddime 9 (no: 63): Bu rivâyet Ali b. Muhammed-Vekî'- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmektedir. Bazı anlatım farkları olmakla birlikte büyük oranda buradaki metinle örtüşmektedir.

Mervezî (v. 294), *Ta'zîm*, I, 370 (no: 365): İshâk- Vekî'- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklinde bir isnâd ile gelen bu rivâyet muhtasar olup sadece *iman*ın ne olduğuyla ilgili kısım vardır. Burada sayılan hususlar arasında "*kadere iman*" olmaması dikkat çekicidir. Bir de *kıyâmetin alâmetlerinin* sıralanması esnasında, "*câriyenin efendisini doğurması*" ifadesinin Vekî' tarafından: "*Acemin Arabı doğurması*" olarak yorumlandığı belirtilmiştir.

Nesâî (v. 303), İman 5 (no: 5005): İshâk b. İbrâhim- en-Nadr b. Şumeyl- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmiştir. Buradaki metinle arasında kayda değer bir fark mevcut değildir.

a.mlf., *es-Sünenü'l-kubrâ*, VI, 528 (no: 11721): Aynı isnâd iledir. Bunda da önemli bir fark yoktur.

Ebû Ya'lâ (v. 307), *Müsned*, I, 208 (no: 242): Ebû Hayseme- Vekî'- Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ- İbn Ömer-Ömer isnâdıyla gelir. Muhtasar olup sadece *iman* hakkında sorulan kısım ile bunun cevabı vardır ve bu kısım buradakiyle aynıdır.

Ukayfî (v. 322), *Duafâ*, III, 9: Kehmes- İbn Büreyde- Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklinde gelen isnâdda İbn Büreyde ile Yahyâ arasında Büreyde'nin zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Muhtemelen burada bir hata söz konusudur. Bu rivâyetin metin kısmı yoktur, önce verilen (Süleyman b. Büreyde'den nakledilen) uzun metnin benzeri olduğu ifade edilir.

*Hadis'i*ni incelemiş ve Kehmes rivâyetine öncelik vermiştir.); **Sa'duddîn et-Taftâzânî** (v. 797): *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erbain li'n-Nevevî*, s. 65-92 (Nevevî'nin kırk hadisinin şerhedildiği bu eser, Birgivi'nin kırk hadis şerhiyle birlikte basılmıştır. Uzunca ele alınan bu hadisin şerhinde metin olarak verilen rivâyet -her ne kadar isnâdı verilmemiş olsa da- Kehmes rivâyetidir.); **Yâfî** (v. 768), *Merhemu'l-ilel*, s. 84-85; **Süleyman b. Abdillâh** (v. 1233), *Şerhu Kitâbi't-tevhîd*, s. 624 (Muhtasar); **Hâlid el-Bağdâdî** (v. 1242/1826), *el-İmân ve'l-İslâm*, s. 13-66 (İsnâd verilmemiş (ancak Kehmes rivâyeti olduğu metinden anlaşılıyor) ve sadece *iman* ve *İslâm* ile ilgili kısımlar, "İmanın şartları, İslâm'ın şartları" başlıkları altında şerhedilmiştir.); **Ahmed b. İbrâhim** (v. 1329), *Şerhu Kasîdeti İbni'l-Kayyim*, I, 255-257; **Mansûr Ali Nâsîf**, *et-Tâc el-Câmiu'l-usûl*, I, 24-25 (Sadece isnâdın ilk râvisi Hz. Ömer'in ismi verilmiştir. Metin kısmı buradakiyle büyük ölçüde aynıdır.).

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 123 (no: 3. Metin yoktur, sadece bunun öncekinin benzeri olduğu bildirilmiştir. Müellif bu rivâyeti, "iman ve İslâm'ın aynı manayı ifade eden iki isim olduğu; yine İslâm'ın dil ile ikrar, uzuvlarla amel, iman da kalp ile itikad olduğu" hakkındaki başlık altında almıştır.); 130 (no: 6. Muhtasardır, yalnızca adamın gelişinden, fizikî özelliklerinden, Hz. Peygamber'in yanına oturduğundan bahsedilir ve uzun bir rivâyet olduğu belirtilir.); 132-133 (no: 7'nin sonunda. Muhtasardır, sadece adamın gelişinden söz edilir, önceki gibi olduğu belirtilir.); 133 (no: 7'nin sonundadır. Metin yoktur, sadece önceki gibi olduğu belirtilir.); 349 (no: 386. Muhtasardır. Adamın gelişinden, fizikî vasıflarından, Rasûlullah'ın yanına diz çöküşünden, *İslâm* hakkındaki soru ve cevaptan söz edilir. Devamının önceki gibi olduğu söylenir.)

İbn Hazm (v. 456), *Muhallâ*, I, 38-39: Muhtasardır. Müellif bu rivâyeti *iman* ve *İslâm* konularını açıklarken bunların kalp ile itikad, dil ile ikrar ve organlarla amel olduğu, mâsiyetle azalacağı konusunda delil olarak sunmuştur. İbn Hazm'ın, bu isnâdda geçen ve Abdullah b. Muâz diye kaydettiği kişi gerçekte Ubeydullah olmalıdır. Nitekim isnâdın devamında gelen Müslim b. el-Haccâc da eserinde - üzerinde bulunduğumuz rivâyet- öyle nakletmiştir.

Beyhakî (v. 458), *Sünen*, IV, 324, no: 8393: Müellif bu rivâyeti Hacc Kitabı'nın başlarında, haccın gücü yeten kimseye farz olduğunu açıklarken delil olarak getirmiştir. Bu nedenle muhtasar olarak sadece ilgili kısımlarını vermekle yetinmiş ve ayrıca Müslim'in bunu Kehmes'ten iki tarikle tahrir ettiğini söylemiştir.

Buraya kadar sunduğumuz eserlerde de Müslim'in verdiği metnin aynısı veya benzeri verilmiştir. Açıklama sadedinde belirttiğimiz hususlar hariç manayla rivâyetten kaynaklandığını düşündüğümüz anlatım farklarından başka kayda değer bir değişiklik yoktur.

Görüldüğü üzere Kehmes b. el-Hasen rivâyeti kaynaklarımızda son derece yaygındır.

2. Osman b. Ğiyâs Rivâyeti

Buhârî Sonrası dönemde Osmân b. Ğiyâs'tan gelen rivâyet uzun haliyle en erken İbn Mende'nin (v. 395) kitabında bulunmaktadır.¹³ Her ne kadar ondan hayli

¹³ [Bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 27 (no: 184)] İbn Mende, *İmân*, I, 137-139 (no: 9).

zaman önce bu rivâyeti nakleden müellifler olmuşsa da birazdan işaret edeceğimiz gibi onlar bu tarikin metnini ya hiç vermemiş, ya da kısaca zikretmekle yetinmişlerdir. Müsedded- Yahyâ el-Kattân- Osman b. Ğiyâs- Abdullah b. Bûreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelen bu rivâyet şöyledir:

أنبا مسدد بن مسرهد ثنا يحيى بن القطان ثنا عثمان بن غياث عن عبد الله بن بريدة عن يحيى بن يعمر وحמיד بن عبد الرحمن قالوا لقينا عبد الله بن عمر فذكرنا له شأن القدر وما يقولون فيه فقال إذا رجعت إليهم فقولوا لهم أن ابن عمر منكم بريء وأنتم منه براء ثلاث مرات ثم قال أخبرني عمر بن الخطاب أنهم بينما هم جلوس ثم النبي صلى الله عليه وسلم جاء رجل حسن الوجه حسن الشعر عليه ثياب بياض فنظر القوم بعضهم إلى بعض فقالوا ما نعرف هذا ولا هذا صاحب سفر ثم قال يا رسول الله أسألك قال نعم قال فوضع ركبتيه ثم ركبتيه ويديه على فخذه فقال ما الإسلام فقال الإسلام شهادة أن لا إله إلا الله وحده وأن محمدا رسول الله وتقويم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت قال فما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته والجنة والنار والبعث بعد الموت والقدر كله قال فما الإحسان قال تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فمتى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل قال فما أشراطها قال إذا العراة الحفاة العالة رعاء الشاء تطاولوا في البنيان وولدت الإماء أربابها ثم قال علي بالرجل فطلبوه فلم يروا شيئا فلبث يوما أو ثلاثا ثم قال يا ابن الخطاب أتدري من السائل عن كذا وكذا قال الله ورسوله أعلم قال ذاك جبريل عليه السلام جاء يعلمكم دينكم قال وسأله رجل من جهينة أو مزينة فقال يا رسول الله فيم العمل في أمر قد خلا أو مضى أو شيء مستأنف قال في شيء قد خلا أو مضى فقال رجل أو بعض القوم يا رسول الله ففيم العمل فقال إن أهل الجنة يمسرون لعمل الجنة وأهل النار يمسرون لعمل أهل النار اه

İsnâdın Tahlili

Müsedded b. Müserhed (Basralı, v. 228): Onun hakkında kaynaklarımızda olumsuz bir değerlendirmeye rastlamamaktayız.

Osman b. Ğiyâs (Basralı, v. ?): Sikadır.

Değerlendirme

Bu rivâyet müelliften önce Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) *Müsned* adlı eserinde geçmişti.¹⁴ Oradaki metin ile buradaki arasında bazı küçük anlatım farkları dışında neredeyse bir değişiklik yoktur. Bunun tek istisnası, olaydan sonra Hz. Ömer'in Rasûlullah ile tekrar karşılaşmasının üzerinden geçen süre ile ilgili olarak burada "*bir ya da üç gün sonra*" ifadesi kullanılırken, Ahmed'in metninde "*iki ya da üç gün*" ifadesi geçmektedir ki bu soruş şekli daha mantıklıdır. "Bir yada üç" biçiminde sormak dil açısından uygun görünmemektedir. Sanırız bu farklılık müstensihlerden birinden kaynaklanmış olabilir.

Rivâyetin son kısmında bulunan Cüheyne veya Müzeyne kabilesinden birisinin Rasûlullah'a soru sorması hakkındaki bölüm bir önceki Kehmes rivâyetinde mevcut değildir. Ayrıca buradaki metinde "*kitaplara ve peygamberlere iman*" konularının zikredilmemesi de dikkat çekicidir. Bu hususların dışındaki diğer

¹⁴ Ahmed, *age.*, I, 27 (no: 184).

konular Kehmes rivâyetine benzemektedir. İsnâdı oluşturan râviler arasında bu durumu izah edecek ölçüde zayıf râviler bulunmadığı için râvilerden herhangi birisinin hata sonucu bunları nakletmemiş olması muhtemeldir.

Osmân Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Müslim (v. 261), İman 3: İsnâdı buradakine benzer şekilde: Muhammed b. Hâtim- Yahyâ b. Saîd el-Kattân- Osman b. Ğiyâs- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdirrahman- İbn Ömer- Ömer biçiminde gelen bu rivâyetin metninin tamamı yoktur. Sadece Yahyâ ve Humeyd'in İbn Ömer ile karşılaşmalarından ve ona kaderle ilgili olarak söylenen şeyleri şikâyet etmelerinden söz edilir. Devamının önceki Kehmes rivâyetine benzediği, fakat ziyade ve noksanlıklar bulunduğu belirtilir. Kaydedilen kısım buradaki ilgili kısımla aynıdır.

Ebû Dâvûd (v. 273), Sünnet 17 (no: 4696): "Kader hakkındaki bab" başlığı altında verilmiş olup, buradakiyle aynı isnâda sahiptir. Metin kısmı ise tam olarak verilmemiştir. Kısaca, giriş kısmındaki kaderle ilgili şikâyetten sonra devamının Kehmes rivâyeti gibi olduğu ifade edilmiştir. Bir de Kehmes rivâyetine göre burada, rivâyetin son kısmındaki Müzeyne veya Cüheyne kabilesinden birisinin sorusundan bahseden kısım verilir ve bunun ziyade olduğu söylenir.

İbn Ebî Âsım (v. 287), *Sünne*, I, 57 (no: 124): Ebû Kâmil el-Fudayl b. Huseyn- Ebû Ma'sher el-Berâ- Osman b. Ğiyâs- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer isim zinciriyle gelir. (أنهم بينما هم جلوس ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم فنكر نحوه) Müellif, bu rivâyetin önceki (Matar el-Verrâk) rivâyetine benzediğini; isnâdının Şeyhayn'in şartlarına uygun sahih bir isnâd olduğunu ancak, Buhârî'nin Fudayl b. Huseyn'den sadece ta'lîk olarak rivâyette bulunduğunu ifade etmektedir.

Mervezî (v. 294), *Ta'zîm*, I, 375: Buradakiyle aynı isnâd ile verilmiş olup metni yoktur. Müellif sadece Yahya ve Humeyd'in İbn Ömer'le karşılaşmasından söz etmekte ve bu rivâyetin bir önce zikrettiği, Abdullah b. Atâ- İbn Büreyde- Yahyâ- İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelen *İslâm*, *iman* ve *ihsân* ile ilgili rivâyetin benzeri olduğunu ifade etmektedir.

Ukaylî (v. 322), *Duafâ*, III, 9: Osman b. Ğiyâs- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmekte olup metin kısmı yoktur. Ukaylî bunu, az önce zikrettiği ve Bişr- Hallâd- Abdulaziz b. Ebî Ravvâd- Alkame b.

Mersed- Süleyman b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer tarikiyle gelen rivâyete benzediğini göstermek için vermiştir. Müellif bu rivâyeti ise, isnadda bulunan Abdulaziz b. Ebî Ravvâd hakkında bilgi verirken nakletmektedir.

Ebû Nuaym (v. 430), *el-Müsnedü'l-müstahrec*, I, 101-102: İsnâdın son kısmı buradaki gibidir. Kısaca Yahyâ ve Humeyd'in İbn Ömer'e kaderle ilgili şikâyetlerine atıf yapılır. Ebû Nuaym, bu rivâyetin uzun olduğunu ve kendisinin bunu ihtisâr ettiğini söylemiştir.

a.mlf., *Hilyetu'l-evliyâ*, VIII, 383: Rivâyetin Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu isnâdının son kısmı ile metni buradakiyle aynıdır.

Beyhakî (v. 458), *Şuabu'l-îmân*, I, 52-53 (no: 19): İsnâdın son bölümü ve metin kısmı buradaki gibidir. Müellif bu rivâyeti verdikten sonra kısa bir değerlendirme yapmaktadır. Buna göre, şehâdet cümlesinin bu hadiste *İslâm*, evvelki rivâyette (Vefdu Abdi'l-Kays hadisi) ise *iman* olarak tesmiye edilmesi, bu ikisinin "aynı müsemmâyı ifade eden iki isim" olduğunu göstermektedir.

Osman b. Ğiyâs rivâyetine yer veren başka kaynaklar da mevcuttur.¹⁵

3. Matar el-Verrâk Rivâyeti

İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelen rivâyetlerden üçüncü olarak Matar el-Verrâk rivâyeti ele alınacaktır. Bu rivâyet ele aldığımız dönem içerisinde en erken Bezzâr'ın (v. 292) *Müsned*'inde bulunur.¹⁶ Ahmed b. Abde- Hammâd b. Zeyd- **Matar el-Verrâk**- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelen söz konusu rivâyet şöyledir:

حدثنا أحمد بن عتبة قال أنا حماد بن زيد عن مطر الوراق عن ابن بريدة عن يحيى بن يعمر عن ابن عمر عن عمر أن رجلا جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله أدنو منك قال نعم قال فدنا حتى وضع يده على ركبتيه فقال ما الإسلام قال تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت قال فإذا فعلت ذلك فقد أسلمت قال نعم قال صدقت يا رسول الله فما الإيمان قال تؤمن بالله واليوم الآخر والبعث بعد الموت والجنة والنار والقدر كله خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم قال صدقت قال فما الإحسان قال أن تخشى الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك

¹⁵ Mesela bkz. **Makdisî** (v. 643), *el-Ehâdisu'l-muhtâre*, I, 328 (no: 222): İsnâdın son bölümü buradaki gibidir. Metin kısmının tamamı verilmez; baş tarafta Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in huzurunda oldukları sırada meydana gelen hâdiseyi anlatmaya başlamasından söz edilir ve devamında "*kader hadisinin*" zikredildiği ifade edilir. Bir de son kısımdaki Müzeyne-Cüheyne ile ilgili kısım verilir. Bir sonraki (I, 329, no: 223) hadis de yine Osmân b. Ğiyâs rivâyetidir ve isnâdı buradakiyle aynıdır. Bunun metni de tam verilmemiş; Yahyâ ve Humeyd'in İbn Ömer'le karşılaşmasına atıf yapıp, yine "*kader hadisinin*" zikredildiği dile getirilmiş, bu hadisin Matar el-Verrâk hadisiyle aynı olduğu söylendikten sonra Müzeyne-Cüheyne ile alakalı bölüm verilmiştir. En sonda ise isnâdın sahih olduğu vurgulanmıştır.

¹⁶ [Bkz. Tayâlisî, *Müsned*, s. 5 (no: 21)] Bezzâr, *Müsned*, I, 273 (no: 170).

فقد أحسنت قال نعم قال صدقت قال فصدقته وولى الرجل فقال علي به فنظر فلم يوجد فقال النبي صلى الله عليه وسلم هذا جبريل عليه السلام جاء ليعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

Bu rivâyetin, Ahmed b. Abde dışındaki ricâli hakkında daha önce bilgi vermiş ve Matar el-Verrâk hakkında olumsuz bazı değerlendirmeler olmakla birlikte genel olarak bu isnâdda bulunan râvîlerin güvenilir olduğunu söylemiştik.

Ahmed b. Abde (Basralı, v. 245): Müellifin şeyhi durumundaki Ahmed b. Abde'nin güvenilir olduğunu söyleyebiliriz.

Bu rivâyetin isnâdının genel itibarıyla sağlam olduğunu ifade edebiliriz.

Değerlendirme

Bu rivâyeti Bezzâr'dan (v. 292) önce Tayâlisî (v. 204) de tahrir etmiştir. Tayâlisî'nin metninde buradaki metne göre bazı anlatım farkları, ziyadeler ve noksanlar vardır. Mesela orada adamın geldiği sırada Hz. Ömer'in Rasûlullah'ın yanında olduğu lafzen de ifade edilmiştir. Ayrıca gelen kişinin fizikî özelliklerinden, topluluğun birbirlerine bakışından ve onu tanımadıklarından burada bahis yokken orada bunlara değinilmiştir. Sorulara verilen cevaptan sonra adamın Hz. Peygamber'i tasdik etmesine orada bulunanların şaşkınlıkları konusu da Tayâlisî'nin metninde yer almaktadır. Yine oradaki anlatıma göre, tasdik edişine bakılırsa sanki o adam verilen cevapları daha iyi biliyor gibidir. İki metin arasındaki önemli sayılabilecek bir fark *iman* ile ilgili sorunun cevabıdır. Tayâlisî'de sıralanan şeyler İbn Ömer'den gelen rivâyetlerin ekserisi ile uyum halindedir. Buradaki metinde yer almayan "*meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman*" hususu orada bulunmaktadır. Burada "*âhiret gününe iman*" konusu "*öldükten sonra dirilişe iman*" ile birlikte zikredilirken, Tayâlisî'de sadece "*öldükten sonra dirilişe iman*" şeklinde kaydedilmiş, ayrıca âhiret zikredilmemiştir. Diğer bir farklılık da şudur: Buradaki sorular *İslâm, iman, ihsân* konularından ibaretken, Tayâlisî'de bunlara ilaveten *kıyâmetin zamanı* ve *beş gayb* konuları da mevcuttur. Ayrıca buradakinin aksine Tayâlisî'nin metninin sonunda, gelen kişinin Cibrîl olduğu şeklindeki açıklama bulunmaz. Bunlar dışında diğer şeyler anlatım farkları olmakla birlikte örtüşmektedir.

Tayâlisî ve Bezzâr'ın her ikisi tarafından verilen metinlerde, Kehmes ve Osman b. Ğiyâs rivâyetlerinde mevcut olan giriş kısmındaki kadere inanmayanların İbn Ömer'e şikâyet edilmesi konusu bulunmamaktadır.

Şüphesiz bu sıraladığımız hususlar Bezzâr ve Tayâlisî rivâyetlerinin kendi aralarında ve bunların önceki rivâyetlerle aralarındaki önemli farklılıklardır. Bu karşılaştırmadan açıkça anlaşıldığına gibi Tayâlisî'nin verdiği metin Bezzâr'ın verdiği göre daha tamdır. İki metin arasında bu kadar çok fark bulunması dikkatleri râvîler üzerine çekmektedir. İsnâdlara bakıldığında ikisi arasında tek fark, Tayâlisî'nin doğrudan Hammâd b. Zeyd'den nakletmesi; Bezzâr'ın ise Hammâd'dan şeyhi Ahmed b. Abde vasıtasıyla bu rivâyeti aktarmasıdır. Ancak Ahmed b. Abde hakkında kayda değer bir cerhe rastlamamaktayız. Bu nedenle problem Hammâd b. Zeyd'den ya da Matar el-Verrâk'tan kaynaklanmış da olabilir.

Matar Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Buhârî (v. 256), *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 61 (no: 190): Ebû'n-Nu'mân-Hammâd b. Zeyd- Matar el-Verrâk- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmektedir. Muhtasar olup, sadece, adamın gelişinden ve *İslâm* hakkındaki sorusundan bahsedilir. Burada verilen cevap anlam olarak Bezzâr'ın metnine yakındır. Ancak: "*Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve Rasûlü olduğuna şehâdet etmek*" cümlesi orada: "*Yüzünü Allah'a çevirmen*" şeklinde yer almıştır. Bunun dışında kayda değer bir fark yoktur.

Müslim (v. 261), İman 2: Müslim'in verdiği isnâda göre buradaki Ahmed b. Abde, rivâyeti Muhammed b. Ubeyd el-Ğuberî ve Ebû Kâmil el-Cahderî ile birlikte Hammâd b. Zeyd'den nakleden üç kişiden biridir. Metin tam olarak bulunmayıp, müellif burada kısaca, Ma'bed el-Cühenî'nin kaderi inkârıyla ilgili açıklamayı kaydetmiştir. Buna göre Yahya şöyle demiştir: "*Ma'bed kaderle ilgili şeyi söylediğinde bunu inkâr ettik/yadırgadık. Ben ve Humeyd b. Abdîrrahman el-Himyerî beraber haccettik...*" Bu ifadelerden sonra rivâyetin, ziyâde ve noksanla beraber önceki Kehmes hadîsiyle aynı anlamda olduğu belirtilir. Müslim'in kaydettiğinin aksine, Bezzâr'ın metninde kaderle ilgili giriş kısmının bulunmadığını görmüştük.

İbn Ebî Âsım (v. 287), *Sünne*, I, 55 (no: 120): İbn Necâse- Hammâd b. Zeyd- Matar el-Verrâk- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmektedir. Müellif bu rivâyetin **sahih**, ricâlinin sikât ve Müslim'in ricâli olduğunu, fakat onun Matar el-Verrâk ile ihticâc etmediğini, sadece mütâbaâtlarda onun rivâyetlerine yer verdiğini, onda zaaf bulunduğunu söylemiştir. Bu rivâyetin metin kısmı muhtasardır. Bir adamın gelişinden, yaklaşmak için izin alışından ve ellerini

dizlerine koymasından bahsettikten sonra, fizîkî özellikleri sadedinde, *"onun durumu yolcu gibi olmakla birlikte elbisesi mukim kimselerin elbisesi gibi"* denilerek bu konudaki şaşkınlık ifade edilmiştir. Bu rivâyet "Kadere Rıza" bâbında yer almaktadır ve kaderle ilgili bölümü içerdiğinden olsa gerek, *İslâm, iman, ihsân* bölümlerinden sadece *iman* hakkındaki bölüm vardır. *İman* ile ilgili açıklama Bezzâr'ın metninden çok Tayâlisî'nin metnine benzemektedir. Sadece *"öldükten sonra dirilişe"* yerine *"ölüme ve dirilişe"* şeklinde ifade olmuştur ki bu bir râvînin etkisiyle ortaya çıkmış hata olmalıdır. Bunun dışında bu rivâyette, sıralanan şeyleri yapanların *iman etmiş* oldukları, adam gidince Hz. Peygamber'in onu getirmelerini istemesi fakat insanların onu bulamamaları ve sonunda onun Cibrîl olduğunun haber verilmesine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler buradaki metinle anlam olarak yakındır.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (v. 290), *Sünne*, II, 412-414 (no: 901): Bu rivâyetin az yukarıda muhtasar olduğunu belirttiğimiz Müslim (İman 2) rivâyetinin uzun şekli olduğunu tahmin etmekteyiz. Ebû Kâmil el-Cahderî ve Muhammed b. Ubeyd el-Ğuberî- Hammâd b. Zeyd- Matar el-Verrâk- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla nakledilen bu rivâyetin metni buradaki rivâyetten daha geniştir. Bu nedenle ayrıntılı bilgi vermek uygundur: Burada, ilk olarak Yahya'nın söylediği: *"Ma'bed kaderle ilgili şeyi söylediğinde bunu inkâr ettik/ yadırgadık. Ben ve Humeyd b. Abdirrahman el-Himyerî beraber haccettik..."* ifadeleri yer almaktadır. Anlatıma göre, Yahya ve Humeyd haclarını bitirdikten sonra Hz. Peygamber'in ashâbından birileriyle karşılaşp kader meselesini sormayı umarak Medine'ye giderler. İbn Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin orada olduklarını tahmin ederek mescide girerler. Orada, oturan İbn Ömer ile karşılaşrlar. Onun çevresini kuşatarak durumu ona şikayet ederler. Irak'ta yaşayan, Kur'ân okuyup İslâm konusunda ilim sahibi olan bir takım insanların "kader yoktur" dediklerini söylerler. İbn Ömer de onların kendisinden, kendisinin de onlardan uzak olduğunu beyan ederek, yeminle onların kadere inanmadıkça dağlarca altını da infak etseler Allah'ın kabul etmeyeceğini belirtir. Bu arada İbn Ömer Hz. Âdem ile Musa arasında geçen bir münâzarayı nakleder. Bunun ardından da yine babasından naklen Cibrîl'in gelişiyile ilgili olayı kadere inanmayan kişilere karşı delil olarak aktarır. Buna göre onlar Hz. Peygamber ile beraberlerken bir adam çıkagelir. Adamın durumu yolcuya, elbisesi ise mukime benzemektedir. (Yahut da râvînin şek ile ifade ettiğine göre,

durumu mukimin durumu, elbisesi ise yolcununki gibidir.) Akabinde yaklaşmak için izin alır, gelir ve ellerini dizlerine koyar, sırasıyla *İslâm*, *ihşân*, *iman* ve *kıyâmetin zamanı* hakkında sorular sorar. Bunlara verilen cevaplar şöyledir: **İslâm:** Yüzünü Allah Azze ve Celle'ye çevirmek, namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak, Beyt'i haccetmektir. (Adam bunları yapınca *müslim* olup olmayacağını sorunca Peygamberimiz evet diye cevap verir, o da bunu tasdik eder.) **İhşân:** Sanki O'nu görüyormuşçasına Allah'tan korkmak yahut O'na ibâdet etmektir. Sen O'nu görmesen de O seni görmektedir. **İman:** Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ölüme, dirilişe, cennete-cehenneme ve bütünüyle kadere inanmaktır. (Bunları yaptığında *iman etmiş* olup olmayacağı sorulunca evet demiş, o da bunu tasdik etmiştir.) Bu kısımda râvîlerden Hammâd'ın, Matar ve Şehr b. Havşeb-Ebû Hureyre isnâdıyla naklettiği bir ziyadedden söz edilir. Buna göre buradaki "*bütünüyle kadere inanman*" ifadesi Ebû Hureyre rivâyetinde: "*Hayrı ve şerriyle kadere*" şeklindedir. **Kıyâmetin zamanı:** Bu konuda soru sorulan, sorandan daha bilgili değildir. Her cevabın ardından, adamın hem soru sorup hem de Hz. Peygamber'i tasdik etmesini sahâbenin hayretle karşıladığı ifade edilmiştir. Daha sonra adam dönüp gitmiş, Hz. Peygamber onun getirilmesini isteyince sahabe onu aramış fakat bulamamıştır. Bunun üzerine Rasûlullah tarafından onun, dinlerini öğretmek için gelen Cibrîl olduğu haber verilmiştir.

Görüldüğü üzere bu tarikte, Tayâlisî ve Bezzâr rivâyetlerinde bulunmayan giriş kısmı (kadere inanmayanların şikâyet edilmesi) ve *kıyâmetin zamanı* ile ilgili bölüm mevcuttur. Yine Bezzâr tarafından kaydedilmeyen fakat Tayâlisî'de yer alan "*meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman*" konuları bu rivâyette bulunmaktadır. Diğer konular da bunlarla benzerdir.

Mervezî (v. 294), *Ta'zîm*, I, 370-373 (no: 366): Isnâdı (Muhammed b. Ubeyd el-Ğuberî hariç) ve metni tam olarak az önce üzerinde genişçe durduğumuz rivâyetle (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Sünne*, II, 412-414, no: 901) aynıdır.

Ebû Avâne (v. 316), *Müsned*, IV, 193-194 (no: 6470): Hammâd b. Zeyd'den Süleyman b. Harb rivâyet etmiştir. Süleyman'dan ise bu rivâyeti üç kişi (Muhammed b. Yahyâ en-Nisâburî, Ebû Ümeyye ve Muhammed b. Hayve) nakletmektedir. Metin kısmı büyük oranda az önce üzerinde durulan rivâyetle (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Sünne*) aynıdır.

Ukaylî (v. 322), *Duafâ*, III, 9: İsnâdı Hammâd'dan itibaren buradakiyle aynıdır. Metni ise çok kısadır. Sadece *İslâm* ile ilgili kısma atıf vardır. Gerisinin önceki rivâyetle (Alkame b. Mersed- Süleyman b. Büreyde kanalıyla Yahyâ b. Ya'mer'den naklen) aynı olduğu ima edilir.

Mehâmilî (v. 330), *Emâlî*, s. 244-246 (no: 240): İsnâdda, benzerlerinin aksine hem Matar ile Yahyâ b. Ya'mer arasında Abdullah b. Büreyde yok, hem de Matar'dan alan çoğu rivâyette olduğu gibi Hammâd b. Zeyd değil, Avn b. Zekvân isimli kişidir. Yine Yahyâ'nın yanında Humeyd ile birlikte Nasr b. Âsım isimli kişi de vardır. Metin kısmı bazı ziyade ve noksanlar olmakla birlikte büyük ölçüde az önce üzerinde uzunca durulan rivâyetle (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Sünne*) aynıdır. Ancak buradakinin aksine İbn Ömer bu rivâyeti babası Hz. Ömer'i zikretmeden nakletmektedir.

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 140-142 (no: 10): İsnâdın son kısmı buradakiyle aynıdır. Metin kısmı ise az önce üzerinde durulan rivâyete (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Sünne*) yakındır.

4. Abdullah b. Atâ Rivâyeti

Abdullah b. Atâ rivâyeti Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (v. 294) eserinde bulunmaktadır.¹⁷ Saîd b. Mes'ûd- Yahyâ b. Ebî Bükeyr- Zühayr b. Muâviye- Abdullah b. Atâ- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelen bu rivâyet şöyledir:

حدثنا سعيد بن مسعود ثنا يحيى بن أبي بكير ثنا زهير بن معاوية ثنا عبد الله بن عطاء قال حدثني عبد الله بن بريدة أن يحيى بن يعمر حدثه أنه حج فلقى عبد الله بن عمر قال كنت إذا لقيته أعجبته وصافحني وسألني عن أهلي وعن حاجتي ثم سألني عن الناس وأنا أخبرته أن الناس قد كثروا قراءة القرآن منهم وأنهم يزعمون أنهم يستأنفون العمل استئنافا قال يحيى فأرخى يده من يدي ثم قال إذا جنتهم فقل إن عبد الله بن عمر يقول إنكم براء مني وأنا بريء منكم ثلاث مرات قالها والذي نفسي بيده لو أن لكل إنسان منكم مثل أحد ذهباً أنفقه في سبيل الله ما يقبله الله منه حتى يؤمن بالقدر كله وحدثني عمر بن الخطاب أنه كان جالسا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في قوم فأقبل رجل شاب عليه ثياب بياض لا يلوح في وجهه سفر ولا يعرف حتى قام على القوم فسلم فقال يا محمد أدنو منك فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم نعم ادن مني فدنا منه حتى وضع ركبتيه على ركبتي رسول الله صلى الله عليه وسلم ويديه على فخذي رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قال بصوت عال يا محمد أسألك فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم نعم يجيبه بمثل صوته بالارتفاع فقال يا محمد ما الإسلام قال أن تشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأن محمدا عبده ورسوله وتصلّي الخمس وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال نعم فقال عمر فعجبنا من مسأله رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا يعرفه أحد منا ثم قال له ما الإيمان يا محمد فقال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكه وكتبه ورسوله والبعث بعد الموت والجنة والنار والميزان والقدر كله خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم قال يا محمد فما الإحسان قال الإحسان أن تعمل لله كأنك تراه فإنك إن لا تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت فأنا محسن قال نعم قال

¹⁷ Bkz. Mervezî, *Ta'zîm*, I, 373-375 (no: 367).

محمد فمّتي قيام الساعة قال والذي نفسي بيده ما المسئول عنها بأعلم من السائل قال صدقت فتعجبنا من تصديقه رسول الله ولا يعرفه قال إنها فيما استثنى بالله إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير ولكن من أشرطها أن تلد الأمة ربتها وأن ترى الصم البكم العمى الحفاة رعاء الشاه يتطاولون في البناء ملوك الناس فقام فنطلق فقلنا يا رسول الله من هؤلاء الذين نعت قال هم العرب قال حتى إذا كان بعد ثلاثة قال عمر بن الخطاب لقيني رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا ابن الخطاب هل تدري من السائل قال قلت الله ورسوله أعلم قال ذاك جبريل أتاكم ليعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

Saîd b. Mes'ûd (Mervli, v. 271): Müellifin şeyhi konumundaki bu râvinin sıhhati hakkında yorum yapacak kadar yeterli bilgiye sahip değiliz.

Yahyâ b. Ebî Bûkeyr (Kûfeli, v. 208/209): Hakkında zikre değer bir cerhe rastlamamaktayız. Bu nedenle onun güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

Züheyr b. Muâviye (Kûfeli, 100-174): Züheyr b. Muâviye'nin de güvenilir bir râvî olduğu anlaşıyor.

Abdullah b. Atâ (Kûfeli/Mekkeli, v. ?): Her ne kadar sika olduğu söylene de Abdullah b. Atâ'nın çok da güvenilir olmadığı ve özellikle Ukbe'den naklettiği rivâyetler konusunda dikkatli olmak gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak onun İbn Büreyde'nin arkadaşı olması ve buradaki rivâyeti de ondan nakletmesi bu rivâyetin sıhhati açısından olumlu bir durumdur.

Bu isnâdı oluşturan râvilerden **Saîd b. Mes'ûd** hakkında yorum yapacak ölçüde bilgi sahibi olmamamız, olumsuz bir durumdur. Ayrıca onun ölüm tarihiyle Yahyâ b. Ebî Bûkeyr'in ölüm tarihi arasında oldukça büyük bir fark (yaklaşık 62 yıl) göze çarpmaktadır. İkisi arasında bulunan başka bir râvinin düşmüş olması da muhtemeldir. Bunun yanında **Abdullah b. Atâ'nın** saduk olmakla birlikte hata ettiğinin ve tedliste bulunduğunun belirtilmesi de diğer bir olumsuzluktur. Bunun dışında *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tarikinin isnâdında çok dikkat çekici başka bir sorun olmadığını ifade edebiliriz.

Değerlendirme

Bu şekildeki bir metni müelliften önce birisinin naklettiğini bilmiyoruz. Bu metnin öncekilere benzer tarafları olmakla birlikte birçok hususun da farklılık arzettiği belirtilmelidir. Buradaki metnin büyük ölçüde mana ile rivâyet edildiğini söylemek mümkündür. Nitekim önceki rivâyetlerle buradaki rivâyet arasında örtüşen bilgiler aynı anlamda olsa da farklı ifadelerle kaydedilmiştir. Gelen kişinin fizikî özelliklerinin anlatıldığı kısımlar buna örnek olarak verilebilir. Baş tarafta İbn Ömer'in Yahyâ'dan hal-hatır sorması vs. ile ilgili kısımdaki anlatımlar önceki

rivâyetlerde bulunmayan hususlardır. Soru sormak için gelen kişinin ellerini Hz. Peygamber'in dizlerine koyduğunun söylenmesi; kıyâmetin alâmetleri cümlesinden "sağır, dilsiz, kör, yalınayak sürü çobanları" şeklinde Rasûlullah'ın vassfettiği kişilerin Araplar olduğunun belirtilmesi de dikkat çekicidir.

Dikkat çektiğimiz bu hususlara ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. Önceki rivâyetlerle örtüşmeyen bu farklı bilgilerin râvilerden kaynaklandığını düşünüyoruz. Bu râvi Abdullah b. Atâ olabileceği gibi müellifin şeyhi Saîd b. Mes'ûd da olabilir.

Abdullah b. Atâ Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Ukaylî (v. 322), *Duafâ*, III, 9: İsnâdı, Züheyr b. Muâviye'den itibaren buradakiyle aynı olup metni ise yoktur. Sadece önce zikredilen Süleyman b. Büreyde rivâyeti gibi olduğu söylenmiştir.

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 140: İsnâdı Yahyâ b. Ebî Bukeyr'den itibaren buradaki isnâdın aynısıdır. Bu rivâyetin metni tam olarak verilmemiştir. Baş tarafta sadece Yahyâ'nın haccettiğinden ve İbn Ömer ile karşılaştığından söz edilmiş ve önceki Osmân b. Ğiyâs rivâyetinin benzeri olduğu belirtilmiştir.

Abdullah b. Atâ rivâyetinin zikredildiği başka eserlerde vardır.¹⁸

5. Atâ b. es-Sâib Rivâyeti

Atâ b. es-Sâib'ten nakledilen iki ayrı tarike ulaşabildik. Bunlar şu şekildedir:

Birinci Rivâyet

İbn Ebî Âsım (v. 287), Atâ b. es-Sâib'e dayandırılan bir tariki kaydetmiştir.¹⁹

Atâ b. es-Sâib- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelen bu rivâyetin isnâdı, Atâ b. es-Sâib nedeniyle tevakkufu gerektirmektedir. Metin kısmı ise yoktur; sadece bir önceki Matar el-Verrâk rivâyetinin benzeri olduğu söylenmektedir. *İslâm*, *iman* ve *ihsân* hakkında soruların cevaplarının verildiği Matar el-Verrâk rivâyeti üzerinde daha önce durulmuştu.

¹⁸ Bkz. Ahmed b. Ali el-Makrîzî (v. 845), *Muhtasarı kitâbi'l-vitr*, s. 29: İsnâdı buradakiyle tamamen aynıdır. Metin kısmı ise muhtasar olup kısaca Yahyâ'nın haccından, İbn Ömer ile karşılaşmasından, Hz. Ömer'in anlatımıyla bir topluluk içinde Hz. Peygamber'in huzurunda otururken genç bir adamın gelişinden, yüksek bir sesle ona soru sormak için izin isteyişinden ve yine aynı yüksek tonda bir cevapla buna izin verilmişinden ve *İslâm* ile ilgili kısımdan bahsedilir. Bu kısım da buradakiyle tamamen aynıdır. Müellif son bölümde bu rivâyetin isnâdının sahih olduğunu ifade etmiştir.

¹⁹ Bkz. İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 56.

İkinci Rivâyet

Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294), tahville kaydedilen bir isnâdda Atâ b. es-Sâib'den gelen bir tariki de almıştır.²⁰ el-Huseyn b. İsa el-Bistâmî ve Muhammed b. Yahyâ- Yezid b. Hârun- Şerik- er-Rukeyn b. er-Rabî- Yahyâ b. Ya'mer/Atâ b. es-Sâib- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer şeklindeki bir isnâd ile gelen bu uzun rivâyet her ne kadar İbn Ömer'den naklen verilmekte ise müellife göre aslında Hz. Peygamber ile İbn Ömer arasında bulunması gereken Hz. Ömer düşmüş olmalıdır.²¹ Biz Mervezî'ye katılmakla birlikte yine de bu rivâyeti zâhirini esas alarak İbn Ömer'den gelen rivâyetler arasında incelemeyi uygun buluyor ve orada incelemek üzere bu konuyu erteliyoruz.

6. Diğerleri

Bundan sonra ele alacağımız rivâyetleri -Vebere b. Abdirrahman rivâyeti hariç- Yahyâ b. Ya'mer'den alan kişilere göre sıralamak istiyoruz. En son sırada yer alan rivâyet ise Vebere'nin İbn Ömer'den nakletmesi suretiyle gelmiştir:

a. Süleymân et-Teymî Rivâyeti

Süleyman et-Teymî rivâyeti İbn Hibbân (v. 354) tarafından kaydedilmiştir.²² İbn Huzeyme- Yûsuf b. Vâdih- Mu'temir b. Süleymân- Süleyman- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla nakledilen bu rivâyet şu şekildedir:

²⁰ Mervezî, *Ta'zîm*, I, 378-379 (no: 370).

²¹ Mervezî, İbn Ömer'den naklen verdiği bu rivâyeti (طرق حديث ابن عمر) "İbn Ömer hadisinin tarikleri" başlığı (I, 376) altında sıraladığı rivâyetlerden biri olarak vermiştir. Onun değerlendirmelerinden anlaşıldığına göre bu rivâyeti bir grup râvi İbn Ömer'den naklen rivâyet etmiş; onun Hz. Peygamber'in huzurunda bulunduğu bir sırada Cibrîl gelerek buradaki meseleler hakkında ona sorular sormuştur. Fakat râviler burada İbn Ömer ile Rasûlullah arasında bulunan Ömer'in ismini düşürmüşler, hadisin metninde ziyâde ve noksanlarda bulunmuşlar ve bazı elfâzını değiştirmişlerdir. İşte müellif Mervezî, buradaki İbn Ömer rivâyetini de elfâzı değiştirilen rivâyetlerden birisi olarak kaydetmiştir. Buna göre bu rivâyetin Hz. Ömer olmaksızın İbn Ömer'den nakledilmesi, râvilerin yol açtığı bir hata sonucudur.

²² [Müslim, İman 4; İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 58 (no: 126); Bezzâr, *Müsned*, I, 272 (no: 169); İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 3 (no: 1), IV, 356 (no: 3065); Ukaylî, *Duafâu'l-kebîr*, III, 9 (I-IV, Beyrût, 1404/1984).] İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 397-398 (no: 173). İbn Hibbân'ın rivâyeti kendisinden aldığı İbn Huzeyme'nin (v. 311) kitabında yer alan metin muhtasardır; sadece *İslâm* ile ilgili kısım verilmiş, *iman*, *ihsân* ve *kıyâmet* hakkındaki soruları içeren rivâyetin uzun olduğu belirtilmiştir. Bkz. *Sahîh*, I, 3 (no: 1, "Abdesti tam almanın *İslâm*'dan" olduğuyla ilgili bab başlığı altında.); ayrıca: IV, 356 (no: 3065: Rivâyet, İbn Ömer'in babası Hz. Ömer'den değil, doğrudan Hz. Peygamber'den rivayeti şeklinde gelmektedir ve bazı ulemâya göre umrenin de hac gibi farz ve *İslâm*'dan olduğunun beyan edildiği babda kaydedilmiştir. Muhtasardır ve sadece *İslâm* ile ilgili kısım verilmiştir.). İşte İbn Huzeyme'nin verdiği rivâyetlerin muhtasar olması, dolayısıyla bunların içeriğinin tam olarak bilinmesi mümkün olmadığı için İbn Huzeyme'nin değil, ondan nakleden İbn Hibbân'ın verdiği rivâyetin burada kaydedilmesi uygun görülmüştür.

أخبرنا محمد بن إسحاق بن خزيمة حدثنا يوسف بن واضح الهاشمي حدثنا معتمر بن سليمان عن أبيه عن يحيى بن يعمر قال قلت يا أبا عبد الرحمن يعني لابن عمر إن أقواما يزعمون أن ليس قدر قال هل عندنا منهم أحد قلت لا قال فأبلغهم عني إذا لقيتهم إن بن عمر يبرأ إلى الله منكم وأنتم برآء منه حدثنا عمر بن الخطاب قال بينما نحن جلوس عند رسول الله صلى الله عليه وسلم في أناس إذ جاء رجل ليس عليه سحناء سفر وليس من أهل البلد يتخطى حتى ورك فجلس بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا محمد ما الإسلام قال الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمد رسول الله وأن تقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتحج وتعتقر وتغتسل من الجنابة وأن تتم الوضوء وتصوم رمضان قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال نعم قال صدقت قال يا محمد ما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله وتؤمن بالجنة والنار والميزان وتؤمن بالبعث بعد الموت وتؤمن بالقدر خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم قال صدقت قال يا محمد ما الإحسان قال الإحسان أن تعمل لله كأنك تراه فإنك إن لا تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت هذا فأنا محسن قال نعم قال صدقت قال فمتى الساعة قال سبحان الله ما المسؤول عنها بأعلم من السائل ولكن إن شئت نبأتك عن أشراتها قال أجل قال إذا رأيت العالة الحفاة العراة يتطاولون في البناء وكانوا ملوكا قال ما العالة الحفاة العراة قال العريب قال وإذا رأيت الأمة تلد ربتها فذلك من أشرط الساعة قال صدقت ثم نهض فولى فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي بالرجل فطلبناه كل مطلب فلم نقدر عليه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هل تدرون من هذا هذا جبريل أتاكم ليعلمكم دينكم خذوا عنه والذي نفسي بيده ما شبه علي منذ أتاني قبل مرتي هذه وما عرفته حتى ولى قال أبو حاتم تفرد سليمان التيمي بقوله خذوا عنه وبقوله تعتمر وتغتسل وتتم الوضوء

İsnâdın Tahlili

İbn Huzeyme (Nîsâburlu, v. 311): Meşhur hadisçi Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme'dir.

Yûsuf b. Vâdih (Basralı, v. 251): Güvenilir olduğu söylenebilir.

Mu'temir (el-Fâ') b. Süleymân (Basralı, v. 187): Mu'temir veya el-Fâ' ismiyle de anılan bu kişinin genel itibariyle güvenilir birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Süleyman et-Teymî (Basralı, v. 143): Süleyman et-Teymî'nin ilmi yönünden çok zühd ve takva yönüyle tanındığını, genel itibariyle ise sika birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Ele aldığımız rivâyetin isnâdında dikkat çekici bir illet söz konusu değildir.

Değerlendirme

İsnâdıyla ilgili önemli sayılabilecek bir illeti bulunmayan bu rivâyette yer alan birçok husus önceki rivâyetlerle örtüşmektedir. Mana ile rivâyetten kaynaklanan anlatım farkları bu açıdan fazla önem arzetmemektedir. Bununla birlikte en son kısımda yer alan ifadeler müellif İbn Hibbân'ın (Ebû Hâtim) söylediği gibi Süleyman et-Teymî'nin teferrüd ettiği bilgiler olarak ihtiyatla karşılanması gereken hususlardır.

Süleyman et-Teymî rivâyeti İbn Hibbân'dan daha önce bazı eserlerde yer almıştır. Fakat bunlar ya onun metnine göre muhtasardır ya da hiç metinleri verilmemiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Müslim (v. 261), İman 4: Haccâc b. eş-Şâir- Yunus b. Muhammed- el-Mu'temir- babası- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmekte olup metni yoktur. Önceki Kehmes rivâyetinin benzeri olduğu ifade edilmiştir.

İbn Ebî Âsım (v. 287), *Sünne*, I, 58 (no: 126): İsnâdı Müslim tarafından verilen isnâda benzemekte olup farklı olarak Haccâc b. eş-Şâir yerine Muhammed b. Mansur ismi vardır. Metin kısmı ise tam olarak yoktur. Burada sadece Yahyâ ve Humeyd'in birlikte haccettiklerinden ve İbn Ömer ile karşılaştıklarından söz edilir. Devamında bu rivâyetin öncekinin benzeri olduğu söylenir. Müellif bu rivâyetin isnâdının Şeyhayn'ın şartına göre sahih olduğunu belirtmektedir.

Bezzâr (v. 292), *Müsned*, I, 272 (no: 169): İsnâdı buradakiyle aynıdır. Metni ise muhtasar olup sadece *İslâm* ve *iman* ile ilgili soru ve cevaplar vardır. *İslâm*'ın cevabında buradaki metinden farklı olarak "*umre yapmak, cünüplükten temizlenmek, abdesti tamamlamak*" hususları mevcut değildir. *İman* kısmında ise şu şeyler sıralanmıştır: "*Allah'a, âhiret gününe, öldükten sonra dirilişe, cennete-cehenneme ve hayır ve şerriyle bütün halinde kadere inanmak.*" Burada "*meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman*" konularının yer almaması dikkat çekicidir. Sonunda ise bu rivâyetin bu şekilde veya buna yakın bir manayla nakledildiği belirtilmiştir.

Ukaylî (v. 322), *Duafâ*, III, 9: Arada hiç kimseyi zikretmeden, doğrudan Süleyman- Yahyâ- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmektedir. Metin kısmı çok muhtasar olup sadece, insanlar Hz. Peygamber'in etrafında otururlarken üzerinde yolculuk emaresi bulunan bir adamın gelmesinden ve onun Rasûlullah'ın önünde durarak ona *İslâm*'ın ne olduğunu sormasından söz edilir.

Süleyman et-Teymî Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Dârakutnî (v. 385), *Sünen*, II, 282 (no: 207): İsnâdın son kısmı: Yunus b. Muhammed- el-Mu'temir- babası- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklindedir. Metni de buradaki metne oldukça benzemektedir. Şu kadar var ki *İslâm* ile ilgili kısmın cevabından sonra, bu rivâyetin devamının zikredildiği söylenerek kısa kesilmiştir. Ayrıca son kısımdaki "*Ondan alın...*" şeklinde devam eden bölüm de vardır. Müellif bu rivâyetin isnâdının sabit ve sahih olduğunu, bu isnâd ile Müslim'in tahrir ettiğini belirtmiştir.

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 143-144 (no: 11): İsnâdın son kısmı, Yunus b. Muhammed- el-Mu'temir- babası- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer

şeklindedir. Rivâyetin metni buradakinden biraz daha farklıdır. Evvelinde kadere inanmayanlarla ilgili bazı açıklamalar vardır. Devamında verilen bilgilere göre, Yahyâ ve Humeyd haclarını bitirince Medine'ye gelmişler, orada İbn Ömer ile karşılaşmışlar ve ona Irak taraflarında yaşayan bir takım insanları şikâyet etmişlerdir. Bu insanlar, amellerin yeni ortaya çıktığını, dileyenin hayır ve dileyenin de şer işlediğini iddia etmektedirler. İbn Ömer, onlara bu türlü kişilerle karşılaştıklarında kendisinin onlardan uzak, onların da kendisinden uzak olduklarını söylemelerini istemiş; Allah'a yemin ederek, onların kadere inanmadıkça Uhud kadar amel de işleseler kendilerinden kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Bunun akabinde de Hz. Ömer'den naklen olayı anlatmaya başlamıştır. (Ancak bu rivâyetten önce, Hz. Âdem ile Musa (a.s.) arasında geçen bir münâzara nakledilmiştir.) Buradaki anlatıma göre, *Cibrîl Hadîsi*'nin gerçekleştiği zaman dilimi de belirtilmektedir ki olay Hz. Peygamber'in âhir ömründe meydana gelmiştir. Bir adam Rasûlallah'a gelmiş, yaklaşmak için izin almış, ellerini dizlerine koymuş ve sırasıyla *İslâm*, *ihsân*, *iman*, *kıyâmetin zamanı* ve *alâmetleri* hakkında sorular sormuştur. Verilen cevaplar şöyledir: **İslâm:** Namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak ve Beyt'i hacctektir. (*Şehâdeteyn cümleleri* söylenmemiştir. Ayrıca burada sayılan şeyleri yerine getirenlerin *İslâm*'a ermiş oldukları ifade edilmiş, o kişi bunu tasdik etmiş, orada bulunanlar onun hem soru sorup hem de tasdik etmesine şaşırmışlardır.) **İhsân:** Allah'ı görüyormuş gibi O'na ibâdet etmektir. Sen O'nu görmeden de O seni görmektedir. (Bunları yerine getirenlerin *ihsâna* ulaştıkları söylenmiş, o kişi yine bunu tasdik etmiş, orada bulunanlar onun hem soru sorup hem de tasdik etmesine şaşırmışlardır.) **İman:** Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, peygamberlere, Kitâb'a, cennete-cehenneme, öldükten sonra dirilmeye ve bütünüyle kadere inanmaktır. (Bunları yapanların *iman etmiş* olacakları ifade edilmiş, o kişi bunu tasdik etmiş, orada bulunanlar onun hem soru sorup hem de tasdik etmesine şaşırmışlardır.) **Kıyâmetin zamanı:** Bu konuda soru sorulan, sorandan daha bilgili değildir. **Kıyâmetin alâmetleri:** Cârîyenin efendisini doğurması; yalınayak, çıplak, fakir, sağır ve dilsiz kimselerin melikler olarak bina yapmakta birbirleriyle yarış ettiklerinin görülmesidir. Bundan sonra adam dönüp gitmiş, bir müddet sonra Hz. Peygamber Hz. Ömer'e onun kim olduğunu sormuş ve yine kendisi onun dinlerini öğretmek üzere gelen Cibrîl olduğunu haber vermiştir.

a.mlf. a.g.e., 145-146 (no: 12): İsnâdın son kısmı: Muhammed b. Ebî Ya'kûb- (Mu'temir) İbn Süleyman- babası- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklindedir. Bu tarikin metin kısmı da buradakinden biraz farklıdır. (Yine öncelikle Hz. Âdem ile Musa arasında geçen diyalog verilmiş; daha sonra Hz. Ömer'den naklen olay anlatılmaya başlanmıştır.) Yine bu rivâyette malum olayın Hz. Peygamber'in ömrünün sonlarında meydana geldiği açıkça ifade edilmiştir. Yahyâ ve Humeyd'in İbn Ömer'e kadere inanmayan bazı insanları şikâyet etmeleri bilgisi dışında İbn Mende'nin verdiği bu metin, bir öncekine oldukça benzemektedir.

a.mlf. a.g.e., 146-147 (no: 13): Yine isnâdın son bölümü: Yunus b. Muhammed- el-Mu'temir- babası- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer biçimindedir. Metin bölümü, üzerinde bulunduğumuz İbn Hibbân'ın metni ile oldukça uyumlu olup aralarında kayda değer bir fark mevcut değildir. Müellif İbn Mende bu rivâyetin sonunda bir değerlendirme yaparak Yunus b. Muhammed'in bu şekilde birbirinden ayrı iki lafızla (no: 11 ve 13) rivâyet ettiğini, bunların her birinde diğesinde bulunmayan ziyâdeler olduğunu söylemiştir.

a.mlf. a.g.e., 147-149 (no: 14): İsnâdı buradaki gibidir. Metni de buradaki İbn Hibbân rivâyetine büyük oranda benzemektedir. Sadece *ihsân*'ın tarifinde (أن تعمل) yerine (أن تعبد) şeklinde gelmiştir. Bunun dışında önemli bir fark yoktur.

Lâlekâî (v. 418), Şerhu usûli i'tikâd, IV, 585-588 (no: 1037): İsnâdın son kısmı: Yunus b. Muhammed- el-Fâ' b. Süleyman- babası- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd- İbn Ömer- Ömer isim zinciriyle nakledilmiştir. Metin kısmı buradakinden biraz daha farklı olup az yukarıda değindiğimiz İbn Mende'nin kaydettiği rivâyetin (*İmân*, I, 143-144, no: 11) aynısıdır. Orada söylediğimiz hususlar burası için de geçerlidir.

Beyhakî (v. 458), Sünen, IV, 349 (no: 8537): Yine isnâddaki son bölüm: Yunus b. Muhammed- el-Fâ' b. Süleyman- babası- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklindedir. Metni muhtasar olup müellif bu rivâyeti, umrenin vâcip olduğunu savunanların delillerinden biri olarak sunmuştur. Metin kısmı İbn Hibbân'ın verdiği metin ile bir hayli benzeşmektedir. Beyhakî metnin sadece konuyla ilgili kısmını vermiştir. Bu nedenle *İslâm*'ın tarifinden sonra metin bitmiştir. Beyhakî bu rivâyetin Müslim tarafından Haccâc b. eş-Şâir'den naklen rivâyet edildiğini fakat metnin verilmediğini söylemiştir. (Müslim'den gelen bu rivâyete yukarıda değinmiştik.)

a.mlf., *Şuabu'l-îmân*, III, 428 (no: 3973): İsnâdı az önceki gibidir. Burada: (الفاء بن سليمان عن امية) şeklinde el-Fâ' b. Süleyman'ın Ümeyye'den rivâyet ettiği kaydedilmişse de buradaki Ümeyye (امية) kelimesinin, (ابيه) kelimesinin yanlış okunması sonucu ortaya çıkmış olması yüksek bir ihtimaldir. Bu rivâyetin metni muhtasar olup sadece *İslâm* ile ilgili soru ve cevabının verilmesiyle yetinilmiştir. Verilen bu kısım İbn Hibbân'ın metni ile örtüşmektedir. Rivâyetin sonunda bu hadisi Müslim'in *Sahîh*'te Yunus b. Muhammed'den tahrir ettiği söylenmiştir.

a.mlf., *es-Sünenu's-suğrâ*, I, 23-24 (no: 9): Bunun isnâdı Beyhakî'nin verdiği önceki isnâdlar gibidir. Metni de İbn Hibbân'ın verdiği metinle büyük oranda benzerdir.

a.mlf., *İ'tikâd*, s. 85: İsnâd kısmı öncekilere benzemektedir. Ancak burada Yahyâ ile Hz. Ömer arasında İbn Ömer'in zikredilmemesi dikkat çekicidir. Muhtemelen İbn Ömer'in ismi hata sonucu düşmüştür. Metin kısmında ise sadece *ihsân* ile ilgili kısma yer verilmiş ve bu kısmın, Allah'ın görülebileceği hakkında delil olduğu belirtilmiştir.

a.mlf., *a.g.e.* s. 206-208: İsnâdı yine aynıdır. Metni de bazı küçük farkların dışında İbn Hibbân'ın metniyle uyum halindedir. Rivâyetin peşinden müellif, *iman*, *İslâm*, *ihsân* ve *kıyâmetin alâmetleri* hakkında bazı yorumlar getirmektedir.

a.mlf., *el-Medhal ile's-Süneni'l-kubrâ*, s. 234-235 (no: 315): İsnâdı Beyhakî'nin önceki verdikleriyle aynıdır. Metni de İbn Hibbân'ın verdiği metinle benzeşmekte olup önemsiz bazı farklar vardır. Mesela "el-ureyb" ifadesi "el-ğarîb" şeklinde verilmiştir. Bunun dışında kayda değer bir fark yoktur.

Süleyman et-Teymî rivâyetine atıfta bulunan başka müellifler de olmuştur.²³

²³ Mesela bkz. İbn Ebî Ya'lâ (v. 521), *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 302-303, no: 423 (Bazı küçük anlatım farkları dışında (mesela "el-ureyb" ifadesi "el-ğarîb" şeklinde verilmiştir) buradaki metne oldukça benzemektedir. Bunun dışında kayda değer bir fark yoktur. Sonunda sahih bir hadis olduğu söylenmiştir.); İbnü'l-Cevzî (v. 597), *et-Tahkîk fî ehâdisi'l-hilâf*, II, 122-123, no: 1224 (İsnâdı Yunus b. Muhammed'den nakledilen isnâdlarla benzerdir. Müellif bu rivâyeti umrenin vâcip olduğuna dair konuyu ele alırken vermiş ve sıraladığı beş hadis içerisinde bunu birinci olarak sunmuştur. Bu nedenle rivâyetin sadece ilgili kısmını vermekle yetinmiştir. Verdiği kısım buradaki metne benzemektedir. İbnü'l-Cevzî verdiği kısmın sonunda kısa bir değerlendirme yapmış; bu hadisin *Sihah*'ta mezkur olduğu, bununla birlikte orada "umre yapmak" şeklinde bir ziyâde bulunmadığı yönünde bir itiraz yöneltildiği takdirde buna ne şekilde cevap verileceğini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, Ebû Bekr el-Cevzakî *el-Muharrec ale's-Sahîhayn* adlı eserinde bu ziyâdeyi zikretmiş; Dârakutnî de bunu rivâyet etmiş ve bu hadisin sıhhatine hükmetmiş, isnâdının sahih olup Müslim'in bu isnâd ile bu rivâyeti tahrir ettiğini söylemiştir.)

b. Atâ el-Horasânî Rivâyeti

Bu rivâyet: Dâvûd b. Ebî Hind- **Atâ el-Horasânî**- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer-Ömer isnâdıyla gelmekte olup Ukaylî (v. 322) tarafından kaydedilmiştir.²⁴ Buradaki isnâda göre Atâ el-Horasânî bu rivâyeti Yahyâ b. Ya'mer'den nakletmiş görünmektedir. Ancak Atâ'nın hadis aldığı kişiler arasında Abdullah b. Büreyde'nin de bulunmuş olması,²⁵ belki de isnâdda bulunan İbn Büreyde'nin düşmüş olabileceği hakkında bir ipucu olabilir. Ancak onun aynı zamanda Yahyâ b. Ya'mer'den rivâyette bulunduğu da zikredilmiştir.²⁶ Bu nedenle bu konuda kesin bir şey söylemeye imkân yok gibidir. Söz konusu kısa rivâyet şöyle kaydedilmektedir:

ورواه داود بن أبي هند عن عطاء الخراساني عن يحيى بن يعمر عن بن عمر عن عمر قال جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال ما الإسلام فذكره كما قال الثوري ولم يقل عن عمر

İsnâdın Tahlili

Dâvûd b. Ebî Hind (Horasanlı/Basralı, 50-139/140): Güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

Atâ el-Horasânî (Belhli, Horasanlı, 50/60-135): Atâ el-Horasânî'nin genel itibariyle sika birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Bu isnâdın râvîleri hakkında olumsuz bir durum gözükmemektedir.

Değerlendirme

Atâ el-Horasânî rivâyetinin isnâdında dikkat çekici bir problem yoktur. Metin kısmına ise muhtasar olarak değinilmiştir. Bir adamın gelerek Hz. Peygamber'e *İslâm*'ın ne olduğunu sormuş olduğundan söz edildikten sonra, devamının biraz yukarıdaki Sevrî rivâyetine benzediği belirtilmiş; ancak Sevrî'nin Hz. Ömer'den değil İbn Ömer'den naklettiği kaydı düşülmüştür. Burada *İslâm* ile ilgili şeyler sıralanırken, *şehâdet cümleleri* yoktur. Buna karşılık "*cünüplükten temizlenmek*" ilavesi mevcuttur. Bu iki husus dışında Atâ rivâyetiyle ilgili söylenebilecek dikkat çekici bir durum söz konusu değildir.

²⁴ Ukaylî, *Duafâ*, III, 9. Ebû Nuaym (v. 430) Atâ el-Horasânî'den gelen bu rivâyetin isnâdını İbn Ömer'de bitirmiştir (*Hilyetu'l-evliyâ*, V, 207-208). İbn Ömer'den gelen rivâyetler hakkında bilgi verilirken bu rivâyete de değinilecektir.

²⁵ Mizzî, *TK*, XX, 106.

²⁶ Mizzî, *age.*, XX, 108.

c. er-Rukeyn b. er-Rabî' Rivâyeti:

İbn Ebî Âsım (v. 287) tarafından atıfta bulunulan bu rivâyet, el-Hasen b. Ali-Yezid b. Hârûn- Şerîk b. Abdillâh- er-Rukeyn b. er-Rabî'- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla gelmiştir.²⁷ Müellif tarafından söz konusu rivâyetin metni verilmemiş, ancak bir önceki rivâyetin benzeri olduğu ifade edilmiştir. İsnâdda yer alan râvîler şöyledir:

İsnâdın Tahlili

el-Hasen b. Ali el-Hulvânî (Mekke'ye yerleşmiş, v. 240/242): Hasen b. Ali'nin güvenilir birisi olduğu ağırlık kazanmaktadır.

Yezid b. Hârûn (Vâsıtı, v. 206): İhticâca elverişli güvenilir bir kişidir.

Şerîk b. Abdillâh el-Kâdî (Kûfeli, 95-177): Şerik b. Abdillâh el-Kâdî'nin, verâ sahibi bir ilim adamı olmasına karşılık, zaman zaman da hatadan kurtulamadığı ve kötü hâfızasının kurbanı olduğu söylenebilir. İbn Hibbân'ın beyanına göre Yezid b. Hârûn ondan Vâsıt'ta hadis alan ve bu nedenle hadisinde hata olmayan kişilerdendir. Bu beyan konumuz açısından önem arz etmektedir.

er-Rukeyn b. er-Rabî' (Kûfeli, v. 131): Elde mevcut kısıtlı bilgiler kadarıyla er-Rukeyn'in sika bir râvî olduğu söylenebilir.

Göründüğü kadarıyla Şerik b. Abdillâh hariç bu rivâyetin isnâdıyla ilgili dikkat çekici bir illet söz konusu değildir. Şerik'ten Vâsıt'ta hadis alan **Yezid b. Hârûn** gibi mütekaddimûn kimselerin hadislerinde hata olmadığının söylenmesi de bu rivâyetin isnâdındaki olumsuzluğu azaltmaktadır.

Değerlendirme

Müellife göre bu hadîs sahihtir ve Şerik hariç ricâli de sikadır. Şerik b. Abdillâh el-Kâdî ile Müslim ihticâc etmemiş; rivâyetlerini sadece mutâbaât için kullanmıştır. Ayrıca Şerik'in hâfızası da zayıftır.

İbn Ebî Âsım bu rivâyetin metnini uzunca kaydetmek yerine sadece onun bir önceki Matar el-Verrâk rivâyetinin (no: 120) benzeri olduğunu söylemekle yetinmektedir. Zikri geçen Matar rivâyetini müellif "*Kadere Rıza*" bab başlığı altında vermiştir. İbn Ebî Âsım'ın ifadelerine göre Matar rivâyeti sahihtir; ricâli sika ve Müslim'in ricâlidir. Fakat Müslim, Matar el-Verrâk ile ihticâc etmemiş, onun rivâyetlerini mütâbiâtta değerlendirmiştir; Matar'da zafiyet vardır.

²⁷ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 56 (no: 121).

Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294), bu rivâyeti uzun bir şekilde el-Hüseyn b. İsa el-Bistâmî ve Muhammed b. Yahyâ- Yezid b. Hârûn- Şerik- er-Rukeyn b. er-Rabî- Yahyâ b. Ya'mer / Atâ b. es-Sâib- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer şeklindeki bir isnâd ile, İbn Ömer'den naklen vermektedir.²⁸ Mervezî tarafından verilen metin İbn Ebî Âsım'ın işaret ettiği Matar rivâyetine göre daha uzundur. Matar rivâyetindeki *iman* ile ilgili kısımla, Mervezî'nin aynı kısımla ilgili olarak kaydettiği hususlar genelde birbirine benzemektedir. Fakat Mervezî'nin: "...âhiret gününe, öldükten sonra dirilişe, hesaba, hayrı ve şerri, tatlısı ve acısıyla kadere inanmak..." şeklinde verdiği bölüm, Matar rivâyetinde: "...ölüme, dirilişe, cennete-cehenneme ve tamamıyla kadere inanmak..." şeklinde yer almıştır. Bu rivâyetlerdeki "öldükten sonra diriliş, hesap, cennet-cehennem" gibi hususlar esasında "âhiret gününe iman" maddesi içerisine dahil olabilecek konulardır. Bu kısımlarda râvilerin etkisinin (mana ile rivâyetlerinin) ön plana çıktığını düşünmek yanlış olmasa gerektir. Bu tarikteki diğer kısımlarla (*İslâm, ihsân, kıyâmetin zamanı* gibi) ilgili yorum yapma imkânımız ise yoktur.

d. Vebere b. Abdîrrahman Rivâyeti

Vebere b. Abdîrrahman rivâyetini eserinde kaydeden müellif Taberânî (v. 360)'dir.²⁹ Bu rivâyetin isnâdı şu şekildedir: Muhammed b. Kâmil- Abdullah b. Ömer b. Ebân- Ubeyde- Mucâlid- Vebere b. Abdîrrahman- İbn Ömer- Ömer.

حدثنا محمد بن كامل قال حدثنا عبدالله بن عمر بن ابيان قال حدثنا عبيدة بن الاسود الهمداني قال حدثنا مجالد بن سعيد عن وبرة بن عبدالرحمن المسلي عن عبدالله بن عمر عن ابيه عمر بن الخطاب قال بينا انا ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا اتاه رجل حسن الهيئة طيب قال يا نبي الله ادنو منك فقال ادن فدنا فكد يمسسه ثم قال يا رسول الله اخبرني ما الاسلام قال تشهد ان لا اله الا الله وان محمدا رسول الله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان قال فاذا فعلت هذا فانا مسلم قال نعم قال الرجل صدقت قال يا نبي الله اخبرني ما الإيمان قال ان تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله والبعث وتؤمن بالقدر كله خيره وشره قال فاذا فعلت ذلك فانا مؤمن قال نعم قال الرجل صدقت قال فما الإحسان قال تخشى الله كأنك تراه فان لم تكن تراه فانه يراك وتحب للناس ما تحبه لنفسك قال فاذا فعلت ذلك فانا محسن قال نعم قال الرجل صدقت قال الرجل فمتى الساعة قال ما المسئول باعلم بها من ان لها اشراطا وعلامات قال ما هي قال اذا رأيت الحفاة العراة العالة ملوك الناس ورأيت رعاة الضأن يتناولون في البناء وولدت الأمة ربتها قال الرجل صدقت ثم انطلق قال رسول الله صلى الله عليه وسلم على الرجل قال عمر فطلبناه فلم نقدر عليه فقال النبي صلى الله عليه وسلم الله اكبر جبريل أراد ان يعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

Muhammed b. Kâmil (Bağdatlı, v. 293): Sika olduğunu söyleyebiliriz.

²⁸ Mervezî, *Ta'zîm*, I, 378-379 (no: 370). Daha önce de değindiğimiz gibi Mervezî'ye göre, Hz. Ömer olmaksızın İbn Ömer'den nakledilen rivâyetler, râvilerin yol açtığı bir hata sonucu bu şekilde nakledilmiştir.

²⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 237-238 (no: 5191).

Abdullah b. Ömer b. Ebân (Kûfeli, v. 239): Genel itibariyle sika birisidir.

Ubeyde b. el-Esved (Kûfeli, v. ?): Elde ettiğimiz bilgiler kadarıyla Ubeyde b. el-Esved sika birisidir.

Mucâlid b. Saîd (Kûfeli, v. 143/144): Mucâlid b. Saîd ihticâc edilemeyecek derecede zayıf birisidir.

Vebere b. Abdirrahman (Kûfeli, v. 116): Tâbiünden olup hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Taberânî (v. 360) tarafından kaydedilen bu rivâyet, Mucâlid b. Saîd hariç isnâdında bulunan râvîler itibariyle sağlam gözükmektedir. Mucâlid ise ihticâc edilemeyecek derecede zayıf birisi olduğu için mezkur rivâyetin sıhhatine zarar vermekte ve bu isnâdı zayıf duruma düşürmektedir.

Değerlendirme

İsnâdı, Mucâlid b. Saîd nedeniyle zayıf olan bu rivâyetin metin kısmında diğer rivâyetlerle karşılaştırıldığında pek çok ortak bilginin yanı sıra bazı farklar dikkati çekmektedir. Nitekim *İslâm* ile ilgili kısımda "*haccetmek*" yer almamaktadır. Yine *ihsân*'ın tarifi sadedinde: "*Kendin için sevdiğin şeyi, insanlar için de sevmektir*" şeklinde bir ziyâde yer almaktadır ki daha önceki ve sonraki hiçbir rivâyette bu bilgiye rastlamadık. Yine en son kısımda Hz. Peygamber'in, o kişinin Cibrîl olduğunu haber vermeden önce "*tekbir getirdiği*" ifade olunmuştur. Bu farklı bilgilerin, hâfızasının zayıflığı konusunda dikkat çekilen Mucâlid b. Saîd'den kaynaklanması muhtemel olup kabulü zor görünmektedir.

II. Abdullah b. Ömer'den Gelen Rivâyetler

Hz. Ömer'in ismi zikredilmeksizin doğrudan İbn Ömer'den rivâyet edilen metinlerde ön plana çıkan bir isim yoktur. Bu nedenle bu rivâyetler, isnâdda yer alan kişilerden en uygun kimin ismi ise ona göre sıralanarak incelenecektir. Bu isim çoğunlukla, rivâyeti İbn Ömer'den nakleden Yahyâ b. Ya'mer'den alan kimselerin isimleridir. Yahyâ'nın bulunmadığı isnâdlarda ise İbn Ömer'den nakleden kişilerin isimleri dikkate alınacaktır.

İbn Ömer'den gelen rivâyetler Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (v. 294) *Ta'zîmu kadri's-salât* isimli eserinde çokça bulunmaktadır. Bu nedenle bunlara öncelik verilecektir. Daha önce de bir vesileyle belirttiğimiz gibi Mervezî, İbn Ömer'den naklen verdiği bazı rivâyetleri (طرق حديث ابن عمر) "*İbn Ömer hadisinin*

tarikleri" başlığı altında sıralamıştır.³⁰ Onun yaptığı değerlendirmelere göre râvîler İbn Ömer ile Rasûlullah arasında bulunan Ömer'in ismini düşürmüşler, hadisin metninde ziyâde ve noksanlarda bulunmuşlar ve bazı elfâzını değiştirmişlerdir. Bu nedenle Mervezî'ye göre bu tür rivâyetlerin Hz. Ömer olmaksızın sadece İbn Ömer'den nakledilmesi, râvîlerin yol açtığı bir hata sonucu olmaktadır. Nitekim aşağıda daha net görüleceği üzere, genel itibariyle İbn Ömer'den gelen tariklerin, İbn Ömer-Ömer tariklerine göre daha kusurlu olduğunu söylememiz mümkündür.

1. er-Rukeyn b. er-Rabî / Atâ b. es-Sâib Rivâyeti

Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294) tarafından verilen bu rivâyet³¹ el-Huseyn b. İsa el-Bistâmî ve Muhammed b. Yahyâ- Yezid b. Hârun- Şerik- er-Rukeyn b. er-Rabî- Yahyâ b. Ya'mer / Atâ b. es-Sâib- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdı ile gelmekte olup şöyledir:

حدثنا الحسين بن عيسى البسطامي ومحمد بن يحيى قالوا ثنا يزيد بن هارون أنا شريك عن الركين بن الربيع عن يحيى بن يعمر وعن عطاء بن السائب عن ابن بريدة عن يحيى بن يعمر قال حججنا أو اعتمرنا ثم قدمنا المدينة فأتينا ابن عمر فسألناه فقلنا يا أبا عبد الرحمن إنا نغزو هذه الأرض فنلقى أقواما يقولون لا قدر فأعرض ثم قال إذا لقيت أولئك فأعلمهم أن ابن عمر بريء منهم وأنهم منه براء ثم قال بينما نحن ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم إذ أقبل رجل حسن الوجه وحسن الشارة طيب الريح فتعجبنا لحسن وجهه وشارته وطيب على رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قام فقال أدنو يا رسول الله قال نعم فدنا ثم قام فتعجبنا لتوقيره رسول الله ثم قال أدنو يا رسول الله قال نعم فدنا حتى وضع فخذه على فخذي رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قال يا رسول الله ما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والبعث بعد الموت والحساب والقدر خيره وشره طوه ومره قال صدقت فتعجبنا لقوله رسول الله صلى الله عليه وسلم صدقت ثم قال ما الإسلام قال أن تشهد أن لا إله إلا الله وأني رسول الله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت وتغتسل من الجنابة قال صدقت قال فتعجبنا من تصديقه رسول الله ثم قال يا رسول الله فما الإحسان قال تخشى الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال صدقت فتعجبنا من تصديقه رسول الله ثم قال يا رسول الله فمتى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم بها من السائل قال صدقت فتعجبنا لتصديقه رسول الله ثم انكفى راجعا فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي بالرجل فطلبناه فلم نجده فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا جبريل جاء يعلمكم أمر دينكم وما أتاني قط في صورة إلا عرفته إلا في صورته هذه

İsnâdın Tahlili

İsnâdda bulunan kişilerin çoğuna daha önce değinilmişti. Bilgi verilmeyen iki râvî, el-Huseyn b. İsa el-Bistâmî ve Muhammed b. Yahyâ'dır:

el-Huseyn b. İsa (Horasanlı, v. 247): el-Huseyn b. İsa'nın güvenilir bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

³⁰ Mervezî, *age.*, I, 376 vd.

³¹ [İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 170-171 (no: 30429); III, 331 (no: 14696); a.mlf., *Kitâbu'l-îmân*, s. 44-45 (no: 119).] Mervezî, *age.*, I, 378-379. Yukarıda Hz. Ömer ve İbn Ömer'den birlikte gelen rivâyetler ele alınırken bu rivâyete de değinilmişti. Bkz. er-Rukeyn b. er-Rabî rivâyeti, İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 56 (no: 121).

Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (Nisâburlu, v. 258): Mervezî'nin şeyhi durumundaki Muhammed b. Yahyâ'nın kim olduğu tam olarak açık değildir. Bu konuda kesin bir şey söylemek zor olsa da, onun ez-Zühîlî olması daha muhtemeldir.³² ez-Zühîlî'nin güvenilir bir hadisçi olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Bu rivâyetin isnâdı hakkında bir illet dikkatimizi çekmemektedir.

Değerlendirme

İsnâd tahville nakledilmiş yani birden fazla tarik bir arada verilmiştir. Bunlardan Atâ b. es-Sâib'den gelen tarik daha önce şu kaynaklarda da yer almıştır:

İbn Ebî Şeybe, Musannef, VI, 170-171 (no: 30429): İbn Fudayl- Atâ b. es-Sâib- Muhârib b. Disâr- İbn Büreyde- İbn Ya'mer isnâdıyla gelmekte olup metin kısmındaki anlatım buradakinden biraz farklıdır. Ayrıca *ihsân* ve *kıyâmete* dair soru gibi bazı eksik bilgiler de vardır.

a.mlf., a.g.e., III, 331 (no: 14696): İsnâdı bir öncekiyle aynıdır. Metni ise muhtasar olup, *iman*, *ihsân* ve *kıyâmete* dair kısımlar yoktur. Yine bazı anlatım farkları mevcuttur.

a.mlf., Kitâbu'l-îmân, s. 44-45 (no: 119): İsnâdı ve metni müellifin az önce işaret edilen (no: 30429) rivâyetiyle aynıdır.

Mervezî tarafından kaydedilen bu rivâyetin diğer bir çok rivâyetle örtüştüğünü söylememiz mümkündür. Bununla birlikte burada "*âhiret gününe*" imandan söz edildikten sonra ayrıca "*öldükten sonra dirilişe*" şeklinde belirtilmesi; "*cünüplükten temizlenme*" ve sık sık orada bulunanların hayretlerinden bahsedilmesi; ayrıca en son bölümde Hz. Peygamber'in ağzından "*bu gelişi hariç onu her ne şekilde gelirse tanıdığının*" ifade edilmesi gibi hususların yer alması dikkat çekmektedir.

³² Mizzî, Yezid b. Hârun'dan rivâyette bulunanlar arasında Muhammed b. Yahyâ isminde iki kişiyi kaydetmektedir: Biri Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî, diğeri ise Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî'dir. (TK., XXXII, 266.) Ancak her ikisinin biyografilerinde Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin ismi geçmemektedir. (Adenî için bkz. *age.*, XXVI, 640-641; ez-Zühîlî için bkz. *age.* XXVI, 621-622.) Mervezî'nin eserinde birçok yerde Muhammed b. Yahyâ ismi müellifin şeyhi olarak geçmektedir. Muhammed b. Yahyâ'dan hadis rivâyet edenler arasında yine pek çok yerde Muhammed b. Yusuf ismi görülmektedir. İşte bu kişinin isminin ez-Zühîlî'den hadis rivâyet edenler arasında yer alması bu konudaki kanaatimizi güçlendirmektedir.

Rivâyetin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

İbn Ebî Âsım (v. 287), *Sünne*, I, 56 (no: 122): İbn Mansur et-Tûsî- Ebû'l-Cevâb- Ammar b. Zureyk- Atâ b. es-Sâib- Muhârib b. Disâr- Ebû Büreyde ve Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelmektedir. Metni yoktur; ancak onun önceki Matar el-Verrâk rivâyetinin metniyle benzer olduğu söylenmektedir. Ayrıca Muhârib'in İbn Büreyde'den değil, **Ebû Büreyde**'den rivâyeti şeklindedir. Burada bir karıştırma söz konusu olabilir. Müellif, isnâdda bulunan Atâ b. es-Sâib hâric bu rivâyetin ricâlinin sikât olduğunu; onun ise, karıştırdığını ancak hadislerinin mutâbaat için yazıldığını ifade etmektedir.

Nesâî (v. 303), *es-Sünenü'l-kubrâ*, III, 446 (no: 5883): İsnâdı: Ebû Dâvud-Yezid b. Harun- Şerik- er-Rukeyn b. er-Rabî- Yahyâ b. Ya'mer / Atâ b. es-Sâib- İbn Büreyde- (+Yahyâ b. Ya'mer)- İbn Ömer şeklindedir. Görüldüğü gibi isnâd kısmı buradaki isnâd ile aynıdır. Metni de bazı küçük farklar hariç buradakiyle neredeyse aynıdır.

Lâlekâî (v. 418), *Şerhu usûli i'tikâd*, IV, 588-590 (no: 1038): Cafer b. Abdillâh b. Yakub- Muhammed b. Harun er-Rûyânî- Ebû Said ve Osman- Muhammed b. Fudayl- Atâ b. es-Sâib- Muhârib b. Disâr- İbn Büreyde- İbn Ömer şeklinde bir isnâdla gelmiştir. Burada İbn Büreyde ile İbn Ömer arasında bulunması gereken Yahyâ b. Ya'mer'in düşmüş olduğu dikkat çekmektedir. Bu da isnâdın munkatı olduğu anlamına gelmektedir. Metin kısmında da buradakine göre bazı anlatım farkları mevcuttur. Bu anlatım, daha çok İbn Ebî Şeybe'nin metnindekiyle benzeşmektedir.

2. Süleyman b. Büreyde Rivâyeti

Mervezî'nin (v. 294) eserinde yer alan diğer bir rivâyet: Nasr b. Ali el-Cehdamî- Ebû Ahmed ez-Zübeyrî- Süfyân- Alkame b. Mersed- Süleymân b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelmektedir.³³ Söz konusu rivâyet şu şekildedir:

حدثنا نصر بن علي الجهضمي ثنا أبو أحمد الزبيري ثنا سفيان عن علقمة بن مرثد عن سليمان بن بريدة عن يحيى بن يعمر قال سألت ابن عمر أو سأله رجل فقلت إنا نسير في هذه الأرض فتلقانا أقوام يقولون لا قدر فقال

³³ [Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 45-46; Ahmed, *Müsned*, I, 53 (no: 375).] Mervezî, *Ta'zîm*, I, 376-377 (no: 368). Ayrıca bir sonraki 369 nolu rivâyet de İshâk- Ebû Nuaym- Süfyân- Alkame b. Mersed- Süleymân b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer şeklinde benzer bir isnâdla gelmiştir. Müellif bu rivâyetin öncekiyle aynı manada olduğunu söylemiş, metnini vermemiştir (I, 377).

ابن عمر إذا لقيت أولئك فأخبرهم أن عبد الله بن عمر منهم برىء وهم منه براء قالها ثلاث مرات ثم أنشأ يحدثنا قال بينما نحن عند رسول الله صلى الله عليه وسلم إذ جاءه رجل فقال يا رسول الله أدنو قال ادن فدنا رتوة حتى كادت ركبته تمس ركبة رسول الله صلى الله عليه وسلم قال يا رسول الله ما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه وبرسوله وباليوم الآخر وتؤمن بالقدر قال أراه قال خيره وشره قال صدقت قال فما الإسلام قال إقام الصلاة وإيتاء الزكاة وحج البيت وصوم شهر رمضان والاعتسال من الجناية كل ذلك يقول له صدقت ونحن نقول ما رأينا رجلاً أشد توقيراً لرسول الله صلى الله عليه وسلم من هذا كأنه يعلم رسول الله فلما استبعد قال التمسوا الرجل فالتمسوه فلم يوجد قال رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا جبريل جاءكم يعلمكم دينكم لم يأت في صورة إلا عرفته غير هذه الصورة

İsnâdın Tahlili

Nasr b. Ali el-Cehdamî (Basralı, v. 250): Güvenilir olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Kûfeli, v. 203): Ebû Ahmed'in genel olarak güvenilir bir kişi olduğunu söyleyebiliriz. Onun Süfyân hadisleri konusunda çok hata eden birisi olduğu yönündeki beyan, üzerinde bulunduğumuz rivâyet de Süfyân'dan nakledildiği için dikkate alınmak durumundadır.

Süfyân es-Sevrî (Kûfeli, v. 161): Çok meşhur bir hadis âlimidir.

Alkame b. Mersed (Kûfe'li, v. 120 civârı): Alkame güvenilir bir râvidir.

Süleymân b. Büreyde (Mervli, v. 105): Sikadır.

Bu rivâyetin isnâdı genel itibariyle sahih görünmektedir. Bununla birlikte Ebû Ahmed ez-Zübeyrî'nin Süfyân hadisleri konusunda çok hata eden birisi olduğu yönündeki beyan dikkat çekicidir.

Değerlendirme

Mervezî'nin kitabında bulunan bu rivâyet, müelliften önce bazı eserlerde de yer almaktadır. Bunlar şu şekildedir:

Ebû Hanîfe (v. 150), *el-Fıkhü'l-ebîsat*, s. 45-46: İsnâdı: Alkame b. Mersed-Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer şeklindedir. Açıkça görüldüğü gibi Alkame ile Yahyâ arasında Süleyman b. Büreyde yoktur. Alkame b. Mersed'in Yahyâ b. Ya'mer ile görüşmemiş olmasından dolayı bu isnâd munkatı durumdadır. Metin kısmına gelince; anlam olarak birbirine yakın olsa da genellikle buradakinden farklı bir anlatım mevcuttur. Gelen kişinin vasfedildiği cümleler lafzen buradaki metinle farklılık arz etmektedir. İman ile ilgili kısımda "*Allah'a inanmak*" yerine "*şehâdeteyn cümleleri*" bulunmaktadır; diğer unsurlar ise benzerdir. İslâm ile ilgili bölümde haccetmek, "*gücü yeten için*" ziyâdesiyle yer almıştır. Mervezî'nin kaydettiği rivâyette sadece *iman* ve *İslâm* hususları varken buradaki metinde *ihsân* ve *kıyâmetin zamanı* konuları da bulunmaktadır.

Ahmed (v. 241), *Müsned*, I, 53 (no: 375): İsnâdı buradakiyle aynıdır. Metni ise muhtasar olup İbn Ömer'e kadere inanmayanların şikâyet edilmesi, Hz. Peygamber'in huzuruna bir adamın gelişi ve *iman* hakkında soru soruşundan bahsedilir. Bunun akabinde rivâyetin önceki rivâyetle (no: 374) aynı manada olduğuna değinilir. Söz konusu 374 nolu rivâyet (*Müsned*, I, 52) de bir tek farkla aynı isnâdla gelmektedir. Bu rivâyetin isnâdında müellif İbn Hanbel'in şeyhi durumunda Ebû Ahmed ez-Zübeyrî yerine Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (Kûfeli, v. 219) vardır. Metin kısmı da buradakiyle neredeyse aynıdır. Manayla rivâyetin bir sonucu olarak aynı şeyin biraz farklı lafızlarla ifade edilmesi dışında bir fark yoktur. Şu kadar var ki, Mervezî rivâyetinde bulunmayan *ihsan* ve *kıyâmetin zamanı* hakkındaki kısım Ahmed b. Hanbel'de de mevcuttur.

Mervezî'nin verdiği metinde sadece *iman* ve *İslâm* bölümlerinin bulunması, buna karşılık Ebû Hanîfe ve İmam Ahmed tarafından kaydedilen metinlerde *ihsan* ve *kıyâmetin zamanı* kısımlarının da yer alması, Mervezî tarafından nakledilen metnin muhtasar olduğunu göstermektedir. Verilen kısımlarda "*şehâdeteyn cümlelerinin*" bulunmaması, "*cünüplükten temizlenme*" ve en sonda Hz. Peygamber'in gelen kişiyi tanıyamadığını ifade eden cümlelerin yer alması dışında bu rivâyette dikkat çeken önemli bir nokta yoktur.

Rivâyetin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Ebû Dâvûd (v. 275), *Sünnet* 17 (no: 4697): Rivâyetin isnâdı, Mahmud b. Hâlid- el-Firyâbî- Süfyân- Alkame b. Mersed- Süleyman b. Büreyde- İbn Ya'mer şeklindedir. Metni tam olarak verilmemiş; önce zikredilen Kehmes (no: 4695) ve Osman b. Ğiyâs (no: 4696) rivâyetleri gibi olduğuna işaret edilmiştir. Fakat bunun (no: 4697) ziyâde ve noksanlar içerdiği belirtilmiş, sadece *İslâm*'ın ne olduğuna dair sorunun cevabına değinilmiştir. Burada sayılan hususlar, Mervezî rivâyetindekilerle aynıdır. Ebû Dâvud bu rivâyetin sonunda ise Alkame'nin Mürcîî olduğunu söylemiştir.

Ukaylî (v. 322), *Duafâ*, III, 8-9: Ukaylî, Alkame- Süleyman b. Büreyde tarihiyle gelen iki rivâyet zikretmektedir. Bunlardan **ilkinin** isnâdı şöyledir: Abdulaziz b. Ebî Ravvâd- Alkame b. Mersed- Süleyman b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdirrahman- Abdullah b. Ömer. Bu isnâdla gelen metinde konu olarak; İbn Ömer'e, kadere inanmayan kişilerin şikâyet edilmesi, Hz.

Peygamber'in huzurunda iken bir gencin gelmesi, onun güzel vasıfları, Rasûlullah'a yaklaşması ve *iman* ve *İslâm'ın şerâyii* hakkında sorular sorması ve bunlara verilen cevaplar yer almakta olup hadisin devamının olduğu "*ve zekera'l-hadîs*" ifadesinden anlaşılmaktadır. Orada anlatılan hususlar lafzen olmasa da anlam olarak buradaki metne benzemektedir. Fakat *iman* ile ilgili kısımda "*âhirete iman*" konusu bulunmamaktadır. Müellif burada kullanılan (شرائع الإسلام) ifadesine Ebû Hanîfe ve Cerrâh b. ed-Dahhâk'ın mütâbaat ettiklerini söylüyor ancak bunları Mürciî olmakla ithâm ediyor. (Bkz. III, 9.) Ukaylî'nin verdiği ikinci isnâd ise şu şekildedir: Süfyân es-Sevrî- Alkame b. Mersed- Süleyman b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer. Bu isnâd, Mervezî'nin verdiği isnâd ile aynıdır. Metin kısmında, Hz. Peygamber'in huzurunda bulundukları sırada bir adamın gelmesi, onun fizikî vasıflarından bahsedildiğinin söylenmesi, Rasûlullah'ın yanına gelmek için izin alması ve ona *iman* ve *İslâm* hakkında sorular sorması konuları yer almaktadır. Bu kısımda verilen bilgiler, buradakiyle örtüşmektedir.

Ebû Nuaym (v. 430), *el-Müsnedü'l-müstahrec*, I, 103, no: 84: Ebû Nuaym (el-Fadl b. Dükeyn)- Süfyân- Alkame b. Mersed- Süleyman b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer isnâdıyla nakledilmektedir. Metin kısmında sadece, İbn Ömer'e kadere inanmayan kişilerin şikâyet edilmesiyle ilgili kısım yer almakta olup, hadisin devamının olduğu belirtilmiştir. Müellif rivâyetin sonunda Müslim'in bu rivâyeti zikretmediğini söylemiştir.

a.mlf., *Müsnedu Ebî Hanîfe*, s. 151-153: Ebû Hanîfe- Alkame b. Mersed- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelmekte olup, Alkame ile Yahyâ b. Ya'mer arasında Süleyman b. Büreyde'nin bulunmaması dikkat çekmektedir. Metin kısmı daha geniş olup yine öncelikle İbn Ömer'e benzer ifadelerle kadere inanmayan insanlar şikâyet edilmektedir. Akabinde İbn Ömer bizzat kendi anlatımıyla Hz. Peygamber'in huzurunda karşılaştığı olayı hikâye etmeye başlamaktadır. Burada anlatılanlara göre Rasûlullah'a güzel yüzlü, güzel kokulu, güzel elbiseli ve güzel halli bir genç gelmiş, selam vermiş (Hz. Peygamber ve oradakiler de selâma karşılık vermişler), yaklaşmak için izin almış, nihayet ona dizlerini dayayacak kadar yaklaşmıştır. Bundan sonra gelen kişi sırasıyla *iman*, *İslâm'ın şerâyii*, *ihsân* ve *kıyâmetin zamanı* hakkında sorular sormuş ve buna cevaplar almıştır. Bunlara verilen karşılıklar buradaki gibidir. (Mervezî'nin verdiği rivâyette *ihsân* ve *kıyâmetin zamanı*

konuları yoktur.) Bu sorulardan sonra gelen genç kalkmış gitmiş; Rasûlullah (s.a.) onun getirilmesini istemiş, orada bulunanlar aralarındaki bu kişiyi sanki yer yarılıp da içine girmiş gibi bulamamışlar, hiçbir şey görmediklerini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.) onun, dinlerinin öğretilerini öğretmek üzere gelen Cibrîl olduğunu; her ne surette gelirse gelsin onu tanıdığı halde bu seferki suretinde tanıyamadığını söylemiştir. Müellif Ebû Nuaym bu rivâyetin sonunda, buradaki anlatımın (siyâkın) Züfer'e ait olduğunu, (tahville gelen isnâdda bulunan) diğerlerinin rivâyetinin de buna benzediğini belirtmiştir.

a.mlf., *Hilyetu'l-evliyâ*, VIII, 202: Muhammed b. Ahmed- Bişr b. Musa- Hallâd b. Yahyâ- Abdulaziz b. Ebî Ravvâd- Alkame b. Mersed- Süleyman b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdirrahman- İbn Ömer isnâdıyla gelir. Buradaki metinden daha geniştir. *Müsnedu Ebî Hanîfe*'deki anlatıma biraz benzese de daha değişik bir üslubu vardır. *İman, şerâiu'l-İslâm ve kıyâmetin zamanı* hakkındaki kısımları içermektedir. "*Âhiret gününe iman*" yer almamıştır. Genel itibariyle içeriğin daha önceki rivâyetlerin hiçbirinde görülmeyen farklı bir anlatımla aktarıldığı dikkat çekmektedir. Müellif bu rivâyetin sonunda bunun, Süleyman (İbn?) Büreyde'den sahih, sâbit ve vâhid (vârid? veya haber-i vâhid?) olduğu yorumunu yapmıştır. Ayrıca bu rivâyetin hemen peşinden, sahâbeden Zeyd b. Erkam'dan naklen gelen farklı bir isnâdla Hz. Peygamber'in (s.a.) dilinden: (اعبد الله كأنك تراه فإنك إن لم تكن) şeklinde ayrı bir rivâyet kaydedilmiştir.

Beyhakî (v. 458), *İ'tikâd*, s. 134: Ebû Sinan- Alkame b. Mersed- (Süleyman?) İbn Büreyde ve İbn Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelir. Burada İbn Büreyde ve İbn Ya'mer'in birlikte İbn Ömer'le mescidde karşılaştıklarının belirtilmesi dikkat çekicidir. Doğrusu İbn Büreyde'nin Yahyâ b. Ya'mer'den nakli şeklinde olmalıdır. Rivâyetin metin kısmı tam olarak verilmemiş; bunun bir adamın Hz. Peygamber'e *iman* hakkında soru sorduğu rivâyet olduğu belirtilmiştir. Buna göre *iman* şu hususlardan oluşur: "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, dirilişe, hesaba, cennete-cehenneme ve hayır ve şerriyle kaderin Allah Azze ve Celle'den olduğuna inanmaktır.*" Rivâyet bu şekilde sona ermektedir. Burada sıralanan şeyler Mervezî'nin metnine benzemektedir. Mervezî'de "*âhirete gününe inanmak*" şeklinde belirtilen kısmın daha geniş bir ifadeyle: "*Dirilişe, hesaba,*

cennete-cehenneme inanmak" diye kaydedilmesi dışında önemli bir fark yoktur. Bu da mana ile rivâyetin bir sonucu olmalıdır.

3. Abdullah b. Dînâr Rivâyeti

Mervezî'nin (v. 294) kaydettiği ve İshâk b. İbrâhim- en-Nadr b. Şümeyl- Abdumelik b. Kudâme- Abdullah b. Dînâr- İbn Ömer isnâdıyla gelmekte olan bu rivâyet³⁴ şu şekildedir:

حدثنا إسحاق بن إبراهيم أنا النضر بن شميل ثنا عبد الملك بن قدامة الجمحي ثنا عبد الله بن دينار قال سمعت عبد الله بن عمر يقول بينما رسول الله صلى الله عليه وسلم ونحن معه إذ أقبل رجل فسلم على رسول الله صلى الله عليه وسلم فرد رسول الله ورد المأ فقال يا رسول الله أخبرني ما الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وبالبعث بعد الموت والحساب والميزان والجنة والنار والقدر خيره وشره قال فإذا فعلت هذا فقد أمنت قال نعم قال صدقت قال فعجب أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من قوله لرسول الله صدقت قال فما الإسلام قال أن تقيم وجهك لله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة قال فإذا فعلت ذلك فقد أسلمت قال نعم قال صدقت قال فما الإحسان قال أن تخشى الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال صدقت قال فمضى الساعة قال سبحان الله العظيم ثلاثا ما المسئول عنها بأعلم من السائل استأثر الله بعلم خمس إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث قال ولكن إن شئت أخبرتك بشيء يكون قبلها إذا ولدت الأمة ربتها وتطاول أهل البناء في البنين وتصير الحفاة العراة على رقاب الناس قال ثم ولي الرجل فأتبعه رسول الله طرفه إليه طويلا ثم رد طرفه عليهم فقال هل تدرون من الرجل ذاك جبريل أتاكم ليعلمكم دينكم أو يتعاهد دينكم

İsnâdın Tahlili

İshâk b. İbrâhim (Mervli, v. 238): Meşhur hadisçi İbn Râhûye'dir.

en-Nadr b. Şümeyl (Basralı, v. 123-203/204): Hakkında herhangi bir cerhe rastlanmayan bu râvînin güvenilir olduğu söylenebilir.

Abdumelik b. Kudâme (Medîneli/Mekkeli, v. 160-170 arası): Abdumelik b. Kudâme zayıf birisidir. Onun Abdullah b. Dinar- İbn Ömer tarikiyle gelen münker rivâyetlere sahip olduğunun söylenmesi de konumuz açısından dikkate değerdir.

Abdullah b. Dînâr (Medîneli, v. 127): Abdullah b. Dînâr'ın güvenilir bir râvî olduğunu söyleyebiliriz.

Abdumelik hariç bu rivâyetin isnâdında bulunan râvilerde herhangi bir olumsuz durum bulunmamaktadır.

Değerlendirme

İsnâdında bulunan Abdumelik b. Kudâme nedeniyle zafiyet taşıyan bu rivâyetin metniyle alakalı olarak da dikkat çekici bazı hususlar vardır. Söz gelimi; *iman* ile ilgili sorunun cevabında yer verilen "*âhiret gününe inanmak*" ifadesinden sonraki "*öldükten sonra dirilişe, hesaba, mizana, cennete-cehenneme inanmak*"

³⁴ Mervezî, *age.*, I, 383-384 (no: 375).

hususları ziyâde gibi görünmektedir. Bu sayılan şeyler haddi zatında "*âhirete inanmak*" maddesine dahil edilebilir.

Yine *İslâm*'ın açıklaması sadedinde üç hususun sayılması, "*hac ve orucun*" yer almaması ve bunların *İslâm* için yeterli sayılması dikkat çekicidir. Burada eksik bir nakil söz konusu olmalıdır.

Yine *kıyâmetin zamanı* kısmındaki cevabın üç defa: (سبحان الله العظيم) dedikten sonra verildiğinin söylenmesi, alâmetleri Hz. Peygamber'in söylemeyi teklif etmesi, adam gittikten sonra Rasûlullah'ın onun peşinden uzun süre baktığının söylenmesi vs. gibi hususlar da bu rivâyette dikkat çeken noktalardır. Bu farklı bilgiler isnâdda bulunan zayıf râvî Abdulmelik b. Kudâme'den kaynaklanıyor olabilir. Bu yüzden bunların kabulü hususunda tavakkuf etmek ihtiyata daha uygundur.

Müellifin kaydettiği 375 numaralı bu rivâyetin hemen peşinden gelen rivâyetin (I, 385, no: 376) isnâdında da benzer kişiler vardır. Muhammed b. Yahyâ- İbn Ebî Üveys- Abdulmelik b. Kudâme- Abdullah b. Dînâr- İbn Ömer isnâdıyla gelen bu rivâyetin metni verilmemiş; İbn Ömer'in ifadesiyle Hz. Peygamber'in, ashâbından bir topluluğun yanında bulunduğu sırada bir adamın geldiği söylenmiştir. Bundan sonra ise önceki hadis ile aynı manada olan rivâyetin zikredildiği belirtilmiştir. Değindiğimiz hususlardan dolayı bu rivâyet ile tek başına ihticâc etmemek daha uygundur.

Rivâyetin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî (v. 307), *Müsned*, II, 416-418 (no: 1425): Muhammed b. İshâk- Muhammed b. Ali- en-Nadr b. Şümeyl- Abdulmelik b. Kudâme- Abdullah b. Dînâr- İbn Ömer isim zinciriyle gelmektedir. Metin kısmı anlatım farkları olmakla birlikte buradakiyle oldukça örtüşmektedir. Sadece *iman* ile ilgili kısımda "*peygamberlere iman*" yer almamaktadır.

Ukaylî (v. 322) de, Abdulmelik b. Kudâme- Abdullah b. Dinar kanalıyla İbn Ömer'den değil, Ebû Hureyre'den gelen bir rivâyete değinmektedir (Bkz. *Duafâ*, III, 30, no: 985). Metnin giriş kısmı kısaca verilen mezkur rivâyetteki anlatım buradakine benzemektedir. Fakat son kısımda müellif Ukaylî, Abdullah b. Dînâr'dan bu rivâyete hiçbir hadisin mütâbaat etmediğini ifade etmektedir.

4. Ali b. Zeyd Rivâyeti

Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294) tarafından verilen diğer bir İbn Ömer rivâyeti: Haccâc b. el-Minhâl- Hammâd b. Seleme- Ali b. Zeyd- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isim zinciriyle gelmektedir.³⁵ Bu rivâyet şöyledir:

حدثنا محمد بن يحيى ثنا حجاج بن المنهال ثنا حماد بن سلمة عن علي بن زيد عن يحيى بن يعمر قال قلت لابن عمر إن عندنا رجالا بالعراق يقولون إن شأوا علموا إن شأوا لم يعلموا وإن شأوا دخلوا الجنة وإن شأوا دخلوا النار وإن شأوا قال أخبرهم أني منهم بريء وأنهم مني براء ثم قال إن جبريل أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال يا محمد ما الإسلام قال النبي صلى الله عليه وسلم تعبد الله ولا تشرك به شيئا وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال صدقت قال فما الإحسان قال تخشى الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك فأنا محسن قال نعم قال صدقت قال فما الإيمان قال تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله والبعث من بعد الموت والجنة والنار والقدر كله قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم قال صدقت

İsnâdın Tahlili

Rivâyetin isim zincirini oluşturan Hammâd b. Seleme (Basra'lı, v. 167) ve Ali b. Zeyd (Basra'lı, v. 131) hakkında daha önce bilgi verilmişti. Kısaca tekrar etmek gerekirse, Hammâd b. Seleme'nin güvenilirliği hususunda genel bir kabul söz konusu olduğunu; bununla birlikte, hayatının sonlarına doğru hâfızasının karıştırmaya başlamasının ve Buhârî'nin onunla ihticâc etmemesinin dikkatten uzak tutulmaması gerektiğini söylemiştik. Ali b. Zeyd -her ne kadar hadîsinin yazılabileceği söylenmiş de olsa- ihticâc edilemeyecek derecede zayıftır.

Haccâc b. el-Minhâl (Basralı, v. 217): Genel olarak güvenilir bir kişi olduğunu söyleyebiliriz.

Netice itibarıyla bu isnâd, özellikle Ali b. Zeyd sebebiyle zayıftır.

Değerlendirme

Ele alınan rivâyet Mervezî'den önce benzer bir isnâdla Ahmed b. Hanbel (v. 241) tarafından irad edilmiştir. (Bkz. *Müsned*, II, 107, no: 5856.) Bu rivâyet: Affân- Hammâd b. Seleme- Ali b. Zeyd- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelmektedir. Mervezî'nin isnâdına göre ise Hammâd'dan rivâyeti alan Affân değil, Haccâc b. el-Minhâl'dir. Her iki rivâyetin metni bazı küçük farklar dışında birbirine oldukça benzemektedir. Mervezî'nin metninde: (إن عندنا رجالا بالعراق يقولون إن شأوا علموا إن شأوا لم يعلموا وإن شأوا دخلوا الجنة وإن شأوا دخلوا النار وإن شأوا) şeklinde yer alan kısım Ahmed b. Hanbel'in eserinde: (إن عندنا رجالا يزعمون أن الأمر بأيديهم فإن شأوا عملوا وإن شأوا) şeklindedir ki bu ifade daha uygundur. Açıkça anlaşıldığı üzere buradaki

³⁵ [Ahmed, *Müsned*, II, 107 (no: 5856)] Mervezî, *Ta'zîm*, I, 380 (no: 371).

(عملوا) ifadesinin müstensihlerden veya râvilerden biri tarafından (علموا) olarak yazılması söz konusu olmuştur. Bunun dışında iki rivâyet arasında kayda değer bir fark yoktur.

Buradaki rivâyetin metninde kadere inanmayan insanları tarif için kullanılan ifadeler anlam olarak diğerlerine benzese de lafız olarak farklılık arz etmektedir. Gelen kişinin Cibrîl olduğu da rivâyetin sonunda değil başında ifade edilmiştir. Ayrıca sorulan soruların sırasının *İslâm*, *ihsân* ve *iman* şeklinde oluşu; "ölümden sonra dirilişe iman" ifadesinin içerisine dahil olabilecek "cennete-cehenneme iman" hususunun ayrıca zikredilmesi dikkat çekmektedir. Bütün bu hususlar, rivâyetin mana ile rivâyet edildiğini ve bazı râvi etkilerine maruz kaldığını göstermektedir. İsnâdın (Ali b. Zeyd nedeniyle) zayıf oluşu da bu durumu açıklamaktadır.

5. İshâk b. Süveyd Rivâyeti

Mervezi (v. 294) tarafından verilen diğer bir rivâyet: Muhammed b. Yahyâ-Haccâc (b. el-Minhâl)- Hammâd b. Seleme- İshâk b. Süveyd- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelmektedir.³⁶ Bahse konu olan rivâyet şöyledir:

حدثنا محمد بن يحيى ثنا حجاج ثنا حماد بن سلمة عن إسحاق بن سويد عن يحيى بن يعمر عن ابن عمر قال جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم في صورة نحية الكلبى فقال يا محمد ما الإسلام حتى ذكر هذا الكلام مثله

İsnâdın Tahlili:

İsnâdı oluşturan râviler hakkında önceden bilgi verilmişti. Kısaca hatırlamak gerekirse;

Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî (Nîsâburlu, v. 258): ez-Zühî'nin güvenilir bir hadisçi olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Haccâc b. el-Minhâl (Basralı, v. 217): Güvenilir bir kişidir.

Hammâd b. Seleme (Basralı, v. 167): Genel itibariyle sika bir kişidir.

İshâk b. Süveyd (Basralı, v. 131): Sika olduğu söylenebilir.

Bu rivâyetin isnâdında önemli bir illet görünmemektedir.

Değerlendirme

372 nolu bu kısa rivâyetin metin kısmında kısaca İbn Ömer'in ağzından Cibrîl'in Hz. Peygamber'e Dihyetu'l-Kelbî suretinde geldiği ve ona *İslâm* hakkında

³⁶ [Ahmed, *Müsned*, II, 107 (no: 5857)] Mervezî, *age.*, I, 381 (no: 372).

soru sorduğu belirtilir. Bunun devamının ise önceki rivâyetin (371 nolu Ali b. Zeyd rivâyeti) benzeri olduğu söylenir.

372 nolu rivâyet müelliften önce benzer bir isnâd ve metinle **Ahmed b. Hanbel**'in eserinde yer almıştı. (Bkz. *Müsned*, II, 107, no: 5857.) Bu rivâyet: Affân-Hammâd b. Seleme- İshâk b. Süveyd- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla gelmektedir ve Mervezî rivâyetindeki el-Haccâc b. el-Minhâl yerine burada Affân yer almıştır. Bu rivâyetin de bir önceki (no: 5856) ile benzer olduğu vurgulandıktan sonra genel bir bilgi verilerek: "*Cibrîl (a.s.) Hz. Peygamber'e (s.a.) Dıhye suretinde gelirdi*" denilmiştir. Bu bilgi *Cibrîl Hadîsi* ile ilgili olmayıp genel bir ifade olabilir ve sonradan bu hadisin içine girmiş olması muhtemeldir. Buhârî öncesi dönemde *Müsned*'deki bu rivâyeti ele alırken, Dıhye ile ilgili bu bilginin İbn Hacer ve Aynî gibi bazı Buhârî şârihleri tarafından **vehim** olarak nitelendirildiğini söylemiştik.

6. Atâ el-Horasânî Rivâyeti

Bir diğer rivâyet yine Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294) tarafından kaydedilmiştir.³⁷ Bu rivâyet: İshâk- Abdûla'lâ- Dâvûd b. Ebî Hind- Atâ el-Horasânî- Yahyâ b. Ya'mer tarikiyle gelmektedir. İbn Ya'mer'in rivâyeti aldığı sahâbî olan İbn Ömer'in isminin verilmemesi dikkat çekicidir.³⁸ Rivâyet şu şekildedir:

حدثنا إسحاق أنا عبد الأعلى ثنا داود بن أبي هند عن عطاء الخراساني عن يحيى بن يعمر قال جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال ما الإسلام قال أن تقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتحج البيت فقال فإذا فعلت هذا فقد أسلمت قال نعم قال صدقت فعجبنا لقوله لرسول الله صلى الله عليه وسلم صدقت قال فما الإيمان يا رسول الله قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله وبالبعث بعد الموت والجنة والنار والقدر كله خيره وشره قال صدقت قال فعجبنا لقوله لرسول الله صلى الله عليه وسلم صدقت قال فما الإحسان يا رسول الله قال أن تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك فقد أحسنت قال نعم قال فمتى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل وهي خمس لا يعلمهن إلا الله وما تدري نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير وسأنبئك بأشراطها إذا ولدت الأمة ربتها وإذا تطاولوا في البناء وإذا رأيت ملوك الناس العراة العالة قلت من هم قال العرب ثم ولي الرجل قال رسول الله صلى الله عليه وسلم التمسوه فذهبوا فلم يروا شيئا فقال ذاك جبريل جاءكم يعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

İshâk b. İbrâhim (Mervli, v. 238): Meşhur hadisçi İbn Râhûye'dir.

Abdûla'lâ b. Abdila'lâ (Basralı, v. 184/187/189): Sika olduğunu söylemek mümkündür.

Dâvûd b. Ebî Hind (Horasanlı/Basralı, 50-139/140): Sika birisidir.

³⁷ Mervezî, *age.*, I, 381-382 (no: 373).

³⁸ Biraz sonra görüleceği gibi, Mervezî'nin Yahyâ b. Ya'mer'den naklettiği bu rivâyetin isnâdını Lâlekâî ve Ebû Nuaym İbn Ömer'e kadar götürmüştür. Bu nedenle rivayeti buraya almayı uygun gördük.

Atâ el-Horasânî (Belhî, Horasanlı, 50/60-135): Genel itibariyle sikadır.

Mervezî tarafından kaydedilen bu tarik, isnâdındaki râvilerde bir illet gözükmemekle birlikte sahâbî râvisi verilmediği için **mürseldir**.³⁹

Değerlendirme

Bu rivâyetin sahâbî râvisi kaydedilmemiştir. İsmi verilmeyen sahâbî yüksek ihtimalle pek çok rivâyette olduğu gibi (az aşağıda Ebû Nuaym'ın değerlendirmelerinden anlaşıldığına göre muhtemelen Hz. Ömer ile birlikte) İbn Ömer'dir. Nitekim biraz sonra göreceğimiz gibi Lâlekâî (v. 418) ve Ebû Nuaym (v. 430) bu rivâyetin isnâdını İbn Ömer'e kadar ulaştırarak vermişlerdir.

Burada verilen metinde dikkatimizi çeken bazı noktalar mevcuttur. Mesela "*şehâdeteyn cümleleri*" ve "*oruç tutmak*" zikredilmemiş; buna rağmen sıralanan şeyleri yerine getirenler *İslâm*'a ulaşmış sayılmıştır. Yine "*ölümden sonra dirilişe iman*" ifadesinden sonra, onun muhteviyatından olan "*cennete-cehenneme iman*" konusu ayrıca ifade edilmiştir. Bunlara ilave olarak *kıyâmetin alâmetleri* cümlesinden bahsedilen kişilerin "*Araplar*" olduğunun söylenmesi de dikkat çekicidir. Isnâd olarak mürsel olan bu rivâyet, metin kısmında yer alan dikkat çekici hususlar nedeniyle ancak diğer rivâyetleri destek amacıyla kullanılmaya müsaittir diyebiliriz.

Rivâyetin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Lâlekâî (v. 418), *Şerhu usûli i'tikâd*, IV, 832-833 (no: 1542): Ahmed b. Ubeyd- Ali b. Abdillâh b. Mübeşşir- Muhammed b. el-Müsennâ- Abdula'lâ b. Abdila'lâ eş-Şâmî- Dâvud b. Ebî Hind- Atâ el-Horasânî- Yahyâ b. Ya'mer- Abdullah b. Ömer isnâdıyla gelmektedir. Görüldüğü üzere, Mervezî'nin Yahyâ b. Ya'mer'den naklettiği bu rivâyetin isnâdını Lâlekâî, İbn Ömer'e kadar götürmüştür. Bu rivâyet, buradakine göre daha muhtasar olup sadece *İslâm* ve *iman* ile ilgili kısımlar mevcuttur. O kısımda verilen bilgiler, buradaki ile örtüşmektedir. En son bölümde ise Lâlekâî bu rivâyetin isnâdının **sahih** olduğunu belirtmektedir.

Ebû Nuaym (v. 430), *Hilyetu'l-evliyâ*, V, 207-208: Ali b. Hârun b. Muhammed- Yusuf el-Kâdî- Ebû Musa- Abdula'lâ- Davud b. Ebî Hind- Atâ el-Horasânî- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla kaydedilmiştir. Metin kısmı da

³⁹ Bu rivâyeti İbn Ömer'e kadar ulaşan bir isnâd ile kaydeden Lâlekâî, isnâdın **sahih** olduğunu ifade etmiştir. (Bkz. Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâd*, IV, 833.)

buradakine benzemektedir. Ebû Nuaym, rivâyetin sonunda yaptığı değerlendirmede bunun, Atâ ve Davud'un hadisi olarak **garib** olduğunu, Hz. Ömer'in zikredilmediğini söylemiştir. Dolayısıyla ona göre aslında bu isnâdda Hz. Ömer de bulunmalıydı.

7. Muhârib b. Disâr Rivâyeti

Mervezî'nin kitabında bulunan sıradaki rivâyet: İshâk b. İbrâhim- Ravh b. Ubâde- el-Avvâm b. Havşeb- Muhârib b. Disâr- İbn Ömer isnâdıyla kaydedilmiştir.⁴⁰ Bu tarik şöyledir:

حدثنا إسحاق بن إبراهيم أنا روح بن عباد ثنا العوام بن حوشب عن محارب بن دثار عن ابن عمر قال بينما نحن عند رسول الله صلى الله عليه وسلم إذ جاء رجل أبيض الثياب طيب الريح فوضع يده على ركة رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال له يا رسول الله ما الإسلام قال تقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتحج البيت وتصوم رمضان وتغتسل من الجنابة قال إذا فعلت هذا فقد أسلمت قال نعم قال صدقت فقلنا انظروا كيف يسأل رسول الله صلى الله عليه وسلم ويصدقه قال يا رسول الله فما الإيمان قال أن تؤمن بالله واليوم الآخر والملائكة والكتب والنبيين وتؤمن بالجنة والنار وتؤمن بالقدر خيره وشره قال فإذا فعلت هذا فقد آمنتم قال نعم قال صدقت قلنا انظروا كيف يسأل رسول الله ويصدقه قال يا رسول الله فما الإحسان قال أن تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت هذا فقد أحسنت قال نعم قال صدقت قال فمتى الساعة قال فما المسئول عنها بأعلم من السائل ثم أدبر الرجل فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ردوا على الرجل فالتمسوه فلم يجدوه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ذاك جبريل جاءكم يعلمكم ليريكم أمر دينكم

İsnâdın Tahlili

İshâk b. İbrâhim (Mervli, v. 238): İbn Râhûye'dir.

Ravh b. Ubâde (Basralı, v. 205): Ravh b. Ubâde'nin olumlu tarafının daha ağır bastığı kanaatindeyiz.

el-Avvâm b. Havşeb (Vâsıth, v. 148): Hakkında olumsuz bir yoruma rastlamadığımız el-Avvâm'ın sika birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Muhârib b. Disâr (Kûfeli, v. 116): Sika bir râvîdir.

Bu rivâyetin isnâdında dikkat çekici bir illet gözükmemektedir.

Değerlendirme

İsnâdında açık bir illet olmayan bu rivâyetin metin kısmında *İslâm* ile ilgili bölümde "*şehâdeteyn cümleleri*" yok; buna karşılık "*cünüplükten temizlenmek*" vardır. *İman* ile ilgili kısımda anlatılanlar da önceki rivâyetlerle örtüşmektedir. "*Âhirete iman*" ile "*cennete-cehenneme*" imanın ayrı ayrı zikredilmesi ise mana ile rivâyetin bir göstergesi olsa gerektir. *Kıyâmetin zamanı* hakkında verilen cevaptan sonra âlâmetlerden söz edilmemesi dikkat çekicidir.

⁴⁰ Mervezî, *age.*, I, 382-383 (no: 374).

8. Hasen el-Kindî Rivâyeti

Ele alacağımız diğer bir İbn Ömer rivâyeti Eslem b. Sehl er-Rezzâz el-Vâsîti'nin (v. 292) *Târîhu Vâsıt* adlı eserinde bulunmaktadır.⁴¹ Bu rivâyet: Zekeriyyâ b. Yahyâ- Şerîk- Huseyn- Hasen el-Kindî- Ebû Büreyde ve Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer şeklinde bir isnâd ile gelmiştir. Mezkur rivâyet şöyledir:

حدثنا أسلم قال قال ثنا زكريا بن يحيى قال ثنا شريك عن حسين عن حسن الكندي عن أبي بريدة قال حججت أنا ويحيى بن عمر فمررنا بعبد الله بن عمر فقلنا يا أبا عبد الله أنا نسافر في الأرض فنلقى قوما يقولون لا قدر قال فإذا لقيتهم أولئك فأخبروهم أن ابن عمر منهم بريء وأنكم منه براء بينا نحن عند رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى جاء رجل حسن الشعر حسن الهيئة طيب الريح قال يارسول الله أدن قال نعم فتعجبنا من جماله وطيب ريحه وتوقيره لرسول الله صلى الله عليه وسلم فقال ذلك مرتين أو ثلاثا وما شاء الله في ذلك ثم دنا حتى وضع فخذه على فخذي رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال يا رسول الله حدثني عن الإسلام قال شهادة أن لا إله إلا الله وأني رسول الله وتقيم الصلاة وتصوم شهر رمضان وتؤدي الزكاة وأراه قال وتغتسل من الجنابة قال صدقت قال فتعجبنا من تصديقه لرسول الله صلى الله عليه وسلم قال فما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله ولقائه والقدر خيره وشره أراه قال حلوه وممره قال صدقت قال فتعجبنا من تصديقه لرسول الله صلى الله عليه وسلم قال فما الإحسان قال أن تعبد الله تعالى كأنك تراه فلا تراه فإنه يراك قال صدقت قال فتعجبنا منه ثم ذهب فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم اطلبوه يعني الرجل فطلبناه فلم نجده فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا جبريل عليه السلام أتاكم يعلمكم أمر دينكم

İsnâdın Tahlili

Zekeriyyâ b. Yahyâ (Vâsîtlı, v. 235): Sikadır.

Şerîk b. Abdillâh el-Kâdî (Kûfeli, 95-177): Hâfızasının zayıf olduğu belirtilmiştir.

Huseyn b. Hasen Sinân (Vâsîtlı?, v.?): Meçhul bir kişidir.

Hasen Sinân el-Kindî (?, ?): Hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Huseyn b. Hasen'in meçhul bir kişi olduğunun söylenmesi, onun babası konumundaki Hasen'in de meçhul birisi olmasını gerektirmektedir.

Ebû Büreyde: Bu rivâyetin isnâdında Ebû Büreyde isminde bir râvî bulunmaktadır. Ancak İbn Ebî Âsım bu ismin yanlış kaydedildiğini, bunun doğrusunun İbn Büreyde olması gerektiğini belirtmiştir. Onun yorumuna göre bu takdirde isnâd birçok rivâyette gördüğümüz üzere: İbn Büreyde-Yahyâ b. Ya'mer ve Humeyd b. Abdirrahman şeklinde olmalıdır. Bu durum da, hâfızasının zayıflığına dikkat çekilen Şerik'ten veya meçhul şeyh Hasen Sinan'dan kaynaklanmış olsa gerektir.⁴²

⁴¹ Bkz. Vâsîti, *age.*, s. 123-124. (Müellif bu rivâyeti, Vâsîti ehlinden olup da kendilerinden Şerik'ten başka kimsenin rivâyette bulunmadığı kimselerin rivâyetlerinin yer aldığı kısımda vermiştir.)

⁴² İbn Ebî Âsım'ın değerlendirmeleri için bkz. *Sünne*, I, 57 (no: 125).

Netice itibariyle bu rivâyetin isnâdı, gerek Şerik b. Abdillâh el-Kâdî, gerekse meçhul râviler Huseyn ve Hasen Sinan'dan dolayı birçok kusurlar taşımaktadır. Bu kusurlu şekliyle isnâdın tek başına ihticâca elverişli olduğunu söylemek çok zordur.

Değerlendirme

Genel olarak bir değerlendirme yapmak gerekirse, bu rivâyetin isnâdı kusurludur. Aşağıda değinildiği üzere İbn Ebî Âsım (v. 287) da bu rivâyetin isnâdının zayıf olduğunu söylemiştir. Metin olarak bakıldığında ise diğer metinlere oldukça benzemektedir. Bununla birlikte "*cünüplükten temizlenmek*" ifadesinin şekle bildirilmesi dikkat çekicidir.

Bu rivâyet, isnâdı sebebiyle tek başına ihticâca elverişsizse de, metnini teyit eden diğer tariklerle desteklenerek zayıflıktan kurtulabilir ve **hasen li-ğayrihi** durumuna yükselebilir.

Rivâyetin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

İbn Ebî Âsım (v. 287), *Sünne*, I, 75-76 (no: 172): Isnâdı buradaki rivâyetteki gibidir. Bir farkla ki, Ebû Büreyde yerine İbn Büreyde şeklinde kaydedilmiştir. Ancak bu durum da isnâddaki kusuru gidermemektedir. Çünkü İbn Büreyde'nin Yahyâ b. Ya'mer ile beraber hac yapması mümkün değildir. Doğrusu: İbn Büreyde-Yahyâ ve Humeyd b. Abdırrahman şeklinde olmalıdır. Nitekim İbn Ebî Âsım da doğrusunun bu şekilde olması gerektiğini bir rivâyetin sonunda dile getirmiştir. (Bkz. *a.g.e.*, I, 57, no: 125.) Müellif bu 172 nolu rivâyetin isnâdının zayıf olduğunu ifade etmiştir. Bu rivâyet, metin olarak da muhtasar olup sadece Yahyâ'nın İbn Ömer'e soru sormasından ve güzel yüzlü, temiz kokulu bir adamın gelerek Hz. Peygamber'e *iman* hakkında soru sorduğundan bahsedilir. En sonunda yine onun Cibrîl olduğu belirtilir. Kaydedilen kısım, buradaki metinle benzeşmektedir. Ancak müellif, kaderle ilgili kısımda yer alan "*tatlısıyla ve acısıyla*" ziyâdesinin, râvisinin zafiyetinden ötürü **münker bir ziyâde** olduğunu; bununla birlikte bu ziyâdenin Adıyy b. Hâtım tarafından rivâyet edilen bir şâhidinin de bulunduğunu söylemektedir.

a.mlf., *a.g.e.*, I, 57 (no: 125): Bu rivâyetin isnâdı da aynı gibidir. Ancak bu sefer de bir takdim-tehir ile: İbn Büreyde- Humeyd b. Abdırrahman ve Yahyâ b. Ya'mer şeklinde bir kayıt vardır. (عن ابن بريدة عن حميد بن عبد الرحمن قال حجبت أنا ويحيى بن) (Çoğu rivâyette Yahyâ b. Ya'mer'in ismi Humeyd'den önce zikredilmiştir.

Rivâyetin metin kısmı yoktur. Sadece kısaca Humeyd ve Yahyâ'nın hac sırasında İbn Ömer'e uğradıkları ve İbn Ömer'in Hz. Peygamber'den benzer şekilde nakilde bulunduğu ifade edilir. Müellif, bu rivâyetin *sahîh ancak isnâdının zâyîf* olduğunu söylüyor. Ayrıca isnâdda bulunan râvilerden Huseyn (İbn?) Hasen Sinan'ın meçhul; Şerik b. Abdillâh el-Kâdî'nin ise kötü hâfızası sebebiyle zayıf olduğunu belirtiyor. Yine yukarıda değindiğimiz (عن ابن بريدة عن حميد بن عبد الرحمن قال حجبت أنا ويحيى بن يعمر) şeklinde bir ifade ile onun, hadisin isnâdını değiştirdiğini ve diğer rivâyetlere muhâlefet ettiğini söylemiş ve doğrusunun: (عن ابن بريدة عن يحيى بن يعمر قال حجبت أنا ويحيى بن يعمر) biçiminde olması gerektiğini ifade etmiştir. Müellif, bu hatanın Şerik'in hâfızasının kötülüğünü gösterdiğini, şayet Şerik masumsa bu durumun meçhul şeyh Sinan'dan kaynaklandığını belirtmektedir.

9. Atâ b. Ebî Rebâh Rivâyeti

Ele alınacak diğer bir İbn Ömer rivâyeti Taberânî (v. 360) tarafından kaydedilmiştir.⁴³ Bu rivâyet: el-Huseyn b. Bihân- Sehl b. Osman / Muhammed b. el-Huseyn b. Mükrim- el-Hasen b. Hammâd- el-Muttalib b. Ziyâd- Mansûr b. el-Mu'temir- Atâ- İbn Ömer isnâdıyla *tahvile* gelmekte olup şu şekildedir:

حدثنا الحسين بن بهان العسكري ثنا سهل بن عثمان ح وحدثننا محمد بن الحسين بن مكرم ثنا الحسن بن حماد سجادة قال ثنا المطلب بن زياد الثقفي عن منصور بن المعتمر عن عطاء عن بن عمر قال أتى رجل بن عمر فقال يا أبا عبد الرحمن إنا نسافر فنلقى أقواما يقولون لا قدر قال فإذا لقيت أولئك فأخبرهم أن بن عمر منهم برئ كنا عند رسول الله إذ أتاه رجل حسن الوجه طيب الريح نقي الثوب فقال السلام عليك يا رسول الله صلى الله عليه وسلم أدنو منك قال ادنه فدنا دنوة قال ذلك مرارا حتى اصطكتا ركبتي النبي صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله ما الإسلام قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة وحج البيت وصيام رمضان والغسل من الجنابة قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال نعم قال صدقت قال فما الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله والجنة والنار والقيامة والقدر خيره وشره وحطوه وممره من الله قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم قال صدقت فما الإحسان قال تعبد الله كأنك تراه فإن كنت لا تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك فأنا محسن قال نعم قال صدقت قلنا ما رأينا رجلا أحسن وجهها ولا أطيب ريحا وأشد توقيرا للنبي صلى الله عليه وسلم وقوله للنبي صلى الله عليه وسلم صدقت فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي بالرجل فقمنا وقمت أنا على طريق من طرق المدينة فلم نر شيئا فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هل تدرون من هذا قالوا الله ورسوله أعلم قال هذا جبريل عليه السلام يعلمكم مناسك دينكم ما أتاني في صورة قط إلا عرفته إلا هذه الصورة

İsnâdın Tahlili

el-Huseyn b. Bihân (Askerî, v. ?): Taberânî'nin şehididir. Hayatı hakkında pek fazla bir bilgi yoktur.

Muhammed b. el-Huseyn (Bağdath, v. 309): Elde mevcut bilgiler onun sika birisi olduğu yönündedir.

⁴³ Taberânî, *Kebîr*, XII, 430 (no: 13581).

Sehl b. Osman (Askerî/Reyli, v. 235): Sika birisi olduğu söylenebilir.

el-Hasen b. Hammâd "Seccâde" (Kûfeli/Bağdatlı, v. 241): Eldeki bilgiler kadarıyla el-Hasen b. Hammâd'ın sika olduğu söylenebilir.

el-Muttalib b. Ziyâd (Kûfeli, v. 185): Sâlih olmakla beraber bazen hataya düştüğü anlaşılmaktadır.

Mansûr b. el-Mu'temir (Kûfeli, v. 131/132): Güvenilir olduğu anlaşıyor.

Atâ b. Ebî Rebâh (Mekkeli, v. 114/115): İsnâdda ismi geçen Atâ'nın, Atâ b. Ebî Rebâh olduğunu tahmin etmekteyiz. Nitekim Mizzî de, Mansûr b. el-Mu'temir'in hadis aldığı kişiler arasında bu isimle tek onu zikretmiştir.⁴⁴ Atâ b. Ebî Rebâh güvenilir bir kişidir.

el-Muttalib b. Ziyâd hariç bu rivâyetin isnâdında çok fazla problem yoktur denebilir. el-Muttalib ile ilgili olumsuz yorumlar bu râvi hakkında ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir.

Değerlendirme

Anlatım farklı olsa da bu rivâyette yer alan hususlar, daha öncekilere benzemektedir. Mana ile rivâyetin izleri bunda da görülmektedir. *İman* kısmında "*âhirete iman*" içinde sayılabilecek "*cennete-cehenneme*" ve "*kıyâmete*" inanmak hususlarının ayrı ayrı zikredilmesi bunun bir göstergesidir. *İslâm* hakkındaki kısımda "*cünüplükten temizlenme*" ifadesinin yer alması; soru soran kişinin oradan ayrılması üzerine orada bulunanların Medine yoluna doğru bakmalarından fakat hiçbir şey göremediklerinden bahsedilmesi; yine en son bölümde Rasûlullah'ın dilinden, onu her gelişinde tanıdığı halde bu defa tanıyamadığının belirtilmesi de dikkat çekicidir. Bu farklı hususların isnâdda bulunan el-Muttalib b. Ziyâd'dan kaynaklanması muhtemeldir.

Mezkur rivâyet muhtasar olarak İbn Adiyy (v. 365) tarafından da kaydedilmiştir.⁴⁵ İbn Mükrim- el-Hasen b. Hammâd Seccâde- el-Muttalib b. Ziyâd- Mansûr- Atâ- İbn Ömer isnâdıyla verilen bu rivâyette kısaca, İbn Ömer'in anlatımıyla Hz. Peygamber'in huzurunda bulundukları bir sırada üzerinde yolculuk eseri olan bir adamın geldiğinden (فجاء رجل عليه أثر سفر) ve ona *iman*ın ne olduğunu sorduğundan bahsedilir. Bundan sonra, "*iman hadisi*" denilen bu rivâyetin uzunca zikredildiği

⁴⁴ Mizzî, TK., XXVIII, 548.

⁴⁵ İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 464.

belirtilir. Bu rivâyette gelen kişinin üzerinde "yolculuk eseri olduğundan" söz edilmesi dikkatimizi çekmektedir. Zira Kehmes rivâyeti⁴⁶ gibi bazı rivâyetlerde gelen kişinin üzerinde yolculuk eseri bulunmadığı (لا يرى عليه أثر السفر) açıkça ifade edilmiştir. Muhtemelen râvilerden veya müstensihlerden kaynaklanan bir hata söz konusu olmalıdır.

10. Nâfi Mevlâ İbn Ömer Rivâyeti

Ele alınacak diğer bir rivâyet Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrâhim et-Tarsûsî'ye (v. 273) ait bir eserde bulunmaktadır.⁴⁷ Ubeydullah b. Musa- Sâlim b. Ğiyâs veya Ebû Abbâd (şek Ubeydullah'tan)- Matar- Nâfi'- İbn Ömer isnâdıyla gelen bu rivâyetin isnâdında Matar'ın, İbn Ömer'den Yahyâ b. Ya'mer- İbn Büreyde kanalıyla değil, sadece Nâfi' kanalıyla nakletmesi dikkat çekicidir. Rivâyet şöyledir:

حدثنا أبو أمية حدثنا عبيد الله بن موسى قال أنبأنا سالم بن غياث أو أبو عباد شك عبيد الله عن مطر عن نافع عن ابن عمر قال كنا ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم فجاء رجل عليه ثياب السفر فقعد بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم فوضع يده على ركبته ثم قال ما الإسلام قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله صلى الله عليه وسلم وتصلّي الخمس وتصوم شهر رمضان وتؤدي الزكاة وتحج البيت قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال نعم قال صدقت قال فما الإيمان قال تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والبعث والحساب والجنة والنار والقدر قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم قال صدقت فما الإحسان قال تعمل لله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك فأنا محسن قال نعم قال فمتى الساعة قال والذي نفسي بيده ما المسؤول عنها بأعلم من السائل قال فما اشراطها قال إذا تطاول الحفاة العراة قال العريب قال نعم قال فخرج فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي الرجل قال فخرجنا فلم نر أحدا فضحك النبي صلى الله عليه وسلم ثم قال هذا جبريل جاءكم يعلمكم أمر دينكم ما جاء في مثل صورته اليوم قط

İsnâdın Tahlili

Ubeydullah b. Musa (Kûfeli, v. 213): Ubeydullah b. Musa ile ilgili çok sayıda ta'dil bulunmasından ve hakkındaki cerhlerin genelde hep onun mezhebiyle alakalı olmasından dolayı onun güvenilir bir kişi olduğu yönünde kanaat belirtmemiz mümkündür.

Sâlim Ebû Ğiyâs (Basralı, v. ?): Rivâyetin metninde kaydedilenin aksine pek çok kaynakta bu râvinin ismi Sâlim b. Ğiyâs değil Sâlim Ebû Ğiyâs el-Atekî olarak kaydedilmiştir.⁴⁸ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan bu râvinin sika olduğunu söylemek zor görünmektedir.

⁴⁶ Müslim, İman 1.

⁴⁷ Ebû Ümeyye, *Müsnedu Abdillâh İbn Ömer*, s. 41-42 (no: 72), Beyrût, 1393.

⁴⁸ Sâlim b. Ğiyâs ile Sâlim Ebû Ğiyâs'ın iki ayrı kişi olabileceği ihtimali akla gelse de, her iki okunuşa göre de Sâlim'den rivâyet alanların arasında Ubeydullah b. Musa'nın isminin geçmesi (mesela bkz. Buhârî, *Târîh*, IV, 118; İEH., *Cerh*, IV, 190; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 7.), ortada iki ayrı kişi olmadığını göstermektedir.

Ebû Abbâd (?): Burada ismi geçen Ebû Abbâd'ın kim olduğunu tespit edemedik. Çünkü ne Ubeydullah b. Musa'nın rivâyet aldığı kişiler ve ne de Matar el-Verrâk'tan hadis rivâyet edenler arasında bu isimde bir kişi yer almaktadır.⁴⁹ Bize öyle geliyor ki, isnâdda Ubeydullah'ın: (سالم بن غياث أو أبو عباد) diyerek şek ile belirttiği isim olan Sâlim b. Ğiyâs'tan sonraki ifade (أبو عباد) değil (أبو غياث) olmalıdır. Yazılış olarak birbirine benzeyen: (أبو عباد) ve (أبو غياث) ifadeleri, müstensihler tarafından muhtemelen yanlış kaydedilmiştir. Hareke ve noktalama işaretlerinin çok az kullanıldığı bir dönemde böyle bir hatanın yapılması gayet kolaydır. Ayrıca Sâlim b. Ğiyâs hakkında bilgi verirken, bu râvinin isminin pek çok müellif tarafından Sâlim Ebû Ğiyâs şeklinde kaydedildiğini söylemiştik. Bu da, bu konudaki şüphelerimizi desteklemektedir. Buna göre isnâdda Ebû Abbâd diye bir kişi yoktur. Sadece "Sâlim b. Ğiyâs veya Ebû Ğiyâs" şeklinde ismi şekle kaydedilen tek bir kişi vardır.

Matar el-Verrâk (Horasanlı, v. 127 civarı): Onunla ilgili olumlu ve olumsuz şeyler söylenmiştir.

Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (Medîneli/Fârisî, v. 117): Sahâbeden İbn Ömer'in meşhur kölesi Nâfi'dir. Nâfi Mevlâ İbn Ömer'in güvenilirliği konusunda olumsuz bir değerlendirme olmadığını söyleyebiliriz.

Değerlendirme

Ele aldığımız bu isnâd pek çok yönden problemler ihtivâ etmektedir. Evvela, Ubeydullah b. Musa'nın bu rivâyeti aldığı şeyhinin ismi net olarak belli değildir. Bu şeyhin ismi üzerinde dikkat çektiğimiz önemli şüpheler vardır. İkinci olarak Sâlim Ebû Ğiyâs'ın sika olduğunu söylememiz çok zordur. Yine Matar el-Verrâk hakkında da pek çok olumsuz değerlendirme mevcuttur. Ayrıca *Cibrîl Hadîsi*'nin Nâfi Mevlâ İbn Ömer'den gelen bundan başka bir tarikini de -en azından şimdilik- bilmiyoruz. Çalışmamız boyunca gördüğümüz gibi bu hadis büyük çoğunlukla İbn Ömer'den Yahyâ b. Ya'mer vasıtasıyla gelmektedir. Sayılan bu hususlardan ötürü *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tarikinin isnâdının zayıf olduğu kanaatindeyiz.

Bu rivâyette anlatılan hususlar genel olarak diğer rivâyetlere benzemektedir. Bununla birlikte bazı anlatım farkları ve değişik bilgiler de mevcuttur. Mesela gelen kişinin üzerinde "*yolculuk elbisesi*" (belki de "*yolculuk eseri*" denmek isteniyor) olduğunun belirtilmesi, kıyâmetin alâmetleri sayılırken cümle düşüklerinin olması,

⁴⁹ Mizzî, TK., XIX, 164-166; XXVII, 52, 53.

sadece bir alâmetin söylenmesi, sanki kapalı bir mekânda imişler gibi "adamın çıktığının" ve onun peşinden oradakilerin de çıktıklarının ifade edilmesi, adamın kaybolması üzerine Hz. Peygamber'in güldüğünün belirtilmesi gibi hususlar farklı bilgilere örnektir. Bunlar, mana ile rivâyetin bir göstergesidir.

Daha önce Matar el-Verrak'tan gelen bir rivâyet üzerinde durulmuştu.⁵⁰ Onunla buradaki rivâyeti kısaca karşılaştırmak istiyoruz. Bezzâr'ın (v. 292) *Müsned*'inde bulunan rivâyet, Hammâd b. Zeyd- Matar- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklinde Hz. Ömer'e kadar varan bir isnâd ile gelmekteydi. Buradaki isnâd ise Nâfi kanalıyla İbn Ömer'de son bulmuştur. Metin olarak da iki tarık arasında tam olmasa da benzerlikler mevcuttur. Bu durumda Matar- Nâfi- İbn Ömer isnâdıyla nakledilen bu rivâyetin gerçekte Matar- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklinde bir isim zinciriyle nakledilmişken sonradan karıştırılmış olması da mümkün görünüyor. Nitekim isnâddaki problemler de bunun mümkün olduğunu göstermektedir.

Bu değerlendirmeler ışığında üzerinde bulunduğumuz bu rivâyetin gerek isnâd ve gerekse metin olarak tek başına ihticâc edilmeye uygun olmadığını düşünüyoruz.

11. Abdullah b. Atâ Rivâyeti

Önceki gibi bu rivâyet de Ebû Ümeyye et-Tarsûsî (v. 273) isimli müellif tarafından kaydedilmiştir.⁵¹ Osman b. Saîd b. Mürre- Züheyr b. Muâviye- Abdullah b. Atâ- İbn Büreyde- Yahyâ b. Nu'mân- Abdullah b. Ömer şeklinde bir isnâdla gelmekte olan bu rivâyetin metni muhtasar olup şu şekildedir:

حدثنا أبو أمية حدثنا عثمان بن سعيد بن مرة حدثنا زهير بن معاوية عن عبد الله بن عطاء عن عبد الله بن بريدة عن يحيى بن نعمان عن عبد الله بن عمر قال كنت جالسا ثم النبي صلى الله عليه وسلم فأتاه شاب فقال يا محمد أدنو منك قال أدن فدنا حتى وضع فخذَه علي فخذَه فقال يا رسول الله ما الإسلام قال تشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأن محمدا رسوله قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال نعم قال فما الإيمان قال تؤمن بالقدر خيره وشره وتؤمن بالجنة والنار والبعث بعد الموت وتؤمن بالميزان قال فإذا فعلت ذلك فأنا مؤمن قال نعم

İsnâdın Tahlili

Bu isnâdda daha önce haklarında bilgi verilmeyen iki kişi vardır:

Osman b. Saîd b. Mürre (Kûfeli, v. ?): Sikadır.

⁵⁰ [Bkz. Tayâlisî, *Müsned*, s. 5 (no: 21)] Bezzâr, *Müsned*, I, 273 (no: 170).

⁵¹ Ebû Ümeyye, *age.*, s. 22 (no: 9).

Yahyâ b. Nu'mân: Ricâl kitaplarında bu isimde birisine rastlayamadık. Bu kişi büyük bir ihtimalle yanlış kaydedilmiştir. Abdullah b. Büreyde'nin kendisinden rivâyette bulunduğu bu kişi Yahyâ b. Ya'mer olsa gerektir. Bunun müstensihlerin hatası sonucu ortaya çıkmış olması yüksek ihtimaldir.

Burada verilen isnâdın sıhhatli olduğunu söylemek zordur.

Değerlendirme

Ebû Ümeyye tarafından kaydedilen bu rivâyetin isnâdında ve metninde önemli kusurlar vardır. Isnâdda yer alan râvîlerden Abdullah b. Atâ hakkında daha önceden bilgi vermiş ve onun tedlisinin meşhur olduğu yönünde nakillerde bulunmuştuk. Yine Yahyâ b. Nu'mân şeklinde kaydedilen kişinin isminde de bir hata vâki olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekliyle isnâdın sahih kabul edilmesi zordur. Metin kısmında verilen bilgilerin de eksik kaydedildiği kanaatindeyiz. *İslâm* esasları arasında sadece "*şehâdeteyn*" sayılmış, buna rağmen bunu yerine getirenler *müslim* kabul edilmiştir. *İman* ile ilgili kısımda da "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman*" gibi neredeyse bütün rivâyetlerde yer alan esaslar burada zikredilmemiştir.

İbn Ömer-Ömer isnâdıyla gelen rivâyetleri incelerken orada ele alınan Abdullah b. Atâ rivâyetinin de pek çok rivâyetle yer almayan hususlar ihtiva ettiğini ve büyük oranda mana ile nakledildiğini ifade etmiştik. Bu durum ister buradaki gibi sadece İbn Ömer'den, isterse İbn Ömer-Ömer şeklinde ikisinden birlikte nakledilsin, Abdullah b. Atâ rivâyetlerinin genel itibariyle pek çok olumsuzluklar içerdiğini göstermektedir.

Netice itibariyle isnâdı ve metni illetli olan bu rivâyetin tek başına ihticâca elverişli olduğunu söylememiz imkansızdır.

12. Yahyâ b. Ebî İshâk Rivâyeti

Üzerinde duracağımız ve İbn Ömer'den gelen son rivâyet ise İbn Ebî Âsım eş-Şeybânî (v. 287) tarafından kaydedilmiştir.⁵² Muhammed b. Âsım- Müemmel-Hammâd b. Seleme- Yahyâ b. Ebî İshâk- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer isnâdıyla kısa bir şekilde verilen bu rivâyet şöyledir:

⁵² İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 58 (no: 127).

ثنا محمد بن عاصم الأصبهاني ثنا مؤمل ثنا حماد بن سلمة عن يحيى بن أبي إسحاق عن يحيى بن يعمر عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم نحوه وتؤمن بالقدر كله

İsnâdın Tahlili

Muhammed b. Âsım (İsbehanlı-Medîne'de meskun, v. 262): Bu kişi muhtemelen Ebû Ca'fer Muhammed b. Âsım b. Abdillâh es-Sekafî el-İsbehânî'dir. Elde yer alan bilgiler kadarıyla Muhammed b. Âsım'ın sika birisi olduğu söylenebilir.

Müemmel b. İsmail (Basralı-Mekke'de meskun, v. 205/206): Müemmel b. İsmail'in mecrûh yönü daha ağır basmaktadır.

Hammâd b. Seleme (Basralı, v. 167): Hammâd'ın güvenilirliği hususunda genel bir kabul söz konusudur. Bununla birlikte, hayatının sonlarına doğru hâfızasının karıştırmaya başlaması ve Buhârî'nin onunla ihticâc etmemesi, dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Yahyâ b. Ebî İshâk (Basralı, v. 136): Yahyâ b. Ebî İshâk'ın genel itibariyle sika olduğunu söylemek mümkündür.

İncelediğimiz bu rivâyetin özellikle Müemmel b. İsmail nedeniyle zafiyet taşıdığı kanaatindeyiz. Müellif İbn Ebî Âsım da bu rivâyetin sahîh olmakla beraber, hatasının çokluğu sebebiyle zayıf olan Müemmel'den dolayı isnâdının zayıf; ayrıca mahfûz olan isnâdın, **Yahyâ b. Ya'mer-İbn Ömer-Ömer** şeklinde olduğunu söylemektedir.⁵³ Buna göre İbn Ebî Âsım'ın kanaatine bu isnâd şâzz olmaktadır.

Değerlendirme

İbn Ebî Âsım bu rivâyetin hadd-i zâtında sahîh olduğunu ancak buradaki isnâdın zafiyet taşıdığını söylemiştir. Yine o, bu rivâyeti Hammâd b. Zeyd'den alan Müemmel'e, bir başka tarikte yer alan Affân'ın muhâlefet ettiğini, Affân'ın bunu: Hammâd b. Seleme- Ali b. Zeyd- Yahyâ b. Ya'mer isnâdıyla naklettiğini belirtmiştir. Fakat ona göre Ahmed b. Hanbel tarafından kaydedilen bu rivâyette bulunan Ali b. Zeyd de zayıftır. Mahfûz olan isnâd ise: Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer şeklindedir. Görüldüğü gibi İbn Ebî Âsım bu rivâyeti mahfûz olarak görmemekte yani şâzz kabul etmektedir.

Müellif bu rivâyeti, daha önce "Kadere Rıza" bölümünün başında zikrettiği Matar el-Verrak rivâyetine (no: 120) benzer olduğunu söylediği rivâyetlerden biri

⁵³ İbn Ebî Âsım, *age.*, I, 58.

olarak vermektedir. Bu nedenle metnini tam olarak vermemiş, sadece ilgili kısmını almıştır. Söz konusu Matar el-Verrak rivâyeti İbn Necâse- Hammâd b. Zeyd- Matar el-Verrâk- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- Abdullah (b. Ömer)- Ömer isnâdıyla gelmektedir. "Kadere Rıza" bâbında yer aldığı ve kaderle ilgili bölümü içerdiğinden olsa gerek, metninde *İslâm, iman, ihsân* bölümlerinden sadece *iman* hakkındaki bölüm vardır. Müellifin sahîh dediği ve Matar hariç ricâlinin sikât olduğunu ifade ettiği bu rivâyet hakkında daha evvelki kısımlarda Matar rivâyetlerini incelerken bilgi verilmişti. Burada sadece *iman* ile ilgili kısmı vermekle iktifâ ediyoruz. **İman:** "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ölüme, dirilişe, cennete-cehenneme ve tümüyle kadere inanmaktır.*" (Bunları yerine getirince *iman etmiş* sayılıp sayılmayacağını sorunca olumlu cevap almış, o da bunu tasdik etmiştir.)

Matar rivâyetinde de "*kadere iman*" konusu bulunduğu halde İbn Ebî Âsım'ın onun benzeri olduğunu söylediği bir rivâyetin sadece "*kadere iman*" kısmını vermesi ilginçtir. Belki de İbn Ebî Âsım böyle yapmakla iki rivâyetin bu konuda birbirini desteklediğini göstermek istemiştir.

III. Ebû Hureyre'den Gelen Rivâyetler

Ebû Hureyre'den gelen rivâyetler özellikle **Ebû Zur'a b. Amr b. Cerîr**'de yoğunlaşmaktadır. İnceleyebildiğimiz kadarıyla bir tek rivâyet dışında Ebû Zur'a'dan gelmeyen hiçbir Ebû Hureyre rivâyeti yoktur.⁵⁴ Ebû Zur'a'dan bu rivâyeti alanlar arasında ise bilhassa **Ebû Hayyân et-Teymî** öne çıkmaktadır. Yani bu sahâbîden gelen rivâyetler çoğunlukla, **Ebû Hureyre- Ebû Zur'a b. Amr- Ebû Hayyân et-Teymî** isnâdıyla yayılmıştır. Ebû Hayyân'dan sonra ise bu rivâyetin oldukça yaygınlaştığı görülmektedir. Bu nedenle Ebû Hureyre rivâyetlerinde Ebû Zur'a b. Amr, müşterek râvî konumundadır.

Daha önce incelenen İbn Ömer-Ömer rivâyetlerindeki bazı tariklerde kadere inanmayan bir takım kişilerin şikâyet edilmesi hâdisesinden bahsedilmekteydi. Ebû Hureyre rivâyetlerinin hiçbirinde bu olaydan söz edilmemektedir. Bu durum, İbn Ömer-Ömer rivâyetleri ile Ebû Hureyre rivâyetleri arasındaki farklardan biridir.

⁵⁴ Şayet bir kopukluk yoksa bunun tek istisnası, Hammâd- Matar- Şehr b. Havşeb- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bir tarik gibi gözükmemektedir. (Bkz. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Sünne*, II, 414.)

Şimdi öncelikle Ebû Hayyân'dan alanlar olmak üzere Ebû Hureyre rivâyetleri incelenecektir:

1. İbn Uleyye Rivâyeti

Ele alacağımız ilk rivâyet Buhârî'nin kitabında yer almaktadır.⁵⁵ Müsedded-İsmâil b. İbrahim (İbn Uleyye)- Ebû Hayyân et-Teymî- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelmekte olan bu rivâyet şu şekildedir:

حدثنا مسدد قال حدثنا إسماعيل بن إبراهيم أخبرنا أبو حيان التيمي عن أبي زرعة عن أبي هريرة قال كان النبي صلى الله عليه وسلم بارزا يوما للناس فأتاه جبريل فقال ما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وبلغائه ورسله وتؤمن بالبعث قال ما الإسلام قال الإسلام أن تعبد الله ولا تشرك به وتقيم الصلاة وتؤدي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان قال ما الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال متى الساعة قال ما المسؤول عنها بأعلم من السائل وسأخبرك عن أشراطها إذا ولدت الأمة ربها وإذا تناول رعاة الإبل البهيم في البنيان في خمس لا يعلمهن إلا الله ثم تلا النبي صلى الله عليه وسلم إن الله عنده علم الساعة الآية ثم أدير فقال ردوه فلم يروا شيئا فقال هذا جبريل جاء يعلم الناس دينهم قال أبو عبد الله جعل ذلك كله من الإيمان

İsnâdın Tahlili

Bu isnâdı oluşturan râvilerden hiçbirini hakkında olumsuz bir değerlendirme yoktur. Bu nedenle Buhârî tarafından verilen bu rivâyetin isnâdı sika râvilerden oluşmaktadır ve ihticâca elverişlidir.

Değerlendirme

Buhârî'nin bu rivâyeti verdiği bab başlığı şu şekildedir: "Bu, Cibrîl'in Peygamber'e (s.a.) *iman, İslâm, ihsân ve kıyâmetin bilgisi* hakkında sorması; Peygamber'in (s.a.) ona beyânı; sonra: '*Cibrîl (a.s.) size dininizi öğretmek üzere geldi*' diyerek bunların tamamını din kılması; ayrıca Peygamber'in (s.a.) Abdu'l-Kays heyetine *imanı* açıklaması ve Allah Teâlâ'nın: '*Kim İslâm'dan başka bir din arzu ederse bu ondan asla kabul edilmeyecek!*' kavli ile ilgili babdır."

⁵⁵ [İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 157 (no: 30309), VII, 502 (no: 37557); Ahmed, *Müsned*, II, 426 (no: 9497)] Buhârî, İman 36; yine bkz. Buhârî Zekât 1 (No: 1333. Aslında burada *Cibrîl Hadisi* açık olarak yer almamakta; Ebû Hureyre'den gelen başka bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayette bir bedevinin Hz. Peygamber'e gelerek, kendisine yerine getirdiği takdirde cennete gireceği bir amel söylemesini istemesinden bahsedilir. Rasûlullah'ın ona verdiği cevap, bizim burada kaydettiğimiz Ebû Hureyre rivayetinde "*İslâm nedir?*" sorusuna verilen cevabın tamamen aynıdır. İşte bu rivayetin sonunda Buhârî, *Müsedded-Yahyâ-Ebû Hayyân-Ebû Zur'a* isnâdıyla da bu rivayetin tahdîs edildiğini ifade etmektedir. Sanırız Buhârî'nin söz ettiği bu rivayet Ebû Hureyre'den gelen *Cibrîl Hadisi* olmalıdır. Nitekim bazı Buhârî şârihleri de *Cibrîl Hadisi*'nin şerhi sadedinde, müellifin bu rivayeti, ayrıca Zekât kitabında da muhtasar olarak tahrîc ettiğini söylemişlerdir. Mesela bkz. Aynî, *Umde*, I, 328; Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 141). Buhârî, Itk 8'de (no: 2396'nın öncesi) "ümmü'l-veled bâbı"nda müellif Ebû Hureyre'nin merfu olarak Hz. Peygamber'den nakli şeklinde: "*Câriyenin efendisini doğurması kıyâmetin âlâmetlerindendir*" ifadeleri yer almaktadır. Muhtemelen bu kısım İbn Uleyye rivâyetinin bir kısmıdır. Nitekim İbn Hacer de -İbn Uleyye rivâyeti demese de- bunun *Cibrîl Hadisi*'nin bir bölümü olduğunu, Buhârî'nin İman ve Tefsir kitaplarında isnâdını verdiğini belirtmiştir. (Bkz. *Tağlîku't-ta'lik*, III, 344.)

Bu bab başlığı altında verilen *Cibrîl Hadîsi*'nin daha başında gelen kişinin "bir adam" değil de "Cibrîl" şeklinde belirtilmesi, "*kitaplara ve kadere iman*" ile "*hacc*" konularının bulunmaması dikkat çekicidir. Buhârî şârihi İbn Hacer, buradaki metinde yer almayan "*kitaplara inanmak*" maddesinin Buhârî'nin râvîlerinden Asîlî rivâyetinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Aşağıda daha net görüleceği üzere "*kitaplara iman*" konusu İbn Uleyye rivâyetini kaydeden pek çok eserde de mevcuttur. İsnâdıyla ilgili bir illet göze çarpmayan bu rivâyette, İbn Ömer-Ömer rivâyetlerinden farklı olarak dikkat çekici olarak vassettiğimiz hususların kimden kaynaklandığını tespit etmek zordur.

Buhârî'den önce bu rivâyet bazı müellifler tarafından da kaydedilmiştir. Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

İbn Ebî Şeybe (v. 235), *Musannef*, VI, 157 (no: 30309): "İman ve Rüya" adlı kitabın ilk bâbı olan "İman ve İslâm hakkında zikredilen şeyler" kısmında yer alır. Buradakine benzer bir şekilde İsmail b. Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdı ile gelmektedir. Metin kısmı ise buradakinden daha kısa olup *iman*, *İslâm* ve *ihsân* konularını kapsar. Orada verilen malumat, bazı küçük anlatım farkları hariç Buhârî'nin metniyle benzeşmektedir. Dikkat çekici nokta, Buhârî'nin verdiği metinde yer almayan "*kitaplara inanmak*" maddesinin burada mevcut olmasıdır.

a.mlf., *a.g.e.*, VII, 502 (no: 37557): İbn Uleyye- Eyyûb- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelir. Muhtasar olup sadece *kıyâmetin zamanı* ve *alâmetleri* ile ilgili kısımlar vardır. Bize öyle geliyor ki, aslında yukarıdakiyle tek metin halinde olan bu rivâyet ayrı ayrı yerde iki farklı hadis olarak nakledilmiştir. Nitekim İbn Ebî Şeybe'den bu rivâyeti nakleden Müslim (bkz. İman 5) bunu tek metin halinde vermiştir. *Alâmetler* sadedinde Buhârî'nin verdiği metindeki gibi iki değil üç şeyden bahsedilir: "*Câriyenin efendisini doğurması; yalınayak-çıplak kişilerin insanların reisleri olması; sürü çobanlarının bina yapmakta birbirleriyle yarış etmesi.*" Bunların sayılmasından sonra Lokman suresinin son âyetleri okunarak, kıyâmetle ilgili bilginin burada sayılan ve Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği söylenen beş şeye dahil olduğu vurgulanır. Rivâyet bu şekilde son bulmaktadır.

Ahmed (v. 241), *Müsned*, II, 426 (no: 9497): İsmail (b. Uleyye)- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla verilmiştir. Metin kısmı uzuncadır ve

⁵⁶ İbn Hacer, *Feth*, I, 87.

iman, İslâm, ihsân, kıyâmetin zamanı ve alâmetleri konularını içermektedir. Buhârî'de yer almayıp İbn Ebî Şeybe'de bulunan "*kitaplara inanmak*" maddesi bu rivâyette de "*Kitâba inanman*" şeklinde yer almıştır. Bunun dışında anlatım farkları dikkate alınmazsa aynı hususlar mevcuttur. Yalnız, Ahmed'in verdiği metinde Lokman suresinin son âyetlerini okuyanın bizzat Hz. Peygamber olduğu sarîh olarak zikredilmiştir. Ayrıca gelen kişinin "Cibrîl" olduğu baş tarafta değil sonda açıklanmıştır.

İbn Uleyye Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Müslim (v. 261), İman 5: Müslim bu rivâyeti hem İbn Ebî Şeybe'den hem de Züheyr b. Harb'dan almıştır. İsnâd şu şekildedir: Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Züheyr b. Harb- İbn Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre. Yukarıda da değindiğimiz gibi İbn Ebî Şeybe'nin iki ayrı metin olarak verdiği bu rivâyeti Müslim tek metin olarak nakletmiştir. Buhârî'nin metninde yer almayan "*kitaplara iman*" konusu Ahmed'in metnindeki gibi "*Kitâb'a inanman*" şeklinde gelmiştir. Yine burada da kıyâmetin üç alâmetinden söz edilmektedir. Bunun dışında bazı küçük farklar hariç Buhârî'nin metniyle benzeşmektedir.

İbn Mâce (v. 273), Mukaddime 9 (no: 64): Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe- İsmail b. Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelir. Buhârî'nin aksine burada da "*kitaplara inanmak*" maddesi vardır. Ayrıca Lokman suresinin bizzat Rasûlullah (s.a.) tarafından tilâvet edildiği belirtilir. Ancak rivâyetin sonunda, gelen kişinin Cibrîl olduğuna dair cümle yer almamış, Lokman suresinin âyetlerinden sonra rivâyet bitmiştir. Başka önemli bir fark yoktur.

a.mlf., Fiten 25 (no: 4044): Bu da: Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe- İsmail b. Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelmektedir. Metin olarak muhtasar olup, Hz. Peygamber'e adamın geldiğinden söz edildikten sonra sadece *kıyâmetin zamanı ve alâmetleri* ile ilgili kısım verilir. Burada üç alâmetten bahsedilir. Yine son bölümde, gelen kişinin Cibrîl olduğuna dair cümle yer almamış, Lokman suresinin âyetlerinden sonra rivâyet bitmiştir.

İbn Huzeyme (v. 311), *Sahîh*, IV, 5 (no: 2244): Zekât kitabı altında; "İki emin kişinin (semânın emini Cibrîl ve yeryüzünün emini Hz. Peygamber'in) hükmü ile zekâtın İslâm'dan olduğuna dair" bab başlığında verilmiştir. İsnâd tahvile kaydedilmiştir. Buna göre bunlardan biri de buradakine benzer şekilde: Ya'kub b.

İbrahim ed-Devrakî- İbn Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isim zinciriyle gelen isnâddır. Ancak müellifin verdiği metin bu tahvilde bulunan râvilerden İbn Uleyye'ye değil Muhammed b. Bişr'e aittir. Yine de verilen metin Buhârî'nin metnine oldukça benzemektedir. *İman, İslâm, ihsân, kıyâmetin zamanı ve alâmetleri* hakkındaki bölümler, buradakiyle örtüşmektedir. "*Kitâba inanmak*" kısmı bunda da vardır.

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 151-152 (no: 15): "Kulun Allah Azze ve Celle'ye kavuşacağına inanmasının imandan olduğunu gösteren şeylerin zikri" bölümünde yer almıştır. İsnâdı buradaki gibidir; Buhârî'nin şeyhi Müsedded de isim zincirinde mevcuttur. *İman, İslâm, ihsân, kıyâmetin zamanı ve alâmetleri* hakkındaki kısımlar mevcut olup, gelen kişinin Cibrîl olduğunun başta değil sonda söylenmesi; "*Kitâb'a inanmak*" ve iki yerine üç kıyâmet alâmetinin zikredilmesi gibi farklar dışında birbirine oldukça benzemektedir. Ayrıca burada da Lokman suresinin son âyetlerinin Hz. Peygamber tarafından okunduğu bilgisi vardır.

Ebû Nuaym (v. 430), *el-Müsnedü'l-müstahrec*, I, 103 (no: 85): Biraz yukarıda bahsettiğimiz Müslim rivâyeti için söylediklerimiz büyük oranda burası için de geçerlidir. İsnâdı tahville gelmekte olup bunlardan birisi de buradaki gibi: Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe- İbn Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre şeklindedir.

Beyhakî (v. 458), *Şuabu'l-îmân*, I, 349 (no: 385): İsnâdı Buhârî'ninki ile aynıdır. Metin kısmı muhtasar olup sadece *iman* ile ilgili bölüm vardır. Burada sayılan şeyler, "*Kitâba inanmak*" hariç Buhârî'nin verdiği metinle aynıdır. Bu kısımdan sonra hadisin tamamının zikredildiği ve bu rivâyetin Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde bulunduğu ifade edilir. Hepsinin sonunda ise Ebû Süleyman'dan naklen, bu rivâyette geçen: "*O'na kavuşacağına inanman*" ifadesinin "Allah'ın âhiret yurdunda görüleceğinin ispatı olduğu" cümlesi mevcuttur. Ebû Süleyman'ın kim olduğunu şimdilik bilemiyoruz.

a.mlf., *İ'tikâd*, s. 126: Bunun isnâdı da Buhârî'nin verdiği isnâd ile aynıdır. Metni muhtasar olup, sadece *iman* ile ilgili bölüm vardır. "*Kitâb'a inanmak*" hariç burada sayılan şeyler, Buhârî'nin verdiği metinle aynıdır. Bu kısımdan sonra hadisin tamamının zikredildiği söylenir.

İbn Uleyye rivâyeti başka kaynaklarda da yer almaktadır.⁵⁷

2. Cerîr b. Abdilhamid Rivâyeti

Ele alınacak diğer bir rivâyet yine Buhârî tarafından kaydedilmiştir.⁵⁸ Bu rivâyet İshâk- Cerîr- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelmekte olup şu şekildedir:

حدثني إسحاق عن جرير عن أبي حيان عن أبي زرعة عن أبي هريرة رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يوما بارزا للناس إذ أتاه رجل يمشي فقال يا رسول الله ما الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته ورسوله ولقائه وتؤمن بالبعث الآخر قال يا رسول الله ما الإسلام قال الإسلام أن تعبد الله ولا تشرك به شيئا وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان قال يا رسول الله ما الإحسان قال الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال يا رسول الله متى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل ولكن سأحدثك عن أشراطها إذا ولدت المرأة ربتها فذاك من أشراطها وإذا كان الحفاة العراة رؤوس الناس فذاك من أشراطها في خمس لا يعلمهن إلا الله إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام ثم أتصرف الرجل فقال ردوا علي فأخذوا ليردوا فلم يروا شيئا فقال هذا جبريل جاء ليعلم الناس دينهم

İsnâdın Tahlili

İshâk b. Râhûye (Mervli, v. 238): Buhârî'nin şeyhi, meşhur hadisçidir.

Cerîr b. Abdilhamîd (Kûfe'li, 107-187): Sika bir râvidir.

Ebû Hayyân (Kûfeli, v. 145): Sika bir kişidir.

Ebû Zur'a (Kûfeli, v. ?): Sika olduğu anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Bir önceki İbn Uleyye rivâyetinin isnâdı: Müsedded- İsmâil b. İbrahim- Ebû Hayyân et-Teymî- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre şeklinde idi. Şimdiki Cerîr b. Abdilhamid rivâyeti ise İshâk- Cerîr- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelmektedir. Bu iki ayrı isnâdla gelen iki rivâyetin metinleri arasında çok önemli bir fark yoktur. Her iki rivâyette de *kitaplara* ve *kadere* iman ile *haccetmek* konuları mevcut değildir. Bu durumun, iki rivâyetin isnâdında da ortak kişiler olan Ebû Hayyân ve Ebû Zur'a'dan kaynaklanıp kaynaklanmadığı konusunda bir yorum yapmak oldukça zordur. Çünkü bunların ikisinin de sika olduklarını görmekteyiz.

⁵⁷ Mesela bkz. Abdülkerim el-Kazvîni (v. 623), *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, I, 144-145: İsnâdın son tarafı: Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe- İsmâil b. Uleyye- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre şeklindedir. Burada *iman*, *İslâm*, *ihsân*, *kıyâmetin zamanı* ve *âlâmetleri* üzerinde durulur. Yukarıda İbn Ebî Şeybe rivâyeti için söylediklerimiz bu rivâyet için de geçerlidir. İbn Ebî Şeybe'nin iki ayrı rivâyet olarak verdiği metin Müslim'de olduğu gibi burada da tek metin şeklindedir. Müellif rivâyeti verdikten sonra metin içinde geçen bazı kelimelerin (likâ, ihsân, rab vs.) izahını yapmakta ve *kıyâmet alâmetleri* ile ilgili kısmın anlamı üzerinde durmaktadır.

⁵⁸ [İbn Râhûye, *Müsned*, I, 211 (no: 166)] Buhârî, Tefsîr 269 (no: 4499).

Üzerinde bulunduğumuz rivâyet, Buhârî'nin bu rivâyeti aldığı şeyhi olan İshâk b. İbrahim'in (İbn Râhûye, v. 238) kitabında da mevcuttur. (Bkz., *Müsned*, I, 211, no: 166). Onun metni ile buradaki metin büyük ölçüde örtüşmektedir.

Cerîr Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Mervezî (v. 294), *Ta'zîm*, I, 388 (no: 379): İsnâdı buradakiyle aynıdır. *İman*, *İslâm*, *ihsân* ve *kıyâmetin zamanı* bölümlerini içeren metin kısmı da Buhârî'nin verdiği metinle oldukça örtüşmektedir. Şu kadar var ki, *iman* edilmesi gereken şeyler arasında burada bulunmayan "*kitaplara iman*" konusu da vardır. Bunun dışında kayda değer bir fark yoktur.

İbn Huzeyme (v. 311), *Sahîh*, IV, 5 (no: 2244): Zekât kitabında yer alır. Bir önceki İbn Uleyye rivâyetiyle aynıdır. İbn Uleyye ve Cerîr diğer başka iki tarikle birlikte tahvil şeklinde verilen isnâdın iki ismidir. (Tahvilde yer alan ve Ebû Hayyân'dan bu rivâyeti nakleden diğer iki kişi, Ebû Usâme ve Muhammed b. Bişr'dir.) Metin kısmı da buradakiyle neredeyse aynıdır. Ancak "*kitaplara iman*" ilavesi vardır ve iki değil üç kıyâmet alâmetinden söz edilir. Fakat müellif, burada verilen hadisin, ismi tahvilde yer alan Muhammed b. Bişr'e ait olduğunu söylemektedir.

İbn Hibbân (v. 354), *Sahîh*, I, 375 (no: 159): Müellif bu rivâyeti, "İman ile İslâm'ın aynı anlamda iki isim" olduğunu söylediği bab başlığı altında kaydetmiştir. İsnâdın son kısmı buradakiyle aynıdır. Metni de çok küçük farklar dışında Buhârî'nin metniyle aynıdır. "*Kitaplara iman*" konusu onda da yoktur.

Dârakutnî (v. 385), *İlel*, VIII, 277-278 (no: 1565): Müellif Cerîr rivâyetine kendisine sorulan Ebû Zur'a-Ebû Hureyre kanalıyla nakledilen bir hadisten söz ederken değinmektedir. Onun ifadesine göre Ebû Zur'a-Ebû Hureyre isnâdıyla nakledilen bir hadiste, Rasûlullah (s.a.) ashâbından kendisine soru sormalarını istemiş; fakat sahâbe soru sormaktan çekinmişler, bunun üzerine bir adam gelerek *İslâm*'ın ne olduğunu sormuştur. Müellif *şerâiu'l-İslâm* hakkındaki bu hadisin uzun olduğunu; onun sonunda şu şekilde söylendiğini belirtmiştir: "*Bu, Cibrîl'dir; sizin amel etmenizi (öğrenmenizi/bilmenizi?) istedi. Çünkü ona (?) sormadınız!*" İşte Dârakutnî, Cerîr rivâyetine ve bunun dışındaki bazı rivâyetlere vermiş olduğu bu bilgidен sonra değinmektedir. Ancak müellif ne Cerîr rivâyetiyle ne de diğer tariklerle ilgili herhangi bir metin nakletmiş; sadece isnâdlardan söz etmiştir. O, Cerîr

b. Abdilhamid'in Ebû Hayyân'dan nakli suretiyle gelen biri mürsel (Cerîr- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a isnâdıyla), biri merfû (Cerîr- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla) iki tarikten bahsetmektedir.

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 313 (no: 158): İsnâdın son kısmı ve metni buradakiyle aynıdır.

3. Diğerleri

Bundan sonraki rivâyetleri tasnif açısından kolaylık sağlaması amacıyla Ebû Zur'a'dan nakledenleri dikkate almak suretiyle sıralamak istiyoruz. Ancak, buradaki toplam dört rivâyetten üçü Ebû Zur'a'dan nakledilmekte olup sadece son rivâyet Ebû Zur'a dışında birisinden gelmektedir. Söz konusu rivâyetler şöyledir:

a. Umâre b. el-Ka'kâ' Rivâyeti

İncelediğimiz dönem içerisinde bu rivâyete en erken Müslim'in (v. 261) *Sahîh*'inde rastlamaktayız.⁵⁹ Züheyr b. Harb- Cerîr- Umâre b. el-Ka'kâ'- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bu rivâyet şöyledir:

حدثني زهير بن حرب حدثنا جرير عن عمارة وهو بن القعقاع عن أبي زرعة عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم سلوني فهابوه أن يسألوه فجاء رجل فجلس عند ركبتيه فقال يا رسول الله ما الإسلام قال لا تشرك بالله شيئاً وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان قال صدقت قال يا رسول الله ما الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه لقائه ورسله وتؤمن بالبعث وتؤمن بالقدر كله قال صدقت قال يا رسول الله ما الإحسان قال أن تخشى الله كأنك تراه فإنك إن لا تكن تراه فإنه يراك قال صدقت قال يا رسول الله متى تقوم الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل وسأحدثك عن أشراطها إذا رأيت المرأة تلد ربها فذاك من أشراطها وإذا رأيت الحفاة العراة الصم البكم ملوك الأرض فذاك من أشراطها وإذا رأيت رعاء البهيم يتطاولون في البنيان فذاك من أشراطها في خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله ثم قرأ إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير قال ثم قام الرجل فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ردوه علي فالتمس فلم يجدوه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا جبريل أراد أن تعلموا إذ لم تسألوا

İsnâdın Tahlili

Züheyr b. Harb (Nesâli/Bağdatlı, v. 234): Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ebû Ya'lâ gibi önemli hadisçilerin rivâyette bulunduğu meşhur ve sika bir kişidir.

Cerîr b. Abdilhamid (Kûfe'li, 107-187): Sika bir râvidir.

Umâre b. el-Ka'kâ' (Kûfeli, v. 130'dan sonra): Eldeki kısıtlı bilgiler muvacehesinde Umâre'nin sika olduğu söylenebilir.

Ebû Zur'a b. Amr (Kûfeli, v. ?): Sikadır.

⁵⁹ [İbn Râhûye, *Müsne'd*, I, 212 (no: 167)] Müslim, İman 7.

Değerlendirme

İsnâdı muttasıl olan bu rivâyetin baş tarafında yer alan, Hz. Peygamber'in sahâbeden kendisine soru sormalarını istediğine dair malumat, *Cibrîl Hadîsi*'nin Umâre rivâyeti dışındaki hiçbir tarikinde bulunmamaktadır. Ayrıca Ebû Hureyre'den gelen bu rivâyette de "*haccetmek*" konusu yer almamaktadır. Fakat buradaki en dikkat çekici nokta *iman* esasları arasında "*kitaplara iman*" ve "*kadere iman*" konusunun bulunmasıdır. Daha önceki İbn Uleyye ve Cerîr b. Abdilhamid'den gelen Ebû Hureyre rivâyetlerinde bu iki konu inanılması gereken hususlar arasında yoktu. Şüphesiz bu durum bazı Ebû Hureyre rivâyetlerinde *kader* konusunun bulunmaması dolayısıyla dikkat çekicidir. Daha önce ele alınan İbn Ömer-Ömer rivâyetlerinde yer alan *kader* konusunun buradaki metinde de yer almış olması bu sahâbilerden gelen tarikler arasındaki ortak bir noktayı ifade etmektedir.

Umâre rivâyeti Müslim'den önce **İshâk b. Râhûye'nin** (v. 238) kitabında da mevcuttur. (Bkz. *Müsned*, I, 212, no: 167.) Cerîr- Umâre b. el-Ka'kâ- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bu rivâyet buradakine göre daha muhtasardır. Orada kısaca, Hz. Peygamber'in bir gün ashâbından kendisine soru sormalarını istediğinden, onların çekinmesinden ve bir adamın gelerek ellerini Hz. Peygamber'in dizleri üzerine koyup ona *imanın* ne olduğunu sorduğundan söz edilir. Müellif bu rivâyetin devamının bir önceki (no: 166) Cerir- Ebû Hayyân- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen hadisin benzeri olduğunu belirttikten sonra **Umâre rivâyetindeki farklı noktaları** sayar. Buna göre, Umâre rivâyetinde ziyâde olarak "*dirilişe*" ve "*bütünüyle kadere*" inanmak maddeleri bulunmakta; soru soran kişi her meselede "*doğru söyledin*" cümlesini söylemektedir. Ayrıca, *kıyâmet alâmetleri* sayılırken: إذا رأيت الحفاة العراة الصم البكم ملوك الأرض ورأيت رعاء البهم يتطاولون في البنيان ve *ihsan*ın tarifi sadedinde: (أن تخشى الله كأنك تراه) ifadesinin kullanıldığı belirtilmektedir. Yine en son kısımda râvilerden Ebû Zur'a'dan naklen: (أراد أن تعلموا أن تسألوه) "*Ona soru sormayı öğrenmenizi murâd etti*" denilmiştir.

Umâre b. el-Ka'kâ' Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Mervezî (v. 294), *Ta'zîm*, I, 389 (no: 380): İshâk- Cerîr- Umâre b. el-Ka'kâ- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelmektedir. Metni muhtasar olup, az yukarıda İshâk b. Râhûye rivâyeti için yaptığımız değerlendirmeler (en sonda yer alan Ebû Zur'a'nın sözü hariç; çünkü burada ondan söz edilmez) bu rivâyet için de geçerlidir.

Dârakutnî (v. 385), *İlel*, VIII, 277-278 (no: 1565): İsnâdı tahville verilen bu rivâyetin değerlendirmesi, yukarıda Cerîr rivâyetiyle ilgili olarak yapılanlarla aynıdır.

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 152-153 (no: 16): İsnâdın ilgili kısmı ve metni buradaki gibidir.

a.mlf., a.g.e., I, 314 (no: 159): İsnâdın son tarafı buradakine benzemektedir. Metni ise muhtasardır. İbn Râhûye'nin kitabında yer alan rivâyet için yaptığımız değerlendirmeler (son kısımda yer alan Ebû Zur'a'nın sözü de dahil) bunun için de geçerlidir. Müellif İbn Mende bu hadisin **sıhhati üzerinde ittifak** edildiğini ifade etmektedir.

Ebû Nuaym (v. 430), *el-Müsnedü'l-müstahrec*, I, 103-104 (no: 86): İsnâd ve metin olarak Müslim'in verdiği rivâyet ile aynıdır. İki rivâyet arasında bazı küçük anlatım farkları dışında (mesela *iman* esasları sıralanırken "*Kitâbına*" değil "*kitaplarına*" şeklinde söylenmiştir) kayda değer bir fark yoktur. En son kısımda hadisin **sahih** olduğu ve Müslim tarafından Ebû Hayseme ve Cerîr'den rivâyet edildiği belirtilir.

b. Cerîr b. Yezîd Rivâyeti

Ebû Zur'a'dan nakledilen diğer bir rivâyet Ebû Ahmed İbn Adiyy (v. 365) tarafından kaydedilmiştir.⁶⁰ Muhammed b. Ubeydillah- Ubeydullah b. Yezîd- el-Velîd b. Amr- İsmail b. Ebî Hâlid- Cerîr b. Yezîd- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla verilen bu rivâyet şöyledir:

ثنا على بن احمد بن علي الجرجاني بحلب حدثني محمد بن عبيد الله بن يزيد هو القردواني الحراني ثنا أبي ثنا الوليد بن عمرو عن إسماعيل بن أبي خالد عن جرير بن يزيد بن جرير عن أبي زرعة عن أبي هريرة قال جاء رجل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وعنده القوم كهينة الرجل حتى جعل ركبته على ركة النبي صلى الله عليه وسلم فقال يا محمد أخبرني ما الإسلام فذكر الحديث بطوله

İsnâdın Tahlili

Ali b. Ahmed b. Ali (Cürcanlı, v. ?): Müellif İbn Adiyy'in hadisi naklettiği şeyh olan bu kişi hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

Muhammed b. Ubeydillah (Harranlı, v. 268): Muhammed b. Ubeydillah'ın hadis konusunda yeterli bilgiye sahip olmayan birisi olduğu anlaşılıyor.

Ubeydullah b. Yezîd (Harranlı, v. ?): Meçhul bir râvidir.

⁶⁰ İbn Adiyy, *Kâmil*, VII, 74. (Müellif bu rivâyete bu hadisin râvilerinden **el-Velid b. Amr**'ın biyografisini anlatırken değinmektedir.)

Velîd b. Amr (Harranlı/Horasanlı?, v. ?): Kendisiyle ihticâc edilemeyecek derecede zayıf bir râvidir.

İsmail b. Ebî Hâlid (Kûfeli, v. 145/146): İsmâil b. Ebî Hâlid'in güvenilir bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

Cerîr b. Yezîd (Şamlı/Kûfeli, v. ?): Cerîr b. Yezîd'in eldeki az miktardaki bilgiye dayanarak zayıf bir râvi olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak; Müellif İbn Adiyy'in hadisi aldığı şeyhi Ali b. Ahmed'in kim olduğunu bilemiyoruz. Bunun yanında Muhammed b. Ubeydillah'ın hadis konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı; Ubeydullah b. Yezîd'in meçhul; el-Velîd b. Amr'ın kendisiyle ihticâc edilemeyecek derecede zayıf; Cerîr b. Yezîd'in de zayıf oldukları anlaşılmaktadır. İsnâdda bulunan râvileri kısaca tanıdıktan sonra bu rivâyetin **isnâdının zayıf olduğu** ortaya çıkmaktadır.

Değerlendirme

İsnâdı zayıf olan bu rivâyetin metni hakkında yorum yapacak kadar bilgi sahibi değiliz. Müellifin ifadelerinden bu rivâyetin daha uzun olduğu anlaşılmaktadır. En son kısımda yer alan cümle, rivâyeti İbn Ebî Hâlid'den el-Velîd b. Amr'dan başkasının nakletmediğini, dolayısıyla bu tarikin **garib/ferd** olduğunu ifade etmektedir. Netice olarak İbn Adiyy tarafından kaydedilen bu tarik isnâdındaki zafiyet sebebiyle tek başına **ih ticâca elverişsizdir**.

Cerîr b. Yezîd Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

İbn Adiyy tarafından kısaca verilen bu rivâyete, ondan önce Ukaylî (v. 322) tarafından da işaret edilmiştir (Bkz. *Duafâ*, IV, 320). Orada, el-Velîd b. Amr'dan gelen bu rivâyet benzer isnâdla (Muhammed b. Ammâr b. Atıyye- Muhammed b. İdris- Muhammed b. Yezîd b. Sinan- el-Velîd b. Amr b. Sâc- İsmail b. Ebî Hâlid- Cerîr b. Cerîr- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre) ve buradakinden biraz daha kısa olmak üzere verilmiştir. Ancak onun isnâdında, burada **Cerîr b. Yezîd** olarak kaydedilen kişi **Cerîr b. Cerîr** şeklinde yazılmıştır.⁶¹ Buna ilaveten Ukaylî, İsmail'den nakledilen bu rivâyetin mütâbii olmadığını; bu rivâyetin gerçekte Cerîr b. Abdilhamid- Ebû

⁶¹ Ukaylî'nin burada kaydettiğimiz rivâyetine bir yerde atıfta bulunan İbn Hacer ise, Ukaylî'den naklen bu ismi İbn Aidyy gibi Cerîr b. Yezîd el-Becelî diye kaydetmiştir (Bkz. *Lisânu'l-Mizân*, VI, 224). Bu durumda Ukaylî'nin kitabındaki isim bazı nüshalarda, bazı müstensihler tarafından yanlış kaydedilmiş olmalıdır.

Hayyân/Ebû Ferve/Umâre b. el-Ka'kâ- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdlarıyla ve İsmail'in hadisi olmaksızın rivâyet edildiğini belirtmektedir.

Dârakutnî (v. 385) de: Cerîr b. Yezîd ve Ebû Hayyân et-Teymî- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bir tarike değinmekte fakat bu tarikin metnini vermemektedir (Bkz. *İlel*, VIII, 278).

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 315 (no: 160): İbn Mende, Ebû'n-Nadr Muhammed b. Muhammed- Muhammed b. Nasr (el-Mervezî?)- İshâk b. İbrâhim- Cerir- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla verdiği bir rivâyetin peşinden, bu hadisin başka bir vecihten: İsmail b. Ebî Hâlid- Cerir b. Yezîd- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla da nakledildiğini söyler. Fakat İbn Mende, bu ifadesinin sonunda "fîhi makâl" diyerek bu tarikle ilgili şüphesini belirtmiştir.

c. es-Serîyy b. İsmail Rivâyeti

Dârakutnî'nin (v. 385) değindiği bir tarik: Yahyâ b. Ya'lâ- es-Serîyy- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelmektedir.⁶² Bu isnâdla gelen rivâyetin bir metni verilmemiştir. Fakat müellif bu tarike: Mekkî b. İbrahim- es-Serîyy- eş-Şa'bî- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla gelen bir rivâyete işaret ettikten sonra değinmiştir. Onun söylediğine göre es-Serîyy rivâyetinde eş-Şa'bî ve sahâbî Ebû Zerr zikredilmemiştir. Görünüşe göre es-Serîyy ile Ebû Zur'a arasında bulunan eş-Şa'bî düşmüş gibidir.

İsnâdın Tahlili

Yahyâ b. Ya'lâ (Kûfeli, v. 180): Hakkındaki kısıtlı bilgiler muvacehesinde Yahyâ b. Ya'lâ'nın sika olduğu söylenebilir.

Serîyy b. İsmail (Kûfeli, v. ?): Zayıf bir râvidir.

Burada verilen isnâd es-Serîyy nedeniyle **zayıftır**.

Değerlendirme

es-Serîyy b. İsmail nedeniyle zayıf olan bu isnâdın **munkatı** olduğunu söylememiz de mümkündür. Şöyle ki; her ne kadar bu isnâda göre onun rivâyeti Ebû Zur'a'dan aldığı anlaşılrsa da gerçekte durum öyle olmasa gerektir. Çünkü es-Serîyy'in

⁶² Dârakutnî, *İlel*, VIII, 278.

Ebû Zur'a'dan hadis rivâyet ettiği konusunda tabakât kitaplarımızda bir bilgi yoktur.⁶³ Ebû Zur'a ile es-Seriyy arasında bir (veya daha fazla) kişi düşmüş olabilir. Muhtemelen aradaki kişi eş-Şa'bî'dir. Nitekim, müellif Dârakutnî'nin burada incelediğimiz tarikten hemen önce işaret ettiği ve Mekkî b. İbrahim- es-Serîyy- eş-Şa'bî- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla gelen tarikte ikisi arasında eş-Şa'bî ismi kaydedilmiştir.

Sonuç olarak Dârakutnî tarafından kaydedilen es-Seriyy b. İsmâil rivâyetinin müstakil olarak **ih ticâca elverişsiz** ve **munkatı** bir rivâyet olduğu kanaatindeyiz.

d. Şehr b. Havşeb Rivâyeti

Ebû Hureyre'den gelen bir başka tarik İbn Hanbel'in oğlu Abdullah (v. 290) tarafından kaydedilmiştir.⁶⁴ Müellif bu rivâyete, Hammâd- Matar- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla naklettiği bir rivâyetin (no: 901) içinde işaret etmiş ve bununla *kader* ile ilgili kısaca bir açıklama getirmiştir. Hammâd (b. Zeyd)- Matar- Şehr b. Havşeb- Ebû Hureyre isnâdıyla verilen bu rivâyet şöyle nakledilmiştir:

قال حماد قال مطر وقال شهر ابن حوشب عن أبي هريرة وقال وبالقدر خيره وشره

İsnâdın Tahlili

Hammâd b. Zeyd (Basralı, v. 179): Sika bir râvidir.

Matar el-Verrâk (Horasanlı, v. 127 civarı): Olumlu ve olumsuz değerlendirmelere maruz kalmış bir kişidir.

Şehr b. Havşeb (Basralı/Şamlı, v. 112): Hakkında cerh daha ağır basan bir râvidir.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel tarafından kaydedilen bu rivâyetin isnâdı Matar el-Verrâk ve Şehr b. Havşeb nedeniyle zafiyet taşımaktadır.

Değerlendirme

Baş tarafta da belirttiğimiz gibi müellif bu rivâyete Hammâd- Matar- Abdullah b. Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer- İbn Ömer- Ömer isnâdıyla naklettiği bir rivâyetin içinde işaret etmiştir. Söz konusu rivâyette İbn Ömer'e kadere inanmayan insanların şikâyet edilmesi, onun bu konuyla ilgili olarak babası Hz. Ömer'den

⁶³ es-Seriyy b. İsmail'in hadis aldığı kişiler arasında Ebû Zur'a zikredilmemiştir. (Bkz. Mizzî, TK, X, 227.) Yine Ebû Zur'a'dan rivâyette bulunanlar arasında da es-Serîyy b. İsmail ismi yer almamaktadır. (Bkz. Mizzî, age., XXXIII, 323-324.)

⁶⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Sünne*, II, 414.

naklen Hz. Peygamber'in huzurunda meydana gelen olaydan bahsi vardır. Hz. Ömer'den nakledilen bu rivâyette Rasûlullah'a (s.a.) sırasıyla *İslâm, ihsân, iman* ve *kıyâmetin zamanı* hakkında sorulan sorulardan ve bunların cevaplarından söz edilmektedir. Burada incelediğimiz Şehr b. Havşeb rivâyetine de *iman*la ilgili kısmın hemen peşinden işaret edilmiştir. Orada *iman* ile ilgili kısımda sıralanan şeyler şu şekildedir: "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ölüme, dirilişe, cennete-cehenneme ve tümüyle kadere inanmandır.*" İşte buradaki "*tümüyle kadere*" ifadesi Şehr b. Havşeb rivâyetinde "*hayır ve şerriyle kadere*" şeklinde nakledilmiştir. Bunun dışında Hammâd- Matar- Şehr- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen rivâyetle ilgili başka malumat verilmemiştir. Öyle görünüyor ki müellif, Matar el-Verrak'tan gelen iki ayrı rivâyetteki farklı bir anlatıma işaret etmekle yetinmiştir. İşaret edilen kısmın dışındaki bölümlerin Hz. Ömer'den naklen verilen metinle örtüşüp örtüşmediğini de bilmiyoruz.

İsnâdında zafiyet taşıyan bu tarik hakkında yorum yapacak kadar malumata sahip olmadığımızı ifade etmemiz gerekiyor. Ancak metin kısmında *kader* hakkında verilen kısa malumat, bazı Ebû Hureyre rivâyetlerinde *kadere iman* konusunun bulunmadığı göz önünde bulundurulunca üzerinde dikkatle durulması gerekli bir husustur. İsnâdının zayıflığına rağmen bu bilgi, İbn Ömer-Ömer rivâyetlerinde yer alan *kadere iman* ifadesini destekler mahiyettedir. Bazı Ebû Hureyre rivâyetlerinin aksine bu durum *kadere iman*ın gerekliliği yönünde bir sonuç ortaya çıkarmaktadır.

Şehr b. Havşeb Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Abdullah b. Ahmed tarafından kaydedilen bu tarike Muhammed b. Nars el-Mervezî (v. 294) de işaret etmiştir. (*Ta'zîm* I, 372.) Mervezî de aynı şekilde bir İbn Ömer-Ömer rivâyetinin (Bkz. I, 370-372, no: 366) içinde bu rivâyete değinmiştir. Mervezî'nin bu rivâyeti veriş şekli ve verdiği kısım buradakiyle tamamen aynıdır.

IV. Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den Birlikte Gelen Rivâyetler

Sahâbeden Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den birlikte gelen rivâyetleri, -sadece Ebû Hureyre'den nakledilenlerde olduğu gibi- bu ikisinden **Ebû Zur'a b. Amr** nakletmektedir. Ebû Zur'a'dan ise iki kişi nakletmekte olup bunlar: **Ebû Ferve ve Âmir eş-Şa'bî**'dir. Bu nedenle bu kısımdaki rivâyetler, Ebû Zur'a'dan alan kişilerin ismine göre Ebû Ferve ve eş-Şa'bî rivâyetleri olmak üzere iki başlık altında toplanacaktır:

1. Ebû Ferve Rivâyeti

Bezzâr (v. 292) tarafından kaydedilen bu rivâyet Yusuf b. Musa- Cerîr (b. Abdilhamid)- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla gelmektedir.⁶⁵ Söz konusu rivâyet şöyledir:

حدثنا يوسف بن موسى قال نا جرير عن أبي فروة الهمداني عن أبي زرعة بن عمرو بن جرير عن أبي ذر وأبي هريرة رضي الله عنهما قال لا كان رسول الله يجلس بين ظهراني أصحابه فيجيء الغريب فلا يدرى أيهم هو فكلما رسول الله في أن يتخذ له شيئا يعرفه الغريب إذا أتاه فبينما له دكانا من طين فكان يجلس عليه أحسبه قال وكنا نجلس حوله فإذا لجوس ورسول الله في مجلسه إذ أقبل رجل من أحسن الناس وجهها وأطيب الناس ريحا وأنقى الناس ثوبا كان ثيابه لم يمسه دنس فسلم من طرف البساط فقال السلام عليك يا محمد قال عليك السلام قال أدنو يا محمد فقال ادنه فما زال يقول أدنو يا محمد ويقول له النبي مرارا حتى وضع يده على ركة رسول الله فقال يا محمد ما الإسلام قال أن تعبد الله ولا تشرك به شيئا وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتحج البيت وتصوم رمضان قال فإذا فعلت هذا فقد أسلمت قال نعم قال صدقت فلما سمعنا قول الرجل لرسول الله صدقت أنكرناه ثم قال فأخبرني ما الإيمان قال الإيمان بالله والملائكة والكتب والنبيين وتؤمن بالقدر كله قال فإذا فعلت ذلك فقد آمنت قال نعم قال صدقت قال يا محمد أخبرني ما الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال صدقت قال فأخبرني يا محمد متى الساعة فلم يجبه شيئا ثم أعاد فلم يجبه مرة أخرى ثم أعاد فلم يجبه ثم رفع رأسه فحلف له بالله أو قال والذي بعث محمدا بالهدى ودين الحق ما المسؤول بأعلم من السائل ولكن لها علامات إذا رأيت رعاء البهيم يتطاولون في البنيان ورأيت الحفاة العراة ملوك الأرض ورأيت المرأة تلد ربها في خمس لا يعلمهن إلا الله إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام وما تدري نفس ماذا تكسب غدا وما تدري نفس بأي أرض تموت إن الله عليم خبير ثم سطع إلى السماء فقال رسول الله والذي بعث محمدا بالهدى ما كنت بأعلم به من رجل منكم وإنه لجبريل وإنه لفي صورة نحية الكلبى وهذا الكلام لا نعلمه يروى عن أبي ذر إلا من هذا الوجه بهذا الإسناد إلا إسناد ضعيف رواه السري بن إسماعيل فخلط في إسناده وهذا الحديث لا نعلم رواه عن أبي فروة بهذا الإسناد إلا جرير

İsnâdın Tahlili

Yusuf b. Musa el-Kattân (Kûfeli, v. 252/253): Bezzâr'ın şeyhi Yusuf b. Musa'nın güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

Cerîr b. Abdilhamîd (Kûfe'li, 107-187): Genel itibariyle sika bir râvidir.

Ebû Ferve el-Hemedânî (Kûfe'li, v. ?): Sika bir kişidir.

Ebû Zur'a (Kûfeli, v. ?): Sikadır.

Bu rivâyetin isnâdında dikkat çekici bir illet yoktur denebilir.

Değerlendirme

Bezzâr tarafından kaydedilen metinde dikkat çeken bazı noktalar mevcuttur. Söz gelimi; dışarıdan gelen yabancıların Hz. Peygamber ile görüşmesi için yapıldığı söylenen bir mekân (dükkan) ile ilgili bundan önceki rivâyetlerin (İshâk b. Râhûye rivâyeti hariç) kahir ekseriyetinde bir bilgi yoktur. Yine *İslâm* ile ilgili kısımda bazı rivâyetlerdeki "*şehâdeteyn*" cümleleri burada: "*Allah'a ibâdet etmen ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmaman*" şeklinde ifade edilmiştir. *İman* ile ilgili hususlar arasında

⁶⁵ [İbn Râhûye, *Müsned*, I, 209-210 (no: 165)] Bezzâr, *Müsned*, IX, 419-420 (no: 4025). Bu rivâyet Ebû Zur'a b. Amr b. Cerîr'in Ebû Zerr'den rivâyet ettiği hadislerin yer aldığı bölümde verilmiştir.

"âhiret gününe inanmak" maddesinin yer almaması, buna karşılık "kadere inanmak" ifadesinin bulunması dikkat çekicidir. Ebû Hureyre'den nakledilen bazı rivâyetlerde "kadere inanmak" maddesinin yer almadığı düşünülünce bu durum gayet önemlidir. Ayrıca müellifin son bölümde belirttiği gibi "gelen kişinin Dihyetu'l-Kelbî suretinde" olduğuna dair cümle de dikkat çekmekte olup büyük ihtimalle bu ifade rivâyete sonradan girmiştir. Bu bilginin vehim olduğuna dair daha önceden İbn Hacer ve Aynî gibi bazı şârihlerden nakiller yapılmıştı.

Bezzâr'dan önce bu rivâyet İshâk b. Râhûye'nin (v. 238) kitabında: Cerîr- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla yer almıştır. (Bkz. *Müsned*, I, 209-210, no: 165.) İbn Râhûye'nin metni ile Bezzâr tarafından verilen metin büyük oranda örtüşmekle birlikte bazı anlatım farkları da vardır. Mesela Bezzâr'ın: (ثم سطح إلى السماء) şeklinde verdiği ifade, İbn Râhûye tarafından: (ثم سطح غبار) (ثم سطح من السماء) şeklinde kaydedilmiştir. Yine Bezzâr'ın metninde son kısımda, gelen kişinin "Cibrîl olduğu" söylenmiş fakat onun insanlara dinlerini öğretmek üzere geldiğinden bahsedilmemiştir. Buna karşılık İbn Râhûye'nin metninde ilgili bölüm: "Şüphesiz o Cibrîl'dir, size öğretmek için geldi" şeklinde yer almıştır. Bunun dışındaki anlatımlar büyük oranda aynıdır.

Ebû Ferve Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Buhârî (v. 256), *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 60-61 (no: 189): Muhammed b. Selâm- Cerîr-Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Zerr ve Ebû Hureyre isnâdıyla gelmektedir. Bu rivâyetin metin kısmı muhtasar olup kısaca, bir adamın gelişinden, Hz. Peygamber'e selam verişinden ve ona iman hakkında soru soruşundan bahsedilir. Bu soruya verilen karşılık Bezzâr'ın metniyle aynı sayılır. Sadece "peygamberlere iman" yerine "peygambere iman" ifadesi kullanılmıştır. Muhtemelen bu kelimenin cemi olduğunu ifade eden "yâ ve nun" harfleri düşmüştür. Orada verilen metnin baş tarafında Hz. Peygamber için yapıldığı söylenen mekândan (dükkan) bahis olmaması dikkat çekicidir.

Ebû Dâvûd (v. 275), *Sünnet* 17 (no: 4698): "Kader hakkındaki bab" başlığı altında yer alan bu rivâyet: Osman b. Ebî Şeybe- Cerir- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Zerr ve Ebû Hureyre isnâdıyla verilmiştir. Metni muhtasardır. Hz. Peygamber için yapılan mekândan bahseden kısımdan itibaren, adamın gelişi ve selam verışı kısmına kadarki bölümü içine alır. Bunun dışında bir bilgi verilmemiştir.

Mervezî (v. 294), *Ta'zîm*, I, 385-387 (no: 378): "Ebû Hureyre hadisinin tarikleri" bâbı altında verilmiştir. İshâk- Cerir- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Zerr ve Ebû Hureyre isnâdıyla gelmektedir. Yukarıda değindiğimiz İshâk b. Râhûye rivâyetine benzemektedir. Zaten isnâdda bulunan İshâk da İbn Râhûye'dir.

Nesâî (v. 301), *İman* 6 (no: 4991): "İman ve İslâm'ın vasfı" adlı bâb başlığı altında kaydedilmiştir. Muhammed b. Kudâme- Cerir- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Zerr ve Ebû Hureyre isnâdıyla verilmiştir. Daha çok İbn Râhûye rivâyetine benzemektedir. Fakat soru sorduktan sonra adamın kaybolması esnasında "semaya yükselme" veya "toz bulutu yükselmesi" gibi olaydan söz edilmez. Bunun dışında önemli bir fark mevcut değildir.

Dârakutnî (v. 385) *İlel*, VIII, 278: Cerir- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Zerr ve Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bir tarike kısaca atıf yapılmış; metin kısmına sadece: "Hz. Peygamber ashâbı arasında otururdu" diye başlanmış, devamı verilmemiştir. Ayrıca Bezzâr'ın son bölümle ilgili olarak bahsettiği ve es-Serîyy b. İsmail'den gelen tarikten Dârakutnî de bahsetmiş ancak herhangi bir tenkit getirmemiştir.⁶⁶

İbn Mende (v. 395), *İmân*, I, 314-315 (no: 160): Ebû'n-Nadr Muhammed b. Muhammed- Muhammed b. Nasr (el-Mervezî?)- İshâk b. İbrâhim- Cerir- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla verilmektedir. Aynı zamanda isnâdda da bulunan İbn Râhûye'nin metniyle örtüşmektedir denilebilir. Yalnız, ilk baştan itibaren *İslâm* ve *iman* kısmına kadar onunla aynı olup *iman*'ın cevabından sonra semadan bir tozun yükseldiği söylenen son kısma geçilir. Son kısımda da Hz. Peygamber'in gelen kişinin Cibrîl olduğuna ve (dinlerini) öğretmek üzere geldiğine dair cümlesinden sonra rivâyet bitmektedir. Ayrıca burada onun **Dihyetu'l-Kelbî** suretinde geldiğine dair malumat da yoktur.

Ebû Ferve rivâyetine başka müellifler de atıfta bulunmuştur.⁶⁷

⁶⁶ Metni verilmeyen bir es-Serîyy rivâyetini Ebû Hureyre rivâyetlerinden bahsederken incelemiştik.

⁶⁷ Mesela bkz. **Sem'ânî** (v. 562), *Edebu'l-İmlâ ve'l-İstımlâ*, s. 50 (Sadece Hz. Peygamber için yapılan özel mekândan söz edilen giriş kısmı mevcuttur.); **Suyûtî** (v. 911), *ed-Dürri'l-mensûr*, I, 413 (İsnadsız bir şekilde İbn Merdûye/Mürdeveyh'ten naklen verilmiştir. Sahâbe ile Hz. Peygamber otururken bir adamın gelişinden başlayarak *iman* ile ilgili kısmın sonuna kadar yer alan bölüm verilmiştir. Baş tarafta Hz. Peygamber için yapılmış olan yüksek mekân (dükkân) hakkında malumat verilmemiştir.).

2. Âmir eş-Şa'bî Rivâyeti

Dârakutnî (v. 385) tarafından atıf yapılan bu rivâyetin herhangi bir metnine sahip değiliz.⁶⁸ Müellif bu tarike, kendisine Ebû Zur'a-Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bir rivâyet hakkında sorulan bir soruya verdiği cevabın sonunda, bu rivâyetle ilgili başka tarikleri verirken işaret etmiştir. Söz konusu rivâyet Mekkî b. İbrâhim- es-Serîyy- eş-Şa'bî- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla gelmektedir.

İsnâdın Tahlili

Mekkî b. İbrâhim (Belhî, 126-214/215): Sika bir kişi olduğu söylenebilir.

es-Serîyy b. İsmail (Kûfeli, v. ?): Zayıf bir râvidir.

Âmir eş-Şa'bî (Kûfeli, 21-103/104): Güvenilir olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Zur'a (Kûfeli, v. ?): Sikadır.

İsnâdı teşkil eden râvilerden es-Serîyy b. İsmail hariç diğerlerinde göze çarpan bir problem yoktur. es-Serîyy ise zayıf bir râvidir. Bu râviden dolayı Dârakutnî'nin işaret ettiği ve metnini bilmediğimiz bu tarikin tek başına sıhhat ifade ettiğini söylememiz zordur.

Değerlendirme

İsnâdı es-Serîyy b. İsmail'den dolayı illetli olan bu rivâyetin metni hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Müellif sadece bu tarike işaret etmekle yetinmiştir. Bundan dolayı fazla yorum yapma imkânımız yoktur.

V. Enes b. Mâlik'ten Gelen Rivâyetler

Cibrîl Hadîsî'nin Enes b. Mâlik'ten gelen iki tarikine ulaşabildik. Bu iki tariki, Enes'ten rivâyeti nakleden kişilerin ismine göre Sâbit el-Bünânî ve er-Rabî b. Enes rivâyetleri⁶⁹ olarak incelemek mümkündür:

1. Sâbit el-Bünânî Rivâyeti

Sâbit el-Bünânî'nin Enes b. Mâlik'ten naklettiği rivâyet, incelediğimiz dönem itibariyle en erken Buhârî'nin (v. 256) *Halku ef'âli'l-ibâd* isimli eserinde

⁶⁸ Dârakutnî, *İlel*, VIII, 278 (no: 1565).

⁶⁹ Burada zikredilen iki rivâyete belki bir de Câbir b. Zeyd tarikini ilave edebiliriz. Ancak bu tarike sadece Buhârî Öncesi dönemin müelliflerinden er-Rabî b. Habîb'in (v. 175 veya 180) kitabında rastladık ve bunda mezkur hadisin tamamı değil yalnızca *ihsân* ile ilgili kısmı mevcuttur. Ebû Ubeyde- Câbir b. Zeyd- Enes b. Mâlik isnâdıyla nakledilen bu rivâyet için bkz. Rabî, *Müsneid*, s. 42 (no: 56).

bulunmaktadır.⁷⁰ Mûsâ b. İsmâil- ed-Dahhâk b. Neberâs- Sâbit- Enes isnâdıyla gelen bu rivâyet şöyledir:

حدثنا موسى بن إسماعيل حدثنا الضحاك بن نبراس حدثنا ثابت عن أنس رضي الله عنه قال قال بينا النبي صلى الله عليه وسلم مع أصحابه إذ جاءه رجل عليه ثياب السفر فتخطى الناس حتى جلس بين يديه ووضع يديه على ركبتيه قال ما الإسلام قال شهادة أن لا إله إلا الله وإني رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة وصوم رمضان وحج البيت إن استطعت إليه سبيلا قال فإذا فعلت ذلك فأنا مسلم قال نعم قال صدقت فتعجبوا قال ما الإحسان قال أن تخشى الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال متى الساعة قال ما المسئول عنها بأعلم من السائل ولكن لها أشراط فقام فقال علي بالرجل فلم يجدوه قال ذلك جبريل جاء يعلمكم دينكم لم يأت على حال أنكرته قبل اليوم

İsnâdın Tahlili

Mûsâ b. İsmâil (Basralı, v. 223): Sikadır.

ed-Dahhâk b. Neberâs (Basralı, v. ?): Zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Sâbit el-Bûnânî (Basralı, v. 127): Güvenilir bir kişi olduğunu söyleyebiliriz.

Bu rivâyetin isnâdının, ed-Dahhâk b. Neberâs nedeniyle mualllel olduğu anlaşılmaktadır. İbn Adıyy kendisinden sika birisi rivâyet ettiği takdirde Sâbit el-Bûnânî'nin hadislerinin müstakim olduğunu ifade etmiştir. ed-Dahhâk b. Neberâs zayıf bir kişi olduğu için rivâyetin müstakim (sağlam) olduğunu söylemek zordur. İbn Hacer'in (v. 852) ifadesine göre ise Enes'ten gelen bu rivâyetin isnâdı hasendir.⁷¹ Buhârî şârihleri Aynî (v. 855) ve Kastalânî (v. 923) de aynı kanaati paylaşmaktadırlar.⁷²

Değerlendirme

Buhârî (v. 256) bu rivâyete *Sahîh*'inde yer vermemiş, bunu *Halku ef'âli'l-ibâd* isimli eserinde kaydetmiştir. Bu durum Enes'ten gelen bu rivâyetin onun nazarında sıhhat açısından problem taşıdığını gösterebilir. Nitekim burada verilen rivâyetin isnâdı ed-Dahhâk b. Neberâs sebebiyle zafiyet taşımaktadır. Metin olarak da bu rivâyet İbn Ömer-Ömer ve Ebû Hureyre rivâyetlerine göre bazı eksik ve ziyâde bilgiler ihtiva etmektedir. Mesela bu rivâyette *iman* konusuna hiç yer verilmemiştir. Bu durumun, rivâyetin muhtasar olarak nakledilmesinden kaynaklandığını söylemek zordur. Çünkü metnin anlatılış üslubu ve siyak-sıbak durumu buna delildir. *İslâm, ihsân ve kıyâmetin zamanı* hakkındaki sorulara yer verilip de bunlar arasında yer alan

⁷⁰ Buhârî, *age.*, s. 61-62 (no: 191).

⁷¹ *Feth*, I, 86. İbn Hacer *Cibril Hadîsi* ile ilgili Enes'ten gelen ve Bezzâr ile *Halku ef'âli'l-ibâd* isimli eserinde Buhârî'nin tahrîc ettikleri bir rivâyetten söz etmiş fakat ne isnâd, ne de metin vermiştir. Buhârî'nin ismi geçen eserinde kaydettiği tarik burada üzerinde durduğumuz tarik olduğu için, söz konusu rivâyetin bu olduğunu düşünüyoruz.

⁷² Aynî, *Umde*, I, 329; Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 142.

iman konusuna değinilmemesi metnin eksik nakledildiğini düşündürmektedir. *Halku ef'âli'l-ibâd* isimli eseri tahkik eden Bedru'l-Bedr, Buhârî'nin metnini verirken kaydetmediği *iman* ile ilgili kısmı da parantez içinde vermiş ve dipnotta bir açıklama yaparak bu parantez içinde verilen kısmın Bezzâr'dan ziyâde olarak kaydedildiğini çünkü siyâkı bunu gerektirdiğini söylemiştir.⁷³

Ayrıca *kıyâmetin alâmetlerinin* mevcut olduğunun söylenmesi fakat hiçbir alâmetten bahsedilmemesi de kanaatimizce bu metnin eksik olarak nakledildiğini gösteren diğer bir misaldir. En son kısımda yer alan: (لم يأت على حال أنكرته قبل اليوم) "*Bu günden önce o, yadırgadığım bir hal üzere gelmedi*" cümlesi de râvilerden birisi tarafından sonradan eklenmiş bir ziyâde bilgi gibi görünmektedir.⁷⁴ Nitekim Enes rivâyetinin yer aldığı bazı kaynaklarda bu cümle bulunmamaktadır.⁷⁵

Gerek isnâdında zayıf bir râvi bulunması, gerekse metindeki dikkat çekilen ziyâde ve noksan bilgiler Enes b. Mâlik'ten gelen bu rivâyetin en azından bu tarihinin tek başına ihticâc edilmesi için önemli bir kusurdur. Bezzâr da Enes hadisi olarak bu rivâyetin garib olduğu kanaatindedir.⁷⁶

Sâbit el-Bünânî Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294) Buhârî'nin (v. 256) verdiği Enes rivâyetini başka bir tarikle kaydetmiştir.⁷⁷ Mervezi bu tarike "Enes hadisinin tarikleri" bab başlığı altında değinmiştir. Onun verdiği tarikin isnâdında müellifin şeyhi konumunda Buhârî de vardır. Söz konusu rivâyetin isnâdı: Muhammed b. Ali el-Verrâk ve Muhammed b. İsmail el-Buhârî- Harmî b. Hafs- ed-Dahhâk b. Neberâs- Sâbit- Enes b. Mâlik şeklindedir. Buna göre Buhârî Enes rivâyetini hem **Musa b.**

⁷³ Bkz. *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 62. Muhakkikin parantez içinde verdiği kısımda şu hususlar yer almaktadır: *İslâm* hakkındaki soruya cevap verilmesinin ve burada sıralanan şeyleri yapanların *Müslim* olacaklarının söylenmesinden sonra bu cevap soru soran tarafından tasdik edilmiştir. Bunun üzerine sahâbe: "*Bakan şuna! Hem soruyor, hem de sanki ondan daha iyi bilir gibi tasdik ediyor!*" demişlerdir. Bu ifadenin peşinden ashâbın o adamı tanımadıkları söyleniyor. Bunun akabinde de o kişi Hz. Peygamber'e *imanın* ne olduğunu sormaktadır. Açıklamaya göre *iman* şu hususlardan oluşmaktadır: "*Allah'a, âhiret gününe, meleklere, Kitâb'a, Peygamberlere, ölüme, dirilişe, hesaba, cennete-cehenneme ve tamamıyla kadere inanmaktır.*" Tahkik edenin parantez içinde verdiği kısım burada bitmektedir.

⁷⁴ Bu ifade bazı rivâyetlerde daha değişik bir şekilde yer almıştır. Mesela bkz. Mervezî, *Ta'zîm*, I, 376-377 (no: 368); Taberânî, *Kebîr*, XII, 430 (no: 13581); Hâris, *Müsned (Zevâidu'l-Heysemî)*, I, 154-155 (I-II, Medîne, 1413/1992).

⁷⁵ Mesela bkz. Heysemî, *Keşfu'l-estâr an Zevâidi'l-Bezzâr*, I, 20-21 (no: 22, I-II, Beyrût, 1404/1984); Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, I, 413 (I-VIII, Beyrût, 1993).

⁷⁶ Heysemî, *age.*, I, 21.

⁷⁷ Mervezî, *age.*, I, 389-391 (no: 381).

İsmail'den hem de Harmî b. Hafs'tan (Basralı, v. 223/226) almış olmaktadır. Mervezî tarafından verilen metin buradakine oldukça benzemekte olup bununla birlikte onda bazı farklar da mevcuttur. Mesela o metinde, gelen kişinin Hz. Peygamber'in önüne oturduğundan söz edildikten sonra onun ellerini Rasûlullah'ın dizlerine koyduğu söylenir. Yine, orada Buhârî'nin metninde yer almayan *iman* ile ilgili kısım da mevcuttur. Mervezî'nin metninde sırasıyla *İslâm*, *iman*, *ihsân* ve *kıyâmetin zamanı* hakkında sorulan sorular ve bunların cevapları bulunmaktadır. *İslâm*, *ihsân* ve *kıyâmetin zamanı* ile ilgili bölümlerde verilen malumat Buhârî'nin verdiği malumat ile bazı farklar dışında⁷⁸ aynıdır. Mervezî'nin *iman* ile ilgili sorunun cevabında kaydettikleri ise şöyledir: "*Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, Kitâb'a, Peygamberlere, ölüme, dirilişe, hesaba, cennete-cehenneme ve tamamıyla kadere inanmaktır.*" (Bu hususlara inanıldığı takdirde *iman etmiş* olup olmayacağı sorulunca buna da evet diye cevap verilmiş; bu cevap o kişi tarafından tasdik edilmiştir.) Rivâyetin son kısmındaki anlatım buradakinden daha geniş olsa da verilen malumat Buhârî'nin verdiğiyle aynı anlamdadır.

Söz konusu rivâyetin **Bezzâr** (v. 292) tarafından da nakledildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nureddin el-Heysemî (v. 807) *Keşfu'l-estâr an Zevâidi'l-Bezzâr* isimli eserde Enes rivâyetine yer vermiştir.⁷⁹ Bu rivâyet Muhammed b. Merzûk- Harmî b. Hafs- ed-Dahhâk b. Neberâs- Sâbit- Enes isnâdıyla gelmekte olup metin itibariyle az önce üzerinde durduğumuz Mervezî rivâyetiyle büyük ölçüde aynıdır. Burada da *İslâm*, *iman*, *ihsân* ve *kıyâmetin zamanı* konuları üzerinde durulmaktadır. Fakat Heysemî'nin verdiği metinde "*kıyâmetin alâmetleri olduğuna*" dair cümle ile en son kısımda yer alan: (لم يأت على حال أنكرته قبل اليوم) cümlesi mevcut değildir. Bu rivâyetin sonunda Bezzâr'ın kısa bir değerlendirmesi mevcuttur. Buna göre Bezzâr bu rivâyetin Enes hadisi olarak **garib olduğunu**, bunu sadece bu isnâd ile bildiklerini söylemiş; isnâdda bulunan ed-Dahhâk b. Neberâs'ta beis olmadığını söylemiştir.

⁷⁸ Mesela; *İslâm* ile ilgili kısımda sıralanan şeyleri yapanların *Müslim* olacaklarının söylenmesinden ve bu cevabın soru soran tarafından tasdik edilmesinden sonra sahâbe: "*Hem soruyor, hem de sanki ondan daha iyi bilir gibi tasdik ediyor!*" diyerek hayretlerini ifade etmişlerdir. Bu arada ashâbın o adamı tanıyıp tanımadıkları sorulmuş, onlar da tanımadıklarını söylemişlerdir. Ayrıca *ihsân* ile ilgili açıklamanın ardından bunu yapanların *muhsin* olacakları belirtilmiştir.

⁷⁹ Heysemî, *age.*, I, 20-21 (no: 22, "Dinin Kavâidi" isimli babda).

Sâbit el-Bünânî rivâyetinin mevcut alduğu başka eserler de vardır.⁸⁰

2. er-Rabî b. Enes Rivâyeti

er-Rabî' b. Enes vasıtasıyla Enes b. Mâlik'ten gelen bu rivâyete Muhammed b. Nasr b. el-Mervezî'nin (v. 294) eserinde rastlamaktayız.⁸¹ İshâk- Ubeydullah b. Musâ- Ebû Ca'fer- er-Rabî' b. Enes- Enes b. Mâlik isnâdıyla nakledilen bu rivâyet şöyledir:

حدثنا إسحاق أنا عبيد الله بن موسى ثنا أبو جعفر عن الربيع بن أنس عن أنس بن مالك قال جاء جبريل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم في صورة رجل لا نعرفه وكان قبل ذلك يأتيه في صورة دحية فدنا منه حتى وضع يديه على ركبتيه أو منكبيه فقال ما الإسلام قال ان تعبد الله ولا تشرك به شيئاً وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة قال فإذا فعلت هذا فقد أسلمت قال نعم قال فصف الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله ولقائه والجنة والنار وتؤمن بالبعث بعد الموت قال فإذا فعلت هذا فقد أمنت قال نعم قال فما الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت هذا فقد أحسننت قال نعم قال فمتى الساعة قال هي في مفاتيح خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث إلى آخر الآية ولكن أبين لك من شرائطها إذا رأيت كذا وكذا فاعلم أن الساعة قد اقتربت ثم ولى فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم علي الرجل فاتبعوه فلم يجدوا أحداً فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا جبريل جاءكم يعلمكم دينكم

İsnâdın Tahlili

İshâk b. İbrahim (Mervli, v. 238): Meşhur hadisçi İbn Râhûye'dir.

Ubeydullah b. Musâ (Kûfeli, v. 213): Genel olarak güvenilir bir kişidir.

Ebû Ca'fer er-Râzî (Mervli/Reyli, 90 sınırı-160 sınırı): Verilen bilgilere göre Ebû Ca'fer er-Râzî'nin sika râvilerin rivâyetlerine muhâlif olan rivâyetleri ile tek başına ihticâc etmemek uygundur.

er-Rabî' b. Enes (Basralı, v. 139): Genel itibariyle er-Rabî b. Enes'in sika bir râvi olduğu söylenebilir.

Bu rivâyetin isnâdında durumu şüpheli olan bir kişi vardır, o da Ebû Ca'fer er-Râzî'dir. İbn Hibbân'ın, kendisinden Ebû Ca'fer er-Râzî nakilde bulunduğu zaman er-Rabî b. Enes'in hadisinden sakındığını söylemesi dikkat çekici olup üzerinde bulunduğumuz rivâyeti de bu açıdan olumsuz olarak etkilemektedir.

⁸⁰ Mesela Heysemî (v. 807) Enes'ten gelen bu rivâyete *Mecmau'z-zevâid* adlı eserinde de yer vermiştir. (Bu rivâyetin isnâdında sadece sahâbî râvisi Enes b. Mâlik'in ismi kaydedilmiştir. Metin olarak ise yukarıda işaret edilen Bezzâr ve Mervezî'nin verdikleri rivâyetlerle aynıdır. *age.*, I, 40.); yine bkz. Suyûtî (v. 911), *ed-Dürü'l-mensûr*, I, 413 (Bezzâr'dan isnadsız bir şekilde (sadece Enes'in ismi verilerek) nakledilmektedir. Buhârî'nin buradaki metniyle aynıdır. Şu kadar var ki en son kısımdaki cümle mevcut değildir.). Şia âlimlerinden Allâme el-Meclisî (v. 1110) kitabında *Cibrîl Hadîsi'nin* Enes'ten gelen bir tarikini isnâdsız olarak vermiştir. Bu rivâyetteki ifadeler buradaki tarîke daha çok benzemektedir olduğu için bu kısımda işaret etmek uygundur. (Bkz. *Bihârü'l-ervâr*, LVI, 260-261. Rivâyetin tamamı verilmemiş, önceki kısımlarının da olduğu ifade edildikten sonra *kıyâmetin zamanı* hakkındaki bölüm kaydedilmiştir. En sonda ise, Hz. Peygamber'in soru soranın getirilmesini istemesi ve onu bulamamaları üzerine onun Cibrîl olduğunu haber vermesi bilgisi zikredilir.)

⁸¹ Mervezî, *Ta'zîm*, I, 391-392 (no: 382).

Değerlendirme

Diğer rivâyetlerle karşılaştırıldığında buradaki rivâyette ziyâde ve noksan kabilinden dikkat çekici bazı hususların bulunduğu görülmektedir. Gelen kişinin "Cibrîl" olduğunun başta söylenmesi; daha önceden Cibrîl'in Hz. Peygamber'e "Dihye suretinde" geldiğinin belirtilmesi; *İslâm* ile ilgili kısımda "oruç" ve "hacdan", *iman* ile ilgili kısımda da "kaderden" söz edilmemesi; *beş gayb* hususunun: (مفاتيح خمس من الغيب) şeklindeki bir terkiplerle ifade edilmesi dikkat çekici noktalardandır.

Bu gibi hususlar dikkatleri isnâdda bulunan Ebû Ca'fer er-Râzî'ye yöneltmektedir. Özellikle İbn Hibbân'ın, Ebû Ca'fer'in meşhur râvilerden **münker** şeyler nakletmekle **infirâd** ettiğini söylemesi; bu nedenle onun sika kişilerin rivâyetlerine **muvâfık** olan hadislerinin dışındaki hadislerle ihticâcî hoş görmemesi, yine güvenilir kişilere **muhâlif** olan rivâyetleriyle itibarın da câiz olmadığını ifade etmesi, üzerinde bulunduğumuz rivâyetteki ziyâde ve noksan bilgilerle en azından **tek başına ihticâc etmemeyi** gerektirmektedir.

er-Rabî b. Enes rivâyetine **Heysemî** (v. 807) de kısaca değinmektedir.⁸²

VI. İbn Abbas'tan Gelen Rivâyetler

Cibrîl Hadisi'nin isnâd edildiği sahâbîlerden bir diğeri **İbn Abbas**'tır. Söz konusu rivâyeti İbn Abbas'tan nakleden iki kişi kaydedilmektedir ki bunlar: **Şehr b. Havşeb** ve **Ebû Zabyân** adlı kişilerdir. Bu nedenle bu iki rivâyeti onların isimleri altında incelemek istiyoruz:

1. Şehr b. Havşeb Rivâyeti

İbn Abbas'tan nakledilen bu rivâyet Buhârî (v. 256) sonrası dönemde en erken **Hâris b. Ebî Usâme**'nin (v. 282) *Müsned* isimli eserinde yer almaktadır.⁸³

⁸² Heysemî, *Keşfu'l-estâr*, I, 21 (no: 23). Abbas b. Muhammed ed-Dûrî- Ubeydullah b. Musa- Ebû Ca'fer er-Râzî- er-Rabî b. Enes isnâdıyla gelen bu rivâyetin metin kısmında bir adamın Hz. Peygamber'e (s.a.) yolculuk yapan bir kişi suretinde geldiğinden; ona *İslâm*'ın ne olduğunu sorduğundan bahsedilir. Bundan sonra ise rivâyetin İbn Ömer-Ömer hadisinin benzeri olduğu ifade edilir. Rivâyetin peşinden Bezzâr'dan naklen kısa bir bilgi verilir. Buna göre isnâdda bulunan er-Rabî b. Enes kendisinde beis olmayan (lâ be'se bih) birisi olup aslen Rey'lidir ve Enes b. Mâlik'in soyundan gelen (aynı ismi taşıyan) kişi değildir. Bu açıklamalardan sonra rivâyet sona erer.

⁸³ [Ahmed, *Müsned*, I, 319 (no: 2926), IV, 164, no: (17169).] Hâris, *age.*, (*Zevâidü'l-Heysemî*), I, 154-155 (I-II, Medîne, 1413/1992).

Âsım b. Ali- el-Hakem b. Fasîl- Ebû'l-Hakem- Şehr b. Havşeb- İbn Abbas isnâdıyla nakledilen söz konusu rivâyet şöyledir:

حدثنا أبو الحسن عاصم بن علي ثنا الحكم بن فضيل ثنا سيار أبو الحكم عن شهر بن حوشب عن ابن عباس قال بينا رسول الله صلى الله عليه وسلم قاعد في الناس إذ دخل رجل يتخطى الناس وضع يده على ركبتي النبي صلى الله عليه وسلم فقال ما الإسلام يا رسول الله قال الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله صلى الله عليه وسلم قال فإذا فعلت ذلك فقد أسلمت قال نعم قال فما الإيمان يا رسول الله قال أن تؤمن بالله واليوم الآخر الملائكة والكتب والنبيين والحساب والميزان والحياة بعد الموت والقدر كله خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فقد أمنت يا رسول الله قال نعم قال فما الإحسان يا رسول الله قال أن تعبد الله كأنك تراه فإنك إن لا تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك فقد أحسنت قال نعم قال فمضى الساعة يا رسول الله قال هي في خمس لا يعلمهن إلا الله أن الغيب لا يعلمه إلا الله قوله أن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الأرحام الآية إلا أخبرك بعلامته أو قال بمعالم ذلك إذا رأيت العراة الجياع العالة رؤوس الناس ورأيت الأمة ولدت ربثها ورأيت أصحاب البدى يتطاولون في البنيان قال فأتطلق الرجل حتى توارى قال علي بالرجل فطلب فلم يوجد فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا جبريل أتاكم يعلمكم دينكم قال وما أتاني في صورة قط إلا عرفت فيها غير مرتة هذه

İsnâdın Tahlili

Âsım b. Ali (Vâsıtı, v. 220/221): Âsım b. Ali'nin bazı münker rivâyetleri olsa da genel itibariyle ihticâc edilebilir bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

el-Hakem b. Fasîl (Vâsıtı, v. 175): Bu râvinin ismi bazı kaynaklarda (الحكم) el-Hakem b. Fadîl şeklinde "sâd" harfiyle değil "dad" harfiyle kaydedilmiştir. Bu ikisinin aynı kişi olduğu verilen bilgilerin ortaklığından anlaşılmaktadır. el-Hakem b. Fasîl/Fadîl'in zayıf olması daha muhtemeldir.

Seyyâr Ebû'l-Hakem (Vâsıtı/Basralı, v. 122): Eldeki kısıtlı bilgiler kadarıyla Seyyâr Ebû'l-Hakem'in sika olduğu söylenebilir.

Şehr b. Havşeb (Basralı/Şamlı, v. 112): Hakkında cerh daha ağır basmakta olup kendisiyle ihticâc edilmemesi yönünde görüş beyan edilmiştir.

Bu bilgiler ışığında, el-Hakem b. Fasîl/Fadîl, Şehr b. Havşeb (ve belki Âsım b. Ali) gibi kişiler nedeniyle bu rivâyetin isnâdının zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır. İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel tarafından tahrîc edildiğini söylediği bir İbn Abbas rivâyetinden bahseder ve bunun isnâdını hasen olarak belirtir.⁸⁴ Onun söz konusu ettiği rivâyet burada üzerinde durduğumuz rivâyet olsa gerektir. Çünkü az sonra görüleceği gibi diğer İbn Abbas rivâyeti Bezzâr tarafından kaydedilmiştir.

Değerlendirme

Şehr b. Havşeb'in İbn Abbas'tan naklettiği bu rivâyet bazı anlatım farkları, ziyâde ve noksan bilgilerle beraber Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) *Müsned* adlı

⁸⁴ *Feth*, I, 86. Muhtemelen İbn Hacer bu isnâdın başka isnâdlar ile desteklenmesi sonucu hasen li-ğayrihi olmasını kastetmektedir.

eserinde de bulunmaktadır.⁸⁵ O rivâyetle buradaki arasında çok önemli olmayan bazı anlatım farkları vardır. Sözelimi *ihsân* tarif edilirken buradaki gibi: (أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ) ifadesi değil (أَنْ تَعْمَلَ اللَّهَ) ifadesi kullanılmıştır. *Kıyâmetin zamanı* hakkında sorulan sorunun cevabına "*Subhânallah!*" denilerek başlanmıştır. Bu kısımda sayılan alâmetler de daha derli toplu bir cümle halinde verilmiştir. O rivâyetin buradakinden farkı ise, en son kısımda: (قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَنْ أَصْحَابُ الشَّاءِ وَالْحَفَاةِ الْجِيَاعِ الْعَالَةِ قَالَ الْعَرَبُ) şeklinde bir cümlenin yer almasıdır. Ayrıca İbn Hanbel'in metnin sonunda, gelen kişinin Cibrîl olduğunu bildiren cümle ile; Hz. Peygamber'in ağzından verilen: "*Bu defa gelişi hariç hangi surette gelirse gelsin onu tanımışsındır*" şeklindeki cümle mevcut değildir.

Bu rivâyetin kısa bir bölümü, *Müsned*, IV, 164'te de verilmiştir. Burada kısaca Cibrîl'in gelişinden, Hz. Peygamber'in huzurunda oturduğundan söz edilir; kıyâmetin öncesinde vâki olacak alâmetlere atıfta bulunularak bunlardan sadece "*câriyenin efendisini doğurması*" olayından bahsedilir. Hadisin burada verilen kısımdan daha uzun olduğuna işaret edilerek rivâyet bitirilir. Bunun dışında herhangi bir bilgi verilmez.

Netice olarak isnâdı zayıf olan bu rivâyetin metin kısmı da ihtivâ ettiği bazı ziyâdeler ve eksik bilgiler nedeniyle tek başına ihticâc edilemeyecek bir durumdadır. Buhârî öncesi dönemde Ahmed b. Hanbel'in naklettiği bu rivâyeti incelerken de ifade ettiğimiz gibi Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (v. 774), bu rivâyetin *garib* olduğunu ve (ulemânın?) bunu tahrîc etmediklerini belirtmiştir.⁸⁶

Şehr b. Havşeb rivâyetine sonraki dönemde bazı âlimler tarafından atıfta bulunulmuştur.⁸⁷

⁸⁵ Ahmed, *age.*, I, 319 (no: 2926): Aslında burada verilen metnin herhangi bir isnâdı zikredilmemiştir. Ancak bu rivayet Ebû'n-Nadr-Abdulhamîd-Şehr-İbn Abbas isnâdıyla nakledilen ve bizim konumuzla ilgili olmayan başka bir rivayetin hemen peşinden verildiği için ve İbn Abbas'tan gelen rivayete büyük ölçüde benzediğinden dolayı buraya alınması uygun görülmüştür. Nitekim buradaki rivâyetin küçük bir kısmı, söz ettiğimiz bu isnâd ile *Müsned*'in başka bir yerinde yer almıştır. (IV, 164, no: 17169. Şuayb el-Arnaût bu hadisin *hasen*, isnâdın ise *zayıf* olduğunu belirtir. Bkz. *Müsned*, XXVIII, 403.)

⁸⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 456.

⁸⁷ Mesela bkz. İbn Kesîr (v. 774), *Tefsîr*, III, 455-456 (Ebû'n-Nadr- Abdulhamid- Şehr- Abdullah b. Abbas isnâdıyla Ahmed b. Hanbel'den nakledilmek suretiyle verilmiştir. Müellifin bu rivâyet hakkında "garib" yorumunda bulunduğunu az önce zikretmiştik.); Nureddin el-Heysemî (v. 807), *Mecmau'z-zevâid*, I, 38-39 (İsnâd zinciri zikredilmeksizin doğrudan İbn Abbas'tan nakletmek suretiyle kaydedilmiştir. Metin kısmı, Ahmed b. Hanbel tarafından tahrîc edilen ve az yukarıda değindiğimiz metinle aynıdır. Müellif rivâyetin sonunda bu rivâyeti benzeriyle Ahmed ve Bezzâr'ın rivâyet ettiğini fakat Bezzâr'da: (أَنْ جَبْرِيلُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي هَيْئَةِ رَجُلٍ شَاخٍ مَسَافِرٍ) şeklinde bir

2. Ebû Zabyân Rivâyeti

Ebû Zabyân vasıtasıyla İbn Abbas'tan rivâyet edilen bir rivâyetin **Bezzâr** (v. 294) tarafından tahric edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁸ Nureddin el-Heysemî'nin (v. 807) naklettiğine göre, Ahmed b. Muallâ- Câbir b. İshâk- Selâm Ebû'l-Münzir- Âsım- Ebû Zabyân- İbn Abbâs isnâdıyla gelen bu rivâyet şöyledir:

حدثنا أحمد بن معلى الأدمي ثنا جابر بن إسحق ثنا سلام أبو المنذر عن عاصم عن أبي ظبيان عن ابن عباس أن جبريل صلى الله عليه وسلم أتى النبي صلى الله عليه وسلم في هيئة رجل شاحب مسافر حتى وضع يده على ركبتي النبي صلى الله عليه وسلم فقال ما الإسلام فقال تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله وإيتاء الزكاة وصوم رمضان وحج البيت قال فإذا فعلت ذلك فقد أسلمت قال نعم قال صدقت قال فتعجبنا من سؤاله إياه رسول الله صلى الله عليه وسلم وتصديقه إياه ثم قال ما الإحسان قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تخشى الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك قال فإذا فعلت ذلك فقد أحسنت قال نعم قال صدقت قال فأخبرني ما الإيمان قال الإيمان بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والجنة والنار والبعث بعد الموت والقدر خيره وشره قال فإذا فعلت ذلك فقد أمنت قال نعم قال صدقت قال فمتى الساعة قال والذي نفسي بيده ما المسؤول عنها بأعلم من السائل ولكن لها أشراط إذا رأيت الأمة ولدت ربتها ورأيت الحفاة العراة العالة يعني العرب ولوا الناس قال صدقت ثم ولى فقال النبي صلى الله عليه وسلم علي بالرجل فنظر فلم ير شيئا قال النبي صلى الله عليه وسلم تدرون من هذا قلنا الله ورسوله أعلم قال هذا جبريل جاء ليحكم دينكم ما جاعني في صورة قط إلا عرفته غير هذا المرة

İsnâdın Tahlili

Ahmed b. Muallâ el-Âdemî (Kûfeli, v. ?): Bezzâr'ın şeyhi durumunda olan Ahmed b. Muallâ hakkında yeterli bilgiye ulaşamadık.

Câbir b. İshâk (Basralı, v. ?): Bu râvi hakkında da yeteri kadar malumat yoktur. Elimizdeki bilgiler bu râvinin güvenilirliği konusunda kesin yorum yapmaya kâfi değildir.

Selâm Ebû'l-Münzir (Basralı/Kûfeli, v. 171): Selâm Ebû'l-Münzir'in genel itibarıyla sika olduğu söylenebilir.

Âsım b. Behdele/İbn Ebî'n-Necûd (Kûfeli, v. 128): İsnâdda ismi geçen Âsım'ın, Âsım b. Ebî'n-Necûd olduğunu tahmin etmekteyiz. Nitekim Selâm Ebû'l-

ifade bulunduğunu söylemiştir. Heysemî'nin işaret ettiği bu lafızlar Bezzâr tarafından rivâyet edilen bir sonra inceleyeceğimiz Ebû Zabyân rivâyetinde mevcuttur. Ebû Zabyân rivâyetinin metni buradakinden farklı olduğu için onu ayrıca ele almak daha münasiptir.); **Suyûtî** (v. 911), *ed-Dürü'l-mensûr*, I, 412 (İsnâd zikredilmeksizin ve Bezzâr ve Ahmed'den naklen verilmiştir. Suyûtî burada rivâyetin baş tarafından *ihsân* ile ilgili kısmın sonuna kadar olan kısmı vermiş, devamından bahsetmemiştir.). Şîî ulemâdan **Allâme el-Meclisî** (v. 1110) de kitabında *Cibrîl Hadîs'i*nin İbn Abbas'tan gelen bir tarihini isnâdsız olarak vermiştir Bu rivâyet Şehr b. Havşeb rivâyetine daha çok benzediği için ondan burada söz etmek daha uygundur. (Bkz. *Bihâru'l-envâr*, LVI, 260-261. Bu rivâyette *İslâm*, *iman* ve *ihsân* kısımları mevcut olup bunlara verilen karşılık şöyledir: **İslâm**: "Yüzünü Allah Azze ve Celle'ye çevirmek, Allah'tan başka ilah olmadığına, O'nun ortağı olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şühâdet etmek." **İman**: "Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba, peygamberlere, ölüme ve öldükten sonraki hayata, cennete-cehenneme, hesaba, mizana ve hayrı-şerri ile kadere bütünüyle inanmak." **İhsân**: "Allah'ı görüyormuş gibi O'nun için amel etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmesen de O seni görmektedir.").

⁸⁸ Heysemî, *Keşfu'l-estâr*, I, 21-22 (no: 24).

Münzir'in rivâyet aldığı kişiler arasında bu isimle tek o kaydedilmiştir.⁸⁹ Âsım b. Behdele'nin Kur'ân-ı Kerim kıratında üstad olmasına rağmen hadiste o kadar iyi olmadığı ve zaman zaman hata ettiği anlaşılmaktadır.

Ebû Zabyân (Kûfeli, v. 89/90): Künyesi bu şekilde olup da İbn Abbas'tan hadis rivâyet eden sadece Ebû Zabyân Husayn b. Cündeb'in ismi kaydedilir.⁹⁰ Ebû Zabyân'ın güvenilir bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

İsnâdı oluşturan râvilerin tamamı hakkında yeterli bilgi sahibi olduğumuzu söylemek zordur. Özellikle ilk iki râvinin (Ahmed b. Muallâ ve Câbir b. İshak) hayatları hakkında yeterince malumat yoktur. Bu durum söz konusu iki râvinin çok tanınmayan kişiler olabileceği ihtimalini hatıra getirmektedir. Diğer râvilerin ise genel itibariyle sika olduğu anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Bezzâr'ın (v. 294) rivâyet ettiği bu rivâyetin isnâdında Ahmed b. Muallâ ve Câbir b. İshak gibi tam olarak tanınmayan kişiler vardır. Bu durum isnâdın sıhhati açısından olumsuz bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bazı anlatım farkları dışında metin kısmı ise pek çok rivâyetteki bilgilerle örtüşür mahiyettedir. Şu kadar var ki metnin baş tarafında Cibrîl'in Hz. Peygamber'e "*bitkin bir yolcu*" şeklinde gelmiş olduğunun söylenmesi dikkat çekicidir. Bu bilgi daha önceki rivâyetlerin hiçbirinde yer almamaktadır ve "onun üzerinde yolculuk emaresi olmadığına" dair anlatımlarla tezat teşkil etmektedir. Ayrıca, en sonda yer alan cümlelerin de Hz. Peygamber'e ait olmayıp râvilerden birinin ziyâdesi olarak sonradan metne girmiş olabileceğini düşünüyorum.

VII. Cerîr b. Abdillâh'tan Gelen Rivâyet

Cibrîl Hadisi'nin Cerîr b. Abdillâh'tan gelen bir tarikine de rastlamaktayız. Söz konusu rivâyet Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-Ensârî (v. 369) tarafından verilmiştir.⁹¹ Abdullâh b. Muhammed- Yûsuf b. Saîd- Hâlid b. Yezîd- İsmâil b. Ebî Hâlid- Kays- Cerîr b. Abdillâh isnâdıyla gelen bu rivâyet şöyledir:

حدثنا أبو القاسم عبد الله بن محمد قال ثنا يوسف بن سعيد بن مسلم قال ثنا خالد بن يزيد قال ثنا إسماعيل بن أبي خالد عن قيس عن جرير بن عبد الله قال جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم في صورة رجل فقال يا محمد ما الإيمان قال الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله والقدر خيره وشره من الله قال صدقت قال

⁸⁹ Mizzi, TK., XII, 288.

⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 224; Mizzi, TK., VI, 515.

⁹¹ Ebû Muhammed el-Ensârî, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbehân*, IV, 259.

فتعجبوا من تصديقه النبي صلى الله عليه وسلم قال فأخبرني ما الإسلام قال الإسلام أن تقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتحج البيت وتصوم رمضان قال صدقت قال فأخبرني ما الإحسان قال الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فهو يراك قال صدقت قال فأخبرني ما الساعة قال ما المسؤول عنها بأعلم من السائل ولكن لها علامات وأمارات فإذا رأيت رعاء اليهم يتناولون في البنيان خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله وتلا هذه الآية إن الله عنده علم الساعة إلى آخر الآية ثم ولى الرجل فقال النبي صلى الله عليه وسلم علي به فطلب فلم يوجد فقال هذا جبريل أتاكم يعلمكم معالم دينكم ما أتاني في صورة إلا عرفتُها إلا هذه

İsnâdın Tahlili

Abdullah b. Muhammed (? , v. 320): Sikadır.

Yûsuf b. Saîd (Missîsî, Antakya'da meskun, v. 271): Yusuf b. Saîd'in sika bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

Hâlid b. Yezîd (Dımeşkli, v. ?): Zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

İsmâil b. Ebî Hâlid (Kûfeli, v. 145/146): Sikadır.

Kays b. Ebî Hâzim (Kûfeli, v. 90'lı yıllar): Tâbiînin büyüklerinden olan Kays b. Ebî Hâzim'in güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

İsnâdı oluşturan râvilerden Hâlid b. Yezid'in zayıf bir râvi olduğu dikkat çekmektedir. Diğer kişilerin ise sika olduğu söylenebilir. Hâlid b. Yezid nedeniyle bu isnâd zafiyet taşımaktadır.

Değerlendirme

Ebû Muhammed el-Ensârî (v. 369) tarafından kaydedilen Cerîr b. Abdillâh rivâyetinin isnâdı Hâlid b. Yezid nedeniyle zayıftır. Ayrıca metin kısmında da dikkat çeken bazı hususlar vardır. Mesela bu rivâyette "*âhiret gününe iman*" ve "*şehâdet cümleleri*" yer almamıştır. Ayrıca diğer rivâyetlerde "*kıyâmetin ne zaman*" olacağı konusuyla ilgili olarak yer alan cümle burada "*kıyâmetin ne olduğu*" şeklinde verilmiştir. Yine onun alâmetleri ve emâreleri olduğu söylendikten sonra sadece "*deve çobanlarının bina yapmakta birbirleriyle yarış ettiklerini gördüğünde*" ifadesi kullanılmış sonra bu konunun ancak Allah'ın bildiği beş gayb ile ilgisi kurulmuştur. Kıyâmetle ilgili bu kısımlarda cümle düşüklükleri bulunmaktadır. Dikkat çekilen bu hususların isnâdda bulunan zayıf râvi Hâlid b. Yezid'den kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Cerîr b. Abdillâh Rivâyetinin Bulunduğu Diğer Kaynaklar

İbn Adiyy (v. 365): Sahâbeden Cerîr b. Abdillâh el-Becelî'ye isnâd edilen bu rivâyete müellifle muâsır olan İbn Adiyy de kısaca işaret etmiştir.⁹² İbn Adiyy bu

⁹² İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 14.

rivâyete isnâdda bulunan Hâlid b. Yezid'in biyografisini verirken değinmektedir. Burada kısa bir şekilde Hz. Peygamber'e Cibrîl'in bir adam suretinde geldiğinden, ona *iman* hakkında soru sorduğundan söz edilir ve hadisin uzun olarak zikredildiği belirtilir, başka bir bilgi verilmez.

Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (376-465): Isnâdı: Ebû Nuaym Abdülmelik b. el-Huseyn b. Muhammed b. İshâk- Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk- Yusuf b. Saîd b. Müslim- Hâlid b. Yezîd- İsmail b. Ebî Hâlid- Kays b. Ebî Hâzim- Cerîr b. Abdillâh el-Becelî şeklindedir.⁹³ Metin kısmında ise sırasıyla *iman*, *İslâm* ve *ihsân* konularından söz edilir. Verilen bilgiler büyük ölçüde buradaki ile örtüşmektedir.

Cerîr b. Abdillâh rivâyetinden başka müellifler de söz etmiştir.⁹⁴

VIII. Talha b. Ubeydillâh'tan Gelen Rivâyet

Tirmizî (v. 279), "Cibrîl'in Peygamber'e (s.a.) iman ve İslâm'ı vâsfetmesi hakkındaki bab" başlığı altında Kehmes b. el-Hasen'den gelen bir İbn Ömer-Ömer rivâyetini naklettikten sonra bu konuda Talha b. Ubeydillâh, Enes b. Mâlik ve Ebû Hureyre'den gelen rivâyetler bulunduğunu belirtmiş fakat bunlardan gelen herhangi bir isnâd veya metin zikretmemiştir.⁹⁵ Onun bu ifadesinden *Cibrîl Hadîsi*'nin sahâbeden Talha b. Ubeydillâh'tan da nakledildiğinin anlaşılması mümkün ise de kanaatimizce müellifin bahsettiği rivâyet *Cibrîl Hadîsi*'nin içerdiği bazı konularla alakalı fakat *Cibrîl Hadîsi* dışında başka bir rivâyettir. Çünkü Tirmizî dışında Talha b. Ubeydillâh'tan bu konuda bir rivâyet geldiğine dair bir bilgi verildiğini bilmiyoruz. Şayet bu rivâyet *Cibrîl Hadîsi* ile doğrudan alakalı olsaydı mutlaka başka müellifler tarafında da buna atıf yapılırdı. Dolayısıyla söz konusu rivâyetin *Cibrîl Hadîsi*'nin bir tariki olduğuna ihtimal vermiyoruz. Tirmizî şârihi Ebû'l-Alâ el-Mubârekfûrî (v. 1353), Talha b. Ubeydillâh'tan gelen hadisi Şeyhân'ın (Buhârî ve Müslim'in) tahrîc ettiğini söylemiş, fakat bu hadisin isnâdı veya metni hakkında bir bilgi vermemiştir.⁹⁶ Muhtemelen kastedilen rivâyet Talha b. Ubeydillâh'tan nakledilen şu hadistir: "*Necd*

⁹³ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 95 (Murâkabe bölümü) Mısır, 1359/1940.

⁹⁴ Mesela İbn Receb el-Hanbelî (v. 795) Cerîr b. Abdillâh'tan nakledilen rivâyete atıfta bulunmakta fakat isnâdını veya metnini vermemektedir (Bkz. *Câmiu'l-ulûm*, I, 95, 1412/1991 baskısı). İbn Hacer (v. 852) de, Ebû Avâne'nin (v. 316) de Cerîr el-Becelî rivâyetini *Sahîh*'inde tahrîc ettiğini, bu rivâyetin isnâdında Hâlid b. Yezid'in bulunduğunu ve bu râvinin *Sahîh*'te zikredilmeye uygun olmadığını ifade etmiştir. (*Feth*, I, 86.) İbn Hacer'in bahsettiği Ebû Avâne'nin tahrîc ettiği bu rivâyet, az önce zikredilen Kuşeyrî'nin kaydettiği rivâyet olmalıdır.

⁹⁵ Tirmizî, İman 4 (no: 2610'un sonu).

⁹⁶ Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezi*, VII, 393 (I-X, Beyrût, t.y.).

ehlinden bir adam saçı başı dağınık bir vaziyette Rasûlullah'a geldi. Adamın sesinin hımırtıları duyuluyor fakat ne söylediği anlaşılmıyordu. Bu şekilde yaklaştı. Meğer o İslâm'ı soruyormuş! Rasûlullah (s.a.): Bir gecede ve gündüzde beş (vakit) namaz dedi. Ondan başka üzerime gerekli var mı diye sorduğunda hayır, nâfile olursa o başka diye cevap verdi. Devamla Rasûlullah (s.a.): Ve Ramazan orucu dedi. Ondan başka üzerime gerekli var mı diye sorduğunda hayır, nâfile olursa o başka dedi. Yine Rasûlullah (s.a.) ona zekâtı söyledi. Ondan başka üzerime gerekli var mı diye sorduğunda hayır, nâfile olursa o başka diye karşılık verdi. Bundan sonra adam: Vallahi bunun üzerine ne artırırım, ne de onu eksiltirim diyerek döndü gitti. Rasûlullah da: Doğru söylüyorsa kurtuldu! dedi.⁹⁷ Bu rivâyette sadece namaz, oruç ve zekâtтан söz edilmiş, buna karşılık ne şehâdeteyn cümleleri ve ne de hacc konusu yer almadığı halde bunları yerine getirdiğinde kurtulduğu belirtilmiştir.

IX. Hz. Ali'ye İsnâd Edilen Rivâyet

Bazı Şia kaynaklarında da *Cibrîl Hadîsi*'nin kaydedildiği görülmektedir. Söz gelimi Süleym b. Kays'a (v. 80) atfedilen bir kitapta Ebân b. Ebî Ayyâş- Süleym b. Kays- Ali b. Ebî Tâlib isnâdıyla nakledilen rivâyette mezkur hadisin *İslâm*, *iman* ve *kıyâmetin zamanı* hakkındaki kısımları verilmiştir.⁹⁸ Bu rivâyet büyük ölçüde Hz. Ömer- İbn Ömer tarikiyle gelen rivâyetlere benzemektedir. *Cibrîl Hadîsi*'nin tariklerinin incelendiği bölüm içerisinde gördüğümüz gibi bu meşhur hadisin Hz. Ali'den nakledildiğine dair bir bilgiye rastlamamıştık. Söz konusu kitabın sıhhati hakkında kesin bir kanaatimiz mevcut değilse de, bu rivâyetin sonradan Hz. Ali'ye

⁹⁷ Benzer anlatımlar için bkz. Rabî', *Müsned*, s. 41-42; Mâlik, *Salât* 425; Buhârî, *İman* 33 (no: 46), *Savm* 1 (no: 1792), *Şehâdât* 26 (no: 2532), *Hıyel* 2 (no: 6556); Müslim, *İman* 11; Ebû Dâvud, *Salât* 1 (no: 391).

⁹⁸ Süleym b. Kays, *Kitâbu Süleym İbni Kays*, s. 613-614 (I-II, Kum, 1415). Burada yer alan ifadelerle göre, bir adam Hz. Ali'ye *imanın* ne olduğunu sormuş ve kendisinden sonra kimseye sormayacak şekilde bu konuyu açıklamasını istemiştir. O da Hz. Peygamber'e onun sorduğu gibi birisinin sorduğunu söylemiş ve devamla şunu bilmez misin diyerek olayı anlatmaya başlamıştır. Buna göre, Cebriîl Rasûlullah'a bir insan suretinde gelmiş ve ona *İslâm* ve *imanın* ne olduğunu sormuştur. Onun bunlara verdiği cevap şöyledir: *İslâm*: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şehâdet etmek, namazı kılmak, zekâtı vermek, Beyt'i haccetmek, Ramazan ayı orucunu tutmak ve cünüplükten temizlenmek." *İman*: "Alah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonraki hayata ve hayrı-şerri, tatlısı-acısıyla kadere inanmak." Bundan sonra adam kalkmış ve Hz. Peygamber onun dinlerini öğretmek için gelen Cebriîl olduğunu söylemiştir. (Rasûlullah'ın her cevabından sonra adamın "doğru söyledin" dediği; ayrıca onun *kıyâmetin zamanını* da sorduğu ve bu konuda sorulann sorandan daha bilgili olmadığı karşılığını aldığı ifade edilmiştir.) Bu rivâyeti Şîî müelliflerden Meclisî aynen (*Bihâru'l-envâr*, LXV, 288, I-CX, Beyrût, 1404) ve en-Nûrî ise kısmen (*Müstedreku'l-vesâil*, I, 70-71, 448, I-XVIII, Kum, 1408) vermiştir.

isnâd edilmiş olabileceğini kuvvetle muhtemel görmekteyiz. Nitekim İbn Sîrîn'in (v. 110), Hz. Ali'den rivâyet edilen şeylerin çoğunun yalan/bâtıl olduğu yönündeki yorumu da bu kanaatimizi destekler mahiyettedir.⁹⁹ Dolayısıyla Hz. Ali'ye isnâd edilen bu rivâyetin gerçekte onun naklettiği bir rivâyet olması oldukça şüphelidir. Konuyla ilgili Hz. Ali'den gelen bir tarîk olmuş olsaydı özellikle şârihler tarafından buna işaret edilirdi diye düşünüyoruz. Bu nedenle bu rivâyet üzerinde daha fazla durmaya gerek görmüyoruz. Hem bu rivâyet üzerindeki, hem de rivâyetin yer aldığı kitabın müellifine nispetiyle ilgili tereddütlerimiz sebebiyle, söz konusu rivâyetin "Buhârî Öncesi Dönem" içerisinde zikredilmesine gerek duyulmamıştır.

⁹⁹ Bkz. İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, s. 181; Buhârî, *Fezâilu's-sahâbe* 9 (no: 3504'ün sonu); İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 186; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 171.

DEĞERLENDİRME

1. Buhârî (v. 256) sonrası dönem içerisinde *Cibrîl Hadîsi*'nin gelişimini incelediğimiz buraya kadarki bölümde, Talha b. Ubeydillah'tan geldiği söylenen ve konuyla doğrudan alakalı olmama ihtimali nedeniyle durumu şüpheli olan rivâyet ile Şia kaynakları tarafından Hz. Ali'ye isnâd edilen ancak başka hiçbir kaynakta kendisine bir atıfta veya işarette bulunulmayan rivâyet hariç tutulursa tam olarak 7 sahâbîden gelen rivâyetler ele alınmış ve bunların içerikleri hakkında bilgi verilmiştir. (Buhârî Öncesi ve Sonrası Dönem dikkate alındığında *Cibrîl Hadîsi* toplam 11 sahâbîye isnâd edilmiş olmaktadır.) İncelenen dönem içerisindeki rivâyetlerden pek çoğu, Buhârî öncesi dönemde yer alan rivâyetlerle uygunluk arz etmektedir. Bu iki dönem arasında çok fazla dikkate değer bir fark olmadığı kanaatindeyiz. Sahâbî râvilerine göre kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse şu özelliklerden söz edilebilir:

2. Buhârî sonrası dönemde İbn Ömer, Ömer, Ebû Hureyre, Ebû Zerr, Enes b. Mâlik, İbn Abbas ve Cerîr b. Abdillâh olmak üzere toplam 7 sahâbîden gelen 34 rivâyet mevcuttur. Bu sahâbîlerden gelen rivâyetlerin ayrıntılı sayısı şöyledir:

• İbn Ömer ve Ömer'den birlikte:	9 rivâyet
• Sadece İbn Ömer'den:	12 rivâyet
• Ebû Hureyre'den:	6 rivâyet
• Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den birlikte:	2 rivâyet
• Enes b. Mâlik'ten:	2 rivâyet
• İbn Abbas'tan:	2 rivâyet
• Cerîr b. Abdillâh'tan:	1 rivâyet

Toplam: 34 rivâyet

3. Gerek İbn Ömer-Ömer isnâdıyla (Şekil-1) ve gerekse sadece İbn Ömer'e isnâd edilerek (Şekil-2) gelsin, tam olarak nakledildiğini düşündüğümüz veya *iman* konusunu içeren rivâyetlerde, özellikle "*kadere iman*" hususunun yer aldığı dikkatimizi çekmektedir. Öyle ki kader hususu, bazı rivâyetlerin başında Yahyâ b. Ya'mer tarafından İbn Ömer'e yöneltilen bir şikâyetin konusu olmuş, bu

kısımda kadere inanmayan insanlara karşı duyulan rahatsızlık dile getirilmiş ve bunun üzerine İbn Ömer tarafından *Cibrîl Hadîsi*'nin rivâyet edilmesine bir tür gerekçe olarak sunulmuştur. Bazı müellifler de bu konuyla ilgili hadisleri şu veya bu şekilde kaderle ilgili olan bab başlıkları altında toplamışlardır.¹⁰⁰

4. **Ebû Hureyre**'den (bazen **Ebû Zerr** ile birlikte) gelen rivâyetlerin bir kısmında "*kadere iman*" konusu yer alırken, bir kısmında bu konunun olmadığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi Ebû Hureyre'den gelen (Şekil-3) **İbn Uleyye** ve **Cerîr b. Abdilhamid** rivâyetlerinde *kadere iman* konusu mevcut değildir. Ancak *kadere iman* konusunu içermeyen bu rivâyetler aynı zamanda "*kitaplara iman*" ve "*hac*" konularını da ihtiva etmemektedir. Yine Ebû Hureyre'den gelen **Umâre** rivâyetinde ise "*kitaplara*" ve "*kadere iman*" konuları yer alırken, "*hac*" konusu bulunmamaktadır. Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den birlikte gelen (Şekil-4) **Ebû Ferve** rivâyetinde de "*kadere iman*" konusu mevcuttur; ancak bu rivâyette de "*âhirete iman*" konusu yer almamaktadır. Bu durum, söz konusu rivâyetler arasında tam bir uyum olmadığını ve bunların râvilerce eksik nakledilmiş olması ihtimalini hatıra getirmektedir. İbn Uleyye'nin hayatından bahsedilirken görüleceği gibi, her ne kadar Zehebî tarafından merdud bir cerh ve aşırı bir itham olarak tavsif edilmişse de¹⁰¹ İbn Uleyye **Kur'ân'ın mahlûk olduğunu** söylemekle ithâm olunmuştur.¹⁰² Bu durumda İbn Uleyye'nin bir Kaderî olması dolayısıyla "*kadere iman*" ile ilgili kısmı bilerek gizlemiş olması ihtimali ortaya çıkmaktadır. Fakat bu ihtimalin ne derece geçerli olduğu konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz.

5. **Enes b. Mâlik** (Şekil-5), **İbn Abbas** (Şekil-6) ve **Cerîr b. Abdillâh**'tan (Şekil-7) gelen rivâyetler gerek isnâd gerekse metin bakımından bazı kusurlar, ziyâde ve noksan bilgiler ihtiva etmektedir. Bu rivâyetlerin İbn Ömer-Ömer ve Ebû Hureyre rivâyetleri kadar yaygın olmadıklarını söyleyebiliriz.

6. Buhârî öncesi dönemde sadece Ebû Hanîfe'nin kitabında¹⁰³ bulunan **İbn Mes'ûd**'a ait rivâyetin, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'inde bulunan **Umeyr b. Katâde el-**

¹⁰⁰ Mesela bkz. Ebû Dâvûd, *Sünnet* 17 (no: 4696, "Kader Hakkındaki Bab"); İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 55 (no: 120, "Kadere Rıza Bâbı"); İbn Mende, *İmân*, I, 126-128 (no: 5, "Hayır ve Şerriyle Kadere İnanmanın İmandan Olduğuna Dair Bâb"); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, I, 201-202 (no: 180, "Hayır ve Şerriyle Kaderin Allah'tan Olduğuna Dair Bâb").

¹⁰¹ Zehebî, *Mizân*, I, 376.

¹⁰² Hatîb, *TB*, VI, 237, 238, 239; Bâcî, *Ta'dîl*, I, 362; Zehebî, *age.*, I, 376, 377.

¹⁰³ Ebû Hanîfe, *Müsneid*, s. 17-18 (Aliyyü'l-Kârî şerhiyle beraber).

Leysî'den nakledilen rivâyetin¹⁰⁴ ve ismi şek ile Âmir/Ebû Âmir/Ebû Mâlik biçiminde kaydedilen ve sadece Ahmed b. Hanbel'in kitabında¹⁰⁵ bulunan rivâyetin, Buhârî sonrası dönemde herhangi bir müellifin kitabında yer almayışı dikkat çekicidir. Aynı şekilde sahâbeden Cerîr b. Abdillâh'tan gelen ve Ebû Muhammed el-Ensârî (v. 369) tarafından kaydedilen bir tarikin¹⁰⁶ de Buhârî öncesi dönemde herhangi bir kitapta yer aldığını bilmiyoruz.

7. Bizim kanaatimize göre "*kadere iman*" konusu *Cibrîl Hadîsi*'nin aslında bulunmaktadır ve rivâyetlere sonradan dahil edilmiş bir konu değildir. *İman* konusunu içerdiği halde *kaderden* söz etmeyen rivâyetlerin râviler tarafından eksik nakledilmiş olabileceğini düşünüyoruz. Fakat bu eksik naklin kasten yapılmış olması yerine bunun unutarak veya hataen ortaya çıktığı yönünde bir tercihte bulunuyoruz. Çünkü bu meselede bir kastın bulunmasıyla ilgili şerhlerde bir bilgi mevcut değildir. Yine "*kadere iman*" konusunun yer almadığı bu rivâyetlerde aynı zamanda "*hac*" ve "*kitaplara iman*" gibi konuların da bulunmaması, ortada bir kastın değil, unutma veya hatanın olduğunu göstermektedir. Ancak burada söz edilen kader inancının, insanın sorumluluğunu elinden alacak şekilde yorumlanmasını doğru bulmuyoruz. Her halukârda buradaki *kader inancı*, özellikle insanın elinden bir şey gelmesi mümkün olmayan, kendi irâdesi dışında gelişen olaylarla ilgili olmalıdır.

8. Buraya kadarki bölümün bir özeti tablo halinde şöyledir (verilen rivâyetlerin eksik veya ziyâde kısımları, Kehmes rivâyetiyle karşılaştırılmak suretiyle verilecektir):

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *age.*, V, 456.

¹⁰⁵ Ahmed, *Müsned*, IV, 129 (no: 17167), 164.

¹⁰⁶ Ebû Muhammed el-Ensârî, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbehân*, IV, 259.

(Şekil-1) İbn Ömer ve Ömer'den Birlikte Gelen Tarikler

Rivâyetler	İsnâd	Metin	Açıklama
Kehmes b. el-Hasen	Sahih	Sahih	
Osman b. Ğiyâs	Sahih	Ziyâde-noksan	(+) Cennet-cehennem, Cüheyne/Müzeyne; (-) <u>kitaplara, peygamberlere iman</u>
Matar el-Verrâk	Sahih	Ziyâde-noksan	(+) Cennet-cehennem; (-) <u>kader ile ilgili giriş bölümü, meleklerle, kitaplara, peygamberlere iman</u>
Abdullah b. Atâ	<i>Saîd b. Mes'ud ve Abd. b. Atâ</i>	Ziyâde	(+) Cennet-cehennem, mizan, Lokman suresinin sonu
Atâ b. es-Sâib	<i>Atâ b. es-Sâib</i>	Metni yok	
Süleyman et-Teymî	Sahih	Ziyâde	(+) Umre, cünüplükten temizlenme, abdesti tam alma, cennet-cehennem, mizan, ureyb, "ondan alın..." cümlesi
Atâ el-Horasânî	Sahih	Muhtasar (iman-İslâm), ziyâde-noksan	(+) Cünüplükten temizlenme; (-) <u>giriş cümlesi, şehâdeteyn</u>
Rukeyn b. er-Rabî	<i>Şerîk el-Kâdî</i>	Metni yok	
Vebere b. Abrrhmn.	<i>Mucâlid b. Saîd</i>	Ziyâde-noksan	(+) İhsânın tarifinde: "Kendin için sevdiğini insanlar için de sevmek", tekbir; (-) haccetmek

(Şekil-2) Sadece İbn Ömer'den Gelen Tarikler

Rivâyetler	İsnâd	Metin	Açıklama
Rukeyn/Atâ b. es-Sâib	Sahih	Ziyâde	(+) Hem âhiret, hem diriliş, hesap, "hayrı-şerri, acısı-tatlısıyla", cünüplükten tem., "bu gelişinde tanımadım"
Süleyman b. Büreyde	<i>Ebû Ahmed</i>	Muhtasar (giriş, iman, İslâm)	(+) cünüplük, "bu gelişinde tanımadım"; (-) <u>Şehâdeteyn</u>
Abdullah b. Dinar	<i>Abdumelik b. Kudâme</i>	Ziyâde-noksan	(+) Hem âhiret hem diriliş, cennet-cehennem, hesap, mizan, beş gayb; (-) <u>oruç, hac</u>
Ali b. Zeyd	<i>Ali b. Zeyd</i>	Sahih	(+) cennet-cehennem
İshâk b. Süveyd	Sahih	Kısa (önceki (Ali b. Zeyd riv. benzeri)	(+) "Cibrîl Dîhye suretinde gelirdi" şeklinde genel bir bilgi var; (-) <u>Giriş cümlesi</u>
Atâ el-Horasânî	Mürsel ama sahih isnâdı da var	Ziyâde-noksan	(+) cennet-cehen., "Araplar", Lokman suresi (-) <u>Giriş cümlesi, şehâdeteyn, oruç</u>
Muhârib b. Disâr	Sahih	Ziyâde-noksan	(+) cünüplükten temizlenme, cennet-ceh.; (-) <u>Şehâdeteyn</u>
Hasen el-Kindî	<i>Şerîk, Huseyn, Hasen el-Kindi</i>	Ziyâde-noksan	(+) Cünüplükten tem.; (-) <u>İman, İslâm, ihsân var, Kıyâmetin zamanı, alâmetleri kısmı yok.</u>
Atâ b. Ebî Rebâh	<i>Muttalib b. Ziyâd</i>	Ziyâde	(+) Cünüplükten temizlenme, cennet-cehennem, "bu gelişinde tanımadım"

Nâfi Mevlâ İbn Ömer	<i>Sâlim, Matar,</i>	Ziyâde-noksan	(+) Hem âhiret hem diriliş, hesap, cennet-cehennem; (-) <u>alâmetler kısaca verilmiş</u>
Abdullah b. Atâ	<i>Yahyâ b. Numan, Abd. b. Atâ</i>	Muhtasar (iman, İslâm)	(+) cennt-ceh., mizan; (-) <u>Giriş, sadece şehâdeteyn var diğerleri yok, Allah'a, meleklerle, peyg., kitaplara iman yok</u>
Yahyâ b. Ebî İshâk	<i>Müemmel (şâz bir isnâd)</i>	Kısa (önceki Matar riv. gibi)	Sadece kadere imandan bahis var.

(Şekil-3) Sadece Ebû Hureyre'den Gelen Tarikler

Rivâyetler	İsnâd	Metin	Açıklama
İbn Uleyye	Sahih	Ziyâde-noksan	(+) Beş gayb, Lokman suresi; (-) <u>kitaplara ve kadere iman, hac</u>
Cerîr b. Abdilhamid	Sahih	Ziyâde-noksan	(+) Beş gayb, Lokman suresi; (-) <u>kitaplar ve kadere iman, hac</u>
Umâre b. el-Ka'kâ	Sahih	Ziyâde-noksan	(+) diğerleriyle birlikte kader de var, beş gayb, Lokman, "siz sormadınız"; (-) <u>Hac</u>
Cerîr b. Yezîd	<i>Ali, Muhm., Ubeydullah, Velid b. Amr</i>	Kısa	Garib/ferd bir rivâyet
Seriyy b. İsmail	<i>Seriyy b. İsmail</i>	Metni yok	Munkatı olabilir
Şehr b. Havşeb	<i>Matar, Şehr</i>	Kısa	(+) Sadece "hayrı-şerriyle kadere inanman" denilmiş

(Şekil-4) Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den Birlikte Gelen Tarikler

Rivâyetler	İsnâd	Metin	Açıklama
Ebû Ferve	Sahih	Ziyâde-noksan	(+) Dûkkân, kader, "adam göğe yükseldi", Dihye; (-) <u>âhiret</u>
Âmir eş-Şa'bî	<i>Seriyy b. İsmail</i>	Metni yok	

(Şekil-5) Enes b. Mâlik'ten Gelen Tarikler

Rivâyetler	İsnâd	Metin	Açıklama
Sâbit el-Bünânî	<i>Dahhâk b. Neberâs (garib rivâyet)</i>	Ziyâde-noksan	(+) "bu günden önce böyle gelmedi"; (-) <u>İslâm, ihsân, kıyâmetin zamanı var, imanla ilgili kısım ile alâmetler yok</u>
Rabî b. Enes	<i>Ebû Cafer er-Râzî</i>	Ziyâde-noksan	"daha önce Dihye suret. gelirdi" cennet-cehennem, Lokman suresi; (-) <u>Oruç, hac, kader</u>

(Şekil-6) Abdullah b. Abbas'tan Gelen Tarikler

Rivâyetler	İsnâd	Metin	Açıklama
Şehr b. Havşeb	<i>Hakem, Şehr, belki Âsım b. Ali</i>	Ziyâde-noksan	(+) hesap, mizan, "bu gelişinde tanımadım"; (-) <u>Namaz, oruç, hac, zekât</u>

Ebû Zabyân	Râvileri çok tanınmıyor	ziyâde	(+) Cennet-cehennem, "Arapların insanları yönetmesi", "bu gelişinde tanımadım"
------------	-------------------------	--------	--

(Şekil-7) Cerîr b. Abdillâh'tan Gelen Tarik

Rivâyetler	İsnâd	Metin	Açıklama
Kays b. Ebî Hâzim	<i>Hâlid b. Yezid</i>	Ziyâde-noksan	(+) "kıyâmet nedir?", "bu gelişinde tanımadım", beş gayb, Lokman; (-) Âhiret, şehâdeteyn

III. BÖLÜM

***CİBRİL HADİSİ*'NİN İSLÂM KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI**

Bundan önceki iki bölümde Cibrîl ve *Cibrîl Hadîsi*'nin tarikleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştik. Görüldüğü üzere *Cibrîl Hadîsi*, gerek "Buhârî Öncesi", gerekse "Buhârî Sonrası" dönemde oldukça yaygın bir şekilde bilinmektedir. Bu durum bu hadisin son derece meşhur olduğu anlamına gelmektedir. Böyle meşhur bir hadisin çeşitli İslâm mezhepleri tarafından da yaygın bir şekilde delil olarak kullanılması gerekir. Nitekim vâkıa da bunu göstermektedir. İşte bu bölümde *Cibrîl Hadîsi*'nin fonksiyonel tarafı olarak nitelendirebileceğimiz bu yönü üzerinde durmak, onun ihtiva ettiği konuları incelemek ve delil olma açısından etkisini tespit etme arzusundayız. Ancak bunu yaparken, her mezhebi veya düşünceyi ayrı ayrı alıp incelemenin gereksiz tekrarlara düşüreceği endişesiyle, konular bazında tahliller yapmak ve bu esnada farklı düşüncelere yer vermek daha uygun diye düşünüyoruz.

TARİKLERİN KONULARINA GÖRE TAHLİLİ

Cibrîl Hadîsi'nin gelişimini incelediğimiz buraya kadarki bölümde, Buhârî (v. 256) öncesi ve sonrası dönem içerisindeki rivâyetler ele alınmış, bunlar birbirleriyle mukayese edilmiş ve içerikleri hakkında bilgi verilmişti. Ancak bu kıyaslamalar esnasında rivâyetlerle ilgili yorumlara ve şerhlere çok fazla işaret etmemiz mümkün olmamıştı. Konuların daha iyi anlaşılması açısından *Cibrîl Hadîsi*'nin tariklerini, ihtivâ ettikleri konulara göre değerlendirmek ve bunlarla ilgili ulemânın yorumlarını nakletmek faydalı olacaktır. Bu kısımda çeşitli mezheplere mensup âlimlerin görüşüne temas edilirken, her mezhep (ayrı bir başlık altında incelenmeden) sırayla ve kronolojik olarak verilecektir. Fakat şunu belirtmemiz gerekir ki, *Cibrîl Hadîsi*'nin İslâm düşüncesine yansımaları ile ilgili yorumlar, daha çok bu hadisin *iman*, *İslâm*, *ihsân* ve *kıyâmetin alâmetleri* gibi konularda ve sonraki sayfalarda görülecektir. İlk kısımlarda ise daha çok bazı teknik açıklamalar sunulacaktır.

1. Hadîsin Giriş Cümlesi

Cibrîl Hadîsi'nin bazı rivâyetlerinde konuya girilmeden önce giriş mahiyetinde bir takım cümlelerin bulunduğu dikkati çekmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kadere inanmayan insanlarla ilgili şikâyet,
- Hz. Peygamber için yapılan özel mekân (dükkân),
- Hz. Peygamber'in sahâbeden kendisine soru sormalarını istemesi.

a. Kadere İnanmayan İnsanlarla İlgili Şikâyet

Giriş cümlesi mahiyetinde sadece İbn Ömer-Ömer rivâyetlerinin bir kısmında Yahyâ b. Ya'mer tarafından (bazen Humeyd b. Abdîrrahman ile birlikte) İbn Ömer'e kadere inanmayan bazı insanların şikâyet edildiklerine dair cümlelerin yer aldığını görmekteyiz. Söz konusu rivâyetlerde Cibrîl'in gelişiyile ilgili olay bu şikâyet üzerine aktarılmıştır. Bu konu Hz. Ömer ve İbn Ömer dışındaki diğer sahâbenin rivâyetlerinde mevcut değildir. İbn Ömer'e kadere inanmayan insanların şikâyet edilmesinden bahseden rivâyetlerde yer alan ifadeler birbirine yakın olmakla birlikte bazı anlatım ve içerik farkları da mevcuttur. Mukayese imkânı vermesi için Kehmes rivâyetini misal vererek bu konuyu kısaca inceleyebiliriz:

Kehmes b. el-Hasen Rivâyeti

Müslim (v. 261) tarafından verilen Kehmes rivâyetinin ilgili kısmı şöyledir:¹

...عن يحيى بن يعمر قال كان أول من قال في القدر بالبصرة معبد الجهني فأتطلقت أنا وحميد بن عبد الرحمن الحميري حاجين أو معتمرين فقلنا لو لقينا أحدا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فسألناه عما يقول هؤلاء في القدر فوفق لنا عبد الله بن عمر بن الخطاب داخلا المسجد فاكتفتته أنا وصاحبي أحدنا عن يمينه والآخر عن شماله فظننت أن صاحبي سيكل الكلام إلي فقلت أبا عبد الرحمن إنه قد ظهر قبلنا ناس يقرؤون القرآن ويتفقرون العلم وذكر من شأنهم وأنهم يزعمون أن لا قدر وأن الأمر أنف قال فإذا لقيت أولئك فأخبرهم أني بريئ منهم وأنهم برأء مني والذي يحلف به عبد الله بن عمر لو أن لأحدهم مثل أحد ذهباً فأنفقه ما قبل الله منه حتى يؤمن بالقدر...

Buradaki metinde şu başlıkların yer aldığı dikkat çekmektedir:

- Basra'da Kader hakkında ilk konuşanın Ma'bed el-Cühenî oluşu; Yahyâ ve Humeyd'in hac veya umre için gidişi ve sahâbeden birileri ile karşılaşarak kaderle ilgili söylenenleri sormak istemeleri; Mescide girerken Abdullah b. Ömer ile karşılaşmaları ve onun etrafını çevirerek şikâyetlerini iletmeleri; onların yaşadıkları

¹ Müslim, İman 1.

tafırlarda Kur'ân okuyan ve çok ilim tahsil eden bazı insanların çıkması ve onların kaderin olmadığını söylemeleri, başa gelen şeylerin o anda meydana geldiğini iddia etmeleri; İbn Ömer'in o tür insanlardan beri olduğunu ve onların da kendisinden beri olduğunu söylemesi, yemin ederek şayet onlardan birinin Uhud benzeri altını olsa da onu infak etse, kadere inanmadıkça onu Allah'ın kabul etmeyeceğini ifade etmesi.

Kaderi inkâr edenlerin şikâyet edildiğine dair bu bölüm Kehmes rivâyeti dışında pek çok rivâyette de mevcuttur.² Bu rivâyetlerin farklı ifadeler kullanılsa da genel itibariyle aynı anlamda olduklarını söylememiz mümkündür. Diğer malumattan ziyâde burada Basra'da kader hakkında ilk konuşan kimsenin **Ma'bed el-Cühenî** olduğuna dair bilgi üzerinde kısaca durmakta fayda vardır:

Ma'bed el-Cühenî Hakkındaki Malumat

Ma'bed el-Cühenî'nin (Basralı/Kûfeli, v. 80'den sonra) babasının ismi hakkında ihtilaf vardır. Ricâl kitaplarımızda Ma'bed'in ismiyle ilgili olarak Ma'bed b. Abdillâh b. Ukeym el-Cühenî veya İbn Abdillâh b. Uveymir yahut İbn Hâlid şeklinde farklı kayıtlar mevcut olup çoğunlukla babasına nisbet edilmeden Ma'bed el-Cühenî el-Basrî şeklinde yazılmıştır.³

Müslim (v. 261) tarafından verilen Kehmes rivâyetinin başında bulunan: "*Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişinin Ma'bed el-Cühenî olduğunu*" ifade eden cümlemin Yahyâ b. Ya'mer'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî de buradaki metni destekler şekilde, hocası (Ebû Abdırrahman) el-Mukrî'den naklen Kehmes- İbn Büreyde- Yahyâ b. Ya'mer isnâdıyla bu sözün Yahyâ'ya ait olduğunu kaydetmiştir.⁴

Bununla birlikte Yahyâ dışındaki kişilerden de bu manada sözler rivâyet edilmiştir. Mesela Ebû Hâtım Ma'bed el-Cühenî'nin hadiste sadûk olmakla birlikte Basra'da kader hakkında ilk konuşan ve bu konuda başı çeken kişi olduğunu, Medine'ye gelerek insanları ifsat ettiğini söylemektedir.⁵ el-Evzâî de, kader hakkında ilk konuşanın Irak ehlinden bir Hıristiyan olduğunu, bu fikri ondan Ma'bed'in,

² Kehmes rivâyetini destekler mahiyetteki bu rivâyetleri isim olarak şu şekilde sıralayabiliriz: Osman b. Ğiyâs, Matar el-Verrâk, Abdillâh b. Atâ, Süleyman et-Teymî, er-Rukeyn b. er-Rabî/Atâ b. es-Sâib, Süleyman b. Büreyde, Ali b. Zeyd, Hasen el-Kindî ve Atâ b. Ebî Rebâh rivâyetleri.

³ Buhârî, *Târîh*, VII, 399; İEH., *Cerh*, VIII, 280; Mizzî, *TK*, XXVIII, 244; Zehebî, *Nubelâ*, IV, 185; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 203.

⁴ Buhârî, *age.*, VII, 399; a.mlf. *ed-Duafâu's-sağır*, s. 110.

⁵ İEH., *age.*, VIII, 280; Mizzî, *TK*, XXVIII, 245; İbn Hacer, *age.*, X, 203.

Ma'bed'den ise Ğaylân'ın aldığı belirtilmektedir.⁶ Zehebî Ma'bed'in haddi zâtında tâbiinden sadûk bir kişi olduğunu fakat kötü bir çığır açarak kader hakkında ileri-geri konuştuğunu, bu yüzden el-Hasen'in insanları onunla oturmaktan men ettiğini ve onun sapık ve saptırıcı birisi olduğunu söylediğini ifade etmiştir.⁷ Ma'bed'in güvenilir oluşuyla ilgili diğer yorumlar şöyledir: Iclî Ma'bed el-Cühenî hakkında, "yalanla itham olunmayacak sika bir tâbiî" şeklinde bir tavsifte bulunmuştur.⁸ Yahyâ b. Maîn'e göre de Ma'bed sika bir kişidir.⁹ Dârakutnî onun hadisinin sâlih, ancak mezhebinin kötü olduğunu söylemektedir.¹⁰ Anlatıldığına göre Ma'bed pek çok yerde el-Haccâc ile mücadele etmiş, bu yolda eziyetler çekmiş, onun azabına maruz kalmış, fakat sonunda onunla mücadeleden pişman olduğu yönünde şeyler söylemiştir.¹¹ Ma'bed el-Cühenî'nin el-Haccâc veya Abdülmelik tarafından öldürüldüğü yönünde bilgiler vardır.¹²

Müslim (v. 261) tarafından kaydedilen Kehmes rivâyetinde yer alan Ma'bed el-Cühenî hakkındaki bilgi, müelliften önce Kehmes rivâyetine atıfta bulunan İbn Ebî Şeybe (v. 235) ve Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) naklettikleri metinlerde mevcut değildir.¹³ Ayrıca bu bilginin, Kehmes rivâyetini destekler şekilde kaderle ilgili şikâyeti içeren diğer rivâyetlerden sadece Matar el-Verrâk rivâyetinin bazı tariklerinde bulunması dikkate değerdir. Şöyle ki; Matar el-Verrâk rivâyetine en erken atıfta bulunan Ebû Dâvud et-Tayâlisî'dir (v. 204) ve onun verdiği metinde kaderle ilgili şikâyet hiçbir şekilde yer almaz ve doğrudan Cibrîl'in gelişiyi alakalı olayın anlatımına geçilir.¹⁴ Matar rivâyetinin bulunduğu diğer bir eser olan Bezzâr'ın (v. 292) *Müsned*'inde de kaderle ilgili bu kısım mevcut değildir.¹⁵ Buna karşılık Müslim'in (v. 261) Kehmes rivâyetinin hemen peşinden verdiği Matar rivâyetinde Ma'bed el-Cühenî ile ilgili kısım bulunmaktadır ve buradaki ifadeler lafzen olmasa

⁶ Mizzî, *TK*, XXVIII, 245-246; Zehebî, *age.*, IV, 186; İbn Hacer, *age.*, X, 203.

⁷ Zehebî, *Mizân*, VI, 465.

⁸ Iclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II, 286.

⁹ İEH., *age.*, VIII, 280; Mizzî, *age.*, XXVIII, 245.

¹⁰ Mizzî, *age.*, XXVIII, 245; İbn Hacer, *age.*, X, 203.

¹¹ Buhârî, *Târîh*, VII, 399; Mizzî, *age.*, XXVIII, 247-248; Zehebî, *Nubelâ*, IV, 187.

¹² Mizzî, *age.*, XXVIII, 248; Zehebî, *age.*, IV, 187; İbn Hacer, *age.*, X, 203.

¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 502 (no: 37558, muhtasar); Ahmed, *Müsned*, I, 51 (no: 367) ve muhtasar olarak s. 52 (no: 368).

¹⁴ Tayâlisî, *Müsned*, s. 5 (no: 21).

¹⁵ Bezzâr, *Müsned*, I, 273 (no: 170).

da anlam olarak Kehmes rivâyetini destekler mahiyettir.¹⁶ Müslim'in verdiği kısım şöyledir:

قال لما تكلم معبد بما تكلم به في شأن القدر أنكرنا ذلك قال فحججت أنا وحميد بن عبد الرحمن الحميري حجة وساقوا الحديث بمعنى حديث كهمس وإسناده وفيه بعض زيادة ونقصان أحرف

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (v. 290), Müslim'in verdiği bu rivâyetin uzun şekli olduğunu tahmin ettiğimiz bir rivâyet nakletmektedir.¹⁷ Bundan sonraki bazı müelliflerin de aynen kaydettikleri¹⁸ uzunca verilen giriş bölümü şöyledir:

قال لما تكلم معبد بما تكلم به في شأن القدر أنكرنا ذلك قال فحججت أنا وحميد بن عبد الرحمن الحميري حجة فلما قضينا نسكننا قال لو ملت بنا إلى المدينة فلقينا بها من بقي من أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم فسألناه عن ما جاء به معبد فقدمنا المدينة فدخلنا المسجد نؤم عبد الله بن عمر وأبا سعيد الخدري فإذا عبد الله بن عمر قاعد فاكتفناه وقدمني حميد للمنطق وكنت أجراً على المنطق منه فقلت أبا عبد الرحمن إن قوما نشأوا بالعراق قرأوا القرآن وفقهوا في الإسلام يقولون لا قدر قال فإذا أنت لقيتهم فاخبرهم أن عبد الله بن عمر منكم بريء وأنتم منه براء والله لو أنفقوا جبال الأرض ذهباً ما قبله الله عز وجل منهم حتى يؤمنوا بالقدر قال وحدثني عمر رضي الله عنه

Ma'bed el-Cühenî ile ilgili bir değerlendirme de kaderle alakalı başka bir rivâyetin son kısmında yer almaktadır.¹⁹ İsnâdın son kısmında (Alkame ve Abdullah ed-Dânâc isimli kişiyle birlikte) yer alan Matar el-Verrâk'ın Enes b. Mâlik'ten naklettiği bu rivâyete göre, Hz. Peygamber kader hakkında birbirlerine âyetlerden delil getirerek tartışan kişilere sinirlenmiş ve onları şöyle uyarmıştır: *"Siz bununla mı emrolundunuz? Sizden öncekiler ancak buna benzer şeyle helâk olmuştur! Onlar Allah'ın kitabının bir kısmını diğer kısmına tercih etmişlerdir. Allah'ın size emrettiği şeyi kabul edin, yasakladığı şeyden de uzak durun!"* Bu ifadelerden sonra söyleyeni belli olmayacak şekilde şöyle bir açıklama yapılmıştır: *"Bundan sonra insanlar kader hakkında konuşan hiç kimseyi duymadılar. Nihayet el-Haccâc zamanı geldi ve kader hakkında konuşan ilk kimse Ma'bed el-Cühenî oldu. el-Haccâc da onu öldürdü!"*

Hem Müslim'in Kehmes rivâyetini destekler mahiyette naklettiği rivâyetin, hem de Ebû Ya'lâ ve Taberânî tarafından kaydedilen bu rivâyetin isnâdında Matar el-Verrâk isminin bulunması dikkat çekicidir.

¹⁶ Müslim, İman 2.

¹⁷ Abdullah b. Ahmed, *Sünne*, II, 412-414 (no: 901). Müellif bu rivâyetin öncesinde ve sonrasında Kaderiye ve Ma'bed el-Cühenî ile ilgili pek çok rivâyeti sıralamış ve bunların sonunda isnâd hakkında kısa açıklama yapmıştır. Bu rivâyetlerin ekserisinin isnâdının problemlili olduğu dikkat çekmektedir. (Bkz. *Sünne*, II, 391 (no: 847, 848, 849), 392 (no: 852, 853), 416 (no: 911)).

¹⁸ Mervezî, *Ta'zîm*, I, 370-373 (no: 366); Ebû Avâne, *Müsned*, IV, 193-194 (no: 6470); Mehâmilî, *Emâlî*, s. 244-246 (no: 240: Ancak buradakilerin aksine İbn Ömer bu rivâyeti babası Hz. Ömer'i zikretmeden nakletmektedir.); İbn Mende, *İmân*, I, 140-142 (no: 10).

¹⁹ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, V, 429 (no: 3121); Taberânî, *Evsat*, VII, 124 (no: 7052).

Buraya kadar yapılan değerlendirmelerden, Müslim'in Kehmes rivâyetinin baş tarafında verdiği Ma'bed el-Cühenî hakkındaki bilginin Yahyâ b. Ya'mer tarafından dile getirildiği; bununla birlikte bu görüşün başkaları tarafından da dile getirilecek şekilde yaygın bir kanaat olduğu anlaşılmaktadır.

b. Hz. Peygamber İçin Yapılan Özel Mekân (Dükkân)

Giriş cümlesi olarak *Cibrîl Hadîsi*'nin Ebû Hureyre-Ebû Zerr kanalıyla nakledilen bazı tariklerinde, dışarıdan gelen yabancıların kendisini tanınması ve onunla görüşebilmeleri amacıyla Hz. Peygamber (s.a.) için yapılmış özel bir mekândan söz edilmektedir. Söz konusu bilgiye sadece Ebû Ferve rivâyetinde rastlanmaktadır:

Ebû Ferve Rivâyeti

Bu rivâyet en erken **İshâk b. Râhûye**'nin (v. 238) kitabında: Cerîr- Ebû Ferve- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre ve Ebû Zerr isnâdıyla yer almıştır.²⁰ Rivâyetin ilgili kısmı şöyledir:

عن أبي هريرة و أبي ذر قالا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يجلس بين ظهرائي أصحابه فيجيء الغريب فلا يعرفه ولا يدري أين هو حتى يسأل فقلنا يا رسول الله لو جعلنا لك مجلسا فتجلس فيه حتى يعرفك الغريب فبقينا له مكانا من طين فكننا نجلس بجانبه فكننا جلوسا ورسول الله صلى الله عليه وسلم يجيء في مجلسه إذ أقبل رجل...

Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den birlikte nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.) ashâbının arasında oturur ve dışarıdan bir yabancı geldiği zaman onu tanımaz ve onun nerede olduğunu bilmez, sorardı. Bu nedenle Rasûlullah'a, kendisi için bir yer yapmaları, onun oraya oturması ve yabancıların onu tanınmasını temin etmek için bir teklifte bulunulur. Bunun üzerine Hz. Peygamber için topraktan özel bir mekân (dükkân) yapılır. Rasûlullah oturacağı yere geldiğinde ashâb da onun iki tarafına otururdu. İşte Cibrîl'in gelişi böyle bir meclisten sonra olmuştur.

(دكان) kelimesi Arapçada "üzerine oturmak için yapılan yer" anlamına gelir.²¹ Ebû Ferve rivâyetinde yer alan bu bilgi gerek *Cibrîl Hadîsi*'nin tarikleri arasında

²⁰ İbn Râhûye, *Müsned*, I, 209-210 (no: 165). Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, *Sünnet* 17 (no: 4698); Mervezî, *Ta'zîm*, I, 385-387 (no: 378); Bezzâr, *Müsned*, IX, 419-420 (no: 4025); Nesâî, *İman* 6 (no: 4991); a.mlf. *es-Sünenü'l-kubrâ*, III, 442 (no: 5874), VI, 528 (no: 11722); İbn Mende, *age*, I, 314-315 (no: 160).

²¹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi ġaribi'l-hadîs*, II, 128 (دكان md. Sondaki "nun" harfinin asıl/zâid oluşu hakkında ihtilaf olduğu beyan edilmiştir.); Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, s. 208 (دكان md.); İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, X, 425; XIII, 157 (دكان md.).

gerekse başka bir rivâyette bulunmamaktadır. Bu nedenle bu bilgiyle ilgili fazla yorum yapma şansımız yoktur.

c. Hz. Peygamber'in Kendisine Soru Sormalarını İstemesi

Cibrîl Hadîsi'nde giriş cümlesi kabilinden verilen diğer bir bilgi, Hz. Peygamber'in (s.a.) ashâbından kendisine soru sormalarını istemesine dairdir. Bu konudan bahseden tek rivâyet Umâre b. el-Ka'kâ'dan gelmektedir:

Umâre b. el-Ka'kâ' Rivâyeti

Umâre rivâyeti en erken **İshâk b. Râhûye**'nin (v. 238) kitabında mevcuttur.²² Cerîr- Umâre b. el-Ka'kâ- Ebû Zur'a- Ebû Hureyre isnâdıyla gelen bu rivâyetin ilgili kısmı şöyledir:

عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما لأصحابه سلوني فهابوه أن يسألوه فجاء رجل...

Burada kısaca, Hz. Peygamber'in bir gün ashâbından kendisine soru sormalarını istediğinden, onların çekinmesinden ve bunun üzerine bir adamın gelerek (ellerini Hz. Peygamber'in dizleri üzerine koyup ona *imanın ne olduğunu*) sorduğundan söz edilir. Uzun olan bu rivâyetin en son kısmında: (قال أبو زرعة أراد أن "Ona soru sormayı öğrenmenizi murâd etti" denilerek râvilerden Ebû Zur'a'nın yorumu nakledilmiştir. Bu yorum, -bazı tariklerdeki ifadelerin aksine- rivâyetin sonundaki bu cümlemin metnin aslından olmayıp, bunun Ebû Zur'a tarafından söylendiğini göstermektedir.²³

Cibrîl Hadîsi'nin Umâre rivâyeti dışındaki diğer tariklerinde Hz. Peygamber'in sahâbeden kendisine soru sormalarını istediğine dair bir malumat yoktur. **Kâdî İyâz** (v. 544), burada verilen bilgiden hareketle âlimin, ihtiyaçları olan şeyleri kendilerine açıklaması için insanlardan kendisine soru sormalarını istemesinin güzel olduğunu söylemiş; onlar güzel soru soramazlarsa *Cibrîl*'in yaptığı gibi bunu öğretmeye bizzat kendinden başlamasının uygunluğundan söz etmiştir.²⁴ Yine ona

²² İbn Râhûye, *age.*, I, 212 (no: 167). Ayrıca bkz. Müslim, *İman* 7; Mervezî, *age.*, I, 389 (no: 380); İbn Mende, *age.*, I, 152-153 (no: 16), 314 (no: 159); Ebû Nuaym, *el-Müsnedü'l-müstahrec*, I, 103-104 (no: 86).

²³ Müslim (*İman* 7), İbn Mende (*age.*, I, 153. I, 314'te ise Ebû Zur'a'dan naklen) ve Ebû Nuaym (*age.*, I, 103-104) tarafından verilen metinlerde bu cümlemin Ebû Zur'a tarafından söylendiği açık olmayıp, bunun da Hz. Peygamber'in sözü olduğu izlenimi vardır.

²⁴ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 215 (I-IX, Beyrût, 1419/1998).

göre "Bana sorun" ifadesi, çok soru sorma konusundaki yasağa muhâlif değildir; bu, ihtiyaç duyulan konularda soru sormakla ilgilidir.²⁵

2. Cibrîl'in Soru Sormak İçin Gelişi ve Fizikî Vasıfları

Bu başlık altında Hz. Peygamber'in huzuruna soru sormak için gelen kişinin yani Cibrîl'in fizikî özellikleri hakkında kullanılan ifadeler üzerinde durulacaktır. Yine onun geliş şekli ve Rasûlullah'ın yanına yaklaşması ile ilgili beyanlara yer verilecektir. Rivâyetler ayrı ayrı verildiğinde görülecektir ki neredeyse bütün rivâyetlerde kullanılan ifadeler farklıdır. Bu da mana ile rivâyetin ne derece yaygın olduğunun açık bir göstergesidir. Yine önce Kehmes rivâyetini vererek diğerlerini onunla kıyaslayabiliriz:

Kehmes b. el-Hasen Rivâyeti

Müslim'in verdiği Kehmes rivâyetinin konuyla ilgili bölümü şöyledir:²⁶

بينما نحن ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم إذ طلع علينا رجل شديد بياض الثياب شديد سواد الشعر لا يرى عليه أثر السفر ولا يعرفه منا أحد حتى جلس إلى النبي صلى الله عليه وسلم فأسند ركبتيه إلى ركبتيه ووضع كفيه على فخذيه

Buradaki ifadelere göre Hz. Peygamber'in huzurunda otururken aniden çıkagelen adamı vasfetmek için kullanılan özellikler şu şekildedir:

- Bembeyaz elbiseli, simsiyah saçlı, üzerinde yolculuk eseri görülüyor ve hiç kimse onu tanımıyor; Hz. Peygamber'in yanına geliyor, dizlerini onun dizlerine dayıyor ve ellerini uyluklarına koyuyor.

Kehmes rivâyetinde yer alan bu ifadeler diğer rivâyetlerde bazen aynı, bazen de değişik şekilde yer almıştır. Bunlara kısaca şu şekilde işaret edebiliriz:

Osman b. Ğiyâs Rivâyeti:

- Güzel yüzlü, güzel saçlı, beyaz elbiseli, oradakiler onu tanımıyor, sâhib-i sefer birisi değil; soru sormak istiyor ve olumlu cevap alıyor, dizlerini onun dizlerinin yanına ve ellerini uyluklarına koyuyor.

Matar el-Verrâk Rivâyeti:

- Hz. Peygamber'in yanına yaklaşmak için izin alıyor, yaklaşıyor, nihayet elini dizlerine koyuyor.

²⁵ Kâdî İyaz, *age.*, I, 214.

²⁶ [İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 502; Ahmed, *age.*, I, 51 ve muhtasar olarak s. 52] Müslim, İman 1.

Abdullah b. Atâ Rivâyeti:

- Genç birisi, üzerinde beyaz elbise var, yüzünde yolculuk (emaresi?) görünmüyor, tanınmıyor; toplumun önünde dikiliyor ve selam veriyor; yaklaşmak için Hz. Peygamber'den izin alıyor, dizlerini Rasûlullah'ın dizleri üzerine ve ellerini Rasûlullah'ın uylukları üzerine koyuyor; Hz. Peygamber'e yüksek bir sesle soru sormak istediğini söylüyor, o da aynı ses tonuyla ona olumlu cevap veriyor.

Süleymân et-Teymî Rivâyeti:

- Üzerinde sefer görünüşü yok ve şehir ahalisinden değil; geçerek Rasûlullah'ın huzurunda oturuyor.

Vebere b. Abdîrrahman Rivâyeti:

- Güzel halli, temiz birisi; yaklaşmak için izin alıyor, neredeyse dokunacak kadar Hz. Peygamber'in yanına geliyor.

er-Rukeyn b. er-Rabî / Atâ b. es-Sâib Rivâyeti:

- Güzel yüzlü, güzel görünüşlü, temiz kokulu birisi; onun güzel yüzü, hali ve kokusu oradakilerin hoşuna gidiyor; ayakta dikiliyor ve yaklaşmak için Hz. Peygamber'den izin alıyor, onun Rasûlullah'a saygısı orada bulunanların hoşuna gidiyor, sonra tekrar yaklaşmak için izin alıyor, nihayet uyluklarını Hz. Peygamber'in uyluklarına koyacak kadar yaklaşıyor.

Süleyman b. Büreyde Rivâyeti:

- Yaklaşmak için izin istiyor ve alıyor, dizleri Rasûlullah'ın dizlerine dokunacak şekilde yaklaşıyor.

Abdullah b. Dînâr Rivâyeti:

- Geliyor ve Rasûlullah'a selam veriyor, hem Rasûlullah ve hem de topluluk selâma karşılık veriyor.

Muhârib b. Disâr Rivâyeti:

- Beyaz elbiseli, temiz kokulu birisi; ellerini Rasûlullah'ın dizlerine koyuyor.

Hasen el-Kindî Rivâyeti:

- Güzel saçlı, güzel halli, temiz kokulu birisi; yaklaşmak için izin alıyor, onun güzelliği, temiz kokusu ve Rasûlullah'a saygısı oradakilerin hoşuna gidiyor, bunu (yaklaşmak istediğini?) iki veya üç defa ve Allah'ın dilediği kadar (?)

dile getiriyor, nihayet yaklaşıyor ve uyluklarını Rasûlullah'ın uylukları üzerine (?) koyuyor.

Atâ b. Ebî Rebâh Rivâyeti:

- Güzel yüzlü, temiz kokulu, temiz elbiseli bir kişi; Hz. Peygamber'e selâm veriyor ve yaklaşmak için izin alıyor, biraz yaklaşıyor, bunu defalarca dile getiriyor, Hz. Peygamber'in dizlerine dayanıyor.

Nâfi Mevlâ İbn Ömer Rivâyeti:

- Üzerinde yolculuk elbisesi (?) bulunan birisi; Rasûlullah'ın huzurunda oturuyor, ellerini dizleri üzerine koyuyor.

Abdullah b. Atâ Rivâyeti:

- Genç birisi; yaklaşmak için izin alıyor, yaklaşıyor ve uyluklarını Hz. Peygamber'in uylukları üzerine (?) koyuyor.

Cerîr b. Abdilhamid Rivâyeti:

- Yürüyerek gelen bir adam.

Umâre b. el-Ka'kâ' Rivâyeti:

- Bir adam geliyor, Hz. Peygamber'in dizlerinin yanına oturuyor.

Cerîr b. Yezîd Rivâyeti:

- Bir adam şeklinde geliyor, dizlerini Hz. Peygamber'in dizlerinin üzerine (?) koyuyor.

Ebû Ferve Rivâyeti:

- Yüzü insanların en güzellerinden, en güzel kokulularından, elbisesi en temizlerden birisi, elbisesine hiçbir kir değmemiş; yaygının bir tarafından selam veriyor, Hz. Peygamber selamı alıyor, yaklaşmak için izin istiyor, o da izin veriyor, yaklaşmak için her izin isteyişinde kendisine defalarca izin veriyor, nihayet ellerini onun dizlerine koyuyor.

Sâbit el-Bünânî Rivâyeti:

- Üzerinde yolculuk elbisesi (?) olan birisi; insanları geçerek geliyor ve Hz. Peygamber'in huzurunda oturuyor, ellerini dizlerine koyuyor.

er-Rabî b. Enes Rivâyeti:

- Tanımadıkları bir adam suretinde geliyor -ki bundan önce de Hz. Peygamber'e Dihye suretinde gelirdi- ona yaklaşıyor, ellerini onun dizlerine veya omuzlarına koyuyor.

Şehr b. Havşeb Rivâyeti:

- İnsanları geçerek geliyor, ellerini Hz. Peygamber'in dizlerine koyuyor.

Ebû Zabyân Rivâyeti:

- Bitkin (?) bir yolcu adam suretinde geliyor; ellerini Hz. Peygamber'in dizlerinin üzerine koyuyor.

Cerîr b. Abdillâh'tan Gelen Rivâyet:

- Bir adam suretinde geliyor.

Bu rivâyetlerde yer alan farklı anlatımları göz önünde bulundurarak Hz. Peygamber'in (s.a.) huzuruna gelen kişi ile ilgili olarak şu hususların dikkat çektiğini söyleyebiliriz:

- Cibrîl (a.s.), bir insan suretinde gelmiş ve selam vermiştir.
- Temizliği ve görünüşüyle yolculuk yapan birisine benzemeyen bu kişinin durumu orada bulunanların ilgisini çekmiştir.
- Huzura gelen bu kişi son derece edeb içerisinde hareket etmiş, saygıyla Hz. Peygamber'in yanında diz çökmüş ve ellerini dizlerine koymuştur.

3. İslâm

Cibrîl Hadîsi'nin çeşitli tariklerinde *İslâm* ile ilgili olarak sıralanan hususlar nispeten farklılık arz etmektedir. *İslâm*'ın tarifi sadedinde sayılan şeyleri şu şekilde inceleyebiliriz:

Kehmes b. el-Hasen Rivâyeti

Müslim'in verdiği Kehmes rivâyetinin ilgili kısmı şöyledir:²⁷

الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله صلى الله عليه وسلم وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت إن استطعت إليه سبيلا قال صدقت قال فعجبنا له يسأله ويصدقه

Bu rivâyette *İslâm*'ın tarifi sadedinde sıralanan hususlar **beş şeyden** ibarettir: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna şehâdet etmek (*şehâdeteyn* cümleleri), namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak, gücü yetiyorsa hacce gitmek. (Verilen cevap soru soran kişi tarafından tasdik edilmiş ve bu durum sahâbenin hayretini mucip olmuştur.)

Kehmes rivâyetinde sıralanan bu beş şey bazı rivâyetlerde²⁸ benzer ifadelerle yer almış ve bunların bir kısmında, sıralanan şeyleri yerine getirenler *Müslim* olarak

²⁷ [Ahmed, *Müsned*, I, 51] Müslim, İman 1.

isimlendirilmiştir.²⁹ Buradaki beş husustan bazısı ise bir kısım rivâyette eksiktir. Söz gelimi;

- Vebere b. Abdirrahman, İbn Uleyye, Cerir b. Abdilhamid ve Umâre b. el-Ka'kâ rivâyetlerinde **hac** yoktur;
- Abdullah b. Dînâr rivâyetinde **oruç** ve **hac** yoktur, *şehâdeteyn* yerine "*yüzünü Allah'a çevirmen*" denir; yine er-Rabî' b. Enes rivâyetinde **oruç** ve **hac** mevcut değildir;
- Atâ el-Horasânî rivâyetinde **şehâdeteyn** ve **oruç** yoktur;
- Süleyman b. Büreyde ve Muhârib b. Disâr rivâyetleri ile sahâbî Cerîr b. Abdillâh'tan gelen rivâyette **şehâdeteyn** yoktur;
- Abdullah b. Atâ ve Şehr b. Havşeb rivâyetlerinde sadece *şehâdeteyn* cümleleri var, buna karşılık **namaz**, **oruç**, **hac** ve **zekât** yoktur.

Rivâyetlerin bir kısmında bulunan hususların diğer bazısında bulunmaması muhtemelen râvilerden kaynaklanmaktadır. Yani bazı râviler bunları unutarak veya hata ile eksik nakletmiş olmalıdır. İbn Hacer (v. 852) Buhârî'nin naklettiği Ebû Hureyre rivâyetinde hac konusunun yer almamasıyla ilgili ihtimaller üzerinde dururken, "henüz o zaman haccın farz kılınmadığı" şeklindeki ihtimali merdut olarak nitelemiştir.³⁰ İbn Hacer'e göre *Cibrîl Hadîsi*'nde söz konusu edilen olay Hz. Peygamber'in âhir ömründe meydana geldiği ve o zamana kadar bütün ahkâm tamamlandığı için hac da farz kılınmış olmalıdır. Zaten haccın zikredildiği rivâyetler de vardır. Bu nedenle râvilerden bir kısmının zaptettiği bir şeyin diğer bir kısmı tarafından unutulmuş olması mevzu bahistir.³¹ Bu konuda Buhârî şârihi Aynî (v. 855) de İbn Hacer ile aynı kanaati paylaşmaktadır.³²

²⁸ Bu rivâyetler şunlardır: Osman b. Ğiyâs, Matar el-Verrâk, Abdullah b. Atâ, Nâfi' Mevlâ İbn Ömer, Sâbit el-Bünânî ve Ebû Zabyân rivâyetleri.

²⁹ İbn Receb el-Hanbelî bu isimlendirmeden hareketle, sıralanan beş şeyi eksiksiz yerine getirenlerin "**gerçek müslim**", sadece şehâdeteyni yerine getirenlerin ise "**hükmen müslim**" olduğu yorumunda bulunmuştur. (Bkz. *Câmiu'l-ulûm*, I, 98.)

³⁰ İbn Hacer, *Feth*, I, 88. İbn Teymiye, *Cibrîl Hadîsi*'nde mezkur beş şeyin evvel emirde farz kılınmadığını, bilakis oruç, hac ve zekâtın Medine'de, beş vakit namazın ise Mi'râc gecesi (Mekke'de) farz kıldığını söyleyerek; pek çok hadiste haccın zikredilmemesinin onun 9 veya 10. yıl gibi geç bir tarihte farz kılınmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. (Bkz. *Kütüb ve resâil fî'l-akâide*, VII, 425-426, I-VII, t.y.) Bize göre de râvî faktörünü ön plana çıkaran İbn Hacer'in yorumu daha isabetlidir.

³¹ İbn Hacer, *age.*, I, 89.

³² Aynî, *Umde*, I, 340.

Kehmes rivâyetinde yer alan beş şeye ilaveten bazı rivâyetlerde: "*Cünüplükten temizlenmek*" maddesi de kaydedilmiştir.³³

Sadece Süleyman et-Teymî rivâyetinde ise buradaki beş hususun yanında: "*Umre yapmak, cünüplükten temizlenmek ve abdesti tam yapmak/yerine getirmek*" şeklinde üç şey ilave edilmiştir. Süleyman et-Teymî'nin bu üç şeyde teferrüd ettiğini İbn Hibbân'ın (v. 354) söylediğini kendi mahallinde belirtmiştik.³⁴ Bu rivâyette "*umrenin*" zikredilmiş olması pek çok ulemânın, umrenin de hac gibi farz/vâcib olup olmadığı konusunda görüş beyan etmesine sebep olmuştur.³⁵

Bazı rivâyetlerde de "*şehâdeteyn*" cümleleri yerine "*Allah'a ibâdet etmen ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmaman*" ifadeleri mevcuttur.³⁶

Rivâyetlerde Bulunan Diğer İslâm Tarifleri

Cibrîl Hadîsi dışında bazı rivâyetlerde de çeşitli *İslâm* tarifleri yer almaktadır. Bunlardan bir kısmını kaydetmekte fayda vardır.

İslâm'ın beş şey üzerine bina edildiğini haber veren, İbn Ömer ve Cerir b. Abdillâh'tan gelen rivâyette³⁷ yer alan, "*şehâdeteyn/sadece Allah'a ibâdet, namaz, zekât, hac, oruç*" konuları, *Cibrîl Hadîsi*'nin genelinde anlatılan hususlarla tam bir uyum göstermektedir.

Talha b. Ubeydillâh'tan nakledilen bir hadiste anlatıldığına göre Peygamber (s.a.), Necd ahalisinden saç-başı dağınık bir vaziyette gelen ve *İslâm*'ı soran bir adama: "*Bir gecede ve gündüzde beş (vakit) namaz*", "*Ramazan orucu*" ve "*zekâtı*" emretmiş, bunların üzerine nâfileler hariç bir şey ilave etmemiştir. "Bunun üzerine ne artırırım, ne de onu eksiltirim" diyerek dönüp giden adamın bu cevabını Rasûlullah:

³³ Bu rivâyetler şunlardır: er-Rukeyn b. er-Rabî/Atâ b. es-Sâib, Hasen el-Kindî ve Atâ b. Ebî Rebâh rivâyetleri. Ayrıca Süleyman b. Bureyde ve Muhârib b. Disâr rivâyetlerinde "*cünüplükten temizlenmek*" bulunmakta fakat "*şehâdeteyn*" cümleleri bulunmamaktadır.

³⁴ Bkz. İbn Hibbân, *Sahih*, I, 398.

³⁵ Bkz. İbn Huzeyme, *Sahih*, IV, 356; İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkik fi ehâdisi'l-hilâf*, II, 122 (I-II, Beyrût, 1415); İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, III, 140-142 (I-VII, Beyrût, t.y.); İbn Teymiye, *Şerhu'l-Umde*, II, 76-78, 88-102 (I-III, Riyâd, 1413); Makdisî, *Furû*, III, 151-155 (I-VI, Beyrût, 1418); Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, III, 147 (I-IV, Mısır, 1357); İbnü'l-Mulakkîn, *Tuhfetu'l-muhtâc*, II, 125-129 (I-II, Mekke, 1406); İbn Hacer, *Telhisu'l-habir*, II, 225 (I-IV, Medîne, 1384/1964); Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezi*, III, 582-584.

³⁶ Bu rivâyetler şunlardır: Ali b. Zeyd, Ebû Ferve, İbn Uleyye, Cerîr b. Abdilhamid, Umâre b. el-Ka'ka ve Rabî b. Enes rivâyetleri. Bunlardan İbn Uleyye, Cerîr ve Umâre rivâyetlerinde *hac*, Rabî rivâyetinde ise *hac* ve *oruç* konuları mevcut değildir.

³⁷ Mesela bkz. Humeydî, *Müsned*, II, 308; Ahmed, *Müsned*, II, 26, 120, IV, 363, 364; Buhârî, İman 1, Tefsîr 32; Müslim, İman 16.

"Doğru söylüyorsa kurtuldu!" demek suretiyle tasvip etmiştir.³⁸ Bu rivâyette sadece *namaz, oruç ve zekât* söz edilmiş, buna karşılık ne *şehâdeteyn* cümleleri ve ne de *hac* konusu yer almadığı halde bunları yerine getirdiğinde kurtulduğu belirtilmiştir.

Sahâbeden Amr b. Abese'nin anlattığına göre Hz. Peygamber, kendisine *İslâm*'ın ne olduğunu soran bir kişiye: "*Kalbini Allah'a çevirmen ve elinden ve dilinden Müslümanların güvende olmasıdır*" cevabını vermiş; aynı kişinin *iman* hakkındaki sorusunu ise: "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve öldükten sonra dirilmeye inanman*" şeklinde cevaplamıştır.³⁹ Yine aynı sahâbinin naklettiği bir rivâyette Rasûlullah *İslâm*'ı, güzel söz ve yemek yedirmek; *iman*ı ise sabır ve müsamahalı olmak diyerek tarif etmiştir.⁴⁰

Diğer bir rivâyete göre Rasûlullah (s.a.), Adıyy b. Hâtim'in *İslâm*'ın ne olduğuna dair sorusuna: "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, hayır ve şerriyle, acısı ve tatlısıyla kadere inanman*" şeklinde, *Cibrîl Hadîsi* rivâyetlerinin çoğunda *iman*ın tarifinde sıralanan şeyleri söylemek suretiyle karşılık vermiştir.⁴¹ Muhtemelen burada *iman* ile *İslâm* konuları birbirine karıştırılmıştır.

Rivâyetlerde sıralanan şeylerden hareketle *İslâm*'ın, gerek söz ve gerekse amel olarak *zâhirî ameller* şeklinde anlaşıldığı görülmektedir.⁴² Ancak Mâturîdî bu düşünceye karşı çıkmış, *İslâm*'ın hakikatte "din" demek olduğunu, *zâhirî ameller* olmadığını söylemiştir.⁴³

4. İman

Cibrîl'in Rasûlullah'a (s.a.) sorduğu sorulardan bir diğeri de *iman* ile ilgilidir. *İslâm* ile ilgili sorunun cevabında olduğu gibi bu soruya verilen cevaplar da

³⁸ Benzer anlatımlar için bkz. Rabî', *Müsned*, s. 41-42; Mâlik, *Salât* 425; Ahmed, *Müsned*, I, 162; Buhârî, *İman* 33 (no: 46), *Savm* 1 (no: 1792), *Şehâdât* 26 (no: 2532), *Hıyel* 2 (no: 6556); Müslim, *İman* 11; Ebû Dâvud, *Salât* 1 (no: 391).

³⁹ Ma'mer, *Câmi'*, XI, 127; Ahmed, *Müsned*, IV, 114; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 124.

⁴⁰ Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 124; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VI, 242.

⁴¹ Taberânî, *Kebîr*, XVII, 69. Heysemî, bu rivâyetin isnâdında bulunan Abdul'a'lâ b. Ebî'l-Musâvir'in *metrûk* olduğunu söylemiştir (bkz. *Mecmau'z-zevâid*, VII, 199, 403). Dolayısıyla bu rivâyetin ihticâca elverişli olduğunu söylemek zordur.

⁴² İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, I, 98; İbn Hacer, *Feth*, I, 88; Aynî, *Umde*, I, 337; Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-devvânî*, II, 281 (I-II, Beyrût, 1415); İbn Bâdis, *el-Akâidu'l-İslâmiyye*, s. 36 (Şârîka, 1995). Süleyman Uludağ da "ihsân" maddesini açıklarken, bu hadisteki *İslâm*, *iman* ve *ihsân* mertebelerinin *zâhir*, *bâtın* ve hakikatten ibaret olduğunu belirterek benzer bir görüş ortaya koymuştur. (*Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 241, İstanbul, 1991.)

⁴³ Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 400 (thk. Fethullah Huleyf, İstanbul, 1979); krş. Bağavî, *Şerhu's-sünne*, I, 10 (I-XIV, İstanbul, 1390/1971, thk. Şuayb el-Arnaûd).

rivâyetlere göre çeşitlilik arz etmektedir. Yine önce Kehmes rivâyetindeki metni vermek suretiyle bu konuyu ele alabiliriz:

Kehmes b. el-Hasen Rivâyeti

Müslim'in verdiği Kehmes rivâyetinin ilgili bölümü şöyledir:⁴⁴

قال فأخبرني عن الإيمان قال أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وتؤمن بالقدر خيره وشره قال صدقت

Burada *iman* hakkında verilen cevapta 6 husus sıralanmış ve bu cevap soru soran tarafından tasdik edilmiştir. Bu hususlar şöyledir: "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe ve hayır ve şerriyle kadere inanmak.*"

Burada sıralanan 6 madde, bazı rivâyetlerde Kehmes rivâyetini destekler şekilde benzer ifadelerle yer almış,⁴⁵ ayrıca bunların bir kısmında, sıralanan şeyleri yerine getiren kişiler *mümin* olarak tavsif edilmiştir.

Bazı rivâyetlerde ise "*âhiret gününe iman*" zikredildikten sonra onun içerisine dahil edilebilecek hususlar ayrıca sıralanmıştır. Mesela: "*Cennete-cehenneme*"⁴⁶; "*cennete-cehenneme, dirilişe*"⁴⁷; "*cennete-cehenneme ve mizâna*"⁴⁸; "*dirilişe, hesaba*"⁴⁹; "*dirilişe, hesaba, cennete-cehenneme*"⁵⁰; "*dirilişe, hesaba, mizâna, cennete-cehenneme*"⁵¹; "*hesaba, mizâna, öldükten sonraki hayata*"⁵² ifadeleri "*âhiret gününe iman*" ifadesinden sonra ayrı olarak zikredilmiştir. Öyle anlaşıyor ki "*âhirete iman*" ifadesinin bir nevi tefsiri olan bu şeyler sonradan metne dahil olmuştur. İbn Hacer Buhârî'deki Ebû Hureyre rivâyetini ele alırken "*diriliş*" ile "*likâ*" ifadelerinin ayrı ayrı zikredilmesini mükerrer olarak kabul etmemekte; dirilişin kabirden kalkmayı, likânın ise bundan sonraki safhayı ifade ettiğini savunan bir görüşü naklederek bunların farklı iki şey olduğunu iddia etmektedir.⁵³ Kanaatimize göre böyle bir savunmaya girmeye gerek yoktur. Hadislerin büyük ölçüde mana ile

⁴⁴ [Ahmed, *Müsned*, I, 51] Müslim, İman 1.

⁴⁵ Bu rivâyetler şunlardır: Vebere b. Abdірrahman, Süleyman b. Büreyde, Hasen el-Kindî ve Umâre b. el-Ka'kâ rivâyetleri. Bunlardan Hasen ve Umâre rivâyetlerinde "*âhiret gününe iman*" ifadesi "*likâ*" olarak kaydedilmiştir.

⁴⁶ Ali b. Zeyd, Atâ el-Horasânî, Muhârib b. Disâr, Atâ b. Ebî Rebâh rivâyetleri gibi.

⁴⁷ Ebû Zabyân rivâyeti.

⁴⁸ Abdullah b. Atâ, Süleyman et-Teymî rivâyetleri.

⁴⁹ er-Rukeyn b. er-Rabi/Atâ b. es-Sâib rivâyeti.

⁵⁰ Nâfi' Mevlâ İbn Ömer rivâyeti.

⁵¹ Abdullah b. Dînâr rivâyeti. Ebû Abdіllah el-Halîmî'nin (v. 403) bu sıralamayı esas aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü o, imanın şubelerini anlattığı eserinde ilk dokuz sırada bunlara yer vermiştir. (Bkz. *el-Minhâc fî şuabî'l-îmân*, I, 4 (I-III, y.y., 1399/1979, Dâru'l-fıkr). Ayrıca müellif I, 183'ten itibaren bunların geniş açıklamasını yapmıştır.)

⁵² Şehr b. Havşeb rivâyeti.

⁵³ İbn Hacer, *Feth*, I, 87.

nakledildiğini düşündüğümüzde, buradaki ifadelerin de râviler tarafından farklı lafızlarla nakledilmiş olmasını bir ölçüde normal karşılayabiliriz.

Bir kısım rivâyette ise burada sıralanan 6 maddeden biri veya daha fazlası eksiktir. Örnek vermek gerekirse;

- Ebû Ferve ve Cerîr b. Abdillâh rivâyetlerinde **âhirete iman** ifadesi yer almamıştır.
- İbn Uleyye ve Cerîr b. Abdilhamid rivâyetlerinde **kitaplara ve kadere**⁵⁴ iman konuları yoktur; buna karşılık *likâ* ve *öldükten sonra diriliş* konuları ayrı ayrı zikredilmiştir.
- Rabî b. Enes rivâyetinde **kadere** iman yoktur; *likâ* ve *cennete-cehenneme* iman ayrı olarak kaydedilmiştir.
- Osmân b. Ğiyâs'tan gelen rivâyette **kitaplara ve peygamberlere** iman yoktur; *cennete-cehenneme* iman ile *diriliş* iman ayrı ayrı zikredilmiştir.
- Matar el-Verrâk rivâyetinde **meleklerle, kitaplara ve peygamberlere** iman zikredilmemiş; *âhiret gününe, öldükten sonra diriliş, cennete-cehenneme* iman konuları ayrı ayrı zikredilmiştir.
- Abdullah b. Atâ rivâyetinde *kadere, cennete-cehenneme, öldükten sonra diriliş* ve *mizâna* imandan bahsedilmiş, **Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine** iman hususları ise hiç söz konusu edilmemiştir.
- Belki de bunlardan en ilginç, Sâbit el-Bünânî'nin Enes b. Mâlik'ten naklettiği rivâyette *İslâm, ihsân ve kıyâmetin zamanı* ile ilgili bölümlerin bulunmasına rağmen *iman* ile ilgili kısmın toptan mevcut olmayışındır. Bu rivâyetin muhtasar olduğunu düşünmek zor görünmektedir.

Rivâyetlerde Bulunan Diğer İman Tarifleri

Kelâm ve Akâid ilminin alanına giren kısımları onlara bırakarak, *Cibrîl Hadîsi* dışındaki rivâyetlerde *iman* kelimesinin nasıl tarif edildiğini görmemiz ve bunları *Cibrîl Hadîsi* ile karşılaştırmamız daha uygun olacaktır.

⁵⁴ İbn Hacer, Buhârî'deki İbn Uleyye rivâyetinin şerhi esnasında bu rivâyette "kadere iman" konusuna değinirken el-İsmâîlî'nin *Müstahrec*'inde bu kısımda (وتؤمن بالقدر) şeklinde bir ziyâde olduğunu belirtmiştir. (Bkz. *Feth*, I, 88.) (Zehebî, Şeyhu'l-İslâm Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim b. İsmail el-İsmâîlî eş-Şâfiî'nin (v. 371) *el-Müstahrec alâ's-Sahîh* adlı dört ciltlik bir eseri olduğunu ifade etmektedir. (Nubelâ, XVI, 293.) Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *age.*, XVI, 292-296.)

Konumuzla alakalı sayılabilecek akla gelen ilk örnek **Abdu'l-Kays** heyetinin Hz. Peygamber'e (s.a.) gelişinden söz eden rivâyettir. Şu'be- Ebû Cemre- İbn Abbas isnâdıyla nakledilen bir rivâyete göre Rabîalılardan Abdu'l-Kays heyeti Hz. Peygamber'e gelmiş ve oraya uzaktan geldiklerini, kendileriyle aralarında kâfir Mudar halkı bulunduğu için sadece haram aylarda gelme fırsatı bulunduğunu, bu nedenle kendilerine kabilelerine ulaştıracakları ve yerine getirdikleri zaman cennete girmelerine sebep olacak özlü bir şey emretmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Peygamber (a.s.) onlara dört şeyi emretmiş, dört şeyi de yasaklamıştır. Buna göre onlara sadece Allah'a iman etmelerini söylemiş, "Allah'a iman" etmeyi de şu şekilde açıklamıştır: *"Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna şehâdet etmek, namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetlerden beşte birini vermektir."* Bu rivâyete göre Hz. Peygamber dubbâ, hantem, nakîr ve müzeffet denilen şeyleri de yasaklamış ve bu anlattıklarını muhâfaza etmelerini, arkalarında kalanları da bunlara çağırmasını istemiştir.⁵⁵ Her ne kadar bu rivâyette emredilen şeyler cümlesinden sıralanan hususlar dört değil beş olarak görülse de *"zekâtı vermek"* ile *"ganimetlerden beşte birini vermek"* aynı maddede ve bir arada değerlendirilebilecek şeylerdir.

Abdu'l-Kays heyetine bildirilen *iman esasları* ile *Cibrîl Hadîsi*'nde yer alan hususlar karşılaştırıldığında, burada *iman esasları* olarak sıralanan şeylerin *Cibrîl Hadîsi*'nde *İslâm* olarak anlatıldığı dikkat çekmektedir.⁵⁶ Bu iki rivâyet dışında farklı bir rivâyette de *iman* ve *İslâm*'ın şartları olarak nitelendirilebilecek hususlar karışık olarak verilmiştir. *"Kim Allah'a ve Rasûlüne iman eder, namazı kılar ve Ramazan orucunu tutarsa, onu cennete koymak Allah üzerine bir haktır."*⁵⁷

Hz. Peygamber tarafından Abdu'l-Kays heyetine öğretilen *iman* tarifi dışında rivâyetlerde başka *iman* tariflerinin de yapıldığını görmekteyiz.

⁵⁵ Buradakiyle gerek aynı, gerekse farklı isnâdlarla nakledilen benzer metinler için bkz. Tayâlisî, *Müsned*, I, 359; İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, s. 194; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 157; Ahmed, *Müsned*, I, 228; Buhârî, İman 38, İlim 25, Meğâzî 65, Temennî 14, Tevhid 56; Müslim, İman 17; Ebû Dâvud, Sünnet 15; Tirmizî, İman 5; Nesâî, Eşribe 48; İbn Huzeyme, *Sahih*, I, 158, III, 186; Ebû Avâne, *Müsned*, V, 127; İbn Hibbân, *Sahih*, I, 396, XVI, 284; Taberânî, *Kebîr*, XII, 222-225.

⁵⁶ Geniş açıklama için bkz. Kâdî İyâz, *İkmâlul-Mu'lim*, I, 203. **Hadis taraftarlarının** iman nazariyesi hakkında değerlendirmelerde bulunan Sönmez Kutlu da, onların *Cibrîl Hadîsi* ve Abdu'l-Kays heyetinden bahseden rivâyetteki hususlara bakış açıları hakkında açıklamalı bilgiler vermektedir. (Bkz. *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 92 vd., Ankara, 2000.)

⁵⁷ Buhârî, Cihâd 4 (no: 2637).

Söz gelimi, bir defasında adamın biri Ebû Zerr'e *imanın* ne olduğunu sorduğunda, o: (ليس البر أن تولوا وجوهكم قبل المشرق والمغرب) (Bakara, 2/177) âyetini tilâvet etmiş; adam "birr" in ne olduğunu sormadığını söyleyince Ebû Zerr, Hz. Peygamber'in de kendisine bu yönde sorulan bir soruya bu şekilde karşılık verdiğini ifade etmiştir.⁵⁸ Bu rivâyete göre *iman* ile *birr* aynı şey olmaktadır.

Ebû Umâme'den nakledilen diğer bir rivâyete göre, bir adam Hz. Peygamber'e *imanın* ne olduğunu sormuş, o da şu şekilde cevap vermiştir: "*Yaptığın iyilik seni sevindirdiği, işlediğin kötülük seni üzdüğü takdirde sen müminsindir.*" Aynı adam günâhın ne olduğunu sorunca da Rasûlullah (s.a.): "*Bir şey seni içinden rahatsız ederse onu terk et!*" demiştir.⁵⁹

Ebû Hureyre'den gelen bir rivâyette *imanın*, yetmiş veya altmış küsur şubeden ibaret olduğu; en üstününün "Allah'tan başka ilah yoktur" sözü, en basitinin ise yoldan eza veren şeylerin kaldırılması olduğu ve hayânın da *imanın* bir şubesi sayıldığı haber verilmiştir.⁶⁰

a. İman-İslâm İlişkisi

Bu kısımda daha çok Kelâm ve Akâid kitaplarının konusu olması dolayısıyla *iman* ve *İslâm* kelimelerinin mahiyetlerinin ne olduğu konusu üzerinde ayrıntılı şekilde durulmayacaktır. Bizim ilgi alanımız bu konularla ilgili *Cibrîl Hadîsi*'nin delil olarak kullanılma durumudur. Şu kadarını söyleyebiliriz ki, *Cibrîl Hadîsi*'nde *iman* ve *İslâm*'ın ayrı başlıklar halinde yer alması, bu iki kavramın aynı şeyi ifade edip etmediği konusunu gündeme getirmiştir. *İman* ile *İslâm*'ın birbirinden farklı olduğunu savunanların genellikle *Cibrîl Hadîsi*'ndeki bu ayrımı delil olarak sunduklarını söylememiz mümkündür.

Mu'tezile ve Mâturîdî kelâmcıların bu kelimelerin terim anlamlarını göz önünde bulundurarak aynı şeyi ifade ettiğini söyledikleri; Eş'arîlerin ise sözlük manalarından hareketle farklı olduklarını ileri sürdükleri; bu bağlamda bedevîlerin imanı hakkındaki âyetle, *Cibrîl Hadîsi*'nin delil olarak ileri sürüldüğü dile

⁵⁸ Rabi b. Habib, *Müsned*, s. 296.

⁵⁹ Benzer anlatımlar için bkz. Ahmed, *age.*, V, 252, 255; Hâris, *Müsned*, I, 156; İbn Hibbân, *age.*, I, 402; Taberânî, *age.*, VIII, 117; Hâkim, *Müstedrek*, I, 58, 59 (Şeyhayn'in şartı üzere sahih ve muttasıl olduğunu belirtmiştir), II, 16.

⁶⁰ Benzer ifadeler için bkz. Tayâlisî, *age.*, s. 316; Ahmed, *age.*, II, 414, 445; Buhârî, *İman* 2 (no: 9); Müslim, *İman* 35.

getirilmiştir.⁶¹ Hadis taraftarlarının *iman* ve *İslâm* hakkındaki görüşlerine yer verilen bir çalışmada da, bunların ayrı şeyler olduğu konusunda Hadis taraftarlarının fikirlerini temellendirirken sık sık *iman* ve *İslâm*'ı tanımlayan *Cibrîl Hadîsi*'ne başvurdukları söylenmiştir.⁶² Bu tespitin sadece hadis taraftarları değil, daha geniş bir ulemâ grubu için de geçerli olduğunu ileriki sayfalarda göreceğiz.

Ebû Hanîfe (v. 150), meşhur eserine *Cibrîl Hadîsi*'nde yer alan *iman*la ilgili ifadelerle başlamakla birlikte, bu hadiste *iman* ve *İslâm*'ın ayrı ayrı zikredilmesini delil olarak zikretmek suretiyle bunların farklı olduklarını iddia etme yoluna gitmemiş; tam tersine bu iki kavram arasında lugat bakımından fark olmakla beraber, biri olmadan diğerrinin olmayacağını, "din" kelimesinin de *iman*, *İslâm* ve *şerâi*' ifadelerinin hepsini bünyesinde topladığını söylemiştir.⁶³ Kuşkusuz onun bu yorumu, mezkur hadisin sonunda "*dininizi öğretmek için geldi...*" ifadeleriyle de uyum arz etmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in (v. 241), *iman* ile *İslâm* kavramlarının farklı olduğunu iddia ederken, ilk etapta sunduğu delillerden biri *Cibrîl Hadîsi* olmuştur.⁶⁴ Müellif bu hadisteki ayrımı dikkate alarak böyle bir görüş beyan eder.

Buhârî'nin (v. 256) *iman* ile *İslâm*'ı aynı kabul ettiği, *Cibrîl Hadîsi*'nin zâhirinin bu ikisinin farklı olmasını gerektirmesi karşısında onun bu fikri reddetmek için tevile yöneldiği İbn Hacer tarafından ifade edilmiştir.⁶⁵

Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (v. 324), *el-İbâne* adlı eserinde *İslâm*'ın *imandan* daha geniş olduğunu ve her *İslâm*'ın *iman* olmadığını söylemiş, fakat *Cibrîl Hadîsi*'ne herhangi bir atıf yapmamıştır.⁶⁶ Ona isnâd edilen diğerr bir eserinde ise, Hz. Peygamber'in insanları *İslâm*, *iman* ve *ihsâna* davet ve teşvik ettiğini söylerken mezkur hadisin ilgili kısımlarını herhangi bir isnâd zikretmeden vermiştir.⁶⁷

⁶¹ Sinanoğlu, Mustafa, *DİA*, "İslâm" md., s.1.

⁶² Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 133.

⁶³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 17 (*Akâid-i Neseî* ile birlikte).

⁶⁴ Ahmed, *Akide*, s. 119 (Dimeşk, 1408).

⁶⁵ İbn Hacer, *Feth*, I, 84. Aynı de Buhârî'nin nazarında *İslâm*, *iman* ve *din* ifadelerinin aynı mananın çeşitli şekilleri olduğunu söylemiştir. (Bkz. *Umde*, I, 337.) Kastalânî de aynı konuyu dile getirmiştir. (Bkz. *İrşâdu's-sârî*, I, 140.)

⁶⁶ Eş'arî, *İbâne*, I, 26 (I-II, Kâhire, 1397).

⁶⁷ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-sağr*, s. 271 (Dimeşk, 1988).

İmam Mâtûrîdî (v. 333), bu iki kavramın hakikatte aynı şeyi ifade ettiğini düşünmektedir.⁶⁸ Onun ifadesine göre, İbn Ömer'den rivâyet edilen *Cibrîl Hadîsi*'nde Hz. Peygamber'in *şerâiu'l-İslâm* olarak anlattığı hususlar, *iman* ifadesinin bir tefsiri durumundadır.⁶⁹ Mâtûrîdî'nin *iman* ve *İslâm/müslim* gibi ifadelerin âyetlerde bir arada zikredilmesini delil getirerek bu iki kavramın aynı şeyi anlattığı sonucuna ulaşması son derece ikna edici görünmektedir.⁷⁰

Bu arada konuyla ilgili olarak yakın zamanda yapılan bazı değerlendirmelere işaret etmek yerinde olur. Söz konusu edeceğimiz bu çalışmada, *Cibrîl Hadîsi*'nin **Hadis taraftarları** ve **Mürcie** arasında önemli bir tartışma konusu oluşturduğu, *İslâm* ve *imanı* aynı anlama gelen iki ayrı kavram kabul eden Mürcie'nin bu hadiste geçen "İslâm nedir?" ifadesi yerine, "İslâm'ın farzları veya ilkeleri nedir?" (*mâ şerâiu'l-islâm*) tabirini kullanan rivâyetleri tercih ettikleri belirtilir. Buradaki ifadelerle göre, iman ve İslâm'ın aynı olduğu konusunda Mürcie'nin muhalifi olan Hadis taraftarları ise, *Cibrîl Hadîsi*'ni, "İman nedir?" (*mâ'l-îmân*), "İslâm nedir?" (*mâ'l-islâm*) şeklinde rivâyet etmişlerdir. Mürciiler bu hadisi, "İslâm nedir?" şeklinde rivâyet etselerdi, hem iman ve İslâm'ın ayrı ayrı manaya gelen iki kavram olduğunu, hem de amellerin imana dahil olduğu fikrini kabullenmiş olacaktı. Bu sebeple İslâm'ı imanla aynı şekilde tanımlayan hadisleri rivâyet ettiler. Onlar Ashâb-ı Hadis'in "İslâm nedir?" şeklindeki rivâyetini kabul etmezler. Değerlendirme sahibinin beyanına göre bu farklılık, bazı eğilimlerin hadis rivâyetine nasıl yansıdığını açıkça göstermektedir. İşte yazarın söylediğine göre Mâtûrîdî bu konuda Mürcie'nin yanında yer almış ve onların görüşlerini savunmuştur.⁷¹ Bazı eğilimlerin hadis rivâyetine yansması konusıyla ilgili bu değerlendirmelere biz de katılıyoruz. Hatta, hadis müellefâtının oluşturulması safhasında, müelliflerin fikhî/itikâdî görüşlerinin bab başlıklarına varıncaya kadar nasıl yansıdığı konusu bilinen bir husustur. Ancak Mürcie'nin tercih ettiği rivâyet olan *mâ şerâiu'l-islâm* ifadesinin çok da yaygın olmadığını, hadis tekniği açısından bunların genellikle illetli ve zayıf olduklarını belirtmek gerekir. Hadis kaynaklarında *Cibrîl Hadîsi*'nin tarikleri

⁶⁸ Mâtûrîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 394-397, 401.

⁶⁹ Mâtûrîdî, *age.*, s. 396.

⁷⁰ Mâtûrîdî, *age.*, s. 397. Mâtûrîdî'nin iman anlayışı, iman-amel ilişkisi ve din-şariat ayrımı konusundaki görüşlerinin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdilik*, s. 36-45 (Ankara, 2003).

⁷¹ Bkz. Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 134.

arasında en fazla öbür kullanım (*mâ'l-îmân-mâ'l-islâm*) ön plandadır; fakat bunun illa da bu iki kelimenin aynı şey olup olmadığı konusunda bilinçli bir tercihi yansıtmıyorsa, kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir.

İbn Mende (v. 395), konuyla ilgili olarak "Cemaat Ehlerinden" dediği bir grubun görüşünü nakletmektedir. Buna göre onlar, Hz. Peygamber'in Cibrîl'in haberinde: "*Allah'a inanman...*" şeklinde sıraladığı şeylerle "kemâl-i imanı" kastetmediğini, fakat "küfür milletinden çıkararak imanı" murâd ettiğini; dolayısıyla onun gereğini yerine getirenin, imanın kemali değil sadece "iman" ismini ve hükmünü almaya hak kazandığını söylemişlerdir.⁷² Muhtemelen İbn Mende'nin görüşlerine yer verdiği grup, Ehl-i Sünnet cemaatından bir topluluktur.

İbn Hazm (v. 456), *İslâm* ile *iman* kavramlarının aynı şeyi ifade edip etmediği konusunda iki görüş nakletmiş; bunların farklı şeyler olduğunu savunanların delilleri arasında Sa'd hadisiyle* birlikte *Cibrîl Hadîsi*'ni de zikretmiş, neticede kendi yorumunu vermiştir. Müellif bu iki kavramın lugat anlamları hakkında bilgi verdikten sonra bunların aynı anlamda olduğu yönünde kanaat belirtmiştir.⁷³

İmam Gazâlî (v. 505), *iman* ve *İslâm* kelimelerini lugavî, tefsîrî ve fikhî-şer'î bakımlardan tahlile tâbi tutarak açıklamıştır.⁷⁴ Buna göre, lugavî bakımdan *iman*, *İslâm*'dan daha özel bir anlam ifade etmektedir. Şer'î anlamda bu iki kelime birbirinin yerine müterâdif olarak kullanıldığı gibi farklı anlamlarda da kullanılmaktadır. İşte Gazâlî, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki kullanımı, farklı anlamlarda kullanılmaya misal olarak sunmuştur. Onun görüşüne göre bu hadisteki *İslâm*, söz ve amel ile zâhirî bir teslim

⁷² İbn Mende, *İmân*, I, 346.

* Hz. Peygamber'in bazı insanlara bir şeyler verdiği sırada orada bulunan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın "*mümin*" olarak bildiği bir kimseye onun bir şey vermediğini görüp serzenişte bulunmasından ve Rasûlullah'ın "*veya müslim*" şeklinde bir düzeltme yaptığından bahseden hadistir. Daha geniş bilgi için bkz. Tayâlisî, *Müsned*, s. 27; Ahmed, *Müsned*, I, 176; Müslim, *İman* 150; Ebû Dâvud, *Sünnet* 16; Bezzâr, *Müsned*, III, 297, 298; Nesâî, *İman* 7; İbn Hibbân, *Sahih*, I, 380. Sönmez Kutlu, Sa'd hadisinin peşinden yaptığı yorumda, bu hadiste imanın üstünlüğünün, sadece müminin hak sahibi olduğunun, Müslüman olanın ise böyle bir hakka sahip olmadığının açıkça görüldüğünü söylemektedir. (Bkz. *İlk Gelenekçiler*, s. 130.) Kanaatimizce bu hadisten, Hz. Peygamber'in her zaman muhâtabın durumunu dikkate aldığını, onların ihtiyaçlarına göre kendilerine muâmelede bulunduğunu anlamak; *mümin-müslim* konularıyla irtibat kurmamak daha isabetlidir. Bu durum Rasûlullah'ın kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar hakkında da aynıdır.

⁷³ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milal*, III, 125-126 (I-V, Kâhire, t.y., neşr. Mektebetu'l-hancı.).

⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ*, I, 171-173 vd. (I-V, Beyrût, 1412/1992); a.mlf. *Kitâbu kavâidi'l-akâid* s. 231-243 (*İhyâ*'dan ayrı basım, Beyrût, 1985).

oluşu ifade etmektedir.⁷⁵ Ancak o bu kavramların tamamen birbirinden kopuk olmadıklarını anlatmak için, *iman* kelimesiyle zaman zaman "kalp, söz ve amelin uyumunu" ifade eden *İslâm*'ın kastedildiği konusunu da vurgulamayı ihmal etmez.⁷⁶ Yine müellif, *iman*'ın tam olması için kalben tasdikle birlikte dil ile söylemenin de şart olduğunu savunan bir görüşü değerlendirirken, bunun fâsid bir görüş olduğunu belirtmiş; çünkü *Cibrîl Hadîsi*'nde *iman* için sadece Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, âhîret gününü... (+öldükten sonra dirilişi, hesabı ve hayır ve şerriyle kaderi) tasdikten ibaret, dilin ise sadece şart koşulduğunu söylemiş, netice olarak *iman*'ın sırf tasdikten ibaret, dilin ise sadece onun tercümanı olduğunu kaydetmiştir.⁷⁷

Ebû'l-Muîn en-Neseî (v. 508) de, *İslâm* ve *iman* kelimelerinin müterâdif olduğunu söylemiş; Hucurât suresindeki (...الاعراب آمنوا) âyetini ve *Cibrîl Hadîsi*'ndeki ayrımı, *iman*'ın *İslâm*'dan başka bir şey olması konusunda delil olarak kullananların Haşeviyye'den birileri olduğunu belirtmiştir.⁷⁸

Bağavî (v. 516), *Cibrîl Hadîsi*'nde Hz. Peygamber'in *İslâm*'ı zâhirî ameller, *iman* ise bâtinî inançlar için bir isim kıldığına dair iddiayı kabul etmemiş; bunların aynı mananın tafsili olduğunu ve ikisinin birlikteliğinden "din" in oluştuğunu söylemiştir.⁷⁹

Kâdî İyâz (v. 544), bu hadisin şerhi sadedinde *iman* ve *İslâm* isimlerinin Şeriatta (Kur'ân'da) bazen ayrı bazen de birlikte geldiğini âyetlerden örnekler vererek anlatır ve neticede bu iki kelimenin birbirlerinin yerine kullanılabileceği sonucuna varır.⁸⁰

Kurtubî (v. 671), *iman* ve *İslâm* kelimelerinin aslında *Cibrîl Hadîsi* gereğince farklı anlamları ifade ettiğini, ancak Abdu'l-Kays heyetinden bahseden hadiste olduğu gibi bunların birbirlerinin yerine kullanılabildiğini düşünmektedir.⁸¹ Müellifin mezkur hadislerden hareketle bir yorumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir

⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, I, 172; *Kitâbu kavâidi'l-akâid*, s. 239.

⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ*, I, 176.

⁷⁷ Gazâlî, *age.*, I, 174.

⁷⁸ Neseî, *Tabsîratu'l-edille*, II, 425-426 (I-II, Ankara, 2003).

⁷⁹ Bağavî, *Tefsîr*, I, 46 (I-IV, Beyrût, 1407/1987). Müellif diğer bir eserinde de bu görüşü "eş-Şeyh el-İmam" diye tavsif ettiği fakat tam adını vermediği birinden nakletmektedir. (Bkz. *Şerhu's-sünne*, I, 10.) Sanki Bağavî'nin bu görüşleri isnâd ettiği zât Mâtürîdî gibidir. Çünkü ifadeler, onun ifadelerine çok benzemektedir. (krş. Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 400.)

⁸⁰ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 203-204.

⁸¹ Kurtubî, *Tefsîr*, IV, 43-44.

başka vesileyle Kurtubî yine *Cibrîl Hadîsi*'nin *iman* ile *İslâm*'ın farklı olmasını gerektirdiğini söylemiştir.⁸²

İbn Teymiye (v. 728), konuyla ilgili uzun tahlillerde bulunmuştur. O, kalbin *iman*la salâha ulaştığında bedeninin de *İslâm* ile salâha ereceğini, bunun *imandan* kaynaklandığını, *Cibrîl Hadîsi*'nin de bunu gösterdiğini söylemiştir. Onun ifadelerine göre bu hadiste "din" *İslâm*, *iman* ve *ihsân*dan ibaret kılınmıştır ve bu da mümin, müslim ve muhsin şeklinde üç dereceyi ifade etmektedir.⁸³ Yine İbn Teymiye, bu hadiste söz konusu edilen *iman*ın *İslâm* ile birlikte ve yine *ihsân*ın da mücerred olarak değil, *iman* ve *İslâm*'la birlikte kastedildiğini söyler.⁸⁴ Başka bir vesileyle müellif *iman* ile *İslâm*'ın aynı olduğunu anlattıktan sonra Hz. Peygamber'in *Cibrîl Hadîsi*'nde bu iki kavramın arasını ayırmasının, bunlar arasındaki mana farkından kaynaklanmadığını, fakat kalben yapılan amellerin, azalarla yapılan amellerden ayrılması için olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre *iman* ile *İslâm* arasında hüküm açısından bir fark yoktur.⁸⁵ İbn Teymiye, bu hadiste *iman* olarak açıklanan şeylerin tamamına inanıp *İslâm* olarak vasfedilen şeyleri yapmayan bir kulun *mümin* olarak isimlendirilemeyeceği gibi, onun *iman* olarak anlatılan şeylere inanmadıkça *İslâm* ifadesinin içinde yer alan şeylerin tümünü yerine getirmekle *müslim* de olamayacağı konusunda Ümmetin icmâ ettiğini söylemiştir.⁸⁶ Bununla birlikte o, bu iki kelimenin *Cibrîl Hadîsi*'ndeki gibi birlikte kullanıldığında farklı olduğunu, ancak sadece *iman* zikredildiğinde onun içine *İslâm*'ın da dahil olduğunu vurgulamıştır.⁸⁷

İbn Kesîr (v. 774), Hucurât suresindeki (...قالت الأعراب آمنا) âyetini ve bu âyetin akabinde işaret ettiği *Cibrîl Hadîsi*'ndeki *İslâm*, *iman* ve *ihsân* ayrımını, *iman*ın *İslâm*'dan daha has olduğu konusunda delil olarak kullanmıştır.⁸⁸ Onun ifadesine göre bu aynı zamanda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın da görüşüdür. İbn Kesîr hadisteki bu sıralamayı, daha genelden (*İslâm*) özele (*iman*), özelden de en özele (*ihsân*) bir yükseliş olarak anlamıştır.⁸⁹

⁸² Kurtubî, *age.*, XVII, 49.

⁸³ İbn Teymiye, *Kütüb ve resâil fi'l-akâide*, VII, 10.

⁸⁴ İbn Teymiye, *age.*, VII, 117.

⁸⁵ İbn Teymiye, *age.*, VII, 335-336.

⁸⁶ İbn Teymiye, *age.*, VII, 336.

⁸⁷ İbn Teymiye, *age.*, VII, 369.

⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 220.

⁸⁹ İbn Kesîr, *age.*, IV, 220.

İbn Receb el-Hanbelî (v. 795), amellerin imandan olduğunu savunan bir görüşün delillerini sunduktan sonra, bunlarla *iman* ve *İslâm*'ın ayrı ayrı zikredildiği *Cibrîl Hadîsi*'nin nasıl cem edilebileceği konusu üzerinde durmuştur. Onun ifadesine göre Hz. Peygamber'in (s.a.) bu iki kavramın arasını ayırması ve amelleri *imana* değil de *İslâm* kelimesine dahil etmesi bir aslı gösterir; o da, bu iki isim (fakir ve miskin kelimeleri gibi) tek başlarına kullanıldıklarında birbirlerinin yerine geçmekte; birlikte kullanıldıklarında ise aynı mananın biri bir bölümünü, diğeri ise kalan bölümünü ifade etmektedir.⁹⁰ İbn Receb'in bu yorumu, *İslâm*'ı *iman*ın tefsiri kabul eden Mâtürîdî'nin yorumunu hatırlatmaktadır. Bir başka vesileyle İbn Receb yine bu iki kavram arasındaki fark üzerinde dururken, *iman*ın kalbin tasdiki, ikrârı ve marifeti; *İslâm*'ın ise kulun Allah'a teslim oluşu ve boyun eğişi olduğunu, bunun da amel ile gerçekleştiğini ve "din" anlamına geldiğini söylemiş; Allah'ın Kur'ân'da *İslâm*'ı din olarak isimlendirdiği gibi Hz. Peygamber'in de *Cibrîl Hadîsi*'nde *İslâm*, *iman* ve *ihsân*ı din olarak adlandırdığını hatırlatmıştır.⁹¹ İbn Receb'e göre bu durum da aynı şekilde bu iki kelimenin tek başlarına kullanıldığında birinin diğerinin yerine geçtiğini göstermektedir.

Taftâzânî (v. 797), Ömer en-Neseffî'ye ait *el-Akâid* adlı eserin şerhinde, Hz. Peygamber'in söz konusu hadisinde *İslâm*'ın açıklaması sadedinde sıraladığı şeylerin, *İslâm*'ın "kalben tasdik" değil "ameller" demek olduğunu gösterdiğine dair bir ihtimali değerlendirmiştir. Onun ifadelerine göre Hz. Peygamber (s.a.) bu açıklamasıyla *İslâm*'ın (mâhiyetini değil) semerelerini ve alâmetlerini murâd etmiştir.⁹²

Cibrîl Hadîsi, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Ahmed'e (v.?) ait bir el yazma eserde de *iman* ve *İslâm* kelimelerinin farklı olduğunu savunanların delilleri arasında zikredilmektedir.⁹³

⁹⁰ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, I, 105-106.

⁹¹ İbn Receb, *age.*, I, 108.

⁹² Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 59 (İstanbul, 1991).

⁹³ ez-Zübeyr b. Ahmed, *Kitâbu vasfi'l-îmân*, vr. 2b-3a. DTCF. İsmail Sâib Sencer Kütüphanesi'nde 36 varaklık bir kitabın baş taraflarında (vr. 1b-17b) yer alan bu eserin *istinsâh tarihi* 818 yılı olarak kaydedilmiştir. Eserde öncelikli olarak *iman* ve *İslâm* kavramlarının aynı olup olmadığı üzerinde durulmuş; bu meyanda ikisinin farklı olduğunu savunanların delilleri arasında mezkur hadise yer verilmiştir. Herhangi bir isnâd zikredilmeden verilen bu rivâyetteki tarifler şöyledir: **İman**: "İnsanın Allah Azze ve Celle'ye, O'nun peygamberlerine, kitaplarına, hayrı ve şerri, tatlısı ve acısıyla kadere, ölümden sonraki dirilişe, cennete-cehenneme ve onların yaratılmış olduklarına inanmasıdır" (vr. 2b). **İslâm**: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna şehâdet etmek,

İbn Hacer (v. 852), *iman* ve *İslâm* kelimelerini aynı anlamda kullanan Muhammed b. Nasr ve İbn Abdilberr gibilerinin Abdu'l-Kays hadisine; Ehl-i Sünnet'ten naklederek bunların farklı anlamda olduğunu savunan Lâlekâî ve İbnü's-Sem'ânî gibilerinin ise *Cibrîl Hadîsi*'ne dayandıklarını belirtmiştir.⁹⁴

Bedruddîn el-Aynî (v. 855) de, mezkur iki kavramın farklı olduğu görüşünü kabul edenlere göre *Cibrîl Hadîsi*'nin bunların arasını tefrik ettiğini söyler.⁹⁵

Buraya kadar görüşlerini verdiğimiz ulemâ daha çok Ehl-i Sünnet'e mensuptur. *Cibrîl Hadîsi*'nin diğer mezheplerde ele alınışıyla ilgili kısaca şu bilgilerin kaydedilmesi de uygun olacaktır:

Zeydiyye mezhebine mensup ulemâdan en-Nâsır el-Atrûş (230-304) da *iman* konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, *takvâ*, *ihsân*, *İslâm* ve *salâh* kavramları, kulun kendisini Allah'ın gazabından ve elim cezasından güvende olmasını sağlayacak olan *iman* ifadesinin birer vasfıdır. Ancak bu yorumların sahibinin bu kavramlardan bir kısmının geçtiği *Cibrîl Hadîsi*'ne herhangi bir şekilde atıfta bulunmadığını söylemek durumundayız.⁹⁶ Yine Zeydî ulemâsından müfessir Şevkânî (v. 1250), *Cibrîl Hadîsi*'ni delil getirerek *iman* ve *İslâm* kavramlarının aslında birbirinden farklı olduğunu, fakat bunların birbirlerinin yerine de kullanılabildiğini ve bunun cumhurun kavli olduğunu söyler.⁹⁷

İbâdiyye mezhebinin âlimlerinden İbn Sellâm el-İbâdî (v. 273/886'dan sonra) kitabında *Cibrîl Hadîsi*'ne, "*İman, İslâm, İzz ve İhsânın Tefsîri İle İlgili Bab*" isimli bir bab açarak değinmiştir.⁹⁸ Bu mezhebin itikâdî görüşlerine yer veren diğer

namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak, Beyt'i hacetmek, Allah Azze ve Celle yolunda cihad etmek" (vr. 2b). **İhsân:** "Sanki O'nu görüyormuş gibi Allah'a ibâdet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmesen de O seni görmektedir" (vr. 2b-3a). Cennet-cehennemin halen yaratılmış olduklarına inanmanın ve Allah yolunda cihâd etmenin rivâyetin aslında olmadığı ve müellif tarafından zikredilmiş olabileceği akla gelmektedir. Zaten müellif bu ifadeleri bizzat rivâyeti nakletmek suretiyle değil, bir taifenin görüşünü zikrederken vermektedir. Yine kadere iman konusu ayrıca vr.15b'de de geçmektedir.

⁹⁴ İbn Hacer, *Feth*, I, 85.

⁹⁵ Aynî, *Umde*, I, 337.

⁹⁶ Subhî, Ahmed Mahmud, *Zeydiyye*, s. 194 (y.y., İskenderiye?, 1404/1984).

⁹⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 326 (I-V, Beyrût, t.y.).

⁹⁸ İbn Sellâm, *el-İslâm ve târihu'hu min vicheti nazari İbâdiyye*, s. 67-68 (Beyrût, 1405/1985). Müellif burada, doğrudan Yahyâ b. Ya'mer-İbn Ömer tarihiyle bir rivayet nakletmiştir. Bu rivayet, İbn Ömer'den gelen diğer rivayetlere göre bazı ziyâdeler ihtiva etmektedir. Sırasıyla, *iman*, *İslâm* ve *kayâmete* dair soru ve cevapların verildiği bu rivayette bab başlığının aksine *ihsân* konusunun yer almadığını görmekteyiz. Müellifin verdiği kısım şöyledir: **İman:** "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, dirilişe, âhiret gününe, ölüme ve hayır ve şerriyle kaderin Allah'tan olduğuna inanmaktır." Burada "kaderin" yer alması dikkat çekmektedir. **İslâm:** "Namazı kılmak, zekâtı vermek,

bir eserde de *iman* ve *İslâm* kelimelerinin mürâdif olduğu vurgulandıktan sonra, Hz. Peygamber'in *Cibrîl Hadîsi*'nde *imanı* kalben yapılan, *İslâm*'ı ise azalarla yapılan ibâdetler şeklinde açıklamış olmasının buna mani olmadığı, bu kelimelerin lugat anlamları üzerinde yapılan tahlillerle açıklanmaya çalışılmıştır.⁹⁹ İbâdiyye'nin itikâdî görüşleri hakkında bilgi veren muasır bir çalışmada da şunlar söylenmektedir:

“...İtikâdî görüşlerinin temel taşını, son derece geniş bir şekilde ele alınan *iman* teşkil eder. Mesela *Cibrîl Hadîsine* göre ayrı şekillerde tasnif edilen *iman* ve *İslâm*, *imanın* bir bölümü kılındığı için, *namaz*, *oruç*, *hac*, *zekât* gibi dinin tatbikatı ile ilgili hususlarda fıkıh konusuna giren hususlar, hep *iman* esasları içinde mütalea olunmuştur.”¹⁰⁰ “İbâdiye’ye göre *iman*: İkrar, amel, niyet, Sünnet’e uymak, imanda hiçbir kimse için illet tanımamak, hevâyâ meyletmemek ve takva yoluna uymaktır. İman, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, cennetine, cehennemine, va’dine ve vaîdine, ölümden sonra dirilmeye, hesâba ve âhiret gününe inanmak; peygamberlerin Rablerinden getirdiklerini, Kur’ân’ın Allah kelâmı, vahyi ve indirmesi olduğunu ve onun elçisi Muhammed (S.A.)’e indirdiğini kabul etmek; Allah’ın sevâbının olduğunu ve bunun başka sevâba, ikâbının olduğunu ve bunun da başka cezaya benzemediğini tasdik etmektir. Ayrıca *iman kadere*, *hayrına* ve *şerrine*, Allah’ın muhakkak her şeyin yaratıcısı olduğuna, O’ndan başka yaratıcı bulunmadığına, O’nun va’dinden dönmeyip vaîdini de iptal edip kaldırmayacağına, söylediklerinin doğru olduğuna ve Muhammed b. Abdillâh’ın Allah’ın katından getirdiği şeylerin tamamının apaçık doğruluğuna inanmak, onda asla şek ve şüpheyeye düşmemektir.” “...Oysa İbâdiye, İslâm ve imanı bir ve ayrılmaz bir bütün kabul ettikleri için, İslâm’ın esaslarından ayrılan birinin kâfir olacağını iddia ederler.”¹⁰¹

İbâdiye, Zeydiye ve Şia’ya göre din, iman ve İslâm’ın, aynı şeyin değişik isimleri olduğu bir başka kaynakta da ifade edilmektedir.¹⁰²

Ramazan orucunu tutmak, haccetmek, cünüplükten gusletmek.” Bu kısımda şehâdetten söz edilmiyor; gusûl konusu yer alıyor. Ancak bu konunun sonunda İslâm’ın şerâiyi sıralanırken sadece: “Yalnızca Allah’tan başka ilah olmadığına şehâdet etmek” denilmek suretiyle, Hz. Peygamber’in peygamberliğine şehâdetten söz edilmeksizin ondan da bahsedilmektedir. (s. 77) Müellif tarafından şerâiu’l-İslâm ve imana dahil kabul edilen pek çok ibâdet için bkz. Age., s. 99.

⁹⁹ Taîme, Sâbir, *İbâdiyye-akîdeten ve mezheben*, s. 110-111 (Beyrût, 1406/1986).

¹⁰⁰ Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 126 (Ankara, 1983).

¹⁰¹ Fiğlalı, age., s. 127.

¹⁰² Bkz. Bukeyr b. Saîd, *Dirâsât İslâmiyye fi’l-usûli’l-İbâdiyye*, s. 51, 52 (Kâhire, 1407/1988).

Muhammed b. Abdilvehhâb (v. 1260), "İslâm dini" hakkında bilgi verirken bunun *İslâm, iman* ve *ihsân* şeklinde üç mertebeden oluştuğunu söylemiş; bunlardan her biriyle ilgili âyetlerden misaller getirdikten sonra bu konunun Sünnet'ten delili olmak üzere Hz. Ömer'den gelen *Cibrîl Hadîsi*'ni göstermiştir.¹⁰³

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, bazı Şia kaynaklarında da *Cibrîl Hadîsi*'nin kaydedildiği görülmektedir. Mesela Süleym b. Kays'a (v. 80) atfedilen bir kitapta Ebân b. Ebî Ayyâş- Süleym b. Kays- Ali b. Ebî Tâlib isnâdıyla nakledilen rivâyette mezkur hadisin *İslâm, iman* ve *kıyâmetin zamanı* hakkındaki kısımları verilmiştir.¹⁰⁴ Bu rivâyet büyük ölçüde Hz. Ömer- İbn Ömer tarikiyle gelen rivâyetlere benzemektedir. *Cibrîl Hadîsi*'nin tariklerinin incelendiği bölüm içerisinde gördüğümüz gibi bu meşhur hadisin Hz. Ali'den nakledildiğine dair bir bilgiye rastlamamıştık. Allâme el-Meclisî (v. 1110) de kitabında *Cibrîl Hadîsi*'nin İbn Abbas ve Enes'ten gelen tariklerini isnâdsız olarak vermiştir.¹⁰⁵

Buraya kadar kaydettiğimiz hususlar, *İslâm* ve *iman* ile alakalı görüş beyan eden pek çok mezhepte *Cibrîl Hadîsi*'nin kullanıldığını; bu hadisle özellikle bu iki kavramın farklı olması noktasında istidlâl edildiğini açıkça göstermektedir. Bu yorumlardan *iman, İslâm* ve *ihsânın* bir bütün olduğu, bunların birleşiminden "din"in meydana geldiği yorumu daha kapsamlı olduğu için tercihe şayandır.

b. Kader Hakkında Yapılan Değerlendirmeler

Cibrîl Hadîsi'nin ihtiva ettiği konulardan belki de en dikkat çekeni kader meselesidir. Bu kısımda *kader* meselesiyle ilgili yorumlara değinmek faydalı olacaktır.

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (v. 150), *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserinin başında, "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilişe, hayır ve şerriyle kaderin Allah Teâlâ'dan olduğuna, hesaba, mizana, cennete ve cehenneme" inandığımızı söylemenin vâcip olduğunu ifade etmiş; tevhidin aslının bu anlama geldiğini ve itikâdın ancak bu şekilde sahih olacağını belirtmiştir.¹⁰⁶ Ebû Hanîfe'nin bu ifadelerinin doğrudan *Cibrîl Hadîsi*'nden alındığı açıktır. Nitekim onun bu

¹⁰³ İbn Abdilvehhâb, *Akîdetu'l-fırkatî'n-nâciye*, s. 7 vd., bilhassa 24-25 (Beyrût, 1397).

¹⁰⁴ Süleym b. Kays, *Kitâbu Süleym İbni Kays*, s. 613-614. Bu rivâyeti Meclisî aynen (*Bihâru'l-envâr*, LXV, 288) ve en-Nûrî ise kısmen (*Müstedreku'l-vesâil*, I, 70-71, 448) vermiştir.

¹⁰⁵ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, LVI, 260-261.

¹⁰⁶ Ebû Hanîfe, *age.*, s. 12 (*Akâid-i Neseî ile birlikte*).

kitabını şerheden Aliyyü'l-Kârî (v. 1014) de, İmam-ı A'zam'ın, Hz. Peygamber'in Cibrîl'in sualine verdiği cevaba uygun olması için *şehâdeteyn* ile başlamak yerine onun kullandığı ifadeleri tercih ettiğini dile getirmiştir.¹⁰⁷ Ebû Hanîfe, ilerleyen sayfalarda ise *kaza*, *kader* ve *meşîetin* Allah'ın ezelde sıfatları olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸ Bir başka eserinde müellif, hayrın ve şerrin takdirinin tamamıyla Allah'tan olduğunu; hayır ve şerrin takdirinin Allah'tan başkasından olduğunu söyleyen kimsenin Allah Teâlâ'yı inkâr ve tevhid inancını iptal etmiş olacağını belirtir.¹⁰⁹

Ebû Ca'fer et-Tahâvî (v. 321), *kaderin* aslının, Allah Teâlâ'nın mukarreb bir meleği ve mürsel bir Nebîyi bile muttali kılmadığı, mahlukatı hakkındaki bir sırrı olduğunu söylemiş ve bu konuya dalmanın faydasızlığını ifade etmiştir.¹¹⁰ Tahâvî, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki "*hayrı ve şerri, tatlısı ve acısıyla kaderin Allah Teâlâ'dan*" olduğuna inanmayı, diğer beş esasla birlikte imanın kapsamı içinde zikretmiştir.¹¹¹

Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (v. 324), *el-İbâne*'de *kader* hakkındaki rivâyetleri zikrettiği bir bölüm açmış, ancak bu kısımda *Cibrîl Hadîsi*'ni delil olarak kullanmamıştır.¹¹² Müellif diğer bir yerde ise, selefın ittifak ettiği şeyleri sıralarken, Allah Teâlâ'nın kulların bütün fiillerini, ecellerini ve rızıklarını onları yaratmadan önce takdir ettiğini, tekrar dirilecekleri güne kadar onlardan sâdır olacakları Levh-i Mahfuz'da tespit buyurduğunu söylemiştir.¹¹³ Eş'arî, Hz. Peygamber'in bütün yaratılmışlara *İslâm*, *iman* ve *ihsâm* öğrettiğini söylerken de, içinde *kadere iman*ın da yer aldığı *Cibrîl Hadîsi* tariklerinden birini isnâdsız olarak kullanmıştır.¹¹⁴

İmam Mâturîdî (v. 333), *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserinde *kaza* ve *kader* meselesini ayrı bir başlık altında ele almıştır.¹¹⁵ O gerek bu meseleyi, gerekse *irâde* meselesini "fiillerin yaratılması" ile alakalı görmekte; biri sâbit olursa diğerinin de sâbit olacağını ifade etmektedir.¹¹⁶ Mâturîdî, *kazan*ın çeşitli anlamları üzerinde durduktan sonra *kader* mevzuuna geçmiş ve *kaderin* iki yönlü olduğunu söylemiştir.

¹⁰⁷ Aliyyü'l-Kârî, *Şerh alâ'l-Fıkhi'l-ekber*, s. 13 (İstanbul, 1375/1955).

¹⁰⁸ Ebû Hanîfe, *age.*, s. 14.

¹⁰⁹ Ebû Hanîfe, *Vasiyyetu Ebî Hanîfe*, s. 87-88 (İstanbul, 1992).

¹¹⁰ Tahâvî, *Akîde*, s. 16 (Beyrut, 1414/1993).

¹¹¹ Tahâvî, *age.*, s. 20.

¹¹² Eş'arî, *age.*, I, 225-240.

¹¹³ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-sağr*, s. 247.

¹¹⁴ Eş'arî, *age.*, s. 271.

¹¹⁵ Mâturîdî, *age.*, s. 305-314 (Mes'ele fi'l-kazâ ve'l-kader).

¹¹⁶ Mâturîdî, *age.*, s. 305.

Birincisi, hayır veya şer, güzel veya çirkin olarak her şeyi yerli yerine koymaktır ki bu aynı zamanda, "her şeyi uygun olan yere koymak" anlamındaki "hikmetin" te'vili olmaktadır. (إنا كل شيء خلقناه بقدر) âyeti (Kamer, 54/49) de bu manayı ifade etmektedir. **İkincisi**, her şeyin ne zaman, nerede olacağının, hak mı bâtil mı olduğunun, karşılığında sevap mı ceza mı verileceğinin *beyan* edilmesi anlamındadır. İşte *Cibrîl Hadîsi*'nde "hayır ve şerriyle Allah'tan" olduğu belirtilen *kader* bu manadadır.¹¹⁷ Görüldüğü üzere İmam Mâtürîdî, *Cibrîl Hadîsi*'nde mevzu bahis edilen *kaderi*; iyi-kötü, hak-bâtıl şeylerin *beyanı* olarak anlamış, bu kelime ile kulun sorumluluğunu ortadan kaldıran "cebr" anlayışı arasında bir irtibat kurmamıştır.

Râğıb el-İsfehânî (v. 425'ler) *Cibrîl haberinde imamın ne olduğu* sorusuna verdiği cevapta Hz. Peygamber'in *imanın* aslını altı şeyden ibaret saydığını ve bu haberin maruf olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁸ Buna göre el-İsfehânî, *Cibrîl Hadîsi*'nin *kadere iman*ın da bulunduğu tariklerini tercih ettiğini göstermektedir.

Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî (v. 471), Rasûlullah'ın *Cibrîl Hadîsi*'nde, "*kaderin tamamının Allah'tan*" olduğunu ve kulun hiçbir kudreti olmadığını açıkladığını söylemektedir.¹¹⁹ el-İsferâyînî'nin bu açıklamalarının son derece izaha muhtaç ve tartışmaya açık olduğu aşikardır. Zira *Cibrîl Hadîsi*'ndeki ifadelerden kulun hiçbir şekilde fonksiyonu olmadığını çıkarmak mümkün gözükmemektedir. Tam tersine *iman*, *İslâm* ve *ihsân* terimlerinin içeriği, kulun sorumluluğuna son derece vurgu yapmaktadır.

Ebû'l-Muîn en-Neseî (v. 508/1115) de İmam Mâtürîdî'nin açıklamalarına benzer değerlendirmelerde bulunmuştur. İkisinin konuyu işleyiş tarzı arasında büyük benzerlik mevcuttur.¹²⁰ Neseî, bütün fiillerimizin Allah Teâlâ'nın *kazası ve kudreti* ile olduğunu söylemiş; buna karşılık *Mu'tezile*'nin küfrün Allah'ın *kazası* ile olmadığını, çünkü küfrün düzensizlik/çelişki (mütefâvit) ve bâtil, Allah'ın *kazasının* ise hak ve doğru (savâb) olduğunu iddia ettiğini, **el-Ka'bî**'nin de bu şekilde ihticâcda bulunduğunu belirtmiştir.¹²¹ Yine müellif, el-Ka'bî'nin bir kutsî hadisteki: "*Kim kazama rıza göstermez ve belama karşı sabretmez ise benden başka bir Rab*

¹¹⁷ Mâtürîdî, *age.*, s. 307.

¹¹⁸ Râğıb, *Müfredât*, s. 91-92, (لَمَن) md.

¹¹⁹ İsferâyînî, *et-Tabsîr fî'd-dîn*, s. 92 (Beyrût, 1983).

¹²⁰ Neseî, *Tabsîratu'l-edille*, II, 310-313 (el-Kelâm fî'l-kazâ ve'l-kader).

¹²¹ Neseî, *age.*, II, 311. Krş. Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 307.

bulsun!"* ifadeleriyle ihticâc etmesini eleştirerek; onu bu hadisi duyup, ona sarılmasına rağmen, daha yaygın ve meşhur olan: "...hayrı ve şerriyle kaderin Allah Teâlâ'dan (olduğuna inanmak)" hadisindeki ifadeleri ve Sa'd b. Ebî Vakkas'tan gelen diğer bir hadisi duymamakla suçlamıştır.¹²² Açıkça görüldüğü üzere Nesefî, *Cibrîl Hadîsi*'nde yer alan bu ifadeleri, ihticâca daha uygun bulmaktadır.

Mâzerî (v. 536), Mu'tezile'nin mutlak olarak: "*Kader yoktur*" şeklinde bir şey söylemediğini, onların şerrin ve kötülüklerin Allah'ın *kaderi* dışında/O'nun takdiri olmadan meydana geldiğini söylediklerini belirtmiştir.¹²³ Kâdî İyâz (v. 544) da, Allah'ın kulların fiillerini ancak olduktan sonra bildiğini savunanların görüşünün *Kaderiyye*'nin kadim görüşü olduğunu söylemiş, yaşadığı zamandaki *Kaderîlerin* de öyle düşündüğünü; *Mu'tezile*'nin ise onların bu görüşünden uzak olduğunu ve onu yadırgadıklarını dile getirmiştir.¹²⁴ Ayrıca İyâz, İbn Ömer'in: "...*kadere inanmadıkça Allah kabul etmez...*" sözünün, ona göre böyle düşünen insanların kâfir olduklarını gösterdiğini söyler. Muhtemelen İbn Ömer'in bahsettiği grup "Allah'ın sâbık ilmi" anlamındaki *kaderi* inkâr etmekteydi ki böylelerinin kâfir kabul edilmesi gayet normaldir.

* Taberânî, *Kebîr*, XXII, 320; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 327 (I-III, Halep, t.y.). (İbn Hibbân, isnâdda bulunan Saîd b. Ziyâd'dan sika birisinin rivâyet etmediğini, onun meçhul olduğunu ve kendisiyle ihticâcın câiz olmadığını ifade etmiştir.) el-Ka'bî'nin bu rivâyetle ne şekilde ihticâc ettiğini tam olarak anlayabilmiş değiliz. Muhtemelen burada, küfrün Allah'ın kazasıyla olması halinde Allah'ın küfre rızası olduğu sonucunun çıkarılması noktası düşünülmüş olmalıdır.

¹²² Nesefî, *age.*, II, 312.

¹²³ Kâdî İyâz, *İkmâlul-Mu'lim*, I, 199. Gerçekten de bu hususu Mu'tezile'nin büyük isimlerinin kitaplarında görmek mümkündür. Nitekim meşhur Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbâr (v. 415), meşhur eserinin *kaza ve kadere* ayrılmış bölümünde bu konuyu ele alarak, kulların fiillerinin Allah'ın *kazası ve kaderi* ile mi olduğu sorusuna cevap verir. Ona göre, bunun cevabında şöyle demek vâciptir: "*Eğer kaza ve kader ile 'yaratma'yı kastedersen, bundan Allah'a sığınılır...*", "...*Şayet onunla 'bildirmek' ve 'haber vermek' murâd edilirse bazı yönlerden bu doğru olur...*" (Bkz. *Şerhu Usûlil-hamse*, s. 771-772, Kâhire, 1408/1988.) Müellifin buradaki ifadelerinden, *kaza ve kaderin* sanıldığı gibi hemen reddedilmediği, bununla ne kastedildiği sorusuna göre tavır takınıldığı sarîh olarak anlaşılmaktadır. Bu demektir ki, Mu'tezile de (en azından Kâdî Abdülcebbâr), Allah'ın kulların fiillerini onları henüz yaratmadan önce bildiğini kabul etmektedir. Zaten böyle bir şeyin kabul edilmemesi, Tanrı inancı konusunda içinden çıkılmaz müşkillere neden olacak ve bu inancı temelinden sarsacaktır. Konuyla alakalı benzer bir örnekte de, "*Kötülük kaza ve kaderledir*" diyenlere karşı ne muamele yapılacağı ile ilgili olarak, Ebû Musa el-Midrâr'ın (v. 226/841) bu sözle ne kastettikleri anlaşılmaya kadar susulacağını söylediği ifade edilmiştir. (Bkz. Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, s. 287, Ankara, 2004.)

¹²⁴ Kâdî İyâz, *age.*, I, 200. Müellif devam eden değerlendirmelerinde ise, önceleri Mu'tezile ile *Kaderiyye*'nin ayrı ayrı gruplar olduğunu, sonradan ise Mu'tezile'nin *kader* hakkında yorumda bulunarak *Kaderiyye*'nin görüşüne döndüğünü, zamandaki Mu'tezile'nin gerçek *Kaderiyye* olduğunu, çünkü hayrı Allah'a şerri ise kula nisbet etmekle Allah'ın kudreti konusunda şerikler ortaya çıkardıklarını ifade etmiştir. (Bkz. I, 201)

İbn Kudâme (541-620), *kaza ve kader* konusunu ele aldığı başlık altında önce bazı âyetleri delil olarak sunmuş, hemen akabinde Müslim'in İbn Ömer'den naklettiği *Cibrîl Hadîsi*'ni delil getirerek bu konunun gereğini anlatmaya gayret etmiştir.¹²⁵ Müellif, sıraladığı diğer birkaç rivâyetten sonra kısa bir değerlendirme yaparak, Allah'ın *kaza ve kaderini*, O'nun emirlerini terk ve yasaklarından kaçınma konusunda kendi lehimize hüccet olarak saymadığımızı, bilakis Allah'ın kitaplar indirmek ve peygamberler göndermek suretiyle bizim aleyhimize hüccete sahip olduğunu bilip iman etmemiz gerektiğini söylemiştir.¹²⁶ Yine o, Allah'ın fiil ve terki ancak gücü yetene emrettiğini, kimseyi masiyete mecbur etmediğini ve itaat etmeyi terke de zorlamadığını; bu nedenle kul için karşılığını göreceği fiili ve kesbi olduğunu ve onun da Allah'ın *kaza ve kaderi* ile vuku bulduğunu belirtmiştir.¹²⁷

Nevevî (v. 676), Müslim'in Kehmes rivâyetindeki: "*Kader hakkında konuşan ilk kişi*" ifadesini, *kaderin nefyi* manasında anlamıştır. Buna göre bu ibarenin anlamı: "*Kaderin nefyi yönünde konuşan, bid'at ortaya çıkaran ve Ehl-i Hakk'ın mensup olduğu doğruya muhâlefet eden ilk kişi*" şeklindedir.¹²⁸ Nevevî'nin ifadesine göre, Ehl-i Hakk'ın mezhebi *kaderi* isbattır; bunun da anlamı, Allah Teâlâ'nın ezelde eşyâyı takdir etmesi, kendi katında malum zamanlarda ve özelliklerde bunların olacağını bilmesidir ki, bunlar O'nun takdirine göre vâki olur.¹²⁹ İşte Kaderiyye bunu inkâr etmiş, Allah Teâlâ'nın eşyâyı takdir etmediğini, O'nun ilminin onlara sebkât etmediğini ve vukûundan sonra onları bildiğini iddia etmiştir.¹³⁰ Yine Nevevî'nin kaydettiğine göre Hattâbî, pek çok insanın *kazâ ve kaderi*, Allah Teâlâ'nın takdir ettiği şeyler konusunda kulu mecbur bırakması ve zorlaması zannettiklerini, halbuki durumun onların vehmettikleri gibi olmadığını, bunun manasının ancak Allah'ın kulun ileride kazanacağı şeyleri haber vermesi, bunların hayır ve şer olarak O'nun takdiri sonucu ortaya çıkması şeklinde olduğunu belirtmiştir.¹³¹

¹²⁵ İbn Kudâme, *Lum'atu'l-i'tikâd*, s. 22 (Kuveyt, 1406, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr). Onun delil olarak kullandığı âyetler şunlardır: Enbiyâ, 21/23; Kamer, 54/49; Furkân, 25/2; Hadid, 57/22; En'âm, 6/125.

¹²⁶ İbn Kudâme, *age.*, s. 22.

¹²⁷ İbn Kudâme, *age.*, s. 22.

¹²⁸ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 198 (I-X, Bulak, 1304).

¹²⁹ Nevevî, *age.*, I, 198.

¹³⁰ Nevevî, *age.*, I, 198.

¹³¹ Nevevî, *age.*, I, 199.

İbn Teymiye (v. 728) Kaderiyye'den bahsederken onların bid'atlerinin aslı olarak, Allah'ın *kaderine* ve O'nun emrine-nehyine, va'dine-va'idine imandan akıllarının âciz olmasını göstermiş ve onların bunu imkânsız zannettiklerini söylemiştir.¹³² Onun ifadelerine göre Kaderiyye'nin önceden takdiri (sâbık kaderi) inkâra dair sözleri sahâbeye ulaşınca İbn Ömer gibi sahâbîler bu durumu son derece yadırgamış ve onlardan teberri etmişlerdir. İşte Kaderiyye'nin bu tutumu sonucunda *kader* meselesine dalış çoğalmış, en çok da Basra, Şam ve Medine'de bu yaygınlaşmıştır. Buna rağmen onların cumhuru *sâbık kaderi* ve mukaddem yazgıyı ikrar etmiştir.¹³³ İbn Teymiye, Kur'ân ve Sünnet'in *kaderi* ve işlerin yaratılmadan önce takdirini isbat ettiğini ve bunun *ilim* ve *irâdenin* isbât ettiği büyük bir asıl olduğunu söylemiş, *kader* inancının imanın asıllarından olduğunun delillerinden biri olarak bazı âyetlerle birlikte *Cibrîl Hadîsi*'ni de göstermiştir.¹³⁴

Abdullah el-Yâfi (698-768), hocalarından naklen *kaderin* olmadığına, işlerin Allah'ın önceden takdiri ve ilmi olmaksızın ortaya çıktığına ve O'nun vukuundan sonra onu bildiğine dair görüşün Kaderiyye'nin aşırı grubuna ait olduğunu, çoğunun bu görüşü benimsemediğini söylemiştir.¹³⁵ Ona göre Kaderiyye iki sınıftır: Biri, Allah'ın hem *kaderini* hem de *ilmini* nefyeden; diğeri ise sadece Allah'ın *kaderini* kabul etmeyen sınıf olup, İbn Ömer haklı olarak ilk grubu tekfir etmiştir.¹³⁶

İbn Receb el-Hanbelî (v. 795), *iman* kavramının içerisine "*hayrıyla, şerriyle kadere iman*" dahil edildiği için, İbn Ömer'in *kaderi* inkâr edenlere karşı delil olmak üzere *Cibrîl Hadîsi*'ni rivâyet ettiğini belirtmiştir.¹³⁷ Onun bu ifadelerinden, sanki *kadere iman* maddesinin, *iman* kavramı içerisinde olmadığı halde sonradan ona ilave edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu, sadece âyetler nazarı itibara alındığında ortaya çıkan bir sonuçtur ve müellif bununla olumsuz bir noktaya işaret etmemektedir. Bilakis kendisi, *peygamberlere iman*ın, onların haber verdiği şeylerin tümüne imanı

¹³² İbn Teymiye, *Kütüb ve resâil fi't-tefsîr*, XIII, 36.

¹³³ İbn Teymiye, *age.*, XIII, 36-37. Bu değerlendirmelerin akabinde müellif, "irâde" ve "kulların fiillerinin yaratılması" konusunda insanların ihtilafının ortaya çıktığını söyleyerek Cebriye, Havâric, Mu'tezile, Mürce ve Ehl-i Sünnet'in konuyla ilgili görüşlerini vermiştir. (XIII, 37-43.)

¹³⁴ İbn Teymiye, *age.*, XVI, 306. Delil olarak sunulan âyetler şunlardır: A'râf, 7/167; Sâd, 38/85; Tâhâ, 20/129; Sâffât, 37/171-173; Enfâl, 8/68.

¹³⁵ Yâfi, *Merhemu'l-ilel*, s. 86 (Beyrût, 1992).

¹³⁶ Yâfi, *age.*, s. 86.

¹³⁷ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, I, 103.

gerektirdiğini ifade ederken, diğer esaslarla birlikte *kaderi* de zikretmiştir.¹³⁸ Bu onun, *iman* esaslarını sıralarken âyetlerle birlikte rivâyetleri de dikkate aldığını ve *kadere imanı* kabul ettiğini göstermektedir. İbn Receb'e göre *kader* iki derecedir: Birincisi Allah'ın, ilminde sebkat eden, kullarının hayır veya şer olarak yapacakları şeyleri yazması anlamında; diğeri ise Allah'ın iman ve küfür cinsinden kullarının bütün fiillerini yaratması anlamındadır. Bu ikinci dereceyi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kabul ederken Kaderiye inkâr etmiş; birinci dereceyi ise Kaderiye'nin çoğu kabul etmiş ancak aşırıları (ğulât) kabul etmemiştir. İşte İbn Receb'e göre Ma'bed el-Cühenî ve Amr b. Ubeyd gibi kişiler "Allah'ın ilminde sebkat eden şeyleri yazması" anlamındaki *kaderi* bile inkâr eden Kaderiye'nin aşırı gurubuna (ğulât) mensuptur.¹³⁹

İbn Hacer (v. 852) de, Kaderiyye'den bazı grupların, Allah'ın kulların fiillerinden bir şeyi vukûundan önce bilmesini inkâr etmesi konusunda söyledikleri şeylerle ilgili olarak ulemânın bazı şeyler anlattığını belirtmiş; bu meyanda Kurtubî'nin (v. 671) bir sözünü kaydetmiştir. Buna göre Kurtubî ve onun dışındaki âlimler böyle düşünen bir mezhebin artık kalmadığını, müteahhirînden hiçbir kimsenin kendisini bu şekilde düşünen bir mezhebe intisab ettiğini bilmediklerini, bugün artık Kaderiyye'nin, Allah'ın kulların fiillerini vukûundan önce bildiğini söylediklerini ifade etmiştir.¹⁴⁰

Muâsır müelliflerden Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî de, *imanın* veya akâidin asıllarının altı olduğunu söylemiş; bunun delili olmak üzere Müslim'in kaydettiği *Cibrîl Hadîsi*'ni ve bazı âyetleri serdetmiştir. Bu meyanda yazar, "*Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve âhiret gününe iman*"dan bahseden Nisâ 136 âyetini verdikten sonra burada beş aslın zikredildiğini belirtmiş, altıncı asıl olarak kabul ettiği "*kadere iman*" hususunun delili olmak üzere ise bazı âyetleri vermiştir.¹⁴¹

Muhammed b. Abdilvehhâb (v. 1206), *imanın* erkânının altı olduğunu söylemiş ve bunları: *Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe* ve *hayır ve şerriyle kadere* inanmaktan ibaret kabul etmiştir.¹⁴² O, bu görüşünü temellendirmek için (ليس البر أن تولوا...) âyetini kaydetmiş, kader inancının

¹³⁸ İbn Receb, *age.*, I, 102-103.

¹³⁹ İbn Receb, *age.*, I, 103.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Feth*, I, 88.

¹⁴¹ Şerkâvî, *İmân*, s. 108 (Kâhire, 1409/1989). Müellifin kadere iman konusunda delil olarak sunduğu âyetler şunlardır: Kamer, 54/49; Ahzâb, 33/38; A'lâ, 87/3; Furkân, 25/2; Hadîd, 57/22.

¹⁴² İbn Abdilvehhâb, *Akîdetu'l-fırkati'n-nâciye*, s. 21-22.

delili olarak da: (إنا كل شيء خلقناه بقدر) âyetini sunmuştur.¹⁴³ Onun *imanın* erkânı ile ilgili görüşünün doğrudan Hz. Ömer'den gelen *Cibrîl Hadîsi*'ne dayandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim ilerleyen sayfalarda bu hadisi delil olarak sunması bunun bir göstergesidir.

İbâdiyye mezhebine göre, *kadere iman*ın gerekli olduğu, *kaderle-talebin*, *tevekkülle-kesbin* tezat teşkil etmediği, *kazaya ve kadere iman*ın Allah'ın emri ve vâcip olduğu, ilk Müslümanların da *hayır ve şerriyle kadere* inandıkları ifade edilmektedir.¹⁴⁴ İbâdiyye'nin *kadere iman* ile ilgili görüşleri şöyle anlatılır:

"İbâdiye genel olarak hayır ve şerri ile kadere inanır ve 'Allah her şeyin yaratıcısıdır, O'ndan başka yaratıcı yoktur' diyerek, bu konuda Ehl-i Sünnet'e yaklaşık bir yol tutarlar...", "...Onlara göre Allah'ın dilemesi (meşîyyet) ve irâdesi olmaksızın, hiçbir şey olmaz. Bu sebepten hayrı da şerri de yaratan Allah'tır. Dolayısıyla kulların fiilleri de her bakımdan Allah'ın yaratığıdır. Yani kulun fiilinin yaratıcısı Allah'tır...", "...Böylece onlar, kul fiilinin yaratıcısıdır diyen Mutezile'den ayrılmış ve Ehl-i Sünnet anlayışına yaklaşmış oluyorlar. İbâdiye'nin Ebû'l-Hâris el-İbâdî'ye bağlı olan Hârisiye kolu ise, tamamen Kaderiye ve Mutezile ile uyuşarak, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olmayıp, bizzat kul olduğunu iddia eder."¹⁴⁵

Şia mezhebinde de *kadere iman* konusunun kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶ Meclisî (v. 1110), kitabında *Cibrîl Hadîsi*'nin içinde *kadere iman*ın da geçtiği İbn Abbas tarikine yer vermiştir.¹⁴⁷ Yine Hz. Ali'ye isnâd edilen tarikte de *kader* konusu vardır.¹⁴⁸ Bu bilgiler ışığında, Şia'da *kader* inancının mevcut oluşunda *Cibrîl Hadîsi*'nin de rolü olduğunu söylemek pek yanlış olmasa gerektir.

Çağdaş bilim adamlarından Hüseyin Atay, *iman* esaslarının sayısı hakkında farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Onun biraz daha eski döneme ait görüşleri Ehl-i Sünnet çizgisine yakın iken, yakın zamanlardaki yaklaşımı öyle değildir. Söz gelimi o, 1959 yılında basılan bir eserinde, her ne kadar çetin ve münakaşalı bir konu olarak

¹⁴³ İbn Abdilvehhâb, *age.*, s. 22.

¹⁴⁴ Bukeyr b. Saîd, *Dirâsât İslâmiyye*, s. 60-64.

¹⁴⁵ Fırlah, *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 133.

¹⁴⁶ Onlara ait pek çok kaynakta Hasen el-Basrî'nin hayrı ve şerriyle kadere inanmayan kimselerin kâfir olacağını söylediği belirtilmektedir. Mesela bkz. Harrânî, *Tuhafu'l-ukûl*, s. 231 (Kum, 1404); Deylemî, *İrşâdu'l-ukûl*, I, 162-163 (I-II, y.y., 1412); a.mlf., *Alâmu'd-dîn*, s. 316 (Kum, 1408); Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, V, 4, 123, X, 136-137. Benzer bir görüş Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'e de izâfe edilmektedir. Bkz. İmam Rızâ, *Fıkhu'r-Rızâ*, s. 408 (y.y., 1406).

¹⁴⁷ Meclisî, *age.*, LVI, 260.

¹⁴⁸ Süleym b. Kays, *Kitâbu Süleym*, s. 613; Meclisî, *age.*, LXV, 288.

tanımlasa da *kadere iman*, *iman* esaslarının altıncısı olarak sıralamıştır.¹⁴⁹ Atay, devamla konuyla alakalı hadisleri bir tertibe koyarak *İslâm*'ın şartlarını ve *iman*ın esaslarını açıklama yoluna gitmiş, ilk olarak da Müslim'in kaydettiği *Cibrîl Hadîsi*'ni vermiştir.¹⁵⁰ Yazarın 1985 yılında basılan diğer bir eserinde ise *kadere iman* konusu *iman* esasları arasında sayılmamış; onun yerine altıncı sırada: "*Allah'ın inayetine inanınız*" denilmiştir.¹⁵¹ Yazar bu kısımda da *kader* mevzuuna girmiş ve şöyle demiştir: "*Kâinatın bir düzen ve nizam içinde yarıldığını kabul etmek gerekmektedir. Buna kader, yani takdir edilmiş bir ölçü, bir düzen denmektedir. Yüce Allah bütün kâinatı bir nizam ve ölçü içinde yaratmıştır. Buna inanmak gereklidir.*"¹⁵² Hüseyin Atay'ın ilk dönemlerde açıkça delil olarak kullandığı *Cibrîl Hadîsi*'nde yer alan "*kadere inanmak*" maddesini, Allah Teâlâ'nın "kâinatta vaz ettiği nizam ve ölçü" şeklinde anladığı anlaşılmaktadır.

Buraya kadar kaydedilen görüşlerden anlaşıldığına göre özellikle Ehl-i Sünnet'e mensup âlimler *iman* esasları arasında *kader* inancına vurgu yapmışlardır. İbâdî ve Şîî mezhepleri ile Vehhâbî düşüncenin de bu konuda Ehl-i Sünnet'e yaklaşık bir yol izlediği ortaya çıkmaktadır. Hatta Mu'tezile'nin bile çok sınırlı anlamda da olsa Allah'ın *kaderini* kabul ettikleri ifade edilmiştir. Şu husus çok net olarak belirtilmelidir ki bu mezheplere mensup âlimlerden hiçbirisi "Cebr anlayışı" olarak tarif edebileceğimiz tarzda, insanın fiillerinden sorumlu olmadığı anlamında bir şey asla söylememişlerdir. Bu da onların *kaderi* bu manada anlamadıklarının bir göstergesidir.¹⁵³

Mu'tezilî müelliflerin, tariklerinin geneli itibariyle *kader* inancını savunan *Cibrîl Hadîsi*'ni delil olarak kullanmamış olması gayet normal karşılanmalıdır.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Atay, Hüseyin, *Kur'an ve Hadis'de İman Esasları*, s. 80-84 (Ankara, 1959).

¹⁵⁰ Atay, *age.*, s. 84-85.

¹⁵¹ Atay, *Kur'an'a Göre İslâm'ın Temel Kuralları*, s. 12-14 (Ankara, 1985). Bu kitabın 1997 baskısında da yazar aynı sıralamayı yapmış ve aynı şeyleri söylemiştir.

¹⁵² Atay, *age.*, s. 12.

¹⁵³ Talat Koçyiğit, Hadisçilerin kader meselesiyle ilgili görüşlerini değerlendirirken, hadisçilerin kadere inandıklarını; fakat onların bu inançlarında kelâmcıların ileri sürdükleri gibi "kaza ve kader sebkât edince amellerde fayda yoktur, çünkü nasıl olsa Allah'ın kazası ve kaderi vuku bulacaktır, ameller bu kaderi değiştiremeyecektir" anlayışının yer bulmadığını ifade etmiştir. (Bkz. *Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, s. 163, Ankara, 1984.) Onun burada "kelâmcılar" olarak nitelediği kişilerin Mu'tezile'ye mensup bazı kişiler olması muhtemeldir. Çünkü bizim burada yaptığımız nakillerde de görüldüğü üzere Ehl-i Sünnet'e mensup kelâmcıların da aralarında bulunduğu çok büyük bir ulemâ grubu, kaderi insanın sorumluluğuna da vurgu yaparak yorumlamışlardır.

¹⁵⁴ Bu mezhebin bütün kitaplarını incelememiz mümkün olmadı; fakat meşhur bazı eserlerinde bu hadise rastlayamadık. Bu konuda bakabildiğimiz eserler şunlardır: Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-*

Mu'tezile'ye yakınlığıyla bilinen Zeydiyye mezhebinde de genel itibariyle benzer görüşlerin savunulduğu; Allah'ın kulların fiillerine yönelik *kaza ve takdirinin* bulunmadığı, herkesin istediği fiili kendi hür irâdesiyle meydana getirdiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile'de olduğu gibi Zeydiyye mezhebinde de Ehl-i Sünnet'tekine benzer bir *kader* inancı mevcut değildir.¹⁵⁵

Konumuzla ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse şu görüşleri benimsediğimizi söyleyebiliriz: Allah Teâlâ'nın ilm-i ezelisinde, mahlukata dair ileride veya herhangi bir zaman diliminde vaki olacak şeyleri bilmesi ve bunları gerek Levh-i Mahfuz'da gerekse başka bir şekilde yazması anlamındaki *kaderin* kabulünü aklen mantıksız ve muhâl kılan bir şey yoktur. Kanaatimizce (ما أصاب من مصيبة في الأرض ولا في أنفسكم إلا في كتاب من قبل أن نبرأها إن ذلك على الله يسير) *"Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılmış olmasın! Şüphesiz bu, Allah'a kolaydır."*¹⁵⁶ âyetinde anlatılan böyle bir *kader* ve yazgıdır. Allah'ın yazmış olduğu bu *kaderin* insanı sınırladığı, mecbur bıraktığı ve dolayısıyla sorumluluğunu ortadan kaldırdığı iddiasını kabul etmek ise mümkün değildir. Çünkü (جزاء بما كانوا يعملون) ve benzeri

hamse; a.mlf. *el-Münye ve'l-emel* (I-II, t.y., y.y., thk. İsmâuddîn Muhammed Ali); Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûlî'l-fıkıh* (I-II, Beyrût, t.y.) s. 342'de, akıllı birisinin "kâdir ve mümeyyiz" diye bildiği her gücü yeten kişinin, güzel-çirkin vs. her yönden fiillerinin icadına güç yetireceği ifade ediliyor. Bu şekilde kulun her istediğini yapabileceği vurgulanmak suretiyle *kader* inancına muhâlif bir görüş dile getirilmiş oluyor.

¹⁵⁵ Zeydî mezhebinin itikâdî görüşlerine dair Ahmed Mahmud Subhî'nin *ez-Zeydiyye* adlı eserinin önemli ölçüde fikir vereceği kanaatindeyiz. Yazar bu eserinde, önde gelen Zeydî imamlarının hayatları ve fikirleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Mesela, Yahyâ b. el-Huseyn'in (245-297) görüşleri ele alınırken "İnsan irâdesinin hürriyeti" başlığı altında konuyla ilgili aklî ve nakli deliller sıralanmıştır. (s. 165-166.) Ona göre şayet amellerin tümü Allah'ın *kazası ve kaderi* ile olsaydı tâat ile masiyet arasında bir fark olmazdı ve bu ikisinden birini yapan Allah'a itaat etmiş, O'nun irâdesini yerine getirmiş, dileğini eda etmiş olurdu. Müellifin, insan hürriyetine vurgu yapan âyetleri "muhkem" (s. 166) ve zâhîrî manası cebr ifade eden âyetleri "müteşâbih" olarak tavsif etmesi (s. 172) dikkat çekici bir noktadır. Görüşleri verilen diğer bir isim en-Nâsır el-Atruş'tur (230-304). Onun da, masiyetlerin Allah'ın *kazasıyla* olduğunu söyleyen Mücbire'ye (Eş'ariyye) tenkitlerine yer verilir (s. 199). Bir başka Zeydî âlim de Hâkim el-Cüşemî'dir (413-494). Burada yer alan ifadelere göre Hâkim, kulların fiillerinin kendileri tarafından meydana gelmesi konusunda tamamen Mu'tezile ile ittifak etmiştir (s. 239).

¹⁵⁶ Hadîd, 57/22. İnsanın fiillerinin Allah tarafından yaratılması konusunda en çok kullanılan bir diğer âyet de Sâffât, 37/96 (والله خلقكم وما تعملون) âyetidir. Bu âyetin delil olarak kullanılmaya elverişli olup olmaması hakkında Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki tartışmaların bir özeti için bkz. Yazıcıoğlu, M. Said, *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, s. 248-258 (Ankara, 2001). Yazar, bu âyetin delil olamayacağı konusunda Mu'tezile'ye hak vermekte; bununla birlikte Neseffî'nin Arap dilcilerine dayanarak yaptığı açıklamalardan dolayı Ehl-i Sünnet görüşlerinin de gözden uzak tutulamayacağını gösterdiğini, yine Mâturîdî'nin konuyla ilgili yorumunun güçlü ve mantıklı bir ifade tarzı olduğunu söylemektedir. Kur'ân ve kader hakkında değerlendirmeler ve örnekler için bkz. Koçyiğit, Talat, *Kelâmcılarla Hadîşçiler Arasındaki Münakaşalar*, s. 145-149.

âyetler¹⁵⁷ her insanın yaptığı şeyin karşılığını aldığını açıkça göstermektedir. Kaydettiğimiz iki tür âyeti birlikte değerlendirdiğimiz takdirde konunun açıklığa kavuşması mümkündür. Bununla birlikte bazı ulemânın ifade ettiği gibi¹⁵⁸ *kaderi* bir *sır* olarak kabul etmek ve bu konuya gereğinden fazla dalmamak, en güvenli yol olsa gerektir.¹⁵⁹

İzaha muhtaç bir diğer mesele de *iman* esaslarının sayısı ile alakalıdır. Rivâyetlere dayanarak *iman* esaslarının/rükünlerinin sayısının altı olarak belirtilmesinin, yahut da *iman* kavramından söz ederken sadece belirli sayıda şeylerin sıralanmasının öğretimde kolaylık sağlaması amacıyla olduğu kanaatindeyiz. Yoksa inanılması gereken şeylerin sadece *Cibrîl Hadîsi* veya başka bir hadisteki şeylerle sınırlanması mümkün değildir.¹⁶⁰ Nitekim Kur'ân'da da çeşitli vesilelerle farklı sıralamanın yapıldığı, *iman* esasları olarak bilinen şeylerden bir kısmının diğerlerinden ayrı olarak zikredildiği görülmektedir. Mesela Hadid, 57/19 âyetinde sadece *Allah'a ve peygamberlerine* inananlar söz konusu edilmiş, bunlar övülerek kendilerinin "sıddıklar" olduğu haber verilmiştir. Âl-i İmrân, 3/179'da inkârcılardan *Allah'a ve peygamberlerine* inanmaları istenmiş, şayet inanırlar ve sakınırlarsa kendileri için büyük bir ecir olduğu müjdelenmiştir. "Âmenerrasûlû" diye bilinen âyette (Bakara, 2/285), sadece *Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine* inananlar zikredilmiştir. Nisâ, 4/136 âyetinde önce iman edenlere seslenilerek,

¹⁵⁷ Mesela bkz. Secde, 32/17; Ahkâf, 46/14; Vâkıa, 56/24.

¹⁵⁸ Mesela bkz. Tahâvî, *Akîde*, s. 16; Berbehârî, *Şerhu's-sünne*, s. 36 (Dimam, 1408); İbn Teymiye, *Beyânu telbîsî'l-cehmiyye*, I, 198 (I-II, Mekke, 1392); Yâfiî, *Merhemu'l-ilel*, s. 94; Şerkâvî, *İmân*, s. 307.

¹⁵⁹ *Kader* hakkında Bekir Topaloğlu'nun yaptığı değerlendirmeleri -bizim de paylaştığımız düşünceler olması hasebiyle- kaydetmekte fayda mülâhaza etmekteyiz. Onun bu konuyla ilgili görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: İlâhî ilmin insanın irade alanına giren fiillerine önceden (ezelde) taalluk edip etmediği sorusunu kader probleminin nirengi noktası olarak görmek mümkündür. Aslında bu problemin sebebi zaman faktörüdür. Zât-ı ilâhî zaman ve mekândan münezzeheen insana mahsus idrak ve eylemler bu iki faktörden bağımsız düşünülemez. Bu noktada kader bir sır örtüsüne bürünmektedir. Esasen metafiziğin ve gayb âleminin zirve noktasında bulunan ulûhiyyet konularının tam bir açıklıkla bilinmesi mümkün olmadığı gibi bu konudaki aşırı tereddüt ubûdiyetin gerektirdiği teslimiyet ilkesiyle de bağdaşmaz. Sonuçta kader de insanın özgürlüğü ve sorumluluğu da bir iman konusu olarak kalmaktadır. (Bkz. *DİA*, "İslâm" md., s. 8.)

¹⁶⁰ Benzer değerlendirmelerde bulunan Bekir Topaloğlu da, *iman* konularının Kur'ân-ı Kerim'in tamamından oluştuğunu, bununla birlikte ilk dönemlerden itibaren İslâm âlimlerinin eğitim ve telif açısından kolaylık sağlaması amacıyla, muhtemelen *Cibrîl Hadîsi*'nden de etkilenerek *iman* esaslarını altı noktada topladıklarını (usûl-i sitte), genellikle Sünnî âlimlerin eserlerinde bu esasların üç ana konuda (usûl-i selâse) birleştirildiğini söylemiştir. Yine onun ifadesine göre bunlar ulûhiyyet, nübüvvet ve sem'iyyât bölümlerinden oluşmakta olup; *irâde* ve *kader* meselesi ulûhiyyetin sıfatlar bahsi, kitaplar ve melekler konusu ise nübüvvet bölümü içinde mütalaa edilmiştir. (Bkz. *DİA*, "İslâm" md., s. 5-6.)

Allah'a, peygamberine (tekil), peygamberine indirdiği *kitaba* ve önce indirdiği *kitaba* (tekil) iman etmeleri istenmiş; hemen akabinde *Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü* inkâr edenlerin derin bir sapıklığa düştükleri belirtilmiştir. Bunlara ilave olarak, Beyyine, 98/5'te "*dîn-i kayyime*" ifadesinin içerisine sadece, *Allah'a ihlâsla kulluk, namazı kılmak, zekâtı vermek* dahil edilmiştir. Yine "*birr*" kavramının anlatıldığı Bakara, 2/177 âyetinde ise daha geniş ve kapsamlı bir tarif yapılmış; *birr'in* içine *Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman* ile *yakınlara, yetimlere, miskinlere, yolculara, isteyenlere (sâilîn) vermek, namazı kılmak, zekâtı vermek, söz verdiğinde sözünde durmak, sıkıntı ve darlık anında ve savaşta sabretmek* dahil edilmiş, bunları yerine getirenlerin durumu, sadâkat ve takvâ kelimeleriyle ilişkilendirilmiştir. Görüldüğü üzere "*birr*" kavramı, bir anlamda hadisteki *iman* ve *İslâm* kavramlarının bir tek kelimeye toplanmış şeklidir.

Dolayısıyla, herhangi bir âyeti veya hadisi (*Cibrîl Hadîsi* de dahil) alarak, sadece orada sıralanan şeyleri *iman/İslâm* esasları içine dahil etmek, orada zikredilmeyenleri kapsam dışında bırakmak doğru bir anlayış biçimi değildir. Bize göre, "mütevâtir" olarak haber verilen her konunun kabulü *iman* açısından zaruret ifade etmektedir. Bu nedenle *Cibrîl Hadîsi*'ndeki sayının da mutlak olarak kabul edilmesi gerekli değildir ve bu sayıya daha pek çok şey (mesela Arş, Kürsî, Levh-i Mahfûz, suâl vs.) dahil edilmelidir. Zaten *Cibrîl Hadîsi*'nin sonunda da, bu hadiste sözü edilen *iman, İslâm* ve *ihsân* gibi hususlar bir bütün olarak kabul edilmiş ve hepsi birden "*din*" olarak isimlendirilmiştir. Din kavramı bunların hepsini bünyesinde toplamaktadır ve bunları birbirinden ayrı düşünmek, *iman* ve *İslâm* aynı mı, değil mi vb. tartışmalara gereğinden fazla girmek doğru değildir. *İman, İslâm* ve *ihsân* kavramlarını bir arada düşünen, bunların hepsinin ayrı bir derece ve toplamının da "*din*" olduğunu ifade eden yorumlar bize göre de *Cibrîl Hadîsi*'ni en güzel şekilde özetleyen açıklamalardır.

5. İhsân

Cibrîl Hadîsi'nin çeşitli tariklerinde *ihsân* konusu hakkında verilen bilgiler genellikle birbirine benzemektedir. Yine Kehmes rivâyeti ile karşılaştırmak suretiyle bu konuyla ilgili kısmı inceleyebiliriz:

Kehmes b. el-Hasen Rivâyeti

Müslim'in verdiği Kehmes rivâyetinin ilgili kısmı şöyledir:¹⁶¹

قال فأخبرني عن الإحسان قال أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك

"İhsân: Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibâdet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmesen de O seni görmektedir."

Diğer rivâyetlerdeki tarif de buradakine oldukça yakındır.¹⁶² Ancak buradaki "Allah'a ibâdet etmen" ifadesi bazı rivâyetlerde "Allah için amel etmen" şeklinde¹⁶³, bazılarında ise "Allah'tan korkman" şeklinde¹⁶⁴ kaydedilmiştir. Sadece Vebere b. Abdirrahman rivâyetinde farklı bir durum dikkati çekmektedir. Şöyle ki, bu rivâyette *ihsân* tarif edilirken "Allah'tan korkman" ifadesinin peşinden bir de: "Kendin için sevdiğin şeyi insanlar için de istemen" şeklinde bir ilave bulunmaktadır ki Vebere rivâyetinin dışında herhangi bir tarikte bu yönde bir bilgiye rastlayamadık. Dolayısı ile bu ziyâde bilgiye şüpheyile yaklaşıyoruz. Muhtemelen bu ziyâde, başka rivâyetlerden karışmış olmalıdır.

İhsân ifadesinin rivâyetlerde bu şekilde farklı kelimelerle tarif edilmesi, mana ile rivâyetin bir sonucu olsa gerektir. Ayrıca bu rivâyetlerin çoğunda *ihsân*'ın tarifinde yer alan şeyi yerine getirenlerin *muhsin/ihsâna ulaşmış* olarak kabul edildiğini de söyleyebiliriz.

Cibrîl Hadîsi'ndeki *ihsân* tarifinin pek çok eserde delil olarak kullanıldığını söylememiz mümkündür. Bu kelimenin terim anlamı verilirken de çoğu defa bu hadisteki ifadelerin tercih edildiği görülmektedir.¹⁶⁵

Hz. Peygamber'in *ihsân* tarifindeki: (كأنك تراه) "Sanki O'nu görüyormuş gibi" ifadesini "tevhid makamının evveli" şeklinde yorumlayanlar olmuştur.¹⁶⁶ Diğer bir yoruma göre ise *ihsân*, "Tasavvufun gayesi" olarak takdim edilmiştir.¹⁶⁷

¹⁶¹ [Bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 51] Müslim, İman 1.

¹⁶² Buradaki gibi "Allah'a ibâdet etmen" şeklinde ifadesi bulunan rivâyetler şunlardır: Hasen el-Kindî, Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Uleyye, Cerir b. Abdilhamid, Ebû Ferve, er-Rabî b. Enes, Şehr b. Havşeb, Cerir b. Abdillâh rivâyetleri.

¹⁶³ Osman b. Ğiyâs, Abdullah b. Atâ, Süleyman et-Teymî, Atâ el-Horasânî, Muhârib b. Disâr ve Nâfi' Mevlâ İbn Ömer rivâyetleri gibi.

¹⁶⁴ Matar el-Verrâk, er-Rukeyn b. er-Rabî/Atâ b. es-Sâib, Abdullah b. Dinar, Ali b. Zeyd, Umâre b. el-Ka'kâ, Sâbit el-Bünânî ve Ebû Zabyân rivâyetleri gibi.

¹⁶⁵ Mesela bkz. Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 27 (Beyrût, 1405); Münâvî, *Teârif*, s. 41 (Beyrût, Dimeşk, 1410); Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 241. *İhsân* kelimesinin daha geniş anlamları ve kaynaklar için bkz. Çağrıçı, Mustafa, *DİA*, "İhsân" md., XXI, 544-546 (İstanbul, 2000).

Bazı âyetlerde geçen ilgili kelimelerden dolayı bu ifadenin söz konusu edildiği de olmuştur. Sözgelimi *ed-Dahhâk*, (الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه) âyetindeki (Zümer, 39/18) (أحسنه) kelimesinin tefsiri olarak *Cibrîl Hadîsi*'ndeki *ihsân* tarifini vermiştir.¹⁶⁸

Hakîm et-Tirmizî (v. 295), ameli gizli ve açık olarak yapma konusunu işlerken *sâbikûn* ve *mukarrabûn* denilen kimselerin özellikleri üzerinde durmuştur. Müellif bu meyanda, bu tür insanların bir ameli gizli yaptıklarında Rableri ile yalnız kalmak için onu gizlediklerini; bu durumda onların gönüllerinde Allah'ın varlığının belirdiğini söylemiş ve bunun tavsifine ve bu hâletin tadını anlatmaya kimsenin güç yetiremeyeceğini ifade etmiştir. Onun ifadelerine göre işte Hz. Peygamber (s.a.) de Cebrâîl'e *ihsân*'ı anlatırken bu durumdan bahsetmiştir.¹⁶⁹

Meşhur tasavvuf âlimlerinden **Ebû Tâlib el-Mekkî** (v. 386), *ihsân*'ın tarifinde yer alan: "*Sanki O'nu görüyormuş gibi Allah'a ibâdet etme*" esasını, *murâkabenin* evveli olarak tabir etmiştir.¹⁷⁰

Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (v. 465) de, *murâkabe* konusuna ayırdığı bölümde önce: (وكان الله على كل شيء رقيباً) âyetini (Ahzab, 33/52) vermiş, hemen peşinden de Cerîr b. Abdillâh'tan nakledilen *Cibrîl Hadîsi*'ni zikretmiştir.¹⁷¹ Müellif bu hadisin ardından bir yorum getirerek, "*Her ne kadar sen O'nu görmesen de O seni görüyor*" ifadesinin *murâkabe* haline işaret ettiğini belirtmiştir.¹⁷² Kuşeyrî'ye göre *ihsân* ile

¹⁶⁶ Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü's-suğrâ*, s. 25 (Medine, 1410/1989); a.mlf., *Kitâbu'z-zühdi'l-kebîr*, II, 355 (el-Cüneyd b. Muhammed'in yorumu olarak. I-II, Beyrût, 1996).

¹⁶⁷ Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 22 (İstanbul, 1994). Müellife göre *Cibrîl Hadîsi*'nde *İslâm*, *iman* ve *ihsân* kavramlarının peşpeşe sıralanmış olması, bir tedric ve kemâle doğru yükseliş grafiği sergilemektedir. (Bkz. *age.*, s. 20.) Onun bu değerlendirmesi güzel olmakla birlikte, sadece sıralamanın *İslâm-iman-ihsân* şeklinde olduğu tarikler dikkate alınarak yapılmıştır. Ancak sıralamanın farklı olduğu tariklerin de bulunduğunu çalışmamız boyunca pek çok defa görmüştük. Bize göre sıralamaların farklı oluşu râvilerden kaynaklanmaktadır ve *İslâm-iman-ihsân* kavramlarının hepsi bir arada "din"i meydana getirmektedir. Hadisin sonu da bunu açıkça göstermektedir.

¹⁶⁸ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, II, 99 (I-IV, Beyrût, 1992).

¹⁶⁹ Hakîm et-Tirmizî, *age.*, IV, 72 (meffhum olarak).

¹⁷⁰ Ebû Tâlib, *Kûtu'l-kulûb*, I, 103 (I-II, Mısır, 1306). H. Kâmil Yılmaz, bir Tasavvuf kavramı olarak *murâkabenin*, "kulun gönlüne ve iç dünyasındaki duygu ve düşüncelerine Allah Teâlâ'nın muttâlî olduğunu bilmesi ve bu sebeple kalbini zikr-i ilâhîden alıkoyacak kötü düşüncelerden arıtması" anlamına geldiğini söyleyerek, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki "*ihsân*" ile "*murâkabe*" kavramına işaret edildiğini belirtmiştir. (*Age.*, s. 173.)

¹⁷¹ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 95.

¹⁷² Kuşeyrî, *age.*, s. 95. Kuşeyrî *murâkabeyi*, "kulun, Allah Teâlâ'nın kendisine muttâlî olduğunu bilmesi ve bu bilgisini Rabbini düşünerek devam ettirmesi" olarak tanımlar ve bu hali kendisi için hayırlı olan her şeyin aslı olarak tavsif eder. Konuyla ilgili olarak İmâduddîn el-Emevî (v. ?) de - muhtemelen Kuşeyrî'den alarak- neredeyse aynı şeyleri ifade etmiştir. (Bkz. *Hayâtü'l-kulûb*, II, 205, I-

murâkabe aynı şeyi ifade etmiş olmaktadır. Konuyla ilgili olarak İmâduddîn el-Emevî (v. ?) de -muhtemelen Kuşeyrî'den alarak- neredeyse aynı şeyleri ifade etmiştir.¹⁷³ Ayrıca o, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki *ihsân* tarifinin Hakk'a karşı muamele ile ilgili olduğunu söylemiş; halka karşı muâmeledeki *ihsân*'ın ise "kendine ait bütün haklarını onlara bırakıp, onların tüm haklarını vermek" şeklinde tarif etmiştir.¹⁷⁴

İmam Gazâlî (v. 505) de, *murâkabenin* faziletinden söz ettiği bölümde ilk etapta, Cibrîl'in Rasûlullah'a (s.a.) *ihsâm* sorduğunu ve onun da, "*sanki görüyormuş gibi Allah'a ibâdet etmen*" şeklinde açıklamada bulunduğunu hatırlatmıştır.¹⁷⁵ Görüldüğü üzere Ebû Tâlib el-Mekkî ve Kuşeyrî gibi Gazâlî de, "*ihsân*" ile "*murâkabe*" kavramları arasında açık bir irtibat kurmuştur. Yine o, aldanmanın (ğurûr) zemmi bölümünde "dünya ile aldanma" konusunu anlatırken de mücerred imanın kurtuluş için yeterli olmadığını söylemiş ve bu meyanda delil olarak bazı âyetleri zikretmiştir. Müellif, Allah'ın rahmetinin *muhsinlere* yakın olduğunu ifade eden âyetten (A'râf, 7/56) sonra *ihsân*'ın tarifini mezkur hadisten alarak vermiştir.¹⁷⁶

Bağavî (v. 516), *ihsân*'ın bu hadisteki anlamının *ihlâs* olduğunu ve onun da *iman* ve *İslâm*'ın ikisinin birden şartı olduğunu dile getirmiştir.¹⁷⁷

Kâdî İyâz (v. 544) da *ihsân*'ın, gizlide ve açıkta Allah'a karşı *ihlâs* ve *murâkabe* hali olduğu kanaatindedir.¹⁷⁸

Ebû Hafs es-Sühreverdî (v. 632), günlük ibâdetler hakkında bilgi verirken öğle ile ikindi arasında (nâfile) namaz kılmak ve âyetler okumak isteyen kimselere tavsiye olarak bazı âyetleri zikretmiş; namazda bu âyetleri okurken "*ihsân*" makamında Cenâb-ı Hakk'ın huzurundaymışçasına, dilinin okuduğuna kalbinin de mânen katılmasını sağlamaya çalışması gereğinden bahsetmiştir.¹⁷⁹

II, Mısır, 1306.) Ayrıca o, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki *ihsân* tarifinin Hakk'a karşı muamele ile ilgili olduğunu söylemiş; halka karşı muâmeledeki *ihsân*'ın ise "kendine ait bütün haklarını onlara bırakıp, onların tüm haklarını vermek" şeklinde tarif etmiştir. (Bkz. *age.*, II, 230.)

¹⁷³ İmâduddîn, *Hayâtu'l-kulûb*, II, 205 (I-II, Mısır, 1306).

¹⁷⁴ İmâduddîn, *age.*, II, 230.

¹⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, IV, 576.

¹⁷⁶ Gazâlî, *age.*, III, 559.

¹⁷⁷ Bağavî, *Şerhu's-sünne*, I, 11. *İhsân* ve *ihlâs* kavramları arasındaki ilişkiye dikkat çeken Mustafa Çağrııcı da, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki tarifte yer alan açıklamanın, *ihlâs* terimiyle de ifade edilen *ihsân*'ın en güzel tanımı kabul edildiğini ve üzerinde önemle durulduğunu söylemiştir. (Bkz. *DİA*, "İhsân" md.)

¹⁷⁸ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 204.

¹⁷⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif*, s. 499 (*Tasavvufun Esasları*, çev. Yılmaz, Hasan Kâmil ve diğerleri, İstanbul, t.y.).

İbn Arabî (v. 638) de, *Fusûsu'l-hikem*'de *ihsân* terimine atıfta bulunur. Onun ifadeleriyle iman ehli, peygamberleri hakka dair haber verdikleri şeylerde taklid eden ve (أو ألقى السمع وهو شهيد) "yahut hazır bulunup kulak veren..." âyetiyle (Kâf, 50/37) kastedilen kimselerdir. İbn Arabî bu âyette, "hayalin bulunmasına ve onun kullanılmasına" dikkat çekildiğini söylemiş; "hayal" ile, "Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibâdet etmen" şeklinde tarif edilen "*ihsân*" arasında irtibat olduğunu anlatmak istemiştir.¹⁸⁰ Ayrıca İbn Arabî kitabının "Fass" adı verilen bölümlerinden birine de *ihsân* ile ilgili bir isim vermiştir.¹⁸¹

Nevevî (v. 676), *ihsân*'ın tarifinde yer alan ifadelerin "cevâmiu'l-kelim" yani Hz. Peygamber'e ait kısa ve özlü sözlerden olduğu kanaatindedir.¹⁸² Yine Nevevî'ye göre hadisin bu kadarlık kısmı (*ihsân* tanımı), dinin asıllarından büyük bir asıl, Müslümanların temellerinden mühim bir temeldir; sıddıkların umdesi, sâliklerin arzusu, âriflerin hazinesi ve sâlihlerin şevkidir.¹⁸³

İbn Receb el-Hanbelî (v. 795), *ihsân* mertebesinin müminlerin umumunun değil, sıddıkların mertebesi olduğunu söyler.¹⁸⁴ Onun ifadeleriyle *ihsân*, Allah'ın yakınlığını tahayyül etmek ve sanki O'nu görüyor gibi O'nun karşısında bulunmak demek olup, bu aynı zamanda *haşyet*, *havf*, *heybet* ve *tazimi* de gerekli kılar.¹⁸⁵ Yine müellif *ihlâs* ve *müşâhede* makamları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra

¹⁸⁰ İbn Arabî, *age.*, I, 123 (XII. Fass'ın içinde), (I-II, Mısır, 1365/1946, ta'likât: Ebû'l-Alâ Afîfî). Müellifin buradaki ifadelerini *et-Ta'likât* ismi verilen kısımda açıklayan Ebû'l-Alâ Afîfî, *ihsân*'ın "*keşif* ve *şuhûd*" anlamına gelen sûfiyye makamlarından bir makam olduğunu, hadiste Hz. Peygamber'e sorulan ve "*Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibâdet etmen*" şeklinde tarif edilen *ihsân*'dan dolayı bu isim verildiğini söylemiştir. Yine onun ifadesine göre *ihsân* makamı, *takvâ* ve *iman* makamlarının daha ötesinde ve onlardan daha yücedir; fakat Vahdet-i Vücut ehli burada, ibâdetle kalp ile mücerred huzuru ve kulun bütün gayretiyle Allah'a yönelip sanki karşısında temessül etmiş şekilde O'nu görececeği anlamda bir şeyi kastetmezler. Onların kastettikleri, Hak ile halkın vahdetinin inkişâf edeceği bir makamdır. Böylece o makamda sûfi, her şeye şâmil olarak mutlak hakikati müşâhede eder; orada "*müşâhede eden*" ile "*müşâhede edilen*" arasında herhangi bir fark yoktur. İşte bu, Hallâc'ın "*Ben Hakk'ım!*" sözüyle haykırdığı makamdır. (Bkz. *Fusûsu'l-hikem*, II, 73.)

¹⁸¹ Bkz. İbn Arabî, *age.*, I, 187, XXIII. Fass ("*Fassu hikmetin ihsâniyyetin fi kelimesi Lukmâniyye*"). Ebû'l-Alâ Afîfî, *hikmet* ile *ihsân* arasındaki irtibattan dolayı ihsânî hikmetin Lokman'a nispet edildiğini uzunca açıklamaya çalışmıştır. (Bkz. İbn Arabî, *age.*, II, 277.) İbn Arabî'nin kitabını Türkçeye çeviren Nuri Gençosman da, XXIII. Fass'ın başlığıyla ilgili düştüğü dipnotta şu açıklamayı getirmiştir: "*İhsân hikmetinin Lokman'a nispeti, ona eşya'nın hakikatlerini öğretmek suretiyle Allah'ın bol hayır vermiş ve bunu âyetle teyid buyurmuş olmasındandır.*" (*Fusûsu'l-hikem*, s. 276, İstanbul, 1990.)

¹⁸² Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 203.

¹⁸³ İbn Hacer, *Feth*, I, 89. Nevevî'nin bu ifadelerine Müslim şerhinde veya başka bir yerde ulaşamadık. İbn Hacer'in elindeki nüshanın farklı olabileceği akla gelmektedir.

¹⁸⁴ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, I, 114.

¹⁸⁵ İbn Receb, *age.*, I, 126.

müşâhede makamı için anlattığı şeylerin, *Cibrîl Hadîsi*'nde işaret edilen *ihsân*ın hakikati olduğunu dile getirmiştir.¹⁸⁶

Taftâzânî (v. 797), bu hadiste amellerde *ihlâsa* ve kulun bütün hallerinde Rabbini *murâkabe* etmesine teşvik olduğunu düşünmektedir.¹⁸⁷

İbn Hacer'e (v. 852) göre ibâdette *ihsân*, onu yaparken *ihlâs* ve *huşû* ile yapmak, zihni boşaltmak ve Ma'bûd'u *murâkabe* etmek demektir.¹⁸⁸ Ayrıca "*sanki Allah'ı görüyormuş gibi*" ve "*O seni görmektedir*" ifadeleri ikisi birlikte *ma'rîfetullah* ve Allah korkusunu netice verir.¹⁸⁹ İbn Hacer *ihsân*ın tarifinde yer alan ifade tarzının, dünyada iken Allah'ın gözlerle görülmesinin vâki olamayacağını gösterdiği kanaatindedir.¹⁹⁰

Bedruddîn el-Aynî (v. 855) de benzer şekilde bu hadisteki *ihsân*ın, "ibâdetleri sağlam yapmak, Allah Teâlâ'nın hakkına riâyet ve O'nu *murâkabe* etmek" anlamına geldiğini söyler.¹⁹¹

Bir diğer Buhârî şârihi **Kastalânî** (v. 923), *ihsâm*ı *ihlâs* ve ameli güzel yapmak şeklinde anlamış ve onunla ilgili açıklamanın Hz. Peygamber'in "*cevâmiu'l-kelim*" denilen özlü sözlerinden olduğunu, çünkü onun *müşâhede* ve *murâkabe* makamlarını içerdiğini belirtmiştir.¹⁹²

¹⁸⁶ İbn Receb, *age.*, I, 129. İbn Receb'in ifadesine göre *müşâhede* makamı, kulun kalbiyle Allah'ı müşâhedesinin gereğine göre amel etmesi olup, bu durumda kalp iman ile nurlanır ve irfân konusunda basireti açılır. Öyle ki "gayb" bile "görünen şey" gibi olur. İşte *ihsân* makamının hakikati budur.

¹⁸⁷ Taftâzânî, *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in li'n-Nevevî*, s. 85.

¹⁸⁸ İbn Hacer, *Feth*, I, 89.

¹⁸⁹ İbn Hacer, *age.*, I, 89.

¹⁹⁰ İbn Hacer, *age.*, I, 89. Bu arada müellif *Ğulât-ı Sâfiyye*'ye ait bir görüşü de naklederek tenkitlerde bulunur. Onun söylediğine göre bazı aşırı sûfiler bu tarifte "*mahv ve fenâ*" makamına işaret olduğunu bilgisizce iddia etmişlerdir. Onlara göre buranın anlamı: "*Eğer sen var olmazsan/varlığından sıyrılırsan, O'nu görürsün*" şeklindedir. İbn Hacer'in gayet yerinde tenkidine göre şayet onların dediği doğru olsaydı bu ibare, elifin hazfı ile: (فإن لم تكن تراه) biçiminde olurdu; halbuki bu hadisin tarikleri arasında böyle bir ibare mevcut değildir. Aynî de bunun fâsit bir tevil olduğunu söyler. (Bkz. *Umde*, I, 338.)

¹⁹¹ Aynî, *age.*, I, 334.

¹⁹² Kastalânî, *İrşâdu's-sâri*, I, 140. Müellifin ifadesine göre insanlar ibâdet konusunda üç makamdadır. Birincisi, ibâdeti üzerinden sorumluluğu düşürecek şekilde şartlarını ve erkânını yerine getirerek yapanların; ikincisi, sanki Allah'ı görüyor gibi mükâşefe denizinde istiğrak halinde bu vazifesini yerine getirenlerin; üçüncüsü de ibâdetini *murâkabe* denilen Allah'ın kendisini gördüğü şuuruyla yapanların makamıdır. "*Gözümün nuru namaz kılındı*" (Bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 57; Abdurrezzak, *Musannef*, IV, 321; Ahmed, *Müsned*, III, 128, 199, 285.) diyen Rasûlullah'ın makamı bunlardan ikincisidir. İşte bu üç makamın hepsi de *ihsân*dır; ancak ibâdetin sıhhati için şart olan bunlardan ilkidir, diğer ikisi havâssın sıfatıdır. Yine ona göre "*Sen O'nu görmeden de*" ifadesi, "*mükâşefe*" makamından "*murâkabe*" makamına bir inıştır.

İmam Birgivî (v. 981), *riyâ* konusunu ele alırken *riyânın* zıddının *ihlâs* olduğunu ve *ihlâsın* ise *ihsâm* netice verdiğini söylemiş; bunu da *Cibrîl Hadîsi*'ndeki gibi tarif etmiştir.¹⁹³

Buraya kadar kaydettiğimiz yorumlar yanında, bu hadiste geçen *ihsân* kavramının sufilerin dilinde bizzat "tasavvuf" ile özdeşleştiği yönünde yorumlar da yapılmıştır.¹⁹⁴

Açıkça görüldüğü üzere tasavvuf erbabı arasında *Cibrîl Hadîsi*'nin özellikle *ihsân* ile ilgili kısmı yaygın olarak kullanılmakta; en çok da bu kavramın *murâkabe*, *ihlâs*, *müşâhede*/*şuhûd* gibi tasavvuf makamlarıyla ilgisi kurulmaktadır.

Cibrîl Hadîsi'ndeki *ihsân* tarifinde yer alan lafızların kısmen başka hadislerde de bulunduğunu görmekteyiz. Mesela Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'e yaptığı tavsiyelerden söz eden bir rivâyette şu ifadeler yer almaktadır: "*Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibâdet et, kendini ölümlerden say, her taşın-ağacın bulunduğu yerde (bütün mekânlarda) Allah'ı zikret, bir kötülük işlediğinde hemen peşinden bir iyilik işle; gizli (kötülüğe) karşı gizli ve açık (kötülüğe) karşı da açık...*"¹⁹⁵ Ayrıca konuyla ilgili şu rivâyetler de zikredilebilir: "*Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibâdet et; sen O'nu görmesen de şüphesiz O seni görmektedir. Kendini ölümlerden say, mazlumun (bed)duasından kork, çünkü o kabul edilir.*"¹⁹⁶ "*Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibâdet et ve dünyada bir yabancı yahut bir yolcu gibi ol.*"¹⁹⁷ "*Sanki O'nu görüyormuşçasına, veda edenin namazı gibi namaz kıl; sen O'nu görmesen de O seni görmektedir. İnsanların ellerindekinden umut kes ki zengin olarak yaşayasın. Özür dilenecek şeyden de sakın!*"¹⁹⁸

¹⁹³ Birgivî, *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*, s. 49 (İstanbul, t.y.). Yine bkz. Hâdimî, *Berika (Tarikat-ı Muhammediye Şerhi)*, III, 17 (çev. Çetiner, Bedreddin ve diğerleri, I-V, İstanbul, 1990.).

¹⁹⁴ Bkz. Schuon, Frithjof, *İslâm'ın Metafizik Boyutları*, s. 35 (trc. Mahmut Kanık, İstanbul, 1996). Yine onun ifadesine göre, metafizik öğreti, teori ve manevî metod olma özelliği bir yana sufilik, "*ihsân*" ilmidir (s. 36). Yazarın, *iman, İslâm ve ihsân* konularıyla ilgili felsefi ve tasavvufi yorumları için bkz. *age.*, s. 35-40. Ahmet Yıldırım da eserinde, *Cibrîl Hadîsi*'nin *ihsân* ile ilgili tarifini "râbîta" konusuyla ilgili hadisler arasında zikrettikten sonra kısa bir açıklama yapmıştır. Onun ifadesine göre Ömer Dağıstani bu hadisi râbîta-i huzuru anlatırken zikretmiştir; ama bu hadis aslında "tasavvufi hayatın önemli dayanak ve hareket noktalarından biri" kabul edilmektedir. (Bkz. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 262, Ankara, 2000.)

¹⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 78; Taberânî, *Kebîr*, XX, 175.

¹⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, *age.*, VII, 242 (Zeyd b. Erkam'ın sözü olarak); Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, VII, 349 (Ebû'd-Derdâ'dan merfû ve daha uzun olarak); Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ*, VIII, 202 (Zeyd b. Erkam'dan, daha kısa ve merfû olarak).

¹⁹⁷ İbn Ömer'den merfû olarak: Âcurrî, *Ğurabâ*, s. 33 (Kuveyt, 1403); Ebû Nuaym, *age.*, VI, 115.

¹⁹⁸ İbn Ömer'den merfû olarak: Taberânî, *Evsat*, IV, 358; Beyhakî, *Kitâbu'z-zühdi'l-kebîr*, II, 210.

6. Kıyâmetin Zamanı

Kıyâmetin kopma zamanı, öteden beri insanların ilgisini çeken ve merak uyandıran önemli bir meseledir. Bu konunun zaman zaman Kur'ân-ı Kerim'de de bahis mevzuu edildiği görülmektedir. Kur'ân'ın konuyla ilgili kesin cevabı, onun bilgisinin sadece Allah'a ait olduğu, O'ndan başka kimsenin bu konuda bilgi sahibi olmadığı yönündedir.¹⁹⁹

Cibrîl'in kıyâmetin zamanına dair sormuş olduğu soruya Hz. Peygamber'in de (s.a.) genellikle aynı üslupta: (ما المسئول عنها بأعلم من السائل) "*Bu konuda kendisine soru sorulan, sorandan daha bilgili değildir*" şeklinde cevap verdiği rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Rivâyetlerin genelinde kaydedilen şekil bu olmakla beraber aynı anlamda olmak üzere bazı farklı cümlelerin kaydedildiği de görülmektedir. Bazı rivâyetlerde bu konunun "*beş gayb*" denilen mesele ile alakası kurulmuş ve hemen peşinden *kıyâmetin alâmetleri* konusuna geçilmiştir. Biz burada sadece *kıyâmetin zamanı* ile ilgili olarak verilen cevabı ele alacak, *beş gayb* ve *kıyâmet alâmetlerini* ayrı başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

Bir kısım rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.) kendisine kıyâmetin ne zaman olduğu sorulduğunda, cevabına: "*Nefsim elinde olana yemin olsun ki...*" şeklinde veya buna benzer²⁰⁰ yeminli bir ifade ile başlamış, hemen peşinden: (ما المسئول عنها) demiştir.²⁰¹ Bazı rivâyetlerdeki anlatıma göre ise Hz. Peygamber: "*Subhânallah/subhânallahi'l-azim*" diyerek cevabına başlamıştır.²⁰²

Cibrîl Hadîsi dışındaki bazı rivâyetlerde de Hz. Peygamber'e *kıyâmetin ne zaman* olduğunun sorulduğuna dair bilgiler vardır. Bunlardan birinde kendisine bu yönde bir soru soran kişiye Rasûlullah'ın (s.a.), kıyâmet için ne hazırladığını sorduğu ve onu bu şekilde uyardığı anlatılmaktadır.²⁰³ Hz. Âişe'nin anlattığına göre bedevîler Rasûlullah'a geldiklerinde *kıyâmetin ne zaman* kopacağını sorarlardı. Yine böyle bir soru karşısında Peygamber, "*onlar öldüğünde kendi kıyâmetlerinin kopacağını*"

¹⁹⁹ Çeşitli üsluplarla fakat hepsi de aynı anlamda olmak üzere şu âyetler bunun delilidir: A'râf, 7/187; Lokman, 31/34; Ahzâb, 33/63; Fussilet, 41/47; Zuhuruf, 43/85; Nâziât, 79/41-44.

²⁰⁰ Mesela Ebû Ferve rivâyetinde: "*Muhammedi hidâyet ve hak dîn ile gönderene and olsun ki...*" şeklinde bir yemin mevcuttur.

²⁰¹ Abdullah b. Atâ, Nâfi' Mevlâ İbn Ömer, Ebû Zabyân ve Ebû Ferve rivâyetleri gibi. Ebû Ferve rivâyetinde daha farklı bir anlatım dikkat çekmektedir. Buna göre, Hz. Peygamber sorulan soruya üç defa cevap vermemiş, daha sonra başını kaldırarak yemin etmiştir.

²⁰² Süleyman et-Teymî ve Abdullah b. Dînâr (üç defa söylendiği belirtilmiştir) rivâyetleri gibi.

²⁰³ Mesela bkz. Ma'mer, *Câmi'*, XI, 199; Tayâlisî, *Müsne'd*, s. 284; Humeydî, *Müsne'd*, II, 502; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 503; Ahmed, *Müsne'd*, III, 104, 165; Buhârî, *Fezâilu's-sahâbe*, 6 (no: 3488).

söyleyerek²⁰⁴ bu şekilde gereksiz meselelerle uğraşmamaları ve asıl vazifelerini düşünmeleri hususunda onları uyarmıştır. Bu da göstermektedir ki, Hz. Peygamber (s.a.) insanların dikkatini, *kıyâmetin ne zaman* kopacağı konusundan ziyade, ondan daha önemli olan ömürlerini iyi değerlendirme ve kendi ölümlerini düşünerek ona hazırlanma konusuna çekmiştir. Şâtıbî (v. 790) de, sorulan soruya başkasıyla cevap vermek, gereksiz şeylerden yüz çevirmek, faydalı olanla cevap vermek gibi konular üzerinde dururken, *Cibrîl Hadîsi*'ndeki *kıyâmetin zamanı* ile ilgili sorunun da bu çeşit sorulardan olduğunu hatırlatmış, bunun teklifi gerektiren bir soru olmadığını vurgulamıştır.²⁰⁵ Ebû Hureyre'nin anlattığına göre yine bir bedevî* Rasûlullah'a *kıyâmetin zamanını* sormuş, o önce buna cevap vermemiş (bu arada sahâbe arasında onun soruyu duymadığı veya duyup da hoşlanmadığı yönünde bir diyalog geçmiştir) sonra da ona: "*Emânet zâyi edildiğinde kıyâmeti bekle!*" şeklinde karşılık vermiştir.²⁰⁶

Görüldüğü gibi Rasûlullah (s.a.) yine burada *kıyâmetin zamanını* değil (ki zaten bu yönde bir bilgisi olmadığı bilinmektedir), ona sebep olacak olaylardan birini söylemek suretiyle hem muhâtabı yönlendirmiş, hem de bir nevi uyarmıştır. Buradan ayrıca Hz. Peygamber'in, kendisine aynı yönde sorulan sorulara farklı cevaplar verebildiği anlaşılmaktadır. Bu, onun muhâtabın durumunu ve sorusuyla ne kastettiğini bilmesinden, ona ihtiyaçlarını giderme yönünde en uygun cevabı vermeye gayret etmesinden ve onu doğru olan tarafa yönlendirmesindendir.

7. Beş Gayb Meselesi

Cibrîl Hadîsi'nin bütün tariklerinde "*beş gayb*" meselesinden bahis yoktur. Bununla birlikte çeşitli rivâyetlerde, *kıyâmetin zamanının* bilinmediğini ve bu konudaki bilginin sadece Allah'a ait olduğunu vurgulamak amacıyla Lokman suresinin son âyetine (31/34) atıfta bulunulan "*beş gayb*" meselesi yer almaktadır. Ancak bu konu bazen: (ما المسئول عنها بأعلم من السائل) cümlesinden sonra, bazen ise

²⁰⁴ Mesela bkz. İbn Ebî Şeybe, *age.*, VII, 502; Müslim, Fiten 136.

²⁰⁵ Şâtıbî, *Muvâfakât*, I, 46-49 (I-IV, Beyrût, t.y.).

* Kıyâmetin zamanıyla ilgili soruların daha çok bedevilerden gelmesi dikkat çekicidir. Sanırım bu durum onların boş işlerle ne derece alakadar olduklarını göstermektedir.

²⁰⁶ Mesela bkz. Ahmed, *age.*, II, 361; Buhârî, İlim 2 (no: 59); İbn Hibbân, *Sahih*, I, 307.

kıyâmetin alâmetleri sayıldıktan sonra kaydedilmiştir.²⁰⁷ Bu yüzden konuyla ilgili cümle dizilişi bakımından ortak bir anlatımdan bahsetmek mümkün değildir. Yine de anlam olarak hepsi aynı hususu belirtmektedir. Konuya *kıyâmetin alâmetleri* sıralandıktan sonra değil de *kıyâmetin zamanını* sadece Allah'ın bildiği ifade edildikten sonra değinilmesi alken daha uygundur. Çünkü "*beş gayb*" denilen mesele, kanaatimizce *kıyâmet alâmetleri* ile değil, *kıyâmetin zamanı* ile alakalıdır.

Bu konunun yer aldığı rivâyetlerden biri olan Abdullah b. Atâ rivâyetindeki anlatıma göre, *kıyâmetin zamanı* ile ilgili soruya: "*Sorulan, sorandan daha bilgili değildir*" denildikten, bu cevap o kişi (Cibrîl) tarafından tasdik edildikten ve orada bulunanların hayretleri dile getirildikten sonra: (إِنهَا فِيمَا اسْتَتَىٰ بِاللَّهِ) "*Şüphesiz onun bilgisi sadece Allah'a aittir*" şeklinde bir ifade kullanılmış, akabinde Lokman suresinin sonunda yer alan: "*Kuşkusuz kıyâmetin bilgisi Allah'a aittir. O yağmuru indirir, rahimlerde olanı bilir. Hiçbir nefis yarın ne kazanacağını bilmez; hiçbir nefis de nerede öleceğini bilmez. Muhakkak Allah Alîm ve Habîr'dir.*" âyeti (31/34) tilâvet edilmiştir. Buradaki anlatımda bu ifadelerin Hz. Peygambere ait olup olmadığı açık değilse de siyak-sibak itibarıyla onun tarafından söylendiği anlaşılmaktadır.

Diğer rivâyetlerde Lokman suresi 34. âyeti tilâvet edilmeden önce kullanılan ifadeler şu şekildedir:

- Abdullah b. Dinâr rivâyeti: (اسْتَأْثَرَ اللَّهُ بِعَلَمِ خَمْسٍ) "*Allah beş şeyin bilgisini kendine ayırmıştır.*"
- Cerîr b. Abdillâh rivâyeti: (خَمْسٌ مِنَ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ) "*Beş şey Allah'tan başkasının bilmediği gaybdandır.*"
- Atâ el-Horasânî rivâyeti: (وَهِيَ خَمْسٌ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ) "*O, Allah'tan başkasının bilmediği beş şeye (dahildir).*"
- Cerîr b. Abdilhamid rivâyeti: (فِي خَمْسٍ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ) "(O), Allah'tan başkasının bilmediği beş şeye dahildir."
- Umâre b. el-Ka'kâ' rivâyeti: (فِي خَمْسٍ مِنَ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ) "(Bu konu) Allah'ın dışında kimsenin bilmediği gaybdan beş şey içindedir."

²⁰⁷ Abdullah b. Atâ, Abdullah b. Dinar, Atâ el-Horasânî, Rabî b. Enes ve Şehr rivâyetlerinde bu konu: "*Sorulan sorandan daha bilgili değildir*" cümlesinden sonra; İbn Uleyye, Cerîr b. Abdilhamid, Umâre b. el-Ka'kâ' ve Cerîr b. Abdillâh rivâyetlerinde ise kıyâmetin alâmetlerinden sonra zikredilmiştir.

• er-Rabî b. Enes rivâyeti: (هي في مفاتيح خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله) "O, Allah'ın dışında kimsenin bilmediği gaybın beş anahtarı içindedir."

• Şehr b. Havşeb rivâyeti: (هي في خمس لا يعلمهن إلا الله أن الغيب لا يعلمه إلا الله) "O, Allah'tan başkasının bilmediği beş şeye dahildir. Şüphesiz gaybı ancak Allah bilir."

• İbn Uleyye rivâyeti: (في خمس لا يعلمهن إلا الله ثم تلا النبي صلى الله عليه وسلم إن الله عنده علم الساعة الآية) "(Bu konu) beş şeye dahildir." Bunun akabinde Lokman suresindeki âyeti okuyanın bizzat Hz. Peygamber olduğu sarîh olarak belirtilmiştir.

Farklı lafızlarla gelen bu ifadelerde anlatılmak istenen şey aynı olup, *kıyâmetin ne zaman* kopacağı konusunun Allah'ın ilminde olduğu ve bunu başkasının bilemeyeceği vurgulanmaktadır.

Ancak sadece *kıyâmetin ne zaman* kopacağı değil, bunun yanında âyette sıralanan diğer şeylerin de "bilinemeyen beş gayb"a dahil olduğu düşünülmüştür. Nitekim Kurtubî (v. 671), bu hadis gereğince hiç kimsenin bu beş şeyi bilmesinin mümkün olmadığını; Peygamber'e isnâd etmeksizin bunlardan bir kısmını bildiğini iddia edenlerin iddialarında yalancı olduklarını, buna karşılık gayb hakkında zannın ise câiz olduğunu söylemektedir.²⁰⁸ Ancak Kurtubî'nin burada "Lokman suresinin ilgili âyeti" değil de "ilgili hadis gereğince" demesi dikkat çekicidir. Çünkü o da farkındadır ki, âyette sıralanan beş şeyin tamamı için hasr edatı/ifadesi kullanılmış değildir ve bu konu daha çok hadislerde hasr (sınırlama ifadesi) ile zikredilmiştir. Bu nedenle mesela "*yağmurun yağması*" ve "*rahimlerde olanın bilinmesi*" konuları, kısmen de olsa başkaları tarafından bilinme imkânı olan konulardandır diyebiliriz. Nitekim Kurtubî de bir başka yerde, peygamberlerin gayba dair pek çok şeyi Allah'ın öğretmesiyle bildiklerini ifade ettikten sonra, uzun tecrübeler sonucu da doğacak çocuğun erkek veya dişi olması gibi şeylerin bilinebileceğini belirtmiştir.²⁰⁹

²⁰⁸ İbn Hacer, *Feth*, I, 92. (Bu ifadelere Kurtubî'nin *Tefsirinde* ulaşamadık.) Şevkânî'nin beyanına göre (müfessirlere) *ez-Zeccâc* da, bu beş şeyi bildiğini iddia eden kimselerin Kur'ân'a muhâlefet ettiklerinden dolayı kâfir olacaklarını söylemiştir. (Bkz. *Fethu'l-kadîr*, IV, 245.) Ahmed Davudoğlu'na göre de Lokman suresindeki âyette zikredilen beş şeyi Allah'tan başka bilecek yoktur. (Bkz. *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I, 127, I-XI, İstanbul, 1977.) Davudoğlu âyetteki bu beş şeyi zikrederken: yağmurun "ne zaman" yağacağı, hâmilelerin "ne" doğuracağı gibi sınırlayıcı ve kapsamı daraltıcı ifadeler kullanmaktaysa da âyette bu şekilde "ne zaman/ne" gibi ifadeler bulunmadığını belirtmek gerekir.

²⁰⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, XIV, 82.

Tam bu noktada Mâturîdî'nin (v. 333) konuyla ve Lokman sûresi son âyetiyle ilgili görüşlerine dikkat çeken Selahattin Polat'ın değerlendirmelerine işaret etmek de faydalı olacaktır. O şöyle diyor:

“...Hz. Peygamber (a.s.) da bir hadîsinde ‘Beş şey vardır ki onları Allah’tan başka kimse bilemez’ demiş ve peşinden bu âyeti okumuştur. Âyetin ifadesine göre insanlar tarafından bilinmeyeceği ifade edilen şeyler, kıyâmetin bilgisi, insanın yarın ne kesbedeceği ve nerede öleceğidir. Âyette yağmurun ne zaman yağacağı ve anne karnındaki çocuğun cinsiyetinin bilinmeyeceğine dair bir ifade mevcut değildir. Müfessirlerin çoğu yukarıdaki hadiste beş şeyi Allah’tan başka kimse bilemez buyurulmasından hareketle, çocuğun cinsiyetinin ve yağmurun ne zaman yağacağını da bilinmeyeceğini ifade etmişlerdir. Bu tefsirleri müfessirler, zamanlarındaki ilmî seviyeye göre yapmış olmalılar diye düşüncecek olursak, acaba Mâturîdî gibi çok erken çağlarda yaşamış bir müfessir niçin âyeti onlar gibi anlamamaktadır? Mâturîdî: ‘Âyette geçen beş şeyin gayb olan yönleri olabilir ama bu beş şey hakkında hiçbir bilgi edinmeyeceğimiz manasına gelmez’ demektedir. Ona göre bilinmeyecek olan bu beş şeyin hakikatıdır. İslâm düşünürlerine göre hakikatten maksad mâhiyettir. Bir şeyin hakikati, onu o şey yapan şeydir.²¹⁰ Mesela düşünen canlı olmak insanın hakikati ve mâhiyetidir. Ama gülen canlı olmak insanın hakikati değildir. İnsan gülme veya gülme özelliğinden yoksun olsa yine insandır. Ama düşünme özelliği olmayan bir canlıya insan diyemeyiz. Mâturîdî âyeti tefsir ederken, bu beş hususun bir kısmında hesap yoluyla bilgi sahibi olunabileceğini ifade eden telmihlerde bulunmaktadır. Münecimlerin hesap yoluyla bildikleri şeyler bu kabildendir demektedir.²¹¹ Onun bu ifadesine, bugünkü meteorolojik tahminleri örnek göstermek mümkündür.”²¹²

Devamla Polat, anne karnındaki çocuğun cinsiyetinin bilinip bilinmeyeceği konusunda Mâturîdî'nin, çoğu müfessirin benimsediği görüşe zıt bir görüş beyan ettiğini, onbir asır önce yaşayan Mâturîdî'nin yorumunun, ceninin cinsiyetinin tespit edilebileceği şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²¹³ Yazar son bir değerlendirme yaparak, şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu beş şeyin hakikati bilinmez ifadesiyle son

²¹⁰ Polat, Seyyid Şerif, *Ta’rîfât*, 52’den naklen.

²¹¹ Polat, *Te’vilât*, 447b’den naklen.

²¹² Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 149.

²¹³ Polat, *ag.e.*, s. 149-150.

yorumu birleştirilince; bu beş hususta izâfî gayb olan yönler bulunduğu gibi, mutlak gayb olan yönler de mevcuttur sonucu çıkar. Mâturîdî'nin tefsirinin dikkat çekici noktası işte burasıdır. Daha önce belirttiğimiz gibi gaybın izâfî kısmında insanoğlunun bilgi sahibi olabileceğini benimsemek bizi dinî bir mahzurla karşı karşıya getirmeyecektir.²¹⁴

Cibrîl Hadîsi dışındaki rivâyetlerde "beş gayb" ile ilgili anlatım farkları görülmektedir.

İbn Ömer'den nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.): مفاتيح الغيب (مفتاح خمس) dedikten sonra Lokman suresinin son âyetini tilâvet etmişlerdir.²¹⁵ Buradaki "mefâtiḥ" kelimesi bazı rivâyetlerde (مفاتيح) şeklinde yâ harfinin ziyâdesiyle kaydedilmiştir.²¹⁶ Yine İbn Ömer'den gelen ve başlangıcı (مفاتيح الغيب خمس) şeklinde olan başka bir rivâyette, sıralanan beş şeyin hepsi hakkında da "Allah'tan başkası bilemez" kaydı mevcuttur.²¹⁷ İbn Mes'ûd'un sözü olarak nakledilen bazı rivâyetlerde ise Hz. Peygamber'e beş şeyin dışında her şeyin ilminin verildiği ifade edilmekte, akabinde Lokman suresinin son âyeti okunmaktadır.²¹⁸ Bu işaret edilen rivâyetler, beş gayb ile ilgili hadislerin *Cibrîl Hadîsi*'nden ayrı müstakil birer hadis olabileceğini de hatıra getirmektedir. Belki de müstakil olan bu rivâyetler *Cibrîl Hadîsi*'ne sonradan karışmıştır.

En'âm suresinde (6/59) bulunan: (وَعنده مفاتيح الغيب لا يعلمها إلا هو) âyetinde de gaybın anahtarlarından söz edilmiş ve onların Allah'ın katında olduğu belirtilmiş; ancak burada bunların sayısı hakkında herhangi bir sınırlama getirilmemiştir. Bu durum, Lokman suresindeki âyette sıralanan şeylerin hepsi için hasr edatının kullanılmadığı konusuyla birlikte düşünüldüğünde akla rivâyetlerde yer alan ifadelerin gerçekten Rasûlullah (s.a.) tarafından söylenip söylenmediği konusunda şüpheler getirmektedir. Ancak yine de hasr edatının kullanılmadığı "yağmurun yağması" ve "rahimlerde olanın bilinmesi" konularında bile insanoğlunun sahip

²¹⁴ Polat, *ag.e.*, s. 150. Bu değerlendirmelere bizler de aynen katılıyoruz. Büyük ilim adamı İmam Mâturîdî'nin gerçekten orijinal sayılabilecek bu görüşlerinin ilim dünyasına sunulmasında katkısı olan Sayın Polat'ı da tebrik etmek gerekir.

²¹⁵ Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 240; Buhârî, Tefsir 124 (no: 4351); Nesâî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, IV, 411; Taberânî, *Kebîr*, XII, 324.

²¹⁶ Ahmed, *Müsned*, II, 24, 58, 122; Buhârî, Tefsir 269 (no: 4500).

²¹⁷ Ahmed, *age.*, II, 52; Buhârî, Tefsir 186 (no: 4420), Tevhid 4 (no: 6944); Nesâî, *age.*, VI, 370; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 272, 273.

²¹⁸ Humeydî, *Müsned*, I, 68; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 317; Ahmed, *age.*, I, 386, 438, 445.

olduğu bilgi seviyesinin çok sınırlı olduğunu, bu konularla ilgili pek çok bilgiye insanlığın hâlâ sahip olmadığını itiraf etmek gerekir.

8. Kıyâmetin Alâmetleri

Cibrîl Hadisi'nin çeşitli tariklerinde kıyâmetin bazı alâmetlerinden söz edilmektedir.²¹⁹ Bu alâmetlerin neler olduğunun Cibrîl tarafından mı sorulduğu, yoksa Hz. Peygamber tarafından mı bunların söylenmesinin teklif edildiği konusunda rivâyetler arasında tam bir birlik söz konusu değildir. Bununla birlikte Cibril sormadan Hz. Peygamber'in alâmetlerden söz ettiğini bildiren rivâyetler daha fazladır diyebiliriz.²²⁰

Kehmes rivâyetinde kıyâmetin alâmetleri hakkında verilen bilgi şu şekildedir:

قال فأخبرني عن إمارتها قال أن تلد الأمة ربثها وأن ترى الحفاة العراة العالة رعاء الشاء يتطاولون في البنيان

Buradaki ifadelerden, diğer soruları soran kişinin (Cibrîl'in) ayrıca: "*Onun alâmetlerinden haber ver*" diyerek bu konuda bilgi istediği, bunun üzerine Hz. Peygamber'in cevaben 2 alâmetten bahsettiği anlaşılmaktadır.²²¹ Kehmes rivâyetinde bahsedilen 2 alâmet şunlardır:

- Câriyenin efendisini doğurması,
- Yalınayak, çıplak, fakir sürü çobanlarının bina yapmakta birbirleriyle yarış ettiklerinin/uzun binalar yaptıklarının görülmesi.

Bazı anlatım farkları olmakla birlikte bir kısım rivâyette de buradaki gibi 2 alâmetten söz edilmektedir.²²² Bazılarında ise 3 alâmet söz konusu edilir.²²³ Muhtemelen bunun nedeni mesela, "*sürü çobanlarından*" bahsedilen kısım ile "*bina yapmakta birbirleriyle yarış ettiklerinden*" bahsedilen kısımların farklı iki alâmet

²¹⁹ Bazı rivâyetlerde ise *kıyâmetin zamanı* ile ilgili sorudan sonra *kıyâmet alâmetleri* konusu yer almaz ve konu değişir. Mesela bkz. Matar el-Verrâk (Tayâlisî'nin rivâyeti), er-Rukeyn b. er-Rabî/Atâ b. es-Sâib, Süleyman b. Büreyde (Ebû Hanîfe, Ahmed ve Ebû Nuaym'ın rivâyetleri), Muhârib b. Disâr rivâyetleri.

²²⁰ Bu rivâyetler şunlardır: Abdullah b. Atâ, Süleyman et-Teymî, Vebere b. Abdîrrahman, Abdullah b. Dinar, Atâ el-Horasânî, İbn Uleyye, Cerir b. Abdilhamid, Umâre b. el-Ka'kâ, Ebû Ferve, Sâbit el-Bünânî, er-Rabî b. Enes, Şehr b. Havşeb, Ebû Zabyân ve Cerir b. Abdillâh rivâyetleri.

²²¹ Osman b. Ğiyâs ve Nâfi' Mevlâ İbn Ömer rivâyetlerine göre de bu konuyla ilgili bilgi isteği, soru soran kişiden gelmektedir.

²²² 2 alâmetten söz eden rivâyetler şunlardır: Osman b. Ğiyâs, Abdullah b. Atâ, Süleyman et-Teymî, İbn Uleyye, Cerir b. Abdilhamid ve Ebû Zabyân rivâyetleri.

²²³ Vebere b. Abdîrrahman, Abdullah b. Dinar, Atâ el-Horasânî, Umâre b. el-Ka'kâ, Ebû Ferve, Şehr b. Havşeb ve Cerir b. Abdillâh rivâyetlerinde 3 alâmetten bahsedilir.

olarak kaydedilmesidir. İbn Hacer de bu konunun râvilerden kaynaklandığı kanaatindedir; ancak gerçekte üç alâmet vardır ama bazı râviler kısaltmışlardır.²²⁴

Kıyâmetin alâmetleri cümlesinden olmak üzere Nâfi Mevlâ İbn Ömer rivâyetinde sadece: (إذا تناول الحفاة العراة قال العريب قال نعم) ifadesi kullanılmıştır. Enes b. Mâlik'ten gelen Sâbit el-Bünânî ve er-Rabî b. Enes rivâyetlerinde ise alâmetler olduğundan bahsedilmiş ancak bunlar sayılmamıştır.

Kehmes rivâyetinin dışındaki diğer rivâyetlerin *kıyâmet alâmetleri* ile ilgili kısımları ise (dikkat çekici farkları ile birlikte) şöyledir:

- Osman b. Ġiyâs Rivâyeti: عشاء العرأة الحفاة العالة رعاء الشاء (قال فما أشراطها قال إذا العرأة الحفاة العالة رعاء الشاء تطاولوا في البنين وولدت الإمام أربابه)
- Abdullah b. Atâ Rivâyeti: الصم (ولكن من أشراطها أن تلد الأمة ربتها وأن ترى الصم البكم العمى الحفاة رعاء الشاء يتطاولون في البناء ملوك الناس)
- Süleymân et-Teymî Rivâyeti: إذا (ولكن إن شئت نبأتك عن أشراطها قال أجل قال إذا رأيت العالة الحفاة العرأة يتطاولون في البناء وكانوا ملوكا قال ما العالة الحفاة العرأة قال العريب قال وإذا رأيت الأمة تلد ربتها فذلك من أشراط الساعة قال صدقت)
- İbn Uleyye Rivâyeti: رعاة (وسأخبرك عن أشراطها إذا ولدت الأمة ربتها وإذا تطاول رعاة الإبل البهم في البنين في خمس لا يعلمهن إلا الله)
- Cerîr b. Abdilhamid Rivâyeti: المرأة (ولكن سأحدثك عن أشراطها إذا ولدت المرأة ربتها فذاك من أشراطها وإذا كان الحفاة العرأة رؤوس الناس فذاك من أشراطها في خمس لا يعلمهن إلا الله)
- Ebû Zabyân Rivâyeti: ورأيت (ولكن لها أشراط إذا رأيت الأمة ولدت ربتها ورأيت الحفاة العرأة العالة يعني العرب ولوا الناس قال صدقت)
- Vebere b. Abdirrahman Rivâyeti: ما هي (ان لها اشراطا وعلامات قال ما هي قال اذا رأيت الحفاة العرأة العالة ملوك الناس ورأيت رعاة الضأن يتطاولون في البناء وولدت الامة ربتها قال الرجل صدقت)
- Abdullah b. Dînâr Rivâyeti: بشيء (قال ولكن إن شئت أخبرتك بشيء يكون قبلها إذا ولدت الأمة ربتها وتطاول أهل البناء في البنين وتصير الحفاة العرأة على رقاب الناس)
- Atâ el-Horasânî Rivâyeti: في (وسأنبئك بأشراطها إذا ولدت الأمة ربتها وإذا تطاولوا في البناء وإذا رأيت ملوك الناس العرأة العالة قلت من هم قال العرب)

²²⁴ İbn Hacer, *Feth*, I, 90.

• Umâre b. el-Ka'kâ' Rivâyeti: المرأة تلد ربها فذاك من أشراطها وإذا رأيت رعاء البهيم يتناولون في البنيان فذاك من أشراطها في خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله

• Ebû Ferve Rivâyeti: المرأة تلد ربها فذاك من أشراطها وإذا رأيت رعاء البهيم يتناولون في البنيان فذاك من أشراطها في خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله

• Şehr b. Havşeb Rivâyeti: المرأة تلد ربها فذاك من أشراطها وإذا رأيت رعاء البهيم يتناولون في البنيان فذاك من أشراطها في خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله

• Sahâbî Cerîr b. Abdillâh'tan Gelen Rivâyet: المرأة تلد ربها فذاك من أشراطها وإذا رأيت رعاء البهيم يتناولون في البنيان فذاك من أشراطها في خمس من الغيب لا يعلمهن إلا الله

Açıķça görüldüğü üzere bu konuda da râvî unsuru ön plana çıkmış ve mana ile rivâyetin bir sonucu olarak her râvî aklında kaldığı kadarıyla, bazen eksik bazen de ziyâdeyle rivâyet etmiştir.

Rivâyetlerde sıralanan bu kıyâmet alâmetleri ile ne kastedildiği konusu ulemâ arasında çeşitli yorumların çıkmasına sebep olmuştur. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

a. Cârîyenin Efendisini Doğurması

Hattâbî'ye (v. 388) göre bunun manası; İslâm'ın genişlemesi, Müslümanların müşriklere ait yerleri istila ve onların nesillerini esir etmeleri sonucunda ele geçen cârîyenin doğurduğu çocuğun, efendisinin çocuğu olması hasebiyle o cârîyenin de efendisi olmasıdır.²²⁵ Benzer yorumda bulunan başka ulemâ da vardır.²²⁶ İbn Hacer (v. 852), Nevevî (v. 676) ve onun dışındaki bazılarının bu yorumu çoğunluğun görüşü olarak gördüklerini söylemiş, buna karşılık kendisi muradın bu olduğu konusunda şüphe olduğunu ifade etmiştir.²²⁷ Çünkü ona göre cârîyelerden çocuk edinme olayı, bu sözün söylendiği zamanda da mevcut olup, müşrik beldelerinin istilas ve onların zürriyetlerinin esir edilmesi gibi şeylerden çoğu İslâm'ın başlangıcında da meydana gelmiştir. Ayrıca kelâmın siyâkı, daha önceden vâki

²²⁵ Bkz. İbn Hacer, *Feth*, I, 91; Aynî, *Umde*, I, 336.

²²⁶ Mesela bkz. Bağavî, *Şerhu's-sünne*, I, 11; Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 205; Kurtubî, *Tefsîr*, XII, 231; İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, I, 136; Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 140. Buradan hareketle, "ümmü veled" denilen, efendisinden çocuğu olan cârîyenin satılıp satılamayacağı tartışılmıştır. (Bkz. Kâdî İyâz, *age.*, I, 206-207; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 205; İbn Receb, *age.*, I, 136-137; İbn Hacer, *age.*, I, 91.)

²²⁷ İbn Hacer, *age.*, I, 91. Nevevî'nin bu görüşü için bkz. *age.*, I, 204.

olmamış ve kıyâmetin kopmasına yakın bir zamanda ortaya çıkacak bir şeye işaret etmektedir.²²⁸

Diğer bir yoruma göre buradaki ifadenin anlamı, câriyelerin melikleri doğurmasıdır.²²⁹ İbn Mâce'nin naklettiği Vekî rivâyetinde yer alan: "*Acemin Arabı doğurması*" ifadelerini bu manada anlayanlar olmuştur. Nitekim Vekî'e ait bu açıklamayı kaydeden İbn Receb hemen peşinden, "*Arapların Acemin melikleri ve efendileri*" olduğunu söylemiştir.²³⁰ Onun böyle bir kanaate nasıl vardığı açık değildir ve takvâ ölçüsü dışında üstünlük ifade eden bu şekilde melik/efendi-köle esasını savunan bu görüşün kabulünü gerektiren sahîh bir nass bulunmamaktadır.

Burada yer alan "*efendisini (doğurması)*" lafzının mecaz olduğu, babasının ölümü durumunda çocuğun o kadının azad olmasına sebep olması nedeniyle böyle bir ifadenin (efendi) kullanıldığı belirtilmiştir.²³¹

Diğer bir tevcih şu şekilde yapılmıştır: Esir alma olayları çoğaldığında öncelikle küçük çocuklar esir alınacak; sonra bunlar azad edilecek, büyüüp insanların başına reis hatta melik olacaklardır. Önceden esirken bu şekilde melik olan bu kişiler bilerek veya bilmeyerek analarını esir olarak alacaklar, onları istihdam edecekler veya onlarla evleneceklerdir. Bazı rivâyetlerde: (أَن تَدِ الْأُمَّةَ بِعَلِّهَا) şeklinde bir anlatımın olması da bu yorumun delili olarak sunulmuştur.²³² İbn Hacer bu rivâyetteki (بعل) kelimesinin "mâlik" anlamında olduğunu söyleyenlerin görüşünü, diğer rivâyetlerle örtüştüğü için daha evlâ kabul etmiştir.²³³

²²⁸ İbn Hacer, *Feth*, I, 91; krş. Aynî, *age.*, I, 336. Aynî ise, bu şüpheli yaklaşıma şüpheyile yaklaşmış, "*Cariyenin efendisini doğurması*" sözünün, İslâm fetihlerinin çoğalması ve Müslümanların müşrik beldelerini istila etmesi sonucu câriye edinmelerin çokça vuku bulmasından kinâye olduğunu; bunun ise şüphesiz sözün söylendiği zamanda henüz meydana gelmediğini söylemiş; bu sözün söylendiği zamanda mevcut olan câriye edinme olayının, Müslümanların müşrik beldelerini istilasını sonucu ortaya çıkmadığını belirtmiştir.

²²⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *age.*, I, 206; Nevevî, *age.*, I, 204; İbn Receb, *age.*, I, 137; İbn Hacer, *age.*, I, 91; Aynî, *age.*, I, 336; Kastalânî, *age.*, I, 140. (Bu durumda melikin annesi raiyye cümlesinden ve melik de raiyyesinin efendisi olduğu için o annenin efendisi konumunda olacaktır. İyâz, Nevevî ve Aynî'nin ifadelerine göre bu yorum, İbrahim el-Harbî'ye aittir.)

* İbn Mâce, *Mukaddime* 9 (no: 63).

²³⁰ İbn Receb, *age.*, I, 137. İbn Hacer ise Vekî rivâyetindeki bilgiyi yorumsuz vermiş ve İbn Receb gibi yorumlamamış; câriyelerin melikleri doğurması tevcihini ayrı olarak zikretmiştir. (Bkz. *age.*, I, 91.) Hattâbî de gayet yerinde bir tespitle Arapların (başka insanların değil) develerin efendileri ve çobanları olma yönüne dikkat çekmiştir. (Bkz. Bağavî, *Şerhu's-sünne*, I, 11.)

²³¹ İbn Hacer, *age.*, I, 91; Aynî, *Umde*, I, 336.

²³² İbn Hacer, aynı yer.

²³³ İbn Hacer, aynı yer.

Bir başka yorum şöyledir: Efendiler çocuklarının (câriye olan) analarını satacaklar, bu olay o kadar çoğalacak ki, çocuk bilmeden bu durumdaki anasını satın alacaktır. Bu yoruma göre anlatılan şeyin "*kıyâmet alâmeti*" olma yönü, çocuk sahibi olmuş câriyelerin satılmasının haramlığı konusundaki yaygın cehalet ve şer'î ahkâmın çokça hafife alınmasıdır.²³⁴

Nevevî (v. 676), "çocuğun anasını satın alması" hâdisesinin, "efendisinden çocuk sahibi olan" câriyelerin çocuklarıyla sınırlandırılmayacağını söylemiştir. Ona göre bunun dışında başka ihtimaller de düşünülebilir. Mesela, câriye efendisinin dışında birisiyle yatmak suretiyle şüpheli bir yolla hür bir çocuk doğurmuş olabilir. Veya nikâhlı bir şekilde köle bir çocuk dünyaya getirebilir. Yahut zina etmiş olması da muhtemeldir. Bu şekilde çocuk sahibi olan bir câriye sahih bir şekilde satılabilir ve nihâyet elden ele dolaştıktan sonra kendi çocuğu onu satın alabilir.²³⁵

Başka bir tefsire göre yine mecaz yoluyla (veya "rab" kelimesi "mürebbi" anlamında hakiki manada) burada anlatılmak istenen, çocuklarda isyanın çoğalması, onların analarına karşı, bir efendinin câriyesine karşı muamelesine benzer şekilde, söverek aşağılamak, dövmek ve istihdam etmek gibi kötü muamelede bulunmasıdır.²³⁶ İbn Hacer bu tefsiri, umum ifade ettiği için ve sözün söyleniş makamına uygun olmasından dolayı "en güzel vecih" olarak tavsif etmiştir. Ona göre bu sözün söylendiği makam, genel ahvâlin garip bir şekilde fesada uğradığı bir halin murad edildiğini; terbiye edilenin terbiye eden, aşağı olanın yüce konumuna geçecek şekilde her şeyin tersine döneceği kıyâmetin vukuunun yaklaştığını göstermektedir.²³⁷ Gerçekten de bu açıklama şekli, İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi diğer bir alâmet olarak sunulan "*yalınayak, çıplak kimselerin yeryüzünün melikleri olması*" sözüyle uygunluk arzetymektedir ve akla daha yakındır.

²³⁴ İbn Hacer, aynı yer; krş. Aynî, *age.*, I, 336.

²³⁵ Nevevî, *age.*, I, 204-205; krş. İbn Hacer, *age.*, I, 91.

²³⁶ İbn Hacer, *age.*, I, 91; Kastalânî, *age.*, I, 140; krş. Kâdî İyâz, *age.*, I, 205.

²³⁷ İbn Hacer, *age.*, I, 91. Aynî buradaki "en güzel vecih" ifadesini imalı bir şekilde eleştirmekte, tam tersine bunun "en zayıf tevcih" olduğunu belirtmektedir. (*Umde*, I, 336.) Halbuki kendisi de değişik bir anlatımla benzer şeyleri söylemektedir.

b. Uzun Binalar Yapılması/Binâ Yapmakta Yarışılması ve Fakir Çobanların İnsanların Başına İdareci Olması

"*Yalınayak, çıplak, fakir sürü çobanlarının* (bazı rivâyetlere göre: *insanların başına melik olarak*) *uzun binalar yapması/bina yapmakta yarışması*" şeklinde çevirebileceğimiz bu kıyâmet alâmetiyle ilgili de çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Kurtubî (v. 671), bu ifadelerle anlatılmak istenen şeyi şu şekilde açıklamıştır: "Burada, kırsal yerlerde (bâdiyede) yaşayan insanların idareye sahip olmaları ve ülkeleri zor kullanarak ele geçirmeleri suretiyle durumun değişeceği haber verilmektedir. Bunun neticesinde onların malları çoğalacak ve gayretleri binalar inşa etmeye, bununla övünmeye sarfedilecektir. Gerçekte bunu zamanımızda da müşahade ettik."²³⁸ Ancak bu yorumdaki "zor kullanarak ele geçirmek suretiyle" şeklinde bir anlamın bu ibareden nasıl çıkarıldığı hakkında bir açıklama mevcut değildir. Buradaki yorumu desteklemek için ayrıca iki rivâyete de atıfta bulunmaktadır. Bunlardan birini Huzeyfe b. el-Yemân Hz. Peygamber'den nakletmiştir: (لا تقوم الساعة حتى يكون أسعد الناس بال دنیا لكع بن لكع) "*Dünyada insanların en mesudu köle oğlu köle olmadıkça kıyâmet kopmayacaktır!*"²³⁹ Ebu Hureyre'den merfû olarak nakledilen diğer rivâyet ise şöyledir: (إذا وسد الأمر إلى غير أهله فانتظروا) "*İş ehil olmayanlara bırakıldığı zaman kıyâmeti bekleyin!*"²⁴⁰

Nevevî'ye (v. 676) göre burada anlatılmak istenen, bâdiyede yaşayan ihtiyaç sahibi bazı insanların çok miktarda dünyalık elde etmeleri sonucu sahip oldukları binalarla övünmesidir.²⁴¹

²³⁸ İbn Hacer, *age.*, I, 92. krş. Aynî, *age.*, I, 336. Aynî, ayrıca buradaki ifadeden Arapların diğer insanlara ve beldelerine hâkim olacaklarını ve onların binalarını artıracaklarını (?) anlamış, yine burada birinci alâmette olduğu gibi İslâm'ın genişleyeceğine işaret olduğunu söylemiştir. İslâmın genişlemesine dair işarete Hattâbî (Bkz. Bağavî, *age.*, I, 11) ve Kastalânî de (*age.*, I, 141) değinmiştir. Buradan böyle bir sonuca ulaşılması pek de isabetli görünmemektedir. Sürü/deve çobanlarının insanlara hâkim olmaları, İslâm'ın genişlemesinden çok toplumun bozulmasına ve ehil olmayan kişilerin idareyi ele geçirmesine bir işaret gibidir. Ayrıca, insanların başlarına Arapların geçmesini İslâm'ın genişlemesi olarak anlamak, o zamanki Arapların da İslâm'a mensup olacakları varsayımına dayanmaktadır. Bu ise Müslüman olmayan Araplar düşünüldüğünde çok sığ bir yorum olarak kalmaktadır.

²³⁹ Ahmed, *Müsned*, V, 389 (no: 23351); Tirmizî, *Fiten* 37 (no: 2209). Tirmizî'ye göre bu rivâyet hasen-garibdir. İbn Receb, buradaki ifadelerin o insanların câhil, bilgisiz ve anlayışsız kimseler olduğunu gösterdiği kanaatindedir. (Bkz. *Câmiu'l-ulûm*, I, 138.)

²⁴⁰ Buhârî, *İlim* 2 (no: 59).

²⁴¹ Nevevî, *Şerhu Sahihî Müslim*, I, 206. Yine bundan muradın, uzun binalar yapan kişilerin bunu övünmek maksadıyla yapmaları ve bu konuda ileri gitmeleri olduğu şeklinde benzer yorumlar için bkz. İbn Receb, *age.*, I, 141; İbn Hacer, *Feth*, I, 91.

Kastalanî (v. 923) de belirtilen zamanda, bâdiyede yaşayanların uzun bina yapmakla övüneceklerini, zorla yönetimi ele geçirip beldelere çokça hâkim olacaklarını, bunun sonucunda da dünyalık namına çok şey elde edeceklerini söyler ki yine onun ifadesine göre bu durum, köle ve ayak takımı diyebileceğimiz düşük (statüdeki) insanların yükselişinden ibarettir.²⁴²

Bazı rivâyetlerde çobanlarla ilgili kısım: (رعاة الإبل البهم) şeklinde yer almıştı. Bu ifadedeki "bühm/behm" kelimesi ve bu ibarenin anlamı hakkında çeşitli tevcihler vardır. Bir vecihe göre "bühm/behm" kelimesi çobanların değil develerin sıfatıdır ve bunun anlamı, "*siyah develerin çobanları*" şeklindedir ki, Araplara göre develerin en kötüsü siyah olanlar, en iyisi ise kızıl olanlardır.²⁴³ Diğer bir görüşe göre bu kelime çobanların sıfatıdır ki o zaman "*nesebi meçhul*" anlamına gelmektedir.²⁴⁴ Başka bir tevcihe göre anlam, "*hiçbir şeyi olmayan*" şeklindedir. "Bühm/behm" kelimesinin bu anlamda kullanımı için bir rivâyette bulunan: (يحشر الناس حفاة عراة بهم) ifadeleri²⁴⁵ delil olarak gösterilmiştir.²⁴⁶

Cibrîl Hadîsi'ndeki bu kıyâmet alâmetiyle ilgili daha farklı yorumlara da rastlamak mümkündür. Mesela, bu hadiste geçen "*bina*"nın sadece fiziksel yapılara işaret ettiğini varsaymak için hiçbir neden olmadığı, bu terimin Kur'ânî kullanımının; evler, makineler, cemiyetler, milletler, felsefeler ve ideolojiler de içinde olmak üzere, insanın inşâ edebileceği herhangi bir şeye pekâlâ işaret edebileceği yönündeki yorum bunlardandır.²⁴⁷ Bu durumda hayatın her alanıyla ilgili büyük teknolojik gelişmeler kıyâmetin alâmetlerinden sayılmış olmaktadır. Bu yoruma göre söz konusu alâmet herhangi bir olumsuzluk içermemektedir. Metinden böyle olumlu bir anlamın çıkarılması da mümkün gözükmemektedir.

²⁴² Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 141; krş. İbn Receb, *age.*, I, 137; Aynî, *Umde*, I, 336 (İbn Battâl'ın görüşü). Böyle bir yoruma rağmen Kastalânî'nin yukarıda değindiğimiz, İslâm'ın genişlemesine dair ifadeleri nasıl kullandığını anlamak zordur. Yine buradaki "zorla yönetimi ele geçirmek" sonucunun nasıl çıkarıldığı açık değildir. Kanaatimizce hadisin metninde, burada belirtilen işlerin zorla/zorbalıkla yapılacağı konusunda bir açıklama mevcut değildir.

²⁴³ İbn Hacer, *age.*, I, 92.

²⁴⁴ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 210; Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, I, 147; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, XII, 58; İbn Hacer, *age.*, I, 92.

²⁴⁵ Bu ifadeler İbn Hacer tarafından (*age.*, I, 92) Hz. Peygamber'e isnâd edilmekte ise de bu lafızlarla merfu bir rivâyete ulaşamadık. Buna en yakın ifadeler Saîd b. Cübeyr'in sözü olarak fakat "bühmen" kelimesi olmadan nakledilmektedir. (Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 266, no: 35949.)

²⁴⁶ Kâdî İyâz, *age.*, I, 210; Kazvînî, *age.*, I, 147; İbn Hacer, *age.*, I, 92.

²⁴⁷ Bkz. Murata, Sachiko, *İslâm'ın Vizyonu*, s. 449 (çev. Turan Koç, İstanbul, 2000). (Batılı insanlara İslâm hakkında bilgi vermek üzere kaleme alınmış bu eser, neredeyse baştan sona *Cibrîl Hadîsi*'nin bir yorumu gibidir.)

Genel bir değerlendirme yapan İbn Receb (v. 795), netice itibariyle *Cibrîl Hadîsi*'nde haber verilen alâmetlerin, "işlerin ehil olmayan kişilere verileceği" anlamına geldiğini dile getirmiştir.²⁴⁸ Ona göre, "*yalınayak, çıplak sürü çobanları*" - ki onlar cehl ve cefa ehlidir- insanlara lider konumuna gelip servet ve mal sahibi olduğunda bina yapmakta yarışacaklar/uzun binalar yapacaklar; bu ise din ve dünya nizamının bozulmasını netice verecek, böylece âhir zamanda her şey tersine dönecektir.²⁴⁹

Şu konuya da açıklık getirmek gerekir ki, bir şeyin kıyâmet alâmeti olduğunun söylenmiş olması, bizatihi o şeyin kötü veya haram olduğunu göstermeyebilir. Nitekim, Kâdî İyâz ve Nevevî de bu konuya değinmiş ve Hz. Peygamber'in bu konuda haber verdiği her şeyin haram veya mezmum (kötü) bir şey olmadığını belirtmişlerdir.²⁵⁰ Bu nedenle mesela uzun binaların yapılmış olmasını da sırf kıyâmetin alâmetlerinden olduğu için yasak saymak doğru değildir.²⁵¹ Şehir hayatındaki bu tür yapılaşmaların ekserisinin ihtiyaçtan kaynaklandığı açıktır. Kanaatimizce kıyâmet alâmetlerinin "gurur, kibir, aşağılama, övünme konusu yapma" gibi kötü şeylere vesile olacak yönlerine vurgu yapmak ve insanları bu konularda uyarmak, sakındırmak daha önemlidir.

Diğer bir husus da şudur: Burada bahsedilen alâmetleri hem köle ve -tabiri câizse- ayak takımı insanların yükselişi, hem de İslâm'ın genişlemesi olarak yorumlamak bizce açık bir tutarsızlıktır. Çünkü bu yorumlar, İslâm ile ayak takımı kimselerin birbiriyle orantılı olarak değer kazanacağını/yükseleceğini ifade

²⁴⁸ İbn Receb, *age.*, I, 139.

²⁴⁹ İbn Receb, *age.*, I, 139-140 (meffumen).

²⁵⁰ Kâdî İyâz, *age.*, I, 207; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 205.

²⁵¹ İbn Receb, Hz. Peygamber (s.a.) ve sahâbe döneminde uzun bina yapmanın bilinen bir şey olmadığını, bilakis onların yapılarının ihtiyaç ölçüsünde kısa olduğunu belirtmiş; bunun akabinde ise Hz. Peygamber'den nakledilen, uzun binalar aleyhine söylenmiş bazı rivâyetleri sıralamıştır. (Bkz. *Câmiu'l-ulûm*, I, 141-143.) Buradan anlaşıldığına göre İbn Receb, *Cibrîl Hadîsi*'nde ve bu rivâyetlerde yer alan bilgileri göz önünde bulundurarak uzun bina yapılmasının kötü bir şey olduğunu söylemek istemiştir. Ancak, asr-ı saâdet ve sahâbe döneminde bu tür yapılaşmanın olmaması onun da söylediği gibi buna ihtiyaç olmaması nedeniyledir. Bu demektir ki, şayet bu konuda bir ihtiyaç hâsıl olsaydı onlar da yüksek bina yapmaktan çekinmezlerdi. Dolayısıyla, övünme, başkalarını aşağılama ve benzeri kötü maksatlar olmadıkça sırf kıyâmet alâmetlerinden olduğu için uzun bina yapılmasının aleyhinde olmanın makul bir sebebi yoktur diyebiliriz. Bahsedilen kötü maksatlar ise, sadece binaların yüksek yapılması konusunda değil, bütün işlerimizde uzak durmamız gereken yasaklar cümlesindendir. Ayrıca İbn Receb'in yüksek binalar aleyhine nakletmiş olduğu rivâyetlerin sıhhati konusu da ayrıca dikkate alınmak durumundadır. Yapılacak isnâd ve metin tahlillerinden sonra onların delil olarak kullanılmaya elverişli olup olmadığı konusunda kesin hükme varmak daha doğrudur. Yine 24. Nur sûresi'nin 36 âyetinde yer alan: (فِي بَيْوتٍ لَّنَ اللّٰهُ اِنْ تَرْفَعِ) ifadeleri de, yüksek bina yapmanın cevazı konusunda incelenmeye değer görünmektedir.

etmektedir. Kanaatimizce rivâyetlerde asıl anlatılmak istenen, genel ahvâlin bozulması, lâıyk olmayan insanların başa geçmesi ve her şeyin tersine dönmesidir.²⁵² Bu tür bir anlayışın, Kur'ân'da anlatılan kıyâmet sahnelerine de daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Lafzı buradaki rivâyete benzeyen ve "*insanlar yüksek bina yapmadıkça/bina yapmakta yarışmadıkça kıyâmetin kopmayacağını*" ifade eden ve kaynaklarda pek de yaygın olmayan Ebû Hureyre'den gelen merfû bir rivâyet daha vardır.²⁵³

Bunun dışında *Cibrîl Hadîsi*'nde söz edilen kıyâmet alâmetleri haricinde diğer rivâyetlerde daha pek çok kıyâmet alâmetinden bahsedildiği görülmektedir. Hatta bu konunun (fiten ve melâhim konularını da içine alacak şekilde) müstakil olarak çalışılacak kadar geniş bir mevzu olduğunu söylememiz bile mümkündür.²⁵⁴

9. Soru Soran Kişinin Gidişi

Hiz. Peygamber'e (s.a.) gelen kişinin bazı sorular sorduktan sonra meclisten ayrılışını anlatan ifadeler tariklere göre farklılık arz etmektedir.

Müslim tarafından verilen **Kehmes b. el-Hasen** rivâyetinin sonunda yer alan ifadeler şu şekildedir:

²⁵² İlyas Çelebi de konuyla alakalı müstakil eserinde, hadis külliyyatında kıyâmet alâmeti olarak takdim edilen rivâyetlerin bir kısmının insanların dinî ve ahlâkî yönden zayıflayacağı, emanete riâyet edilmeyeceği gibi **sosyal içerikli** hususlar olduğunu söylemiş; bu neviden alâmetlere örnek sadedinde ilk olarak *Cibrîl Hadîsi*'nde yer alan, "*câriyenin efendisini doğurması, yalın ayak ve çıplak kişilerin insanların başına geçmesi ve insanların bina dikmede yarış etmeleri*" ifadelerini vermiştir. (Bkz. *İtikadî Açısından Uzak ve Yakın Gelecek İlgili Haberler*, İstanbul, 1996.)

²⁵³ Bkz. Ahmed, *Müsned*, II, 530; Buhârî, *Fiten* 23 (no: 6704, uzun bir rivâyetin içinde); a.mlf. *el-Edebu'l-müfred*, s. 160 (Beyrût, 1409/1989); Ebû Amr ed-Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten*, IV, 786 (I-VI, Riyâd, 1416); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VII, 389.

²⁵⁴ Kıyâmet alâmetleri konusunda geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, *DİA*, "Kıyâmet Alâmetleri" md., XXV, 522-525 (Ankara, 2002). Yavuz'un ifadesine göre Rasûl-i Ekrem'in kıyâmet alâmeti olarak zikrettiği rivâyet edilen olayların başlıcaları şunlardır: İlmin ortadan kalkıp cehaletin yerleşmesi, sarhoşluk veren içkilerin yaygınlaşması, zinanın alenî hale gelmesi, köle kadının efendisini doğurması, çobanların zenginleşerek bina yapmakta yarışması, zekât verilecek kimse bulunamayacak kadar servetin çoğalması, aynı davayı güden iki büyük topluluğun birbirleriyle savaşması, adam öldürme olaylarının ve fitnelerin fazlalaşması, elli kadına bir erkek düşecek şekilde kadın nüfusunun artması, Müslümanların kıldan ayakkabı giyen, küçük gözlü ve geniş yüzlü insan guruplarıyla savaşması, insanların hayatlarından bıkarak ölümlere gıpta etmesi, Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden otuza yakın yalancı deccâlin türemesi, yeryüzünde Allah veya lâ ilâhe illallah diyen bir kimsenin kalmaması, gece ile gündüzün birbirine eşit hale gelip kopuş zamanının yaklaşması, Ye'cüc ve Me'cüc Seddi'nin açılması, (Suriye'de bulunan) Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateşin Hicaz bölgesinden çıkması, depremlerin sıklaşması, güneşin batıdan doğması, dâbbetü'l-arzın zuhur etmesi, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında kara parçalarının batması. (Bkz. s. 523.) Fiten, melahim ve kıyâmet alâmetleri konusunda kapsamlı değerlendirmeler için bkz. Çelebi, *age*.

قال ثم انطلق فلبثت مليا ثم قال لي يا عمر أتدري من السائل قلت الله ورسوله أعلم قال فإنه جبريل أتاكم يعلمكم دينكم

Buradaki anlatıma göre soru soran adam oradan ayrıldıktan sonra Hz. Ömer bir müddet beklediğini söylemiş, daha sonra Hz. Peygamber'in kendisine onun kim olduğunu sorduğunu, buna: "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir" diye karşılık verdiğini belirtmiştir. Hz. Ömer'in bu sözlerine karşılık Peygamber (a.s.) şu açıklamayı yapmıştır: *"O size dininizi öğretmek için gelen Cibrîl'dir."* Burada *"bir müddet"* diye kaydedilen kısım, Osman b. Ğiyâs rivâyetinde: *"Bir veya üç gün"*, Abdullah b. Atâ rivâyetinde: *"Üç (günden) sonra"* şeklinde yer almıştır. Gelen kişinin Cibrîl olduğunu ifade eden kısım Umâre b. el-Ka'kâ rivâyetinde: *"Bu Cibrîl'dir; sizin öğrenmenizi murad etti. Çünkü siz soru sormadınız!"* biçimindedir. Abdullah b. Dinar rivâyetinde ise, Hz. Peygamber'in soru soran adamın peşinden uzun süre baktığı, sonra cemaate döndüğü belirtilmiştir.

Osman b. Ğiyâs rivâyetinin en sonunda diğer rivâyetlerin hiç birinde bulunmayan farklı bir ziyâde bilgi vardır. Buna göre Cüheyne veya Müzeyne kabilesinden bir adam Hz. Peygamber'e, önceden takdir edilen amelleri mi yoksa şu anda ortaya çıkan amelleri mi işlemekte olduğumuzu sormuş, Rasûlullah önceden takdir edilenleri diye cevap vermiş, öyleyse amel niye şeklinde gelen bir soruya da, *"cennetliklere cennet amelinin, cehennemliklere de cehennem amelinin kolay kalandığını"* söylemiştir. Şayet bu ziyâde sahih ise Hz. Peygamber döneminde amellerin önceden takdir edilmesiyle ilgili bazı soru işaretlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu ziyâde bilginin diğer tariklerde bulunmaması, bu kısmın sonradan metne dahil olduğu konusunda şüphelere neden olmaktadır. Nitekim *Cibrîl Hadîsi* ile ilgisi olmayan başka bir rivâyette benzer bir anlatımın bulunması²⁵⁵ bu yöndeki kanaatimizi desteklemektedir.

²⁵⁵ Tayâlisî, *Müsned*, s. 113 (no: 841). Tayâlisî'nin Azre b. Sâbit- Yahyâ b. Ukayl- Yahyâ b. Ya'mer Ebû'l-Esved ed-Düelî- İmrân b. Husayn isnâdıyla naklettiği bu rivâyette şu ifadeler yer almaktadır: حدثنا أبو داود قال حدثنا عزرة بن ثابت الأنصاري قال ثنا يحيى بن عقيل عن يحيى بن عمر عن أبي الأسود الدؤلي قال حدثني عمران بن حصين أن رجلا من جهينة أو مزينة سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله أرأيت ما يعمل فيه أمر قضي عليهم من قدر وسبق عليهم من قدر قد سبق أو شيء جنتهم به يتخذ عليهم الحجة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم بل ما قضي عليهم وقدر عليهم من قدر قد سبق فقال يا رسول الله فام يعملون قال اعملوا فكل ميسر لما خلق له وتلا هذه الآية ونفسها (Bu isnâdda *Cibrîl Hadîsi*'nin önemli râvilerinden Yahyâ b. Ya'mer'in bulunması dikkat çekmektedir.) Bu rivâyetin aynı isnâdla nakledilen bazı tariklerinde "Cüheyne" ifadesi yoktur, buna karşılık "Müzeyne'den iki adam" ibaresi vardır (bkz. Müslim, Kader 10; Beyhakî, *İ'tikâd*, s. 148). Cüheyne veya Müzeyne'den bahis olmadan benzer anlatımın bulunduğu rivâyetler ise çoktur. Mesela bkz. Ebû Hanîfe, *Müsned*, s. 29, 30; Rabî' b. Habîb, *Müsned*, s. 301; Tayâlisî, *age.*, s.

Diğer bir ziyâde de Süleyman et-Teymî rivâyetinde yer almaktadır. Buna göre, gelen kişinin Cibrîl olduğunu söyledikten sonra Hz. Peygamber'e izâfeten bir de: "*Ondan alın. Nefsim elinde olana yemin ederim ki bundan önce gelişlerinin hiç birinde o bana şüpheli gelmemişti. Bu defa ise dönüp gidinceye kadar onu tanımadım!*" cümleleri nakledilmiştir. En sonda yer alan değerlendirmede Ebû Hâtim'den (İbn Hibbân) naklen Süleyman et-Teymî'nin, bu rivâyette yer alan "*Ondan alın*" sözü ile "*umre yapmak, gusletmek ve abdesti tam almak*" ifadelerinde teferrüd ettiği söylenmiştir.

Hz. Peygamber'in, Cibrîl hangi surette gelirse gelsin onu tanıdığını, fakat bu defa tanımadığını ifade ettiği kısım bazı rivâyetlerde de çeşitli lafızlarla kaydedilmiştir.²⁵⁶ Ancak bunlar arasında belki en garip olanı Ebû Ferve rivâyetinde yer alan anlatım olsa gerektir. Çünkü bu rivâyetin son kısmında, soru soran kişinin semaya yükseldiği söylenmiş, bunun akabinde de yeminli bir ifade ile Hz. Peygamber'in (s.a.): "*Ben onu sizin herhangi birinizden daha fazla biliyor değildim. Şüphesiz o Cibrîl'dir; Dihyetu'l-Kelbî suretindedir*" dediği nakledilmiştir. Ebû Ferve rivâyetindeki bu son ifadelerin kanaatimizce metne sonradan karışmış olma ihtimali yüksektir. Nitekim rivâyetin peşisıra yapılan değerlendirmede, sondaki bu ifadenin Ebû Zerr'den ancak bu isnâd ile bu vecihten rivâyet edildiği, isnâdın zayıf olduğu, es-Seriyy b. İsmail'in isnâdı karıştırdığı; ayrıca bu hadisi Ebû Ferve'den bu isnâd ile Cerir'den başkasının rivâyet ettiğinin bilinmediği belirtilmiştir. Dolayısıyla Ebû Ferve rivâyetinde yer alan bu ziyâdenin kabulü zor görünmektedir.

Pek çok rivâyette ise, soru soran adam oradan ayrıldıktan sonra Hz. Peygamber'in onun kendisine getirilmesini istediği, oradakilerin aradıkları halde onu bulamadıkları, bunun üzerine onun kim olduğunu Rasûlullah'ın açıkladığı anlatılır.²⁵⁷

4; Ahmed, *Müsned*, III, 304, IV, 67; Buhârî, *Tevhid* 54 (no: 7112); Bezzâr, *Müsned*, I, 83, 202, 232, 271, II, 199; Taberânî, *Kebîr*, IV, 237, VII, 119.

²⁵⁶ Bu rivâyetler şunlardır: er-Rukeyn b. er-Rabî/Atâ b. es-Sâib, Süleyman b. Büreyde, Atâ b. Ebî Rebâh, Nâfi Mevlâ İbn Ömer, Sâbit el-Bünânî, Şehr b. Havşeb, Ebû Zabyân ve Cerir b. Abdillâh rivâyetleri.

²⁵⁷ Hepsî de aynı anlamda olmak üzere farklı lafızlarla bu şekilde bir anlatım içeren rivâyetler şunlardır: Osman b. Ğiyâs, Matar el-Verrâk, Süleyman et-Teymî, Vebere b. Abdîrrahman, er-Rukeyn b. er-Rabî/Atâ b. es-Sâib, Süleyman b. Büreyde, Atâ el-Horasânî, Muhârib b. Disâr, Hasen el-Kindî, Atâ b. Ebî Rebâh, Nâfi Mevlâ İbn Ömer (ayrıca Rasûlullah'ın güldüğünden bahsediliyor), İbn Uleyye, Cerir b. Abdilhamid, Umâre b. el-Ka'kâ, Sâbit el-Bünânî, er-Rabî b. Enes, Şehr b. Havşeb, Ebû Zabyân ve Cerir b. Abdillâh rivâyetleri.

Kâdî İyâz'a (v. 544) göre bu hadisin zâhirinden anlaşılan, Cibrîl'in bazen Hz. Peygamber'e tanımadığı bir surette geldiği ve Peygamberin ilk anda onun Cibrîl olduğunu bilmediğidir.²⁵⁸ İbn Hacer (v. 852) de, zikredilen rivâyetlerin Hz. Peygamber'in gelen kişiyi işin başında tanımadığını, onu ancak olayın sonunda tanıdığını gösterdiğini ifade etmiştir.²⁵⁹ Bununla birlikte Rasûlullah'ın (s.a.) gelen kişinin Cibrîl olduğunu ilk görüşte anladığı yönünde yorumlara -özellikle tasavvuf eserlerinde- rastlamak da mümkündür.²⁶⁰

10. *Cibrîl Hadîsi*'nin Önemine Dair Yorumlar

Buraya kadar olan kısımda *Cibrîl Hadîsi*'nin, ihtiva ettiği konular itibariyle delil olarak kullanılma (istidlâl, ihticâc) durumunu ortaya koymaya çalıştık. Netice olarak çok rahatlıkla söyleyebiliriz ki, tarih boyunca bu hadisin sıhhati hakkında en küçük bir kuşku duyulmamış ve hadisin içeriğiyle her fırsatta istidlâl edilme yoluna gidilmiştir. Hatta bu hadisin sıhhati konusunda o kadar güven duyulmuştur ki, genellikle delil olarak kullanıldığında herhangi bir isnâd tahliline bile ihtiyaç hissedilmemiştir.

İslâm âleminde pek çok ulemâ *Cibrîl Hadîsi*'nin sıhhati hakkında olumlu kanaatler belirtmiştir. Kimisi açıkça bunun sahih, kimisi müttefekun aleyh, kimisi de meşhur olduğunu dile getirmiştir. Âlimlerden bazıları da bu hadis ile kitaplarına başlamak, şerhettiği hadislerin başlarında ona yer vermek ve onunla ilgili uzun uzun açıklamalar yapmak suretiyle mezkur hadise verdikleri önemi fiilen göstermişlerdir.²⁶¹

²⁵⁸ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 212.

²⁵⁹ İbn Hacer, *Feth*, I, 93.

²⁶⁰ Mesela Muhyiddin İbn Arabî (v. 638) böyle düşünenlerdendir. Onun ifadelerini aynen veriyoruz: "Vahiy getiren melek ona insan kılığında görüldüğü vakit o görünüş de hayal hazretindedir. Çünkü o, insan değildir. Ancak insan suretine girmiş melektir. Ona bakan ârif, o suretten geçerek onun hakiki suretini gördü ve 'Bu Cebrail'dir, size dininizi öğretmek için geldi' dedi. Halbuki (bazı sahâbîler bundan önce onu görüp de Peygamber'in huzuruna girmekten menettikleri vakit) [sahih rivâyetlerde sahâbenin onu Hz. Peygamber'in yanına girmekten men ettiklerine dair herhangi bir bilgi yoktur] onlara: 'O adamı bana gönderin' demişti. Peygamber sahâbîlere görünen suretinden dolayı ona adam adını verdi. Sonra da: 'Bu Cebrail'dir' dedi. Bu sözleriyle bu hayal adamın suretinin manasını izah ve tabir etmiş oldu. Şu hale göre o, her iki sözünde de doğrudur." (Bkz. Gençosman, *Fusûsu'l-hikem*, s. 115-116, IX. Fass, Yusuf Fassı.)

²⁶¹ Söz gelimi Bağavî'nin *Şerhu's-sünne* adlı eserinin ilk kitabı bu hadisle başlar. Nevevî'nin kırk hadisinin ikincisi *Cibrîl Hadîsi*'dir. Sa'duddin et-Taftâzânî de, Nevevî'nin ikinci sırada verdiği bu hadisi gayet geniş bir şekilde şerhetmiştir (Bkz. *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in li'n-Nevevî*, s. 65-92). İbn Receb el-Hanbelî de, "cevâmiu'l-kelim" olarak kabul ettiği 50 hadisin ikincisi olarak *Cibrîl Hadîsi*'ni almış ve uzunca açıklamalarda bulunmuştur (Bkz. *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, I, 93-143). Sachiko

Şimdi *Cibrîl Hadîsi*'nin hem sıhhati, hem de önemi hakkında yapılan yorumlara kısaca değinmekte fayda vardır.

Kâdî İyâz (v. 544), *Cibrîl Hadîsi*'nin zâhir ve bâtın bütün ibâdet vazifelerinin açıklamasını içine aldığını söylemiştir. Ona göre inanç esasları, azalarla yapılan ameller, iç duyguların (serâir) ihlâsı ve amellerin âfetinden korunma gibi her türlü konu buna dahildir; hatta, tüm Şeriat ilimleri ona râci ve ondan şubelere ayrılmıştır.²⁶² Hatta İyâz, bu hadis ve ihtivâ ettiği üç kısım (*iman, İslâm, ihsân*) üzerine, *el-Makâsıdu'l-hisân fîmâ yelzemu'l-insân* isminde bir eser telif ettiğinden söz etmektedir.²⁶³ Müellifin ifadesiyle bütün vâcipler, sünnetler, müstehablar, haramlar ve mekruhlar bu üç kavramın içindedir.²⁶⁴

Kurtubî (v. 671), bu hadisin, içerdiği sünnet bilgisinden dolayı "*ümmü's-sünne*" denilmeye lâyık olduğu kanaatindedir.²⁶⁵ et-Tîbî'nin de, bu incelikten dolayı el-Bağavî'nin *el-Mesâbîh* ve *Şerhu's-sünne* isimli kitaplarına bununla başladığını; böyle yapmakla onun şeklen, Kur'ân'ın Kur'ân ilimlerini icmâlen bünyesinde toplayan Fâtiha suresiyle başlamasına benzemek istediğini söylediği nakledilir.²⁶⁶

İbn Teymiye (v. 728), *Cibrîl Hadîsi*'nin sahih olduğunu söyledikten sonra, ilave olarak sıhhati üzerinde ittifak edildiğini, kabulle karşılandığını, ilim ehlinin onu nakletmek suretiyle sıhhati üzerinde icmâ ettiğini gösterdiğini, gerek Ebû Hureyre gerekse İbn Ömer rivâyetinin müttefakun aleyh olduğunu söyleyerek, bu hadis hakkında son derece olumlu düşünceler taşıdığını göstermiştir.²⁶⁷

İbn Receb (v. 795), bütün ilimlerin ve marifetlerin bu büyük hadisin içeriğinde olduğunu; bu ümmetin çeşitli fırkalarına mensup ulemânın hakkında

Murata ve William Chittick tarafından, İslâm'ı başta İngilizce konuşan dünya olmak üzere Batılılara anlatmak için kaleme alınan *The Vision of Islam (İslâm'ın Vizyonu)* adlı kitap da neredeyse baştan sona *Cibrîl Hadîsi*'nin bir açıklaması niteliğindedir.

²⁶² Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 204-205. Krş. Nevevî, *Şerhu Sahihi Müslim*, I, 203; İbn Hacer, *age.*, I, 93; Aynî, *Umde*, I, 338; Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 142.

²⁶³ Kâdî İyâz, *age.*, I, 205. Muhakkik Dr. Yahyâ İsmail, bu eserden İyâz'ın oğlunun bahsettiğini ve (babasının) onu tamamlamadığını söylediğini belirtmiş; muhtemelen bu eserin kayıp olduğu tahmininde bulunmuştur. (Aynı yer, dipnot.)

²⁶⁴ Kâdî İyâz, *age.*, I, 205.

²⁶⁵ İbn Hacer, *age.*, I, 93; Aynî, *age.*, I, 338. Ahmed Davudoğlu da yakın anlamda "İslâm'ın aslı" olarak tavsif etmiştir. (Bkz. *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I, 119.)

²⁶⁶ İbn Hacer, *age.*, I, 93; Aynî, *age.*, I, 338. Aslında Bağavî, *Şerhu's-sünne* isimli eserine *إِمام الأعمال* (İmâm al-â'mâl) hadisiyle başlamıştır (Bkz. I, 5). *Cibrîl Hadîsi* ise Kitâbu'l-îmân'ın ilk, bu eserin ikinci hadisidir (Bkz. I, 7-12). Belki de et-Tîbî, Kitab adı verilen asıl bölümleri düşünerek ve "niyet hadisi"nin bir Kitab altında verilmemiş olmasını göz önünde bulundurarak böyle söylemiş olabilir.

²⁶⁷ İbn Teymiye, *Minhâcu's-sünne*, I, 106, 107 (I-X, y.y., 1406).

yorum yaptığı ilimlerin bu hadisin haricinde kalmayacağını, herkesin kendi branşına göre bu hadisten bahsettiğini, sadece bu hadiste kâfi derecede bilgi olduğunu belirtmiştir.²⁶⁸

İbn Hacer (v. 852), Kâdî İyaz'ın konuyla ilgili değerlendirmelerini verdikten sonra burada sayılan güzel vasıflardan ötürü bu hadisin açıklamasını uzun tuttuğunu, yine de açıklamalarının bu hadisin içeriğine göre kısa sayılacağını ifade eder.²⁶⁹

Kastalânî (v. 923) de, *Cibrîl Hadîsi*'nin bir bütün halinde büyük (celil) bir hadis olduğunu söylemektedir.²⁷⁰

Muhammed Hamidullah da bu hadis hakkında "pek tanınmış" bir hadis tabirini kullanmıştır.²⁷¹ Batıda yapılan bazı çalışmalarda da *Cibrîl Hadîsi* iyi bilinen/meşhur (well-known) bir hadis olarak tavsif edilmiştir.²⁷²

Cibrîl Hadîsi'yle ilgili bu yaygın olumlu kanaatten dolayı olsa gerek, onun mütevâtir olduğunu söyleyen dahi olmuştur.²⁷³ Ancak *Cibrîl Hadîsi* kanaatimizce mütevâtir değil meşhur bir hadistir. Büyük ihtimalle onu rivâyet eden sahâbî sayısı göz önünde bulundurularak böyle bir yoruma gidilmiş olmalıdır. Sahâbî sayısı çok olmakla birlikte bu hadisin bütün tabakalarda tevâtürü ifade edecek tarzda bir topluluk tarafından nakledildiğini söylemek zordur. Ancak sonradan kazandığı büyük şöhret sebebiyle *Cibrîl Hadîsi* için belki mânevî tevâtürden bahsetmek mümkün olabilir.

Dile getirdiğimiz bu övgü dolu tavsiflere rağmen özellikle son dönemde *Cibrîl Hadîsi* ile ilgili bazı olumsuz değerlendirmeler de görülmektedir. Hayri Kırbaçoğlu'nun *Cibrîl Hadîsi*'ne dair eleştirilerinden birine bu çalışmanın Buhârî Öncesi döneminde, *Cibrîl Hadîsi*'nin bulunmadığı eserleri incelerken değinmiştik. Orada ifade ettiğimiz gibi Kırbaçoğlu, bu hadisin yer almadığı kitapların

²⁶⁸ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm*, I, 134-135.

²⁶⁹ İbn Hacer, *age.*, I, 93.

²⁷⁰ Kastalânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 142.

²⁷¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 717, dipnot. Onun ifadeleriyle bu hadiste yer alan *iman*, *İslâm* ve *ihsân*, (لا إله إلا الله محمد رسول الله) formülünün üç ayrı görünüşüdür (bkz. aynı yer). Müellif bu hadiseki bu üç tabirin içeriğini verdikten sonra, İslâm imanı ile ilgili formülün bir çeşit açıklamasının bundan ibaret olduğunu vurgulamıştır. (Bkz. *age.*, II, 718.)

²⁷² Bkz. Wensinck, *The Muslim Creed*, s. 197 (London, 1932. Müellif s. 23-26 arasında bu hadisin içerdiği bazı konular hakkında kısa bilgi vermektedir. Ayrıca bkz. s. 34-35.); Murata, *İslâm'ın Vizyonu*, s. 31 ("ünlü (meşhur?) ve sahîh bir hadis" deniyor).

²⁷³ Mesela bkz. Kettânî, *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 30-31 (Haleb-Suriye, 1328). Müellif mütevâtir kabul ettiği toplam 310 hadise yer verdiği bu eserinde on üçüncü sırada *Cibrîl Hadîsi*'ni zikretmiştir. Kettânî bu hadisin sahâbeden, Ebû Hureyre, Ömer, Ebû Zerr, Enes, İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Âmir el-Eş'arî, Cerîr el-Becelî olmak üzere sekiz kişi tarafından nakledildiğini ifade etmiştir.

musanniflerinin Hicaz bölgesi ulemâsından, *Cibril Hadîsi*'ne kitaplarında yer veren kişilerin ise ilk *kader* tartışmalarının başladığı Irak/Basra ulemâsından olmasını manidar bularak hadisile ilgili terddütlerini ortaya koymuştur.²⁷⁴ Her ne kadar onun işaret ettiği Hicaz-Irak/Basra ulemâsı konusu nispeten (Kûfeli/Bağdatlı olup da bu hadisi kitaplarına almayanlar da vardır) doğru ise de, kanaatimizce bir hadisin sadece bazı bölgelerde yaygın olması, onun uydurma sayılması için yeterli olmayıp, başka birçok delille desteklenmesi gerekmektedir. Bu da kuşkusuz adı geçen bölgeleri ve bütün müelliflerinin kitaplarını içine alan uzun, titiz, kapsamlı ve özel bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Bizim bu çalışmamızın boyutları, böyle geniş bir konuyu ayrıntılarıyla tartışmaya imkân vermemektedir.

Kırbaçoğlu başka bir eserinde de *Cibril Hadîsi*'yle alakalı tenkitlerine devam etmektedir. O söz konusu hadisi ızdıraba örnek olarak göstermiş; geniş Müslüman kitleler nazarında en tartışmasız ve üzerinde tamamen ittifak edilmiş bu hadisin metinlerinde hiçbir ihtilâfın bulunmadığı kanaatinin yaygın olduğunu, gerçekte ise çeşitli rivâyetleri arasında ciddi problemler bulunduğunu -*kaderin* zikredildiği ve edilmediği rivâyetleri örnek göstermek suretiyle- ifade etmiştir.²⁷⁵ Çalışmamız boyunca *kadere iman*ın yer aldığı tariklerin daha fazla olduğunu görmüştük. Elbette ki bu hadisin zayıf râvîleri ve tarikleri de mevcuttur. Bu tariklerin mevcudiyetinin, sahih olan tariklere zarar vermeyeceğini düşünüyoruz. Ayrıca yazar, *Sahîh-i Müslim*'de *kadere* inanmaktan bahseden rivâyetlerle, ondan bahsetmeyen rivâyetlerin ardarda ve aynı bölümde "yer alabildiğini" söyleyerek zımnen bunun bir tutarsızlık olduğunu ima eder gibidir.²⁷⁶ Halbuki, Müslim'in rivâyet üslubunun, en kuvvetli kabul ettiği tarikten, daha zayıfa doğru bir sıralama yapmak ve konuyla ilgili bütün rivâyetleri mümkün olduğunca aynı bölümde toplamak olduğu bilinen bir husustur.²⁷⁷ Hatta onun bu yönü Buhârî'den ayrıldığı ve takdir edildiği bir yöndür. Ayrıca Müslim'in, konumuz olan *Cibril Hadîsi* tariklerinden *kadere iman* esasını ihtivâ edenleri diğerlerine takdim etmesi, hatta *kader* inancını içermeyenleri bilerek sona bırakması *kadere iman* lehine açık bir tercihi göstermektedir. Zaten Müslim'in

²⁷⁴ Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 353-354.

²⁷⁵ Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 207 (Ankara, 2000).

²⁷⁶ Kırbaçoğlu, *age.*, s. 207.

²⁷⁷ Müslim'in rivâyet usulü, dikkati ve onun Buhârî ile kıyası hakkında bkz. Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 194.

kullandığı bab başlığı da bu tercihin bir sonucudur.²⁷⁸ Böyle bir bab başlığı altında onun *kadere iman*ın yer almadığı rivâyetleri de vermesi tutarsızlık değildir; bilakis o *kadere iman*ı gerekli görmektedir (başlıkta "vucûb" ifadesi vardır), ancak ondan bahsetmeyen tarikler olduğunu da bir ilim adamı ciddiyetiyle hatırlatmaktadır. Bu hususlara rağmen *Cibrîl Hadîsi*'ne uydurma/zayıf diyebilmek çok büyük bir ithamdır ve onun bu ithâmı hak ettiğine dair yeterli ve makul deliller mevcut değildir. Bu nedenle sayın Kırbaşoğlu'nun konuyla ilgili tenkitlerinin çoğuna katılamıyoruz.

²⁷⁸ Bab başlığı şöyledir: "Bu, İman, İslâm, ihsân ve Allah Subhânehû ve Teâlâ'nın kaderinin isbâtına iman etmenin vâcib oluşunun beyan edildiği; yine kadere inanmayandan uzaklaşmanın ve ona ağır söz söylemenin delilinin beyan edildiği babdır."

SONUÇ

Cibrîl Hadîsi'nin tarih boyunca geçirdiği seyri ve İslâm düşüncesine etkilerini incelediğimiz bu çalışmamızda Hadis alanıyla ilgisi olsun-olmasın ulaşabildiğimiz pek çok kaynaktan bu hadisin tariklerini tespit etmeye gayret ettik. Ulaşamadığımız kaynaklar ve tarikler olduğunu/olabileceğini peşinen kabul etmekle birlikte, bu meşhur hadisi nakleden sahâbîlerden çoğunu tespit ettiğimiz kanaatini taşıyoruz. *Cibrîl Hadîsi*'nin kaynaklarımızda en fazla ön plana çıkan sahâbîleri Hz. Ömer, İbn Ömer ve Ebû Hureyre'dir. Bunların yanı sıra Ebû Zerr, Enes b. Mâlik, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Ebû Âmir, Cerîr b. Abdillâh, Umeyr b. Katâde ve hatta Hz. Ali'nin bu hadisi nakleden sahâbeden oldukları yönünde bilgiler mevcuttur. (Bkz. çalışmanın en sonunda yer alan Şekil-1) Fakat bunların hepsinin aynı derecede sahih olduklarını söylememiz zordur ve bir kısmı ancak öncekileri desteklemek amacıyla kullanılabilir. Hz. Ali'ye isnâd edilen rivâyetin ise gerçekte onunla bir ilgisi olmadığına kâniyiz. Çünkü Şia kaynakları tarafından ona nisbet edilen bu rivâyetle ilgili kaynaklarımızda herhangi bir bilginin mevcut olmayışı bizi böyle düşünmeye sevketmektedir. Şayet Hz. Ali'den gelen bir rivâyet olmuş olsaydı, şârihler veya diğer ilim adamları tarafından buna bir şekilde mutlaka değinilmiş olması gerekirdi.

Cibrîl Hadîsi en yoğun olarak İslâm'ın ikinci halifesi Hz. Ömer b. el-Hattâb (v. 23) ve onun oğlu Abdullah b. Ömer'e (v. 74) isnâd edilmektedir. Bu rivâyetlerde yer alan ifade tarzı İbn Ömer'in olayı babasından naklettiğini göstermektedir. İbn Ömer ve Hz. Ömer'den birlikte gelen takriben 32 ayrı tarik bulunmaktadır. (Bkz. Şekil-2) Bazı rivâyetler ise İbn Ömer'in arada babasını zikretmeden doğrudan nakletmesi suretiyle kaydedilir. Bu rivâyetlerdeki anlatım, olaya şâhit olan kişinin İbn Ömer olduğunu ifade etmektedir. Her ne kadar yaş itibarıyla İbn Ömer'in Cibrîl'in gelişini anlatan bu olaya şâhit olması mümkün ise de, Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (v. 294) de işaret ettiği üzere gerçekte râviler İbn Ömer ile Rasûlullah arasında bulunan Hz. Ömer'in ismini düşürmüş olmalıdırlar. Nitekim sadece İbn

Ömer'den gelen tariklerin, İbn Ömer-Ömer isnâdıyla gelen tariklere göre daha kusurlu olması da bu yöndeki kanaatimizi güçlendirmektedir.

Gerek Hz. Ömer ve İbn Ömer'den birlikte ve gerekse sadece İbn Ömer'den nakledilen rivâyetlerde ön plana çıkan isim, Kur'ân-ı Kerim'i ilk defa noktalayan kişi olarak şöhret bulmuş **Yahyâ b. Ya'mer** (Basralı, v. 90 civarı)'dır. Yahyâ'nın bu iki sahâbiden birlikte gelen rivâyetlerin **bileşke râvisi** olduğunu söylememiz mümkündür. (Sadece İbn Ömer'den gelenlerde ise Yahyâ'dan başka isimler de vardır.) Her ne kadar bazı rivâyetlerde Yahyâ ile birlikte **Humeyd b. Abdirrahman**'ın (Basralı, v. 80'den sonra) da İbn Ömer'in yanında bulunduğu kaydedilse de, bu şekilde gelen rivâyetlerde bile ön planda olan ve İbn Ömer'e konuyla alakalı sorular soran, bazı şikâyetlerde bulunan ve etkin konumda olan kişi Humeyd değil yine Yahyâ'dır. Bir de bu ikisi dışında **Vebere b. Abdirrahman**'ın (Kûfeli, v. 116) İbn Ömer'den bu hadisi naklettiğine dair bir bilgi mevcuttur. Fakat bu tarikin kaynaklarda neredeyse hiç zikrinin geçmemiş olması ve sadece Taberânî'nin (v. 360) kitabında bulunması, Vebere rivâyetinin yaygın olmadığını göstermektedir. Bu nedenle Humeyd ve Vebere'den ziyade Yahyâ b. Ya'mer'in bu rivâyetlerin asıl râvisi (**bileşke râvî**) durumunda olduğunu söylememiz gerekir. Yahyâ b. Ya'mer cerh ve ta'dil açısından değerlendirildiğinde sika ve güvenilir bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla İbn Ömer-Ömer rivâyetlerinin bileşke râvisinin durumunda olumsuz bir taraf söz konusu değildir.

Yahyâ b. Ya'mer'den *Cibrîl Hadîsi*'ni rivâyet edenler arasında en fazla yoğunluk **Abdullah b. Büreyde**'de (Mervli, v. 115) yaşanmaktadır. İbn Büreyde'den bu hadisi alanlardan ise **Kehmes b. el-Hasen**'in (Basralı, v. 149) ismi yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla *Cibrîl Hadîsi*'nin tariklerinden önemli bir kısmının "Yahyâ b. Ya'mer- Abdullah b. Büreyde- Kehmes b. el-Hasen" isnâdıyla nakledildiği müşahede edilmiştir. İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvud, İbn Mâce, Nesâî, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân gibi çok önemli hadisçiler *Cibrîl Hadîsi*'nin bu tarikiyle gelen rivâyetlerine kitaplarında yer vermek suretiyle (hatta Müslim kitabına onunla başlayarak) fiilî olarak bu tarikin önemine dikkat çekmiş olmaktadır.

Sadece **Abdullah b. Ömer**'den gelen yaklaşık 24 ayrı tarik mevcuttur. (Bkz. Şekil-3) Bu rivâyetlerde yine yoğunluk Yahyâ b. Ya'mer'de olmakla birlikte, onun

yanı sıra İbn Ömer'den bu hadisi üç kişi daha nakletmektedir. Bunlar, Abdullah b. Dînâr (Medîneli, v. 127), Atâ b. Ebî Rebâh (Mekkeli, v. 114/115) ve Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (Medîneli, v. 117)'dir. Yahyâ'dan gelen tariklerde ön plana çıkmış tek bir kişiden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Bunlar arasında **Abdullah b. Bûreyde**'de yine benzer bir yoğunlaşma varsa da, onun ikiz kardeşi **Süleyman b. Bûreyde**'den (Mervli, v. 105) gelen tarikler de bir hayli fazladır. Bu ikisinden gelen tariklerin, Yahyâ'dan nakleden diğer kişilerden gelen tariklerin yaklaşık olarak yarısını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Adı geçen ikiz kardeşlerden gelen rivâyetler, Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud, Mervezî gibi hadisçilerin kitaplarında bulunmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi *Cibrîl Hadîsi*'nin sadece İbn Ömer'den gelen tarikleri, İbn Ömer-Ömer tarikiyle gelenler kadar sağlam değildir.

Ebû Hureyre'den (v. 58) nakledilen rivâyetlere gelince; çoğunluğu sadece Ebû Hureyre'den olmak üzere, Ebû Hureyre ve **Ebû Zerr**'den (v. 32) gelen 24 civarında tarik mevcuttur (bkz. Şekil-4). Şehr b. Havşeb'den gelen tek tarik hariç tutulursa, Ebû Hureyre-Ebû Zerr rivâyetlerinin büyük oranda onlardan bu hadisi alan **Ebû Zur'a b. Amr**'da (Kûfeli, v. ?) yoğunlaştığı müşahede edilir. Ebû Zur'a sika olmakla birlikte onun Ebû Zerr'den rivâyetlerinin mürsel olduğu belirtilmiştir. **Şehr b. Havşeb**'in (Basralı/Şamlı, v. 112) Ebû Hureyre'den nakli suretinde kaydedilen tarikin dışındaki bütün rivâyetler Ebû Zur'a vasıtasıyla yayılmıştır. Bu nedenle Ebû Zur'a b. Amr, Ebû Hureyre-Ebû Zerr rivâyetlerinin **bileşke râvisidir**. Ebû Zur'a'dan nakledenler arasında ise en fazla öne çıkan kişiler Ebû Hayyân (Kûfeli, v. 145), Ebû Ferve (Kûfeli, v. ?) ve Umâre b. el-Ka'kâ (Kûfeli, v. 130'dan sonra) isimli râvislerdir. Her üçünün de sika oldukları anlaşılmaktadır. Bu üç kişiden yayılan rivâyetler İbn Ebî Şeybe, İbn Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, İbn Mâce, Nesâî, İbn Huzeyme gibi önemli hadisçilerin kitaplarında yer bulmuştur.

Tarikler hakkında verdiğimiz bu özet bilgide ve çalışma sonundaki Ekler bölümünde verilen şemalarda açıkça görüldüğü üzere *Cibrîl Hadîsi* ilk zamanlardan beri son derece yaygın bir şekilde nakledilmektedir. Buna paralel olarak onun sonraki âlimler tarafından sıhhati konusunda en ufak bir şüphe duyulmadan kabulle karşılandığını düşünüyoruz. Ulemâmızın onunla ilgili kanaati öylesine müspettir ki, ihtiva ettiği konularla her fırsatta istidlâl ederken herhangi bir şekilde isnâd tahliline

bile gerek duymamışlardır. Hadis ıstılâhı ile ifade etmek gerekirse geneli itibariyle bu hadisin **sahih** ve **meşhur** olduğunu söylememiz mümkündür. Bununla birlikte zayıf, illetli ve şâzz tarikleri de yok değildir. Ancak bu tariklerin illetli olmayan kısımlarının **sahih** tarikleri destek için kullanılması ve zayıflıktan **hasen li-ğayrihî** mertebesine yükselmesi imkân dahilindedir. Hadisin mütevâtir olduğunu söyleyenler (Kettânî gibi) olmuşsa da, gerek isnâd ve gerekse metin olarak tevâtürden bahsetmemiz makul görünmemektedir. Ancak, rivâyet farkları ve kullanılan değişik lâfızlar bir kenara bırakılırsa; Cibrîl'in insan suretine girerek Hz. Peygamber'e son derece saygı içerisinde *İslâm, iman, ihsân* ve *kıyâmetin zamanı* gibi konularda sorular sorması konusu, rivâyetlerin bütünüünün üzerinde durduğu bir konu olması hasebiyle **mânen mütevâtir** olarak kabul edilmelidir.

Cibrîl Hadîsi'nin belki de ihtiva ettiği konulardan en önemlisi *kadere iman* meselesidir. Bu konu, hadisin bütün tarikleri göz önünde bulundurulduğunda çok büyük bir kısmında yer almaktadır. *Kader* konusunu içermeyen rivâyetlerin genellikle Ebû Hureyre'den gelen rivâyetler olduğu dikkat çekmektedir. Ancak bütün Ebû Hureyre rivâyetleri için aynı şeyi söylememiz de mümkün değildir. Çünkü Ebû Hureyre-Ebû Zerr kanalıyla gelen tariklerde *kadere iman* konusu mevcuttur. Yine Ebû Hureyre'den nakledilen Umâre b. el-Ka'kâ rivâyetinde de *kadere iman* bulunur. Ayrıca, *kadere iman* içermeyen tariklerin aynı zamanda *kitaplara iman* ve *hacc* konularını da ihtiva etmemeleri bunların *kadere iman* konusunu bünyesinde toplayan rivâyetlere göre eksik nakledilmiş; dolayısıyla daha zayıf olduğunu göstermektedir. Bize göre de *Cibrîl Hadîsi*'nin aslında *kadere iman* konusu bulunmaktadır.

Mezkur hadisin aslında bulunduğunu düşündüğümüz *kadere iman* konusunun sınırlarının çok iyi tespit edilmesinin gereğine inanıyoruz. Şunun altını çizmemiz gerekir ki, *Cibrîl Hadîsi*'nde yer alan ifade yaklaşık olarak: "*Hayır ve şerriyle kadere inanman*" şeklindedir. Bu ifadede hiçbir şekilde, kulun fiillerinde sorumlu olmadığı, tamamen Allah'ın daha önceden yazmış ve takdir etmiş olduğu *kaderin* esiri olduğu, fiillerinde icbâr altında bulunduğu gibi bir anlamın çıkarılmasına imkân verecek bir lâfız kullanılmış değildir. Nitekim *kaderle* ilgili yapılan yorumlarda da açıkça gördüğümüz gibi neredeyse hiçbir İslâm âlimi buradaki ifadeyi söylediğimiz şekilde anlamamıştır. Bu yorumlarda ön plana çıkan husus, Allah Teâlâ'nın ilm-i ezelîsi ile her insanın yapacağı şeyleri vukuundan önce bildiği ve Levh-i Mahfuz ve benzeri

yerlerde kayıt altına aldığıdır. O'nun bildiği şeyleri kayıt altına alması veya yarattığı şeyleri bir plan ve ölçü dahilinde, düzenli bir şekilde yaratması anlamındaki bir *kader* inancının kabul edilemez olduğunu söylemek makul değildir. Sınırları bu şekilde iyi bir biçimde çizilmiş *kadere iman* konusunun hem Kur'ân-ı Kerim âyetlerine, hem de sahih hadislerle uygun olduğunu düşünüyoruz. İşte bizce *Cibrîl Hadîsi*'nde söz edilen *kader* inancı da bu anlamdadır. Rivâyetlerde herhangi bir şekilde aksi anlam çıkarmamıza imkân verecek bir ifade tarzı bulunmuyorken, *Cibrîl Hadîsi*'nde bahsedilen *kader* inancına karşı çıkmak, *kadere iman* ifadesinin genellikle "Cebr" inancıyla ilişkilendirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak hadisin aslında "Cebr" inancına kapı açacak tarzda bir lâfız kullanılmamıştır. Tam tersine hadisin bütünü düşünüldüğünde *İslâm*, *iman* ve *ihsân* terimlerinin her biri, insanın Allah'a ve topluma karşı yerine getirmesi gereken vazifelere çarpıcı bir şekilde vurgu yapmaktadır. Söz gelimi bir Müslüman veya Mümin, kelime-i şehâdet, namaz, oruç, hac, zekât gibi ibâdetleri gereği gibi yapmadıkça ve bunları âhirette hesaba çekileceğini daima göz önünde bulundurarak yerine getirmedikçe, hatta Allah'ın kendisini her an ve mekânda gördüğünü düşünerek (*ihsân*) yapmadıkça Allah katında makbul bir kul olduğunu asla iddia edemez ve "din" in gereğini yapmış olmaz. Dolayısıyla, *Cibrîl Hadîsi*'nde ifadesini bulan *kader* inancının insanı sorumsuzluk duygusuna ittiğini ve amelden uzaklaştırdığını iddia etmek isabetli görünmemektedir.

Bütün rivâyetlerde yer alan anlatımlar göz önünde bulundurulduğunda mana olarak şöyle bir metnin ortaya konulması mümkündür:

Cibrîl (a.s.), Hz. Peygamber'in insanlarla birlikte olduğu bir sırada, orada bulunanlar tarafından tanınmayan ancak giyimi-kuşamı itibariyle son derece temiz ve üzerinde yolculuk emaresi bulunmayan; tavırları itibariyle de gayet saygılı bir insan suretinde gelmiş, selâm vermiş ve *İslâm*, *iman*, *ihsân*, *kıyâmetin zamanı* ve *alâmetleri* hakkında sorular sormuştur. Onun aldığı cevaplar şu şekildedir:

İslâm: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in O'nun Peygamberi olduğuna şehâdet etmek, namazı kılmak, orucu tutmak, zekâtı vermek, haccetmektir."

İman: "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe (cennet-cehennem, mîzân, hesap... vs.), kadere inanmaktır."

İhsân: *"Allah'ı görüyormuş gibi kullukta bulunmaktır. Her ne kadar sen O'nu görmesen de, O seni görmektedir."*

Kıyâmetin zamanı: *"Bu konuda soru sorulan kişi, sorandan daha bilgili değildir."* (Kıyâmetle ilgili bilgi sadece Allah'a aittir.)

Kıyâmetin alâmetleri: *"Câriyenin efendisini doğurması, yalın ayaklı-çıplak kimselerin insanların başına geçmesi, deve çobanlarının bina yapmakta birbirleriyle yarış etmeleridir."*

ÇALIŞMADA İSMİ GEÇEN RÂVÎLERİN HAYATLARI

Bu kısımda, çalışmamız boyunca kendilerine kısaca atıfta bulunduğumuz *Cibrîl Hadîsi*'nin râvileri hakkında nisbeten ayrıntılı bilgiler verilecektir. Özellikle üzerinde durulacak nokta ise râvilerin cerh ve ta'dil açısından durumları olacaktır. Buna ilave olarak ilk başta alfabetik biçimde kişilerin isimleriyle birlikte yaşadığı veya uzun süre bulunduğu coğrafyanın adları ile vefat tarihleri parantez içerisinde kaydedilecektir. Yaşadığı bölge veya vefat tarihi bilinmeyen râvilerin bu durumu (?) işareti ile belli edilecektir. Râvîlerle ilgili bu değerlendirmeleri yaparken mümkün olduğunca en erken ricâl kaynaklarından istifade edilecek, bunların yanı sıra sonraki dönemde özellikle Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer gibi müelliflerin yazdıkları geniş kapsamlı eserler de yoğun olarak kullanılacaktır.

1. Abdûla'lâ b. Abdila'lâ (Basralı, v. 184/187/189):

Ebû Muhammed/Ebû Hemmâm Abdûla'lâ b. Abdila'lâ b. Muhammed el-Kureşî es-Sâmî el-Basrî, İshâk b. Râhûye, İbn Ebî Şeybe, Ali b. el-Medîni gibi önemli hadisçilerin rivâyet aldıkları bir kişidir.¹ İbn Maîn, Ebû Zur'a ve İclî onun sika olduğunu söylemiştir.² İbn Hibbân da *Sikât*'da zikretmiş yine onun hadis konusunda itkan ve zabt ehli olduğunu belirtmiştir.³ Ebû Hâtim ise onu sâlihu'l-hadis şeklinde tavsif etmiştir.⁴ Ayrıca, muhaddis, âlim, beis yok (lâ be's bih), sadûk, hadis ve marifet sâhibi şeklinde de anılmıştır.⁵ Buna karşılık İbn Sa'd onun hadis konusunda kavi olmadığını ifade etmiştir.⁶ Abdûla'lâ'nın Kaderî olduğu yönünde bilgiler vardır.⁷ Şayet bu "kaderi inkâr" anlamında ise onun, kader inancını ortaya koyan bir hadisin râvileri arasında bulunmasını açıklamak zor görünmektedir.

Abdûla'lâ b. Abdil'a'lâ'nın sika birisi olduğunu söylemek mümkündür.

¹ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 296; Mizzî, *TK*, XVI, 360-361; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 87.

² İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II, 68 (I-II, Medîne, 1405/1985); İEH., *Cerh*, VI, 28; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 913; Mizzî, *age.*, XVI, 361-362.

³ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 130-131; a.mlf. *Meşâhîr*, s. 160.

⁴ İEH., *age.*, VI, 28.

⁵ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 296; Zehebî, *Mizân*, IV, 236 (I-VIII, Beyrût, 1995); İbn Hacer, *age.*, VI, 87.

⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 290.

⁷ Ukaylî, *Duafâ*, III, 58; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 131; Zehebî, *Kâşif*, I, 611 (I-II, Cidde, 1413/1992); a.mlf. *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 364 (I-II, t.y., y.y., thk. Nureddin İtr).

2. Abdulhamîd b. Behrâm (Medâinli, v. 170'ten önce):

Abdulhamîd b. Behrâm el-Fezârî el-Medâinî, **sika**, **sadûk**, **beis** yok (lâ be'se bih/leyse bihî be's) gibi lâfızlarla ta'dîl edilmekle beraber,⁸ onun Şehr b. Havşeb'den rivâyette bulunması sürekli bir cerh olarak gösterilmiştir. Meselâ Şu'be, Abdulhamîd'in **sadûk** olduğunu fakat Şehr b. Havşeb'den rivâyette bulunduğunu söylemiştir.⁹ Bir başka defasında, onun **iyi bir şeyh** olduğunu fakat ondan hadîs yazmamalarını, çünkü Şehr'den hadis rivâyet ettiğini belirtmiştir.¹⁰ Ebû Hâtim, Şehr'den rivâyetlerinin **sıhâh** mertebesinde olduğunu, **hadisinin yazılabileceğini** fakat **ih ticâc olunamayacağını** söylemiştir.¹¹ İbn Hibbân, sikalardan rivâyet ettiğinde onun rivâyetinin **muteber ve müstakim** (sağlam) olduğunu ifade etmiştir.¹² İbn Adıyy ise, haddi zâtında Abdulhamîd'de **beis bulunmadığını** ancak onu, Şehr'den çok rivâyette bulunduğu için ayıpladıklarını; Şehr'in de gerçekten zayıf olduğunu söylemiştir.¹³ Bu bilgiler ışığında her ne kadar Abdulhamîd b. Behrâm'ın kendisinde önemli bir kusur bulunmasa da, Şehr b. Havşeb'den rivâyetlerinin **ih ticâca elverişli görülmediğini** söyleyebiliriz. Bu durum, *Cibrîl Hadîsi*'nin ondan rivâyet edilen tarikinin isnâdına zarar vermektedir.

3. Abdullah b. Atâ (Kûfeli/Mekkeli, v. ?):

Ebû Atâ Abdullah b. Atâ et-Tâifî el-Mekkî'nin nesebi ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Aslen Kûfeli olup sonradan Mekke'ye yerleşmiştir¹⁴ ve tâbînin küçüklerindendir.¹⁵ İbn Maîn onu İbn Büreyde'nin arkadaşı olarak tanıtmış ve **sika** şeklinde tavsif etmiştir.¹⁶ Onun için **leyse bihî be's**, **ehl-i hadis**, **sadûk inşallah** biçiminde başka sıfatlar da kullanılmıştır.¹⁷ İbn Hibbân da *Sikât*'ta zikretmiş ancak onun, görmediği halde Ukbe b. Âmir'den rivâyette bulunan kişi olduğunu belirtmiştir.¹⁸ Bu yüzden olsa gerek, İbn Hacer onun **tedlisinin meşhur** olduğunu

⁸ İclî, *age.*, II, 69; İEH., *age.*, VI, 8; Hatîb, *TB.*, XI, 58; İbnu'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, II, 84 (I-II, Beyrût, 1406); Mizzî, *age.*, XVI, 411-413; Zehebî, *Nubelâ*, VII, 335; İbn Hacer, *age.*, VI, 99.

⁹ İbn Adıyy, *Kâmil*, V, 320.

¹⁰ Ukaylî, *Duafâ*, III, 42.

¹¹ İEH., *age.*, VI, 8.

¹² İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 121; a.mlf. *Meşâhîr*, s. 175.

¹³ İbn Adıyy, *age.*, V, 320.

¹⁴ Dârakutnî, *Suâlâtü'l-Burkânî*, s. 39 (Pakistân, 1404); Mizzî, *TK.*, XV, 312-313; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 527; a.mlf. *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, s. 22 (Uman, 1403/1983).

¹⁵ İbn Hacer, *age.*, s. 22.

¹⁶ İbn Maîn, *Târîh*, IV, 359 (I-IV, Mekke, 1399/1979).

¹⁷ Dârakutnî, *age.*, s. 39; Mizzî, *age.*, IX, 313; Zehebî, *Mizân*, IV, 147; a.mlf. *Kâşif*, I, 574.

¹⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 41.

kaydederek, onu hata eden ve tedlis yapan bir sadûk (sadûk yuhtiu ve yûdellisu) şeklinde vasfetmiştir.¹⁹ Nesâî de Abdullah b. Atâ'nın kavi olmadığını ifade etmektedir.²⁰ Bu bilgiler ışığında her ne kadar sika olduğu söylene de Abdullah b. Atâ'nın çok da güvenilir olmadığı ve özellikle Ukbe'den naklettiği rivâyetler konusunda dikkatli olmak gerektiği anlaşılmaktadır.

4. Abdullah b. Büreyde (Merv'li, v. 115):

Cibrîl Hadîsi'nin önemli bir bölümü İbn Büreyde'nin Yahyâ b. Ya'mer'den rivâyeti şeklindedir. Ebû Sehl Abdullah b. Büreyde b. Husayb el-Eslemî el-Mervezî, Merv kadılığı yapmış, tâbiîn âlimlerindendir.²¹ Sahâbeden Semure b. Cündeb, İmrân b. el-Husayn, Ebû Musâ el-Eş'arî, Abdullah b. Muğaffel, İbn Abbas, Ebû Hureyre, el-Muğîre b. Şu'be, Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Muâviye, Abdullah b. Amr ve Ebû'l-Esved ed-Düelî gibi tanınmış kişilerle görüştüğü ifade edilmektedir.²² Fakat, İbn Hacer, onun Hz. Âişe'den hadîs işitmediğine dair Dârakutnî'den nakilde bulunmuştur.²³ Abdullah b. Büreyde'nin güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun hakkında, Yahyâ b. Maîn, Abdurrahman, Iclî ve Ebû Hâtim'in sika; İbn Hırâş'ın sadûk dediğini görmekteyiz.²⁴ İbnu'l-Kayserânî de, kendisiyle ihticâc edilmesi konusunda ittifak edildiğini (müttetekun alâ'l-ihcâc bih) söylemektedir.²⁵ İbn Hanbel'in, Abdullah'ın babasından (Büreyde'den) gelen rivâyetlerin çoğunu bilmediğini ifade ettiği ve Büreyde'den gelen hadîsleri zayıf saydığı; Abdullah el-Harbî'nin de, Abdullah'ın, babasından naklen rivâyet ettiği hadîslerin münker olduğunu, çünkü onun, babasından hadîs işitmediğini söylediği belirtilmektedir.²⁶ Konumuz olan *Cibrîl Hadîsi*ni İbn Büreyde, babasından değil, Yahyâ b. Ya'mer'den nakletmiştir. Bu nedenle, kanaatimizce bu hadîsin İbn Büreyde'den gelen rivâyetinde bir problem olmadığı hususu ağır basmaktadır.

¹⁹ İbn Hacer, *Tabakâtul-müdezzîîn*, s. 22; a.mlf. *Takrîb*, s. 527.

²⁰ Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, s. 61 (Halep, 1369); ayrıca İbn Adiyy, *Kâmil*, IV, 168; İbnu'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 133.

²¹ Buhârî, *Târîh*, V, 51; Iclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II, 21; İEH., *Cerh*, V, 13; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 303; Dârakutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn*, I, 191, II, 127 (I-II, Beyrût, 1985); Bâcî, *Ta'dîl*, II, 812; Mizzî, *TK*, XIV, 327-332; Zehebî, *Nubelâ*, V, 50-52; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 137-138.

²² Buhârî, *age.*, V, 51; İEH., *age.*, V, 13; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 102; Mizzî, *age.*, XIV, 327-332; Zehebî, *age.*, V, 50-52; İbn Hacer, *age.*, V, 137-138.

²³ İbn Hacer, *age.*, V, 137.

²⁴ Iclî, *age.*, II, 21; İEH., *age.*, V, 13; Bâcî, *age.*, II, 812; Mizzî, *age.*, XIV, 327-332; Zehebî, *age.*, V, 50-52; İbn Hacer, *age.*, V, 137-138.

²⁵ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 102.

²⁶ İbn Hacer, *age.*, V, 138.

5. Abdullah b. Dînâr (Medîneli, v. 127):

Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Dînâr el-Adevî el-Medenî, sahâbeden Abdullah b. Ömer'in mevlâsı olarak bilinen bir tâbîdir.²⁷ İbn Ömer ve Enes b. Mâlik'ten rivâyette bulunduğu bildirilir.²⁸ Onunla ilgili olarak İclî, İbn Maîn, Ebû Zur'a, Ebû Hâtîm ve Nesâî sika demişlerdir.²⁹ İbn Sa'd, sika ve kesiru'l-hadîs yorumunda bulunmuş;³⁰ İbn Hanbel ise sika ve hadisi doğru (müstakîmu'l-hadîs) şeklinde tavsif etmiştir.³¹ İbn Hibbân onun Medîne ehlinin mutkin ve kurrâ kişilerinden olduğunu söyleyip, kendisini sika râvîleri topladığı eserine almıştır.³² Bunun yanı sıra Abdullah, imam, fakih, muhaddis, huccet, sâlih, sadûk gibi ta'dîl lâfızlarıyla övülmüştür.³³ Zehebî'nin ifadesine göre Velâ hadisinde infirâd ettiğinden dolayı Ebû Câfer İzne (Ukaylî), onu zayıf râviler arasında zikretmiş, meşâyihin ondan rivâyetlerinde ızdırâb olduğunu söylemiştir.³⁴ Bununla birlikte Zehebî Abdullah b. Dînâr'ın bir günâhı olmadığını, ızdırâbın onun dışındaki râvilerden kaynaklandığını, İzne'nin bu yorumuna iltifat edilemeyeceğini, çünkü Abdullah'ın icmâ ile huccet olduğunu belirtmiştir.³⁵ Abdullah b. Dînâr'ın güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

6. Abdullah b. Ebî Huseyn (Mekkeli, v. ?):

Abdullah b. Abdîrrahman b. Ebî Huseyn b. el-Hâris en-Nevfelî el-Mekkî hakkında fazla bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, sika, az hadîs rivâyet eden (kalîlu'l-hadîs), sâlih, sebt, Mekkelilerin en hayırlılarından ve fakih birisi olduğu, menâsiki çok iyi bildiği yönünde bilgilere rastlamaktayız.³⁶ Kendisinden Süfyân b. Uyeyne, Sevrî, Ahmed b. Hanbel, Şu'be b. el-Haccâc, Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes gibi önemli isimlerin rivâyette bulundukları bildirilmektedir.³⁷ Abdullah b.

²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 305 (İlâve kısım, Medîne, 1408); Buhârî, *age.*, V, 81; İEH., *age.*, V, 46.

²⁸ İEH., *age.*, V, 46; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 125-126; Mizzî, *age.*, XIV, 472.

²⁹ İclî, *age.*, II, 26; İEH., *age.*, V, 46; Mizzî, *age.*, XIV, 473.

³⁰ İbn Sa'd, *age.*, I, 305.

³¹ İEH., *age.*, V, 46; Mizzî, *age.*, XIV, 473; İbn Hacer, *age.*, V, 177.

³² İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 79; a.mlf. *Sikât*, V, 10.

³³ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 125; Zehebî, *Nubelâ*, V, 253; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 177.

³⁴ Zehebî, *age.*, V, 254-255; a.mlf. *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 94; a.mlf. *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 337; krş. Ukaylî, *Duafâ*, II, 247-248.

³⁵ Zehebî, *Nubelâ*, V, 254-255; a.mlf. *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 94; a.mlf. *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 337.

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 486; Ahmed, *Bahr*, s. 240 (Riyâd, 1989); İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 44; İEH., *Cerh*, V, 97; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 148; a.mlf. *Sikât*, VII, 43; Mizzî, *TK*, XV, 206; İbn Hacer, *age.*, V, 256.

³⁷ Buhârî, *Târîh*, V, 133; İEH., *age.*, V, 97; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 43; Mizzî, *age.*, XV, 206; Zehebî, *Kâşif*, I, 567; İbn Hacer, *age.*, V, 256.

Ebî Huseyn ile ilgili herhangi olumsuz bir bilgi nakledilmemektedir. Onun hangi tarihte vefat ettiğine dair net bir bilgiye sahip değiliz. Şu kadar var ki İbn Hacer onu, bir-iki sahâbeyi görmüş olan küçük tâbiînin oluşturduğu beşinci tabakadan saymıştır.³⁸ Bu kısa bilgiler ölçüsünde Abdullah b. Ebî Huseyn'in güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.

7. Abdullah b. Muhammed (?, v. 320):

Ebû Muhammed el-Ensârî, şeyhi konumundaki bu râvinin tam ismini *Cibrîl Hadîsi*'nin hemen öncesinde Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilkerim b. Ahî Ebî Zur'a şeklinde kaydetmiş; onun 320 yılında vefat ettiğini söylemiş ve kendisini *kesîru'l-hadis, sika, usul sahibi* diye tavsifte bulunmuştur.³⁹

8. Abdullah b. Ömer b. Ebân "Müşküdüne" (Kûfeli, v. 239):

Ebû Abdirrahman Abdullah b. Ömer b. Ebân el-Emevî el-Kûfî, Farsça'da "misk kutusu" anlamına gelen "müşküdüne" (مشكدانة) lakabı ile meşhur olmuştur.⁴⁰ Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında *sika* dediği,⁴¹ Ebû Hâtim'in de *sadûk* olduğunu söylediği kaydedilir.⁴² İbn Hibbân onu *Sikât*'ta zikretmiş;⁴³ Zehebî ise *sadûk* ve *hadîs sahibi* (sâhibu hadîs), *muhaddis, imam, sika* olarak nitelemiştir.⁴⁴ Abdullah b. Ömer'in aşırı bir Şîi olduğu, ayrıca kendisine gelen hadisçileri imtihan ettiği belirtilmektedir.⁴⁵ Genel itibariyle Abdullah b. Ömer b. Ebân *sika* birisidir.

9. Abdullah b. Ubeyd (Mekkelî, v. 113):

Ebû Hâşim Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr b. Katâde el-Leysî, Mekke ehlinin en fasihlerinden birisi olarak tanınan bir tâbiîdir.⁴⁶ İbn Ömer, Hz. Ömer, İbn Abbas ve Hz. Âişe'den rivâyette bulunduğu kaydedilir.⁴⁷ Onun hakkında *sika, sâlih, hadîsiyle ihticâc edilir* gibi ta'dil lafızları kullanılmakta olup, olumsuz bir

³⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 311.

³⁹ Ebû Muhammed el-Ensârî, *Tabakâtü'l-muhaddisin bi İsbehân*, IV, 259 (I-IV, Beyrût, 1412/1992).

⁴⁰ Ahmed, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, II, 556 (I-IV, Beyrût, 1408/1988); Buhârî, *et-Târihu's-sağîr*, II, 371 (I-II, Kâhire, 1397/1977); Müslim, *el-Kunâ ve'l-esmâ*, I, 529 (I-II, Medîne, 1404).

⁴¹ Ukaylî, *Duafâ*, II, 281; Zehebî, *Mizân*, IV, 153.

⁴² Mizzî, *TK*, XV, 346; Zehebî, *Nubelâ*, XI, 156; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 290.

⁴³ İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 358.

⁴⁴ Zehebî, *Mizân*, IV, 153; a.mlf. *Nubelâ*, XI, 155.

⁴⁵ Zehebî, *Mizân*, IV, 153; İbn Hacer, *age.*, V, 290.

⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 474; Dârakutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn*, II, 137.

⁴⁷ Buhârî, *Târih*, V, 143; İEH, *Cerh*, V, 101; İbn Hibbân, *age.*, V, 10; Mizzî, *age.*, XV, 259, 260; Zehebî, *Kâşif*, I, 571.

değerlendirme göze çarpmamaktadır.⁴⁸ Ancak Buhârî, Abdullah b. Ubeyd'in babasından bir şey işitmediğinin İbn Cüreyc'den hikâye edildiğini söylemektedir.⁴⁹

10. Abdulmelik b. Kudâme (Medîneli/Mekkeli, v. 160-170 arası):

Abdulmelik b. Kudâme b. İbrâhim el-Cumahî el-Kureşî el-Medenî, hakkında bazı ta'dil lâfızları kullanılmış olsa da genellikle cerhedilmiş bir râvidir. İbn Maîn'in ona sâlih dediği nakledilir.⁵⁰ İclî de onun sika olduğu kanaatindedir.⁵¹ Abdulmelik hakkındaki yaygın kanaat ise onun zayıf bir râvi olduğu yönündedir. Nitekim, Buhârî onun tanınmış fakat münker birisi olduğunu söyler.⁵² Ebû Hâtim'e göre Abdulmelik, hadisi zayıf, kavi olmayan ve sika râvilerden münker rivâyetler nakleden birisidir.⁵³ Bu anlamda onun Abdullah b. Dinar-İbn Ömer tarikiyle gelen mahfuz olmayan/münker rivâyetlere sahip olduğu belirtilir.⁵⁴ İbn Hibbân ise onun saduk olmakla birlikte fâhiş hata ettiğini, vehminin çok olduğunu ve sikâta muvâfakat etmediği durumlarda kendisiyle ihticâcın câiz olmadığını ifade etmektedir.⁵⁵ Bu yönde başka bilgiler de vardır. Bunlardan anlaşılan Abdulmelik b. Kudâme'nin zayıf birisi olduğudur. Onun Abdullah b. Dinar-İbn Ömer tarikiyle gelen münker rivâyetlere sahip olduğunun söylenmesi konumuz açısından dikkate değerdir.

11. Affân b. Müslim (Basra'lı, 134-220):

Ebû Osmân Affân b. Müslim b. Abdillâh el-Bâhilî es-Saffâr el-Basrî (v. 219) hakkında sika, sebt, huccet, hâfız, kesîru'l-hadîs, sünnet sâhibi, mutkin, metîn, sadûk, lâ be'se bih gibi övücü şeyler söylenmiş, cerh ve ta'dil hükümlerinde güvenilir kabul edilmiş birisidir.⁵⁶ İbn Hacer onun güvenilirliği konusunda âlimlerin ittifak ettiklerini, sağlamlığını belirtmek üzere gerçekten çok fazla şey söylendiğini ve cemaatın onunla ihticâc ettiğini söylemiştir.⁵⁷ Bir başka defasında da, büyük

⁴⁸ İbn Sa'd, *age.*, V, 474; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 45; İEH., *age.*, V, 101; Ebû Hafs el-Vâiz, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 126 (Kuveyt, 1404/1984); Mizzî, *age.*, XV, 260; Zehebî, *age.*, I, 571.

⁴⁹ Buhârî, *age.*, V, 455.

⁵⁰ İEH., *age.*, V, 362; Mizzî, *age.*, XVIII, 381.

⁵¹ İclî, *age.*, II, 104.

⁵² Buhârî, *age.*, V, 428; a.mlf. *ed-Duafâu's-sağîr*, s. 74 (Haleb, 1396).

⁵³ İEH., *age.*, V, 362.

⁵⁴ İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 309; Ebû Nuaym, *Kitâbu'd-Duafâ*, s. 106 (ed-Dâru'l-Beyzâ, 1405/1984); İbn Hacer, *age.*, VI, 367.

⁵⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhin*, II, 135 (I-III, Haleb).

⁵⁶ İbn Sa'd, *age.*, VII, 298; İclî, *age.*, II, 140; İEH., *age.*, VII, 30; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 522; İbn Adiyy, *age.*, V, 385; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 379, 380; İbnu'l-Cevzî, *Safvetu's-safve*, IV, 7 (I-IV, Beyrût, 1399/1979); Mizzî, *age.*, XX, 164, 169, 170, 172, 173; Zehebî, *Kâşif*, II, 27; İbn Hacer, *age.*, VII, 206-208.

⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 425 (Beyrût, 1379).

hadisçi Ali b. el-Medîni'nin (v. 234) onun hakkında söylediği, bir hadîsin bir harfinde bile şüphe etse, yanlış yapma korkusuyla onu terk ederdi şeklindeki methini nakletmiştir.⁵⁸ Affân'ın Şu'be'den rivâyetleri konusunda bazı olumsuz değerlendirmelere rastlamaktayız. Bu nevîden olarak mesela onun, Şu'be'den rivâyetlerinden pişman olarak kabre girdiğine dair ifadeler nakledilmiştir.⁵⁹ Ayrıca Affân'ın iki Hammâd'dan (İbn Seleme ve İbn Zeyd) mürsel rivâyetlerde bulunduğu ve onları mevsul olarak naklettiği bildirilmekte; bununla birlikte onun sadûk ve lâ be'se bih olduğu da eklenmektedir.⁶⁰ Bu değerlendirmeler ışığında Affan b. Müslim'in güvenilir bir râvî olduğunu söylememiz mümkündür.

12. Ahmed b. Abde (Basralı, v. 245):

Ebû Abdillâh Ahmed b. Abde b. Musa ed-Dabbî el-Basrî hakkında çok ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. Onun hakkında Ebû Hâtim ve Nesâî'nin sika dedikleri, yine Nesâî'nin sadûk, lâ be'se bih yorumunda bulunduğu ifade edilmektedir.⁶¹ İbn Hibbân da onu sika saydığı râvîler arasına almıştır.⁶² İbn Hirâş'ın onunla ilgili olarak "insanlar onun hakkında ileri geri konuştu" (tekelleme'n-nâsü fih) demiş olsa da Zehebî ve İbn Hacer'in ifade ettiklerine göre buna pek itibar edilmemiş, bu görüş destek bulmamış ve Ahmed b. Abde huccet olarak kabul edilmiştir.⁶³ Bu genel kanaat istikametinde onun güvenilir olduğunu söyleyebiliriz.

13. Ahmed b. Muallâ el-Âdemî (Kûfeli, v. ?):

Bezzâr'ın şeyhi durumunda olan Ahmed b. Muallâ hakkında yeterli bilgiye ulaşamadık. Ebû'l-Fadl Ubeydullah b. Abdillâh el-Herevî (v. 405) bu isimle iki kişi bulunduğunu; bunlardan birinin buradaki Ahmed b. el-Muallâ el-Âdemî el-Kûfî (diğeri ed-Dimeşkî el-Kâdî) olduğunu söylemiş, kendisinin hadis rivâyet ettiği kişiler arasında Câbir b. İshak'ı kaydetmiştir.⁶⁴ Bunun dışında söz konusu kişi hakkında ulaşabildiğimiz kayda değer bir bilgi yoktur.

⁵⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 681 (Riyâd, 1416).

⁵⁹ İbn Adiyy, *age.*, V, 385; Mizzî, *age.*, XX, 173; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 208.

⁶⁰ Mizzî, *TK.*, XX, 173; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 208.

⁶¹ İEH., *Cerh*, II, 62; Mizzî, *age.*, I, 399; Zehebî, *Mizân*, I, 259; İbn Hacer, *age.*, I, 51.

⁶² İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 23.

⁶³ Zehebî, *age.*, I, 259; a.mlf. *Men tukullime fih*, s. 37 (Zerkâ, 1406); İbn Hacer, *age.*, I, 51.

⁶⁴ Herevî, *Müştebehu esâmi'l-muhaddisîn*, s. 39 (Riyâd, 1411).

14. Ali b. Ahmed (?):

İbn Adiyy'in (v. 365) hadisi naklettiği şeyh olan bu kişi hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

15. Ali b. Zeyd (Basra'lı, v. 131):

Ali b. Zeyd b. Abdillâh b. Zühreir b. Abdillâh b. Cüd'ân et-Teymî, tâbiîndendir. Onunla ilgili olarak nâdiren sadûk, sika, sâlihu'l-hadîs, hadîsi yazılır gibi şeyler söylenmiş olsa da,⁶⁵ çoğunlukla onun zayıf, ihticâc edilmez, hâfızası kötü, kavi değil, leyse bi-şey, Râfızî gibi çeşitli lafızlarla cerh edildiğini görmekteyiz.⁶⁶ Mesela İbn Hibbân, onun rivâyetler hususunda çok hata eden birisi olduğunu, meşhur isimlerden bir çok münker rivâyet naklettiğini, bu nedenle de kendisiyle ihticâc edilmemeyi hak ettiğini söylemiştir.⁶⁷ Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Ali b. Zeyd'in, -her ne kadar hadisinin yazılabileceği söylenmiş de olsa- ihticâc edilemeyecek derecede zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır.

16. Alkame b. Mersed (Kûfe'li, v. 120 civârı):

Ebû'l-Hâris Alkame b. Mersed el-Hadramî el-Kûfî'nin sika ve güvenilir birisi olduğu konusunda çeşitli yorumlara tabakât kitaplarımızda rastlamaktayız. Ahmed b. Hanbel, onun ircâ ile ithâm edilmekle birlikte sika biri ve rivâyet ettiği hadisinde zâbit olduğunu söylemiştir.⁶⁸ Yine o, Alkame'nin Abdullah b. Büreyde'den hadis almadığını, onun kardeşi Süleyman b. Büreyde'den aldığını ve rivâyette bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Buhârî de Alkame'nin rivâyet aldığı kişiler arasında Süleyman b. Büreyde'yi zikretmiştir.⁷⁰ Ebû'l-Hasen el-İclî de Alkame için sika der.⁷¹ İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim er-Râzî'nin Alkame hakkında, "sebtün fi'l-hadîs" ve "sâlihu'l-hadîs" yorumunda bulunduğunu söylemektedir.⁷² İbn

⁶⁵ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 141; Mizzî, *age.*, XX, 438; Zehebî, *Mizân*, V, 156, 157; a.mlf. *Nubelâ*, V, 207; İbn Hacer, *age.*, VII, 284.

⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 252; İbn Maîn, *Târîh*, I, 141; İbn Ebî Şeybe, *Suâlâtü Muhammed ibn Osman ibn Ebi Şeybe li Ali ibni'l-medîni*, (Riyâd, 1404) s. 57; Ahmed, *Bahr*, s. 303; Cûzecânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, (Beyrut, 1405, thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerrâî) s. 114; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 103, 104; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 195-197; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 141; İbnu'l-Cevzî, *Daqfâ*, II, 193; Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, I, 315; Mizzî, *TK*, XX, 437-441; Zehebî, *Muğnî*, II, 447; a.mlf. *Mizân*, V, 156, 157; Trablusî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 63 (Zerkâ, t.y.); İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 284.

⁶⁷ İbn Hibbân, *age.*, II, 103.

⁶⁸ Ahmed, *Bahr*, s. 300; a.mlf. *İlel*, II, 320-321.

⁶⁹ Ahmed, *age.*, II, 320.

⁷⁰ Buhârî, *Târîh*, VII, 41.

⁷¹ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 147.

⁷² İEH., *Cerh*, VI, 406.

Hibbân onu **sika** râvîleri topladığı eserine;⁷³ Dârakutnî de Buhârî ve Müslim'in nazarında rivâyetleri sahih olan **sika** râvîleri topladığı kitabına almıştır.⁷⁴ Mizzî'nin söylediğine göre Nesâî de Alkame hakkında **sika** demiştir.⁷⁵ İbn Hacer de, Alkame b. Mersed'in **sika** birisi olduğunu söylemektedir.⁷⁶ Alkame'nin vefat tarihi hakkında kitaplarımızda pek bir bilgi yoktur. Sadece Halîfe b. Hayyât'ın, onun **Hâlid el-Kasrî**'nin (Irak) vâililiğinin son yıllarında vefat ettiğini söylediğini görüyoruz.⁷⁷ İbn Hacer de bu tarihi Halîfe'den naklen vermektedir.⁷⁸ Buna göre Alkame hicrî 120 yılı civarında vefat etmiş olmalıdır.

17. Âmir b. Ebî Âmir el-Eş'arî (v. 86'dan önce):

Âmir b. Ebî Âmir Ubeyd b. Vehb el-Eş'arî'nin sahâbeden olup olmadığı hakkında ihtilaf vardır.⁷⁹ Her iki yönde açıklamaları değerlendiren İbn Hacer ise onun tâbiînden ve muhadram olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ Onunla ilgili olarak Ebû Hâtim'in **beis yok** (leyse bihî be'sun) dediği ve İbn Hibbân'ın onu **sika** râvîler arasında zikrettiği nakledilir.⁸¹ Bu yorumlar da, onun tâbiînden olduğu görüşünü destekler mâhiyettedir. Çünkü şayet sahâbî olsaydı, bir yorum yapılmazdı kanaatindeyiz. Zehebî de ona ait sadece, Eş'arîlerin faziletiyle ilgili bir tane hadîsin bulunduğunu kaydetmiştir.⁸² (Bu durum da konumuz olan rivâyetin isnâdında şek ile verilen üç isimden biri olan Âmir'in, aslında isnâdda yer almaması gereğinin bir delili olabilir.) Âmir b. Ebî Âmir hakkında olumsuz bir değerlendirmeye rastlamıyoruz.

18. Âmir eş-Şa'bî (Kûfeli, 21-103/104):

Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl b. Abd eş-Şa'bî el-Kûfî tâbiîn ulemâsındandır. Pek çok sahâbî ile görüştüğü ifade edilmektedir. Öyle ki, onun beşyüz sahâbîden rivâyette bulunduğu dair ifadeler vardır.⁸³ İbn Hibbân beşyüz yerine yüz elli

⁷³ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 290.

⁷⁴ Dârakutnî, *Zikru esmâi 'l-tâbiîn*, I, 280, II, 292.

⁷⁵ Mizzî, *age.*, XX, 310.

⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 689.

⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 163 (Riyâd, 1402/1982, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî). Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî, aslen Yemen'li olup Irak vâililiği yapmış ve yaklaşık hicrî 120 yılında Kûfe'de öldürülmüştür. (Bkz. Buhârî, *Târih*, III, 158; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 256.)

⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 246.

⁷⁹ Mizzî, *age.*, XIV, 49-51; Zehebî, *Kâşif*, I, 523; İbn Hacer, *age.*, V, 63.

⁸⁰ İbn Hacer, *age.*, V, 63; a.mlf. *Takrîb*, s. 287 (Suriye, 1406/1986 baskısı).

⁸¹ Mizzî, *age.*, XIV, 50; Zehebî, *Mizân*, IV, 18; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 63.

⁸² Zehebî, *age.*, IV, 18.

⁸³ Buhârî, *age.*, VI, 450; Mizzî, *age.*, XIV, 34.

sayısını zikreder.⁸⁴ Bunlar arasında: Hz. Ali, İbn Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ubâde b. es-Sâmit, Ebû Musa el-Eş'arî, Ebû Hureyre, el-Muğîre b. Şu'be, Cerir b. Abdillâh, el-Berâ b. Âzib, Câbir b. Abdillâh, Zeyd b. Erkam, Adiyy b. Hâtîm, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Ümmü Seleme ve Ümmü Hânî' gibi meşhur isimler sayılmaktadır.⁸⁵ İbn Sa'd, eş-Şa'bî'nin İbn Ömer ile Medîne'de sekiz veya on ay birlikte kaldığını zikretmiştir.⁸⁶ Onun burada sıralanan sahâbîlerden Hz. Âişe'den hadis işitmediği, ondan naklettiği rivâyetlerin **mürsel** olduğu,⁸⁷ yine onun Ebû Saîd el-Hudrî ve Ümmü Seleme ile görüşmediği de belirtilmektedir.⁸⁸ İclî, onun **mürsellerinin sahih olduğunu** söylemiştir.⁸⁹ Yahyâ b. Maîn'den naklen, eş-Şa'bî bir kişiden hadis nakleder ve o kişiyi sika olarak tanıtırsa, onun **hadisiyle ihticâc** edilir şeklinde bir yorum kaydedilmektedir.⁹⁰ İbn Hibbân da eş-Şa'bî'yi **fakih ve şâir** olarak tanıtmaktadır.⁹¹ Âmir eş-Şa'bî'nin güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

19. Âsım b. Ali (Vâsıth, v. 220/221):

Ebû'l-Huseyn Âsım b. Ali b. Âsım el-Vâsıthî, Zehebî tarafından Buhârî'nin şeyhi olarak tanıtılmaktadır.⁹² Hakkında olumlu ve olumsuz değerlendirmeler mevcuttur. İbn Sa'd onun **sika** olduğunu fakat rivâyetinde **çok hata ettiğini** söylemiştir.⁹³ Ahmed b. Hanbel bu değerlendirmeye katılmamış ve onun **az hata ettiğini**, hadisini kendisine arzettiğini, bu nedenle **hadisinin sahih** olduğunu gördüğünü belirtmiştir.⁹⁴ İbn Hanbel'e Yahyâ b. Maîn'in Âsım ile ilgili olarak söylediği: "*Dünyadaki bütün Âsımlar zayıftır!*" sözü hatırlatılınca o, onun **hakkında ancak hayır bildiğini** ve hadisinin sahih olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵ Ebû Hâtîm de Âsım'ın **sadûk** olduğu kanaatindedir.⁹⁶ Âsım b. Ali ayrıca **imam, hâfız, sıdk mahallinde, âlim, hadis sâhibi, muhaddislerin imamlarından** gibi lâfızlarla da

⁸⁴ İbn Hibbân, *age.*, V, 185; a.mlf. *Meşâhîr*, s. 101.

⁸⁵ İbn Sa'd, *age.*, VI, 247; Mizzî, *age.*, XIV, 29-31; İbn Hacer, *age.*, V, 58.

⁸⁶ İbn Sa'd, *age.*, VI, 248.

⁸⁷ İEH., *Merâsîl*, s. 159, 160 (Beyrût, 1397); Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 204 (Beyrût, 1407/1986); İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 59.

⁸⁸ İbn Hacer, *age.*, V, 59.

⁸⁹ İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II, 12.

⁹⁰ İEH., *Cerh*, VI, 323; Mizzî, *TK*, XIV, 35.

⁹¹ İbn Hibbân, *Sikât*, V, 185.

⁹² Zehebî, *Mizân*, IV, 9; a.mlf. *el-Muktenâ fi serdi'l-kunâ*, I, 181 (I-II, Medîne, 1408).

⁹³ İbn Sa'd, *age.*, VII, 316.

⁹⁴ Ahmed, *İlel*, I, 524; a.mlf. *Bahr*, s. 223.

⁹⁵ Ahmed, *age.*, s. 223; Hatîb, *TB*, XII, 249 (I-XIV, Beyrût, t.y.).

⁹⁶ İEH., *age.*, VI, 348.

ta'dil edilmektedir.⁹⁷ İbn Adiyy onun birkaç münker rivâyetini zikrettikten sonra Âsım'ın hadisinde **beis görmediği** yönünde kanaat belirtmiştir.⁹⁸ Âsım hakkındaki olumsuz değerlendirmelerin genellikle Yahyâ b. Maîn'den geldiği dikkat çekmektedir. "**Kezzâb oğlu kezzâb, bir şey değil, zayıf, sika değil**" ifadeleri İbn Maîn'in onun için söylediği bazı cerh ifadeleridir.⁹⁹ Nesâî'nin de onu **zayıf** kabul ettiği nakledilir.¹⁰⁰ Zehebî genel bir değerlendirme yaparak Yahyâ b. Maîn'in onu cerhettiğini halbuki Ebû Hâtim'in belirttiği gibi Âsım'ın sadûk olması görüşünün daha doğru olduğunu söylemiştir.¹⁰¹ Bir başka defa da Zehebî onun gerçekten **Sünnet'in imamlarından olup Buhârî'nin kendisiyle ihticâc ettiğini** kaydetmiştir.¹⁰² Âsım b. Ali'nin bazı münker rivâyetleri olsa da genel itibariyle ihticâc edilebilir bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

20. Âsım b. Behdele/İbn Ebî'n-Necûd (Kûfeli, v. 128):

Ebû Bekr Âsım b. Behdele yahut Âsım İbn Ebî'n-Necûd el-Esedî el-Kûfî, **meşhur kıraat âlimi** olup onun kıraatı **kıraat-ı seb'a** diye bilinen yedi kıraattan biridir.¹⁰³ Ahmed b. Hanbel'in ifadesiyle Kûfeliler onun Kur'ân kıraatını tercih etmişler, kendisi de bu konuda tercihini ondan yana kullanmıştır.¹⁰⁴ Hocası Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den kıraata küçük yaşta başladığı ve vefatından sonra onun yerine kıraat reisi olduğu bildirilir.¹⁰⁵ Âsım b. Behdele'nin şöhreti daha çok Kur'ân kıraatı üzerinde olmuş, hadis rivâyeti hakkında onun kadar başarılı olamamıştır. Nitekim İbn Sa'd onun **sika** ancak hadis konusunda **hatası çok** bir kişi olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶ İbn Hanbel Âsım'ı **sika** ve **sâlih** olarak tavsif etmiş, bununla birlikte Şu'be'nin hadis tespiti (?) konusunda el-A'meş'i ona tercih ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Ebû Hâtim'e göre de o **sıdk makamındadır** ve **hadisi sâlihtir**; ancak **hâfız değildir**.¹⁰⁸ Yakub b. Süfyân'ın onu **sika** kabul ettiği fakat **hadisinde ızdırıp** olduğunu söylediği

⁹⁷ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 397; Zehebî, *Mizân*, IV, 9; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 262.

⁹⁸ İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 234.

⁹⁹ İbn Adiyy, *age.*, V, 234; Hatîb, *age.*, XII, 249; Mizzî, *age.*, XIII, 512-513.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 44.

¹⁰¹ Zehebî, *Nubelâ*, IX, 263.

¹⁰² Zehebî, *Mizân*, IV, 10.

¹⁰³ Zehebî, *age.*, IV, 13.

¹⁰⁴ Mizzî, *TK*, XIII, 476; İbn Hacer, *age.*, V, 35.

¹⁰⁵ Zehebî, *Nubelâ*, V, 257-258.

¹⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 320.

¹⁰⁷ İEH., *Cerh*, VI, 340; Mizzî, *age.*, XIII, 476

¹⁰⁸ İEH., *age.*, VI, 340.

kaydedilmektedir.¹⁰⁹ Zehebî Âsım'ın kıraatte sebt ancak hadiste sebtin altında ve vehim sahibi bir sadûk olduğu yönünde yorumda bulunmuştur.¹¹⁰ Yahyâ b. Maîn ise onda beis olmadığı kanaatindedir.¹¹¹ İbn Hibbân sika râvilere yer verdiği eserine onu da almıştır.¹¹² Âsım b. Behdele'nin Kur'ân-ı Kerim kıratında üstad olmasına rağmen hadiste o kadar iyi olmadığı ve zaman zaman hata ettiği ortaya çıkmaktadır.

21. Atâ b. Ebî Rebâh (Mekkeli, v. 114/115):

Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî el-Mekkî, meşhur bir tâbiîn âlimidir. Sahâbeden 200 kadarını gördüğü bildirilir.¹¹³ Bunlar arasında Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Câbir b. Abdillâh, İbn Abbas, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyr, Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Ümmü Hânî, Ebû Hureyre, Râfi b. Hadîc, Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebû'd-Derdâ gibi isimler bulunmaktadır.¹¹⁴ Bununla birlikte onun bunlardan bazısını gördüğü halde kendisinden hadis işitmediği yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Mesela Ahmed b. Hanbel'in, Atâ'nın İbn Ömer'i gördüğü fakat ondan hadis işitmediğini söylediği kaydedilmektedir.¹¹⁵ Ali b. el-Medîni'nin de bazı sahâbe ile ilgili benzer yorumları vardır.¹¹⁶ Zehebî ise Atâ'nın, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Attâb b. Üseyd, el-Fadl b. Abbâs gibi kişilerden mürsel rivâyetlerinin olduğu kanaatindedir.¹¹⁷ İbn Hacer de bu yönde şeyler söylemiştir.¹¹⁸ Atâ, Mekke'de menâsik-i hac konusunda en bilgili kişi olarak tanınmıştır.¹¹⁹ Kendi döneminde Mekke'de fetvâ veren en yetkili kişinin Atâ olduğuna dair bilgiler vardır.¹²⁰ İbn Sa'd onu, sika, fakih, âlim, kesîru'l-hadîs olarak vasfetmektedir.¹²¹ Zehebî de onun, zamanında ilim, amel ve itkân olarak tâbiînin efendisi olduğunu söylemekte, onu huccet, imam, şânı büyük diye tanıtmaktadır.¹²² Atâ b. Ebî Rebâh'ın güvenilir bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹ Mizzî, *age.*, XIII, 477; İbn Hacer, *age.*, V, 35.

¹¹⁰ Zehebî, *Mizân*, IV, 13.

¹¹¹ İEH., *age.*, VI, 340.

¹¹² İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 256.

¹¹³ Buhârî, *Târîh*, VI, 463; Mizzî, *TK*, XX, 77; Zehebî, *Nubelâ*, V, 81.

¹¹⁴ İbnu'l-Medîni, *İlel*, s. 66 (Beyrût, 1980); Buhârî, *age.*, VI, 463; İEH., *Cerh*, VI, 330; Mizzî, *age.*, XX, 70-72; Zehebî, *age.*, V, 79; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 180.

¹¹⁵ İEH., *Merâsîl*, s. 154; İbn Hacer, *age.*, VII, 182.

¹¹⁶ İEH., *age.*, s. 155; İbn Hacer, *age.*, VII, 182.

¹¹⁷ Zehebî, *age.*, V, 79.

¹¹⁸ İbn Hacer, *age.*, VII, 180.

¹¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 386; V, 468; İEH., *Cerh*, VI, 330; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1001.

¹²⁰ İbn Sa'd, *age.*, V, 470; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II, 135; İEH., *age.*, VI, 330.

¹²¹ İbn Sa'd, *age.*, V, 468.

¹²² Zehebî, *Mizân*, V, 89, 90.

22. Atâ b. es-Sâib (Kûfe'li, v. 136):

Ebû Zeyd Atâ b. es-Sâib b. Mâlik es-Sekafî el-Kûfî tâbiîn ulemâsındandır. Sika, sadûk, imam, hâfız, mahalluhû's-sıdk, sâlih, câizu'l-hadîs gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.¹²³ Bununla birlikte onunla ilgili yaygın kanaat, ömrünün sonlarında hâfızasının zayıfladığı ve karıştırdığı, hadîsinin muzdarib olduğu; bu ihtilattan önceki rivâyetlerinin ise (Süfyân es-Sevrî ve Şu'be'nin ondan rivâyetleri gibi) sahih ve müstakim olduğu yönündedir.¹²⁴ Yahyâ b. Maîn, onun son zamanlarındaki rivâyetlerinin münker görüldüğünü söylemiş;¹²⁵ İbn Uleyye de Atâ'yı zayıf olarak vafsetmiştir.¹²⁶ Yahyâ b. Saîd el-Kattân ise, ihtilattan önceki kadîm rivâyetlerinden hiçbirini tenkit eden birisi olmadığını belirtmektedir.¹²⁷ Yine bununla alâkalı olarak Ebû Hâtim, ihtilattan sonra Basra'ya geldiği için Basralıların ondan rivâyetlerinde de birçok karıştırma bulunduğunu söylemiştir.¹²⁸ Konumuz olan rivâyeti Atâ b. es-Sâib'den alan İbn Fudayl'ın ondan rivâyetleri hakkında da dikkat çekilmiş ve bunlarda ğalat ve ızdırab bulunduğu, onun tâbiînden rivâyet ettiği bazı şeyleri sahâbeye ref ettiği yine Ebû Hâtim tarafından açıklanmıştır.¹²⁹ (Bu açıklama şüphesiz bizim için de dikkate alınması gereken bir uyarıdır.) Ancak İbn Fudayl'ın Atâ'dan rivâyetleri hakkında söylenen olumsuz şeylerin, onun Şîî olmakla itham edilmesiyle bir ilgisi olup olmadığını bilmiyoruz. Netice olarak, İbn Hacer'in değerlendirmeleri, Atâ b. es-Sâib hakkında takınılacak tutum konusunda orta bir yol ifade eder gibidir. Ona göre, Sevrî, Şu'be, Züheyr, Zâide, Hammâd b. Zeyd ve Eyyûb'un ondan rivâyetleri sahihtir. Bunlar dışındakiler hakkında ise tevakkuf edilir.¹³⁰

¹²³ İbn Sa'd, *age.*, VI, 338; Ahmed, *Bahr*, s. 296; İclî, *age.*, II, 135; İEH., *age.*, VI, 333; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 362; Mizzî, *age.*, XX, 89, 90; Zehebî, *Men tukullime fih*, s. 134; a.mlf. *Nubelâ*, VI, 110; Alâî, *Kitâbu'l-muhtelîtin*, s. 82, 83 (Kâhire, 1996, thk. Rif'at Fevzi Abdulmuttalib); İbn Hacer, *age.*, VII, 183-185.

¹²⁴ İbn Sa'd, *age.*, VI, 338; İbn Maîn, *Târih*, III, 328; Ahmed, *İlel*, I, 414; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 135; Ukaylî, *Duafâ*, III, 398-400; İEH., *Cerh*, VI, 333; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 251; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 362, 364; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 176; Mizzî, *TK*, XX, 90-92; Zehebî, *Nubelâ*, VI, 110-113; Alâî, *age.*, s. 82-84; İbn Hacer, *age.*, VII, 184-185.

¹²⁵ İbn Maîn, *Min kelâmi Ebî Zekerîyyâ*, s. 31 (Dîmeşk, 1400, thk. Ahmed Muhammed Nûr).

¹²⁶ İbn Sa'd, *age.*, VI, 338.

¹²⁷ Buhârî, *Târih*, VI, 465; Ukaylî, *age.*, III, 399; İEH., *age.*, VI, 333; Mizzî, *age.*, XX, 89; Zehebî, *age.*, VI, 111; İbn Hacer, *age.*, VII, 183.

¹²⁸ İEH., *age.*, VI, 333; Mizzî, *age.*, XX, 92; İbn Hacer, *age.*, VII, 184.

¹²⁹ İEH., *age.*, VI, 333; Mizzî, *age.*, XX, 92; Zehebî, *age.*, VI, 113; İbn Hacer, *age.*, VII, 184.

¹³⁰ İbn Hacer, *age.*, VII, 185.

23. Atâ el-Horasânî (Belhli, Horasanlı, 50/60-135):

Ebû Osmân/Ebû Eyyub Atâ b. Ebî Müslim/Meysera/Abdullah,¹³¹ Horasan ehlinin **fakihi** olarak tanıtılmıştır.¹³² Genellikle sâlih, takvâ sahibi ve ilim ehli birisi olarak bilinmektedir.¹³³ Bunun yanında sika, sadûk, lâ be'se bih, meşhur, ulemânın büyüklerinden, kavi şeklinde de tavsif edilmiştir.¹³⁴ Ebû Hâtim onunla ihticâc olunabileceğini söylemiştir.¹³⁵ Diğer taraftan Atâ el-Horasânî'nin İbn Abbas, İbn Ömer, Enes, Ebû Hureyre gibi sahâbeden rivâyetlerinin mürsel olduğu belirtilmektedir.¹³⁶ Dârakutnî, İbn Abbas'la karşılaşmamakla birlikte haddi zâtında onun sikâ olduğunu söylemiştir.¹³⁷ Zehebî, İbn Hibbân'ın, onun hâfızasının kötü olduğunu, hata ettiğini ve kendisiyle ihticâcın bâtıl olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹³⁸ Bu bilgilerden hemen sonra Zehebî, "fîhi nazar" diyerek İbn Hibbân'ın bu sözüyle ilgili şüphesini ifade etmiştir.¹³⁹ Ayrıca o, Tirmizî'den naklen onun hadislerinden çoğunun makbul; kendisinden Mâlik, Ma'mer gibi kişilerin rivâyette bulunduğu sika bir adam olduğunu ve mütekaddimûndan hiçbirinin onun hakkında olumsuz bir şey söylediklerini bilmediğini belirttiğini de ekler.¹⁴⁰ Bu farklı değerlendirmelerin yanında, Atâ'nın künyesi ve babasının ismi konusundaki ihtilaf da, aynı isimli birden fazla kişinin karıştırıldığı yönünde şüpheleri artırmaktadır. Nitekim İbn Hacer de Buhârî'nin, Atâ el-Horasânî'ye ait iki tane terceme verdiğini; bunlardan birinin Atâ b. Abdullah -ki İbn Ebî Müslim'dir- diğerinin ise Atâ b. Meysera olduğunu söyler.¹⁴¹ "Sahâbede bulunmayan üç özellikten birisi" şeklinde, Atâ el-Horasânî'nin sözlerinden birisi olarak kaydedilen, "...onlardan kaderi inkâr eden hiçbir kimse yoktur" sözü onun *Cibrîl Hadîsi*'nin râvîlerinden birisi olması

¹³¹ Künyesi ve babasının ismi konusundaki ihtilaf için mesela bkz. İbn Maîn, *Târîh*, IV, 427, 436; Ukaylî, *age.*, III, 405; İEH., *age.*, VI, 334; İbn Adiyy, *age.*, V, 358; İbnu'l-Cevzî, *Safvetu's-safve*, IV, 150.

¹³² İbn İshâk, *Ahbârü Mekke*, II, 343 (I-VI, Beyrût, 1414).

¹³³ İbnu'l-Cevzî, *age.*, IV, 150-152; Mizzî, *age.*, XX, 110-113; Zehebî, *Muğnî*, II, 434; a.mlf. *Mizân*, V, 92, 93.

¹³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 369; İbn Maîn, *Târîh*, I, 146, III, 178; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 137; İEH., *Cerh*, VI, 334; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 359, 360; Mizzî, *TK.*, XX, 109, 110; Zehebî, *Muğnî*, II, 434; a.mlf. *Mizân*, V, 93, 94; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 190.

¹³⁵ İEH., *age.*, VI, 334.

¹³⁶ Ahmed, *Bahr*, s. 297; Ebû Dâvûd, *Merâsîl*, s. 257; İEH., *Merâsîl*, s. 156-157; Mizzî, *age.*, XX, 107, 116; Zehebî, *Mizân*, V, 92-94; İbn Hacer, *age.*, VII, 190, 191.

¹³⁷ Mizzî, *age.*, XX, 110; Zehebî, *age.*, V, 94; İbn Hacer, *age.*, VII, 190.

¹³⁸ Zehebî, *Muğnî*, II, 434; a.mlf. *Mizân*, V, 94.

¹³⁹ Zehebî, *age.*, V, 94.

¹⁴⁰ Zehebî, *Muğnî*, II, 434; a.mlf. *Mizân*, V, 94.

¹⁴¹ İbn Hacer, *age.*, VII, 191.

hasebiyle bahse değerdir.¹⁴² Netice olarak Atâ el-Horasânî'nin genel itibariyle sika birisi olduğunu söyleyebiliriz.

24. Avvâm b. Havşeb (Vâsıtı, v. 148):

Ebû İsa el-Avvâm b. Havşeb b. Yezîd eş-Şeybânî, Vâsıt'ın ileri gelenlerindendir. Dedesi Yezîd b. Rueym, Hz. Ali'nin himâyesinde bulunmuş, onun kendisine verdiği bir câriyeyle evlenmesi sonunda ise Havşeb dünyaya gelmiştir.¹⁴³ İbn Sa'd, İbn Hanbel, İbn Maîn ve Ebû Zur'a tarafından sika olarak nitelenmiştir.¹⁴⁴ Aynı kanaati paylaşan İbn Hibbân sika râvileri topladığı eserinde ona da yer vermiş, onun Irak ehlinden rivâyette bulunduğunu söylemiştir.¹⁴⁵ Ebû Hâtim sâlih ve beis yok (leyse bihî be's) diyerek kanaatini belirtmiş;¹⁴⁶ Iclî de, sika, sünnet sahibi, sebt ve sâlih yorumunda bulunmuştur.¹⁴⁷ Yezid b. Hârun'dan naklen onun emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker yapan birisi olduğu kaydedilmektedir.¹⁴⁸ İki yüz civarında hadis rivâyet ettiği de ifade edilmiştir.¹⁴⁹ Hakkında olumsuz bir yoruma rastlamadığımız el-Avvâm'ın sika birisi olduğunu söyleyebiliriz.

25. Câbir b. İshâk (Basralı, v. ?):

Bu râvi hakkında da yeteri kadar malumat yoktur. İbn Ebî Hâtim onun ismini: Ebû Saîd Câbir b. İshak el-Bâhilî el-Basrî şeklinde kaydetmiş, ondan hadis rivâyet edenler arasında babası Ebû Hâtim'in de bulunduğunu ve onun Câbir hakkında sadûk yorumunu yaptığını söylemiştir.¹⁵⁰ İbn Hibbân da meşhur eserinde kaydetmiş ve hadisinin müstakim (sağlam) olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹ Elimizdeki bilgiler bu râvinin güvenilirliği konusunda kesin yorum yapmaya kâfi değildir.

26. Câbir b. Zeyd (Basra'lı, v. 93):

Ebû's-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Cu'fî, sahâbeden Hz. Ömer, İbn Ömer, İbn Abbas gibi önemli isimlerle görüştüğü ve bunların övgüsüne mazhar olduğu rivâyet edilen Basra'lı meşhur ve büyük bir tâbiîn âlimidir.¹⁵²

¹⁴² Mizzî, *age.*, XX, 113.

¹⁴³ Vâsıtî, *Târîhu Vâsıt*, s. 103; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1038.

¹⁴⁴ İbn Sa'd, *age.*, VII, 311; Ahmed, *age.*, s. 329; a.mlf. *İlel*, I, 412; İEH., *Cerh*, VII, 22.

¹⁴⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 298.

¹⁴⁶ İEH., *age.*, VII, 22; Bâcî, *age.*, III, 1038; Mizzî, *age.*, XXII, 429.

¹⁴⁷ Iclî, *age.*, II, 195.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, *age.*, VII, 311; Vâsıtî, *age.*, s. 104; Mizzî, *age.*, XXII, 429.

¹⁴⁹ Iclî, *age.*, II, 195; Mizzî, *age.*, XXII, 429; Zehebî, *Kâşif*, II, 100; İbn Hacer, *age.*, VIII, 145.

¹⁵⁰ İEH., *age.*, II, 501.

¹⁵¹ İbn Hibbân, *age.*, VIII, 163.

¹⁵² Bilgi için bkz. Buhârî, *Târîh*, II, 204; İEH., *age.*, II, 494; Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 142-143; Bâcî, *age.*, I, 457; Mizzî, *age.*, IV, 434-437; Zehebî, *Kâşif*, I, 287; İbn Hacer, *age.*, II, 34.

27. Cerîr b. Abdilhamîd (Kûfe'li, 107-187):

(Burada bahsi geçen Cerîr'in, Cerîr b. Abdilhamîd olduğunu tahmin ediyoruz. Nitekim onun rivâyeti aldığı kişi olan Ebû Ferve el-Hemedânî'den hadîs alan kişiler arasında Mizzî Cerîr ismiyle tek onu zikretmiştir.)¹⁵³

Ebû Abdillâh Cerîr b. Abdilhamîd b. Cerîr b. Kurt ed-Dabbî, aslen Kûfe'li olup daha sonra Rey'e yerleşen, Hasen el-Basrî'nin öldüğü sene dünyaya geldiği söylenen birisidir.¹⁵⁴ İbn Sa'd, **ilmi çok, sika ve kendisine (ilim talebi için) seyahat edilen birisi olduğunu ifade etmektedir.**¹⁵⁵ Cerîr'i ta'dil eden sika, **sadûk, hadîsiyle ihticâc edilir, ilim ehli** gibi başka değerlendirmelere de rastlamaktayız.¹⁵⁶ İmam Ahmed ise onu Şerîk ile kıyaslarken, **ondan daha az hata yaptığını söylemiştir.**¹⁵⁷ Bir başka defasında ise, onun hadîs konusunda **zeki birisi olmadığını** belirtmiştir.¹⁵⁸ Ebû Hayseme Zühre b. Harb'e, Cerîr'in mürsel rivâyetleri hatırlatılıp, onun tedlis yapan birisi olup olmadığı sorulduğunda, **tedlis yapmadığını** ifade etmiştir.¹⁵⁹ Cerîr b. Abdilhamîd'in ömrünün sonunda **hâfızasının zayıflayıp karıştırmaya başladığı, müfrit bir Şîi olduğu** gibi cerhler de bulunmaktadır.¹⁶⁰ Bütün bu değerlendirmelere rağmen İbn Hacer, cemaatin onunla **ihticâc ettiğini** söyleyerek onunla ilgili cerhlere katılmadığını göstermiştir.¹⁶¹ Genel itibariyle Cerîr b. Abdilhamîd'in güvenilir bir râvî olduğunu söyleyebiliriz.

28. Cerîr b. Yezîd (Şamlı/Kûfeli, v. ?):

Cerîr b. Yezîd b. Cerîr el-Becelî, meşhur sahâbî Cerîr b. Abdillâh el-Becelî'nin torunu¹⁶² ve (buradaki isnâdda bir sonraki râvî konumunda olan) Ebû Zur'a b. Amr (b. Cerîr b. Abdillâh el-Becelî)'nin amcasının oğludur.¹⁶³ Hayatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz. İbn Hibbân onu sika râvileri topladığı

¹⁵³ Mizzî, *age.*, XX, 7.

¹⁵⁴ Buhârî, *age.*, II, 214; İbn Hibbân, *age.*, VI, 145; Hatîb, *TB.*, VII, 255; İbnü'l-Cevzî, *Safvetu's-safve*, IV, 87; Mizzî, *age.*, IV, 550; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 9.

¹⁵⁵ İbn Sa'd, *age.*, VII, 381.

¹⁵⁶ İclî, *age.*, I, 267; İEH., *age.*, II, 506; İbn Hibbân, *age.*, VI, 145; Ebû Hafs, *Târihu esmâi's-sikât*, s. 56; Hatîb, *age.*, VII, 259, 260; Bâcî, *age.*, I, 460; İbnü'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 271.

¹⁵⁷ Ahmed, *Bahr*, s. 94.

¹⁵⁸ Ukaylî, *Duafâ*, I, 200; Zehebî, *Mizân*, II, 119; İbn Hacer, *age.*, II, 65.

¹⁵⁹ Hatîb, *age.*, VII, 259; Mizzî, *age.*, IV, 547; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 15; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 395.

¹⁶⁰ Ukaylî, *Duafâ*, I, 200; Bâcî, *age.*, I, 460; Zehebî, *Mizân*, II, 119; Alâî, *Kitâbu'l-muhtelitîn*, s. 17, 18; Trablusî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 56; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 65; a.mlf. *Hedyu's-sârî*, s. 395.

¹⁶¹ İbn Hacer, *age.*, s. 395.

¹⁶² İbn Hacer, *Takrîb*, s. 196.

¹⁶³ Mizzî, *age.*, IV, 551; XXXIII, 323.

eserine almıştır.¹⁶⁴ Buna karşılık Ebû Zur'a er-Râzî onun **münkeru'l-hadîs** olduğunu söylemektedir.¹⁶⁵ İbnu'l-Cevzî onu **metruk** ve **zayıf râvileri** topladığı eserinde kaydetmiştir.¹⁶⁶ İbn Hacer de Cerîr'in **zayıf** olduğu kanaatindedir.¹⁶⁷ İbn Mâce ve Nesâî'de ona ait bir tek hadis olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁸ Cerîr b. Yezîd, vefat tarihi hakkında net bir bilgiye sahip olmamakla birlikte İbn Hacer'e göre, Mâlik ve Sevrî gibi etbâu't-tâbiînün büyüklerinin oluşturduğu yedinci tabakadandır.¹⁶⁹ Cerîr b. Yezîd'in eldeki az miktardaki bilgiye göre zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

29. Dâvud b. Ebî Hind (Horasanlı/Basralı, 50-139/140):

Ebû Bekr/Ebû Muhammed Dâvud b. Ebî Hind Dînâr el-Kuşeyrî el-Basrî, aslen Horasanlı olup umumiyetle ta'dil edilmiş birisidir. Onunla ilgili olarak **sika-sika**, **Dâvud** gibi kendisine sorulan biri, **ceyyidu'l-isnâd**, **hasenu'l-isnâd**, **sâlih**, **imam**, **hâfız**, **sebt**, **Basralıların hâfızlarından ve müftilerinden** gibi çeşitli övgülerde bulunulmuş,¹⁷⁰ **ilim ve amelde baş** olduğu söylenmiştir.¹⁷¹ Hasen el-Basrî zamanında fetvalar verdiği hakkında bilgiler vardır.¹⁷² Onun hadislerinin Buhârî hariç Kütüb-i Sitte'de bulunduğu, Buhârî'nin ise onunla sadece istişhâd ettiği kaydedilmiştir.¹⁷³ Zehebî onun **huccet** olduğunu söyledikten sonra, Buhârî'nin onun hadisini niçin tahrir etmediğini bilmediğini ifade etmiştir.¹⁷⁴ Dâvud, tâbiînün büyüklerinden rivâyette bulunmuştur.¹⁷⁵ Sahâbeden Enes'i gördüğü yönünde de bazı kayıtlar olsa da¹⁷⁶ bu görüş yaygın değildir. İbn Hacer, onun hıfzından naklettiğinde **vehmettiğini** İbn Hibbân'dan naklen vermiştir.¹⁷⁷ Naklettiğimiz bu bilgilerden Dâvud b. Ebî Hind'in güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶⁴ İbn Hibbân, *age.*, VI, 143.

¹⁶⁵ İEH., *age.*, II, 502.

¹⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *Duafâ*, I, 169.

¹⁶⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 196.

¹⁶⁸ Mizzî, *TK*, IV, 552; Zehebî, *Mizân*, II, 122. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 66.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 196.

¹⁷⁰ Ahmed, *Bahr*, s. 142; a.mlf. *İlel*, II, 374; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 342; İEH., *Cerh*, III, 411; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 146, 147; Mizzî, *age.*, VIII, 465, 466; Zehebî, *Nubelâ*, VI, 376, 377; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 177.

¹⁷¹ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 147.

¹⁷² İbnu'l-Cevzî, *Safvetu's-safve*, III, 300; Mizzî, *age.*, VIII, 464; İbn Hacer, *age.*, III, 177.

¹⁷³ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 146; krş. Mizzî, *age.*, VIII, 466; İbn Hacer, *age.*, III, 177.

¹⁷⁴ Zehebî, *Mizân*, III, 17.

¹⁷⁵ İbnu'l-Cevzî, *age.*, III, 301; krş. Mizzî, *age.*, VIII, 462-464; İbn Hacer, *age.*, III, 177.

¹⁷⁶ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 146; Mizzî, *age.*, VIII, 462; Zehebî, *Nubelâ*, VI, 377; İbn Hacer, *age.*, III, 177.

¹⁷⁷ İbn Hacer, *age.*, III, 177. Diğer bir yerde ise ömrünün sonlarında vehmettiğini bildirmiştir. Bkz. *Takrîb*, I, 200.

30. Dahhâk b. Neberâs (Basralı, v. ?):

Ebû'l-Hasen ed-Dahhâk b. Neberâs el-Ezdî el-Cehdamî el-Basrî, genellikle zayıf bir râvî olarak tanınmaktadır. Her ne kadar Buhârî onda **beis** olmadığı (lem yekun bihî be's) yönünde bir nakilde bulunsa da¹⁷⁸ bu râvî pek çok kişi tarafından cerhedilmiştir. Onun hakkında kullanılan cerh lâfızlarından en hafifi İbn Maîn'den nakledilen **leyse bi şey'** ifadesidir.¹⁷⁹ Ebû Hâtim bu râviyi **leyyinu'l-hadis** olarak vasfetmiştir.¹⁸⁰ Nesâî'nin kanaati ise onun **metrûku'l-hadis** olduğu yönündedir.¹⁸¹ İbn Hibbân ed-Dahhâk'ın, **sika râvilerden sikaların rivâyetlerine benzemeyen şeyler naklettiğini** söylemektedir.¹⁸² Ukaylî onu **hadisinde vehim** bulunmakla itham etmiştir.¹⁸³ Dârakutnî de ed-Dahhâk'ın **zayıf** olduğu kanaatindedir.¹⁸⁴ Vefat tarihi net olarak belirtilmeyen ed-Dahhâk b. Neberâs'ı İbn Hacer, Mâlik ve Sevrî gibi etbâu't-tâbiînün büyüklerinin yer aldığı yedinci tabakadan saymıştır.¹⁸⁵ Nakledilen bu bilgilerden ed-Dahhâk b. Neberâs'ın zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

31. Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Kûfeli, v. 203):

Muhammed b. Abdillâh b. ez-Zübeyr el-Esedî el-Kûffî'ye, sahâbeden ez-Zübeyr b. el-Avvâm'ın soyundan olduğu için değil, dedesi ez-Zübeyr'e nisbetle ez-Zübeyrî denmiştir.¹⁸⁶ **Sika, sadûk, sahîhu'l-kitâb, beis yok, sebt, hâfız** gibi lafızlarla tavsif edilmiştir.¹⁸⁷ İclî ez-Zübeyrî'nin **sika** olmakla birlikte **müteşeyyi** (Şia sempaticanı) olduğunu söyler.¹⁸⁸ İbn Hibbân sika râvileri topladığı eserinde ona da yer vermiştir.¹⁸⁹ Onun hakkında Ebû Hâtim, **âbid, müctehid, hadis hâfız** demekle birlikte **evhâmı** olduğunu da eklemiştir.¹⁹⁰ Onun içinde Süfyân es-Sevrî'nin hadisleri yazılı bulunan bir kitaba sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim: "Benden Süfyân'ın kitabının çalınmasına aldırış etmem; çünkü onun tamamı hâfızamdır" dediği

¹⁷⁸ Buhârî, *Târih*, IV, 335.

¹⁷⁹ Ukaylî, *Duaî*, II, 219; İEH., *age.*, IV, 460; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 379.

¹⁸⁰ İEH., *age.*, IV, 460; a.mlf. *İlelu'l-hadis*, I, 191.

¹⁸¹ Nesâî, *Duaî*, s. 59; İbn Adıyy, *Kâmil*, IV, 97; İbnu'l-Cevzî, *Duaî*, II, 60.

¹⁸² İbn Hibbân, *age.*, I, 379.

¹⁸³ Ukaylî, *age.*, II, 219.

¹⁸⁴ Dârakutnî, *İlel*, IX, 278; İbnu'l-Cevzî, *age.*, II, 60.

¹⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, I, 280.

¹⁸⁶ Bâcî, *Ta'dîl*, II, 652.

¹⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 402; İEH., *age.*, VII, 297; Bâcî, *age.*, II, 652; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 357; Mizzî, *TK*, XXV, 479; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 529-530; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 227.

¹⁸⁸ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 242.

¹⁸⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 58.

¹⁹⁰ İEH., *age.*, VII, 297.

nakledilir.¹⁹¹ Ancak Ahmed b. Hanbel'in, onun Süfyân hadisleri konusunda çok hata eden birisi (kesîru'l-hata') olduğu yönünde bir beyanı olduğu bildirilmektedir.¹⁹² Ebû Ahmed ez-Zübeyrî'nin genel olarak güvenilir bir kişi olduğunu söyleyebiliriz. Onun Süfyân hadisleri konusunda çok hata eden birisi olduğu yönündeki beyan, (konumuz olan rivâyet Süfyân'dan nakledildiği için) dikkate alınmak durumundadır.

32. Ebû Âmir Ubeyd b. Vehb el-Eş'arî (Yemenli?, v. 8):

Ebû Âmir Ubeyd b. Vehb el-Eş'arî, İbn Sa'd'ın ifadesine göre Eş'arîlerle birlikte Hz. Peygamber'e (s.a.) gelen, Mekke fethine şâhit olan, Huneyn'de şehit edilen ve Peygamberimizin cennetin yüksek derecesine ulaşması için yaptığı duaya mazhar bir sahâbîdir.¹⁹³ Buhârî de onun Huneyn gününde, Hz. Peygamber'den yaklaşık 2 yıl önce vefat ettiğini nakletmiştir.¹⁹⁴ İbn Hibbân, Ebû Âmir'in Yemen'de ikâmet ettiğini ve Ebû Musa el-Eş'arî'nin amcası olduğunu söylemektedir.¹⁹⁵ Buna karşılık İbn Hacer onun, Âmir b. Ebî Âmir el-Eş'arî'nin babası olduğunu, Ebû Musa el-Eş'arî'nin Huneyn'de şehit edilen amcası olmadığını, onun adının Ubeyd b. Süleym olduğunu, aralarında isim, künye ve nisbe benzerliği bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁶

33. Ebû Ca'fer er-Râzî (Mervli/Reyli, 90-160 sınırı):

Ebû Ca'fer İsa b. Ebî İsa Mâhân et-Teymî er-Râzî hakkında hem olumlu hem de olumsuz değerlendirmeler vardır. Ali b. el-Medîni onun kendileri katında sika birisi olduğunu söylemiştir.¹⁹⁷ Ebû Hâtîm, sika, sadûk ve sâlihu'l-hadis şeklinde yorumlamıştır.¹⁹⁸ İbn Maîn onun hadisinin yazılabileceğini fakat hata ettiğini belirtir.¹⁹⁹ Ahmed b. Hanbel'den nakledilen iki ayrı görüş vardır. Bunlardan ilkinde göre Ebû Ca'fer sâlihu'l-hadis olarak nitelenirken, diğeri onun hadiste kavi olmadığı yönündedir.²⁰⁰ Nesâî'nin de onun kavi olmadığını söylediği nakledilir.²⁰¹ Diğer bir kavle göre Ebû Ca'fer sıdk ehlinden olmakla birlikte kendisinde zaaf

¹⁹¹ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 357; Mizzî, *age.*, XXV, 478; Zehebî, *age.*, IX, 530.

¹⁹² Mizzî, *age.*, XXV, 479; Zehebî, *age.*, IX, 530; İbn Hacer, *age.*, IX, 227.

¹⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 357.

¹⁹⁴ Buhârî, *et-Târihu's-sağîr*, I, 24. Bu yöndeki diğer bilgiler için bkz. İEH., *age.*, VI, 4; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 282; İbn Abdilberr, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, III, 1019 (I-IV, Beyrût, 1412).

¹⁹⁵ İbn Hibbân, *age.*, III, 282.

¹⁹⁶ İbn Hacer, *İsâbe*, IV, 420.

¹⁹⁷ Hatîb, *TB.*, XI, 146; Mizzî, *TK.*, XXXIII, 195.

¹⁹⁸ Mizzî, *age.*, XXXIII, 195; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 59.

¹⁹⁹ Hatîb, *age.*, XI, 146; Mizzî, *age.*, XXXIII, 194; Zehebî, *Nubelâ*, VII, 347.

²⁰⁰ Mizzî, *age.*, XXXIII, 194; Zehebî, *age.*, VII, 347.

²⁰¹ İbn Adıyy, *Kâmil*, V, 354; Mizzî, *age.*, XXXIII, 195.

vardır ve hâfızası kötüdür.²⁰² İbn Hibbân, Ebû Ca'fer'in meşhur râvilerden münker şeyler nakletmekle infirâd ettiğini; bu nedenle onun sika kişilerin rivâyetlerine muvâfık olan hadislerinin dışındakilerle ihticâcî hoş görmediğini, yine güvenilir kişilere muhâlif olan rivâyetleriyle itibarın da câiz olmadığını ifade ediyor.²⁰³ İbn Adiyy de genel bir değerlendirme yaparak Ebû Ca'fer'in sâlih hadislerinin bulunduğunu, insanların ondan hadis rivâyet ettiklerini, onun hadislerinin çoğunun müstakim (sağlam) olduğunu söylemiş ve kendisinde bir beis olmadığını umduğunu belirtmiştir.²⁰⁴ İbn Hibbân'ın değerlendirmelerini de dikkate alarak Ebû Ca'fer er-Râzî'nin sika râvilerin rivâyetlerine muhâlif olan rivâyetleri ile tek başına ihticâc etmemek uygundur.

34. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (Nesâ/Bağdath, 160-234/777-848):

Ebû Hayseme Züheyr b. Harb b. Eştâl en-Nesâî, aslen Nesâ'lı olup daha sonradan Bağdat'a yerleşmiş bulunan²⁰⁵ ve Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ebû Ya'lâ gibi önemli hadisçilerin kendisinden rivâyette bulunduğu meşhur bir kişidir.²⁰⁶ Onunla ilgili pek çok övgü dolu söze rastlamaktayız. Hâfız, mutgin, zâbit, huccet, sebt, sika, sadûk, me'mûn bunlardan bir kısmıdır.²⁰⁷ Kitapları arasında *Kitâbu'l-ilm*, *et-Târih* ve *el-Müsned* sayılmaktadır.²⁰⁸ Hakkında hiçbir cerhe rastlanmayan Ebû Hayseme'nin güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Hicrî 234 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁰⁹

35. Ebû Hayyân et-Teymî (Kûfe'li, v. 145):

Cibrîl Hadîsi'nin Ebû Hureyre rivâyetlerinin önemli râvilerinden olan bu kişinin tam adı, Ebû Hayyân Yahyâ b. Saîd b. Hayyân et-Teymî el-Kûfî'dir.²¹⁰ Sevri, A'meş, İbn Uleyye, İbnu'l-Mübârek, Yahyâ el-Kattân ve Şu'be gibi önemli hadîs

²⁰² Hatîb, *age.*, XI, 146; Mizzî, *age.*, XXXIII, 195; İbn Hacer, *age.*, XII, 59.

²⁰³ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 120.

²⁰⁴ İbn Adiyy, *age.*, V, 354.

²⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 354; Buhârî, *Târih*, III, 429; Müslim, *Kunâ*, I, 290; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 256.

²⁰⁶ İbn Hibbân, *age.*, VIII, 256; Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 273; Herevî, *el-Mu'cem fi müstebehi esâmi'l-muhaddisîn*, s. 123 (Riyâd, 1411); Hatîb, *TB.*, VIII, 482.

²⁰⁷ İbn Sa'd, *age.*, VII, 354; İEH., *Cerh*, III, 591; İbn Menceveyh, *Ricâlu Müslim*, I, 224 (I-II, Beyrût, 1407); Hatîb, *age.*, VIII, 482; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 594; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, II, 437; Mizzî, *TK.*, IX, 404, 405; Zehebî, *Nubelâ*, XI, 489, 490; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 296.

²⁰⁸ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, I, 737 (I-IV, Beyrût, 1414/1993).

²⁰⁹ İbn Sa'd, *age.*, VII, 354; Buhârî, *Târih*, III, 429; İbn Menceveyh, *age.*, I, 224; Hatîb, *age.*, VIII, 482; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 594.

²¹⁰ İbn Sa'd, *age.*, VI, 303; Buhârî, *age.*, VIII, 276; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 352; Zehebî, *el-Muktenâ fi serdi'l-kunâ*, I, 206 (I-II, Medîne, 1408); İbn Hacer, *age.*, XI, 188.

âlimleri bu zâttan rivâyette bulunmuşlardır.²¹¹ Ebû Hayyân, **sika** bir râvî olarak tanınmaktadır. Nitekim, onun hakkında Süfyân es-Sevrî'nin övgüde bulunduğu ve onu **tevsîk** ettiği; İbn Fudayl'ın ona **sadûk**; Yahyâ b. Maîn'in ve Nesâî'nin **sika** ve Abdurrahman'ın da **sâlih** dediği nakledilmektedir.²¹² İbn Sa'd da, onun **sika** olduğunu ifade ettikten sonra ona ait birçok **sâlih hadîs** bulunduğunu belirtmiştir.²¹³ Zehebî'nin ise onunla ilgili olarak **imam-sebt** tavsîfinde bulunduğunu görmekteyiz.²¹⁴ Ebû Hayyân hakkında yapılan bütün bu değerlendirmelerden, onun güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

36. Ebû Ferve el-Hemedânî (Kûfe'li, v. ?):

Ebû Ferve el-Ekber Urve b. el-Hâris el-Hemedânî el-Kûfî hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Onun **sika** birisi olduğu Yahyâ b. Maîn'den naklen ifade edilmektedir.²¹⁵ Buna paralel olarak İbn Hibbân da onu güvenilir râvileri topladığı eserine almıştır.²¹⁶ Ebû Ferve'nin eş-Şa'bî ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ gibi isimlerden rivâyette bulunduğu; kendisinden ise Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, A'meş, Süleyman et-Teymî, Şu'be b. el-Haccâc gibi meşhur âlimlerin rivâyet aldıkları söylenmiştir.²¹⁷ İbn Hacer, İbn Hibbân'ın onu tâbiînin güvenilir kişileri arasında saymakla beraber, Buhârî'nin Ebû Ferve'nin sahâbî bir şeyhini zikretmediğini belirterek bunun zayıf bir ihtimal olduğunu söylemek istemiştir.²¹⁸ Nitekim biz de onun herhangi bir sahâbîyi gördüğüne dair bir bilgiye rastlamadık. Ebû Ferve'nin vefat tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Hakkında kaydedilen bu kısa bilgidен Ebû Ferve'nin **sika** olduğu söylenebilir.

37. Ebû Mâlik el-Eş'arî (Şamlı, v. 18):

Ebû Mâlik, künyesiyle meşhur olmuş bir sahâbîdir. Onun isminin ne olduğu konusunda epeyce bir ihtilaf söz konusudur. Ka'b b. Âsım, Amr b. Âsım, el-Hâris b. Mâlik, Amr b. el-Hâris, Ka'b b. Mâlik, el-Hâris b. el-Hâris gibi birbiri içine girmiş

²¹¹ Buhârî, *age.*, VIII, 276; İEH., *age.*, IX, 149; İbn Hacer, *age.*, XI, 188.

²¹² İclî, *age.*, II, 352; İEH., *age.*, IX, 149; İbn Hacer, *age.*, XI, 188.

²¹³ İbn Sa'd, *age.*, VI, 303.

²¹⁴ Zehebî, *Kâşif*, II, 366.

²¹⁵ İEH., *Cerh*, VI, 398; Mizzî, *TK*, XX, 7; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 161.

²¹⁶ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 287.

²¹⁷ İbn Maîn, *Târîh*, III, 393; Buhârî, *Târîh*, VII, 34; İEH., *age.*, VI, 398; İbn Hibbân, *age.*, VII, 287; Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 864; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1020; Mizzî, *age.*, XX, 7; İbn Hacer, *age.*, VII, 161.

²¹⁸ İbn Hacer, *age.*, VII, 161.

gözükten bir çok isim zikredilmiştir.²¹⁹ İbn Hacer, bu isimler arasında (Şehr b. Havşeb'in rivâyette bulunduğı kişi olan) Ebû Mâlik'in, el-Hâris b. el-Hâris el-Eş'arî olduğunu belirtmektedir.²²⁰ İbn Sa'd, Ebû Mâlik el-Eş'arî'nin Hz. Peygamber ile birlikte savaştığını ve ondan rivâyette bulunduğunu söylemiştir.²²¹ Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Muâz b. Cebel, Şurahbîl b. Hasene ve Ebû Mâlik el-Eş'arî'nin aynı gün vefat ettiklerine dair bir bilgi nakledilmektedir.²²² Bu da hicrî 18 yılına tekâbül etmektedir.

38. Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (Kûfeli, v. 219):

el-Fadl b. Dükeyn Amr b. Hammâd et-Teymî, künyesiyle meşhurdur. Buhârî'nin büyük şeyhlerinden olup sika, sebt, hâfız, mutkin gibi lafızlarla ta'dil edilmiştir.²²³

39. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (Basralı, 45-145/762):

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, er-Rabî b. Habîb'in hocalarındandır. Meşhur ricâl kitaplarında bu isimle kaydedilen râviyle ilgili kısıtlı bilgiler onun meçhul birisi olduğu yönündedir. Bu kitaplarda onun Hz. Ali'den nakilde bulunduğı bildirilir.²²⁴ İbnu'l-Cevzî er-Râzî'den naklen onun meçhul olduğunu ifade etmektedir.²²⁵ Yahyâ b. Maîn, kendisine Ebû Ubeyde hakkında soru soran Ahmed b. Hanbel'e onunla ilgili olarak "leyse bihi be's" yorumunda bulunmuş, kendisinden el-Fâ (Mu'temir b. Süleyman)'nın ve Basralıların hadis rivâyet ettiklerini söylemiştir.²²⁶ İbn Hacer de bu isimli kişiyi meçhul olarak tavsif ettikten sonra, İbn Hibbân'ın onu *Sikât*'ta zikretmekle beraber, kendisine teşeyyu' nedeniyle güvenmediğini söylediğini dile getirmiştir.²²⁷ er-Rabî b. Habîb'in *el-Câmi* isimli eseri hakkında kapsamlı bir çalışma yapan Bünyamin Erul ise onun hakkında oldukça

²¹⁹ Buhârî, *age.*, VII, 221; İEH., *age.*, VII, 160; İbn Hibbân, *age.*, III, 75, 76, 352; İbn Abdilberr, *İstîâb*, IV, 1745; Ebû'l-Feth el-Mevsilî, *Esmâu men yu'rafu bi-künyetih*, s. 59 (Hind, 1410/1989); Mizzî, *age.*, XXXIV, 245; Zehebî, *age.*, II, 456; İbn Hacer, *age.*, XII, 239, II, 119; a.mlf. *İsâbe*, VII, 356.

²²⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 239.

²²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 358.

²²² Mizzî, *TK.*, XXXIV, 245; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 239.

²²³ İEH., *Cerh*, VII, 61; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 782.

²²⁴ Buhârî, *age.*, VII, 271; Zehebî, *Mizân*, VI, 419; a.mlf. *Muğnî*, II, 656; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 32. Bünyamin Erul ise Ebû Ubeyde'nin sahâbeden Câbir b. Abdillâh, Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre, İbn Abbas, Ebû Saîd el-Hudrî ve Hz. Âişe gibi isimlerden hadis rivâyet ettiğini kaydetmiştir. Bkz. "*er-Rabî b. Habîb ve Rivâyet-Dirâyet Açısından el-Câmi'i*", s. 35, AÜİF. Dergisi, cilt: XLIV, sayı: 2, yıl: 2003.

²²⁵ İbnu'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 118. Onun meçhul olduğuna dair ayrıca bkz. Zehebî, *Mizân*, VI, 419.

²²⁶ Ahmed, *İlel*, III, 11 (no: 3922).

²²⁷ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VI, 32. İbn Hibbân'ın mezkur kitabındaki bu ifadeye ulaşamadık.

ayrıntılı bilgiler toplamıştır. Onun verdiği bilgilerden, az yukarıda kaydettiğimiz görüşlerin aksine Ebû Ubeyde'nin sika birisi olduğu, meçhul olmadığı anlaşılmaktadır.²²⁸

40. Ebû Zabyân Husayn b. Cündeb (Kûfeli, v. 89/90):

Künyesi bu şekilde olup da İbn Abbas'tan hadis rivâyet eden sadece Ebû Zabyân Husayn b. Cündeb'in ismi kaydedilir.²²⁹ Ebû Zabyân Husayn b. Cündeb b. Amr el-Cenbî el-Kûfî tâbiîn ulemâsındandır. Sahâbeden Hz. Ali, Ebû Musa el-Eş'arî, Usâme b. Zeyd, Cerîr b. Abdullah, Abdullah b. Abbas, Hz. Ömer, İbn Ömer, Hz. Âişe gibi kişilerden hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir.²³⁰ Zehebî'nin ifadesine göre Yezid b. Muâviye ile birlikte İstanbul'u fethetmek üzere savaşan kişilerden birisidir.²³¹ İbn Sa'd onun sika olduğu kanaatindedir.²³² İbn Maîn, İclî, Ebû Zur'a, Nesâî ve Dârakutnî tarafından da sika olarak tavsif olunmuştur.²³³ Aynı kanaati paylaşan İbn Hibbân onu meşhur eserinde zikretmiştir.²³⁴ Zehebî Ebû Zabyân'ın Kûfe ulemâsından olduğunu, sıdkı üzerinde ittifak edildiğini ve hadislerinin bütün kitaplarda yer aldığını söylemektedir.²³⁵ Ebû Zabyân'ın güvenilir bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

41. Ebû Zur'a b. Amr (Kûfe'li, v. ?):

Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den *Cibrîl Hadîsi*'ni alan tek kişi Ebû Zur'a gözükmektedir. Bu tâbiîn âliminin tam adı, Herem/Herm Ebû Zur'a Ubeydullah b. Amr b. Cerîr b. Abdullah el-Becelî el-Kûfî olup, dedesi Cerîr b. Abdullah el-Becelî başta olmak üzere, Hz. Ali, Ebû Musâ el-Eş'arî, Sâbit b. Kays, Ebû Hureyre, Muâviye, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Ebû Zerr el-Ğıfârî gibi bir çok tanınmış sahâbîden rivâyette bulunduğu bildirilmektedir.²³⁶ İbn Hibbân Ebû Zur'a'yı güvenilir râvileri topladığı eserinde zikretmektedir.²³⁷ Onun hâfızasının güçlülüğüne, sika ve sadûk olduğuna ve dair, Yahyâ b. Maîn ve İbn Hırâş'tan nakiller yapılmaktadır.²³⁸

²²⁸ Erul, *agm.*, s. 35-37.

²²⁹ İbn Sa'd, *age.*, VI, 224; Mizzî, *age.*, VI, 515.

²³⁰ İbn Sa'd, *age.*, VI, 224; İEH., *age.*, III, 190; Mizzî, *age.*, VI, 514-515.

²³¹ Zehebî, *Nubelâ*, IV, 363.

²³² İbn Sa'd, *age.*, VI, 224.

²³³ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 304, II, 411; İEH., *age.*, III, 190; Mizzî, *age.*, VI, 515; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 327.

²³⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 156.

²³⁵ Zehebî, *age.*, IV, 362-363.

²³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 297; Buhârî, *Târîh*, VIII, 243; Müslim, *Kunâ*, I, 344; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 513; Mizzî, *TK*, XXXIII, 323; Zehebî, *Kâşif*, II, 427; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 109.

²³⁷ İbn Hibbân, *age.*, V, 513.

²³⁸ Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1187; Mizzî, *age.*, XXXIII, 324, 325; İbn Hacer, *age.*, XII, 109.

Hız. Ömer ve Ebû Zerr'den mürsel rivâyetlerde bulunduğuna dair ifadeler de görmekteyiz.²³⁹ Vefat târihi hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen ve cerhedilmeyen Ebû Zur'a b. Amr'ın güvenilir bir râvî olduğu söylenebilir.²⁴⁰

42. Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' (Hıms'lı, 138-222):

Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Behrânî el-Hımsî, sika, sebt, sadûk, lâ be'se bih, huccet, nebîl (asil, şerefli), imam gibi lâfızlarla ta'dîl edilmiştir.²⁴¹ Bununla birlikte onun Şuayb b. Ebî Hamza'dan bir tek hadîs işitmediği ve ondan naklettiği rivâyetleri münâvele veya icâzet yoluyla aldığı; buna rağmen 'ahberanâ' şeklinde cezm ifadesiyle naklettiği de bildirilmektedir.²⁴² Yahyâ b. Maîn ise Ebû'l-Yemân'ın hiç kimseye münâvele yoluyla rivâyet nakletmediğini kendisine söylediğini belirtmektedir.²⁴³ Durum ne olursa olsun güvenilirliği sebebiyle olsa gerek Ebû'l-Yemân'dan Buhârî, Müslim, İbn Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medîni gibi birçok meşhur hadisçinin rivâyetinde bulunduğu ve kendisiyle ihticâc ettiği ifade edilmiştir.²⁴⁴ İbn Hacer de onun sikalığın üzerinde ittifak edildiğini; Buhârî'nin de itimat edip bir çok rivâyetini naklettiğini söylemiştir.²⁴⁵ Bu bilgiler ışığında Ebû'l-Yemân'ın sika birisi olduğunu söyleyebiliriz. (Bununla birlikte onun Şuayb'dan rivâyetlerinde dikkatli olmakta fayda vardır. Nitekim bizim üzerinde bulunduğumuz rivâyeti de Ebû'l-Yemân, Şuayb'dan nakletmiştir. Bu da ihtiyatı gerekli kılmaktadır.)

43. Ebû'n-Nadr Hâşim b. el-Kâsım (Horasan/Bağdatlı, 134-205/207):

Ebû'n-Nadr Hâşim b. el-Kâsım b. Müslim el-Leysî el-Bağdâdî, 'Kayser' lâkaplı olup, Bağdat'a yerleşmiş Horasan asıllı birisidir.²⁴⁶ Bağdat halkının kendisiyle gurur duydukları belirtilmiş,²⁴⁷ sika, sebt, sadûk, hâfız, imam, sünnet

²³⁹ Mizzî, *age.*, XXXIII, 323; İbn Hacer, *age.*, XII, 109.

²⁴⁰ Ebû Zur'a hakkında geniş bilgi için bkz. Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 214-215.

²⁴¹ İclî, *age.*, I, 313; İEH., *Cerh*, III, 129; İbn Hibbân, *age.*, VIII, 194; Bâcî, *age.*, II, 527; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 412; Mizzî, *age.*, VII, 153, 154; Zehebî, *Mizân*, II, 347, 348; a.mlf. *Nubelâ*, X, 319, 320, 324; İbn Hacer, *age.*, II, 380.

²⁴² Bâcî, *age.*, II, 527; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 412; Mizzî, *age.*, VII, 149, 150, 151; Zehebî, *Mizân*, II, 348, 349; a.mlf. *Nubelâ*, X, 320, 322; İbn Hacer, *age.*, II, 380.

²⁴³ Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 199; Bâcî, *age.*, II, 527; Mizzî, *age.*, VII, 150.

²⁴⁴ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 412; Zehebî, *Mizân*, II, 348, 349.

²⁴⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 399.

²⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 335; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 328; Buhârî, *Târîh*, VIII, 235; İEH., *Cerh*, IX, 105; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 243; Hatîb, *TB.*, XIV, 63; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1181; Mizzî, *TK.*, XXX, 130, 131.

²⁴⁷ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 323.

sahibi, şeyhu'l-muhaddisîn, lâ be'se bih gibi ta'dil lâfızlarıyla vasedilmiştir.²⁴⁸ İbn Abdilberr tarafından da onun **sadûk olduğu** konusunda ittifak bulunduğu söylenmiştir.²⁴⁹ Yahyâ b. Maîn, İbn Hanbel, İbn Ebî Şeybe, Ali b. el-Medînî, İshâk b. Râhûye gibi meşhur hadisçiler kendisinden rivâyette bulunmuştur.²⁵⁰ Ebû'n-Nadr ile ilgili herhangi bir olumsuz değerlendirme bulunmamaktadır. Bu bilgiler ışığında onun güvenilir birisi olduğunu söyleyebiliriz.

44. Eyyûb es-Sahtiyânî (Basra'lı, 68-131):

Ebû Bekr Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sahtiyânî el-Basrî, tâbiînin büyük fakihlerinden olup, **sika, hadîste sebt, hüccet, verâ', ilmi çok** gibi lâfızlarla övülmüştür.²⁵¹ İlim, fıkıh ve fazilet bakımından Basra'lı gençlerin efendisi olduğu da ifade edilmektedir.²⁵² Sahâbeden Enes, Câbir b. Zeyd ve Saîd b. Cübeyr'i gördüğünü Buhârî nakletmektedir.²⁵³ Bunlardan Enes'i gördüğüne fakat ondan hadîs işitmediğine dair yaygın bir kanaat mevcuttur.²⁵⁴ İbn Sîrîn, Şu'be, Sevrî, Süfyan b. Uyeyne, Mâlik, İbn Uleyye gibi önemli kişiler kendisinden rivâyette bulunmuşlardır.²⁵⁵ Bu anlatılanlar ışığında Eyyûb es-Sahtiyânî'nin **sika** bir râvî olduğunu söyleyebiliriz.

45. Haccâc b. el-Minhâl (Basralı, v. 217):

Ebû Muhammed Haccâc b. el-Minhâl el-Enmâtî es-Sülemî, hakkında övgüyle bahsedilen bir kişidir. İbn Sa'd'ın onunla ilgili yorumu, **sika ve kesîru'l-hadis** olduğu yönündedir.²⁵⁶ İbn Hanbel'in, onu **sika** saydığı ve kendisinde bir **beis** görmediği kaydedilir.²⁵⁷ Ebû Hâtim Haccâc'ın **sika ve fâzıl** birisi olduğunu söylemiş,²⁵⁸ İclî de **sika, sâlih bir adam** diye tavsifte bulunmuştur.²⁵⁹ İbn Hibbân ise ona *Sikât*'da yer

²⁴⁸ İbn Maîn, *Târîh*, III, 389; İbn Sa'd, *age.*, VII, 335; İEH., *age.*, IX, 105; Hatîb, *age.*, XIV, 65; Bâcî, *age.*, III, 1181; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 359; Mizzî, *age.*, XXX, 134, 135; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 545, 547, 548; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 18.

²⁴⁹ İbn Hacer, *age.*, XI, 18.

²⁵⁰ Mizzî, *age.*, XXX, 134, 135; İbn Hacer, *age.*, XI, 18.

²⁵¹ İbn Sa'd, *age.*, V, 246-248; Bâcî, *age.*, I, 386, 387; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 131; İbn Hacer, *age.*, I, 348.

²⁵² İbn Hibbân, *age.*, VI, 53; İbn Menceveyh, *Ricâlu Müslim*, I, 62; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 131.

²⁵³ Buhârî, *age.*, I, 409.

²⁵⁴ İEH., *Merâsîl*, s. 14; İbn Hibbân, *age.*, VI, 53; Alâî, *Câmiu't-tahsil*, s. 148; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, s. 19 (Uman, 1403/1983); a.mlf. *Tehzîb*, I, 348.

²⁵⁵ Müslim, *Kunâ*, I, 115; İbn Hibbân, *age.*, VI, 53; Kelâbâzî, *age.*, I, 91; İbn Menceveyh, *age.*, I, 63; İbn Hacer, *age.*, I, 348.

²⁵⁶ İbn Sa'd, *age.*, VII, 301.

²⁵⁷ İEH., *Cerh*, III, 167; Mizzî, *TK*, V, 459; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 182.

²⁵⁸ İEH., *age.*, III, 167.

²⁵⁹ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 286.

vermiştir.²⁶⁰ İbn Hacer Ebû Davud'dan naklen: "Görüş ayrılığı çıktığında Affân ve Haccâc iki kişinin en faziletlieleridir" şeklinde bir söz nakletmiştir.²⁶¹ Affân ve Haccâc'ın her ikisi de *Cibrîl Hadîsi*'nin râvileri olmaları hasebiyle bu söz konumuzu yakından ilgilendirmektedir. Genel olarak Haccâc b. el-Minhâl'in güvenilir bir kişi olduğunu söyleyebiliriz.

46. Hakem b. Fasîl (Vâsıtlı, v. 175):

Bu râvinin ismi zikredeceğimiz bazı kaynaklarda (الحكم بن فضيل) el-Hakem b. Fadîl şeklinde "sâd" harfiyle değil "dad" harfiyle kaydedilmiştir. Bu ikisinin aynı kişi olduğu verilen bilgilerin ortaklığından anlaşılmaktadır. Ebû Muhammed el-Hakem b. Fasîl/Fadîl'in nesebi ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Hatîb el-Bağdâdî'nin ifadesine göre (aslen) Vâsıtlı'dır fakat Medâin'de meskun olmuş ve orada hadis rivâyet etmiştir.²⁶² Eldeki sınırlı değerlendirmelerden bir kısmı onun ta'dili yönünde ise de genelinin cerh içerikli olduğu görülmektedir. Söz gelimi, İbn Maîn onda **beis olmadığını** söylemiştir.²⁶³ Ayrıca İbn Maîn ve Ebû Davud'dan onun **sika** olduğu yönünde bir yorum da nakledilmiştir.²⁶⁴ Bu kanaati paylaşan İbn Hibbân onu *Sikât*'da zikretmiştir.²⁶⁵ (Buradaki isnâdda da bulunan) Âsım b. Ali'nin el-Hakem'i kendi zamanının en âbid kişilerinden saydığı belirtilir.²⁶⁶ Buna karşılık İbn Adiyy onun az rivâyet eden birisi olduğunu ve **teferrüd ettiği rivâyetlere sikâtın mütâbaat etmediklerini** söyler.²⁶⁷ el-Ezdî'ye göre de el-Hakem **münkeru'l-hadistir**.²⁶⁸ İbn Hacer, her ne kadar onu Ebû Davud sika saysa da cemaatin **zayıf** kabul ettiğini ifade etmektedir.²⁶⁹ Bu bilgiler ışığında el-Hakem b. Fasîl/Fadîl'in zayıf olması daha muhtemeldir.

47. Hâlid b. Yezîd (Dımeşkî, v. ?):

Hâlid b. Yezid b. Esed el-Becelî el-Kasrî, Zehebî'nin ifadesine göre Irak Emîri Hâlid el-Kasrî'nin oğludur.²⁷⁰ Pek çok kişi tarafından cerhedilmiştir.

²⁶⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 202.

²⁶¹ İbn Hacer, *age.*, II, 182.

²⁶² Hatîb, *TB.*, VIII, 221.

²⁶³ İEH, *age.*, III, 126; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfaa*, s. 99 (Beyrût, t.y.).

²⁶⁴ Hatîb, *age.*, VIII, 221.

²⁶⁵ İbn Hibbân, *age.*, VIII, 193.

²⁶⁶ Hatîb, *age.*, VIII, 221; krş. Zehebî, *Mizân*, II, 345.

²⁶⁷ İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 215.

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, I, 229; Zehebî, *Mizân*, II, 345; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfaa*, s. 99.

²⁶⁹ İbn Hacer, *age.*, s. 99.

²⁷⁰ Zehebî, *Nubelâ*, IX, 410.

Sözgelimi, Ebû Hâtîm onun **kavi olmadığını** söylemiştir.²⁷¹ Ukaylî Hâlid b. Yezid'in **hadisine mütâbaat edilmediğini** belirtmiştir.²⁷² İbn Adiyy onun rivâyet ettiği bazı hadisleri naklettikten sonra genel bir değerlendirme yapmış; gerek isnâd, gerekse metin olarak **hiçbir hadisine mütâbaat edilmediğini**, mütekaddimîn ricâl tenkitçilerinin onu eleştirmemelerinin bir gafletten neşet ettiğini, kendi kanaatine göre onun **zayıf bir râvi olduğunu**, fakat **hadisinin yazılabileceğini** söylemiştir.²⁷³ Zehebî de Hâlid'i hadis ve marifet sahibi bir kişi olarak tavsif ettikten sonra **mutkin olmadığını ve münker rivâyetlerle infirâd ettiğini** kaydetmiştir.²⁷⁴ Bu bilgiler ışığında Hâlid b. Yezid'in zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

48. Hammâd b. Ebî Süleymân (Kûfe'li, v. 120):

Ebû Hanîfe'nin hocaları arasında önemli bir yere sahip olan ve onun en uzun süre (18 sene)²⁷⁵ hocalığını yapan²⁷⁶ Ebû İsmâil Hammâd b. Ebî Süleyman el-Eş'arî el-Kûfî, özellikle **fakih kişiliği** ile ön plana çıkmış bir âlim olup **sika, doğru sözlü** (sadûku'l-lisân) gibi ifadelerle övülmüştür. İbn Maîn böyle düşünenlerdendir.²⁷⁷ Zehebî, aslında **muveszak** (güvenilir) olduğu halde, haklarında olumsuz yorumlar yapılan kişileri topladığı eserinde Hammâd b. Ebî Süleyman'a da yer vermiştir.²⁷⁸ Bununla birlikte onun **Mürciî** olmakla itham edildiğine, iyi bir fakih olmasına rağmen hadîs ezberleme kâbiliyetinin zayıf olduğuna ve ömrünün sonunda karıştırdığına dair ifadelerle rastlıyoruz.²⁷⁹ İbn Sa'd, bir kısım ulemânın Hammâd hakkında **zayıf** dediklerini ifade ederken,²⁸⁰ Nesâî ona, **sika** fakat **Mürciîdir** demiş;²⁸¹ Ebû Hâtîm er-Râzî ise onun, **sadûk** ve **fıkhta** istikâmet sahibi olduğunu söylemiş, ancak hadîse gelince **karıştırdığı** ve hadîsiyle **ihticâc edilemeyeceği** yorumunda bulunmuştur.²⁸² Bu ifadelerden anladığımıza göre Hammâd b. Ebî Süleyman, doğru sözlü ve güvenilir bir fakih olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun

²⁷¹ İEH., *Cerh*, III, 359.

²⁷² Ukaylî, *Duafâ*, II, 15.

²⁷³ İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 15.

²⁷⁴ Zehebî, *age.*, IX, 410.

²⁷⁵ İclî, *age.*, I, 321.

²⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin hocaları ile ilgili bilgi için bkz. Ünal, İ. Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadîs Anlayışı ve Hanefî Mezhebi'nin Hadîs Metodu*, s. 19-20, 49-55 (Ankara, 1994).

²⁷⁷ İEH., *age.*, III, 147; İbn Adiyy, *age.*, II, 237; İbnu'l-Cevzî, *age.*, I, 233; Mizzî, *age.*, VII, 276, 277.

²⁷⁸ Zehebî, *Men tukullime fih*, s. 71.

²⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 333; İclî, *age.*, I, 321; İEH., *age.*, III, 146-147; İbn Hibbân, *age.*, IV, 160; İbn Adiyy, *age.*, II, 236; İbnu'l-Cevzî, *age.*, I, 233; Mizzî, *age.*, VII, 272, 274, 275.

²⁸⁰ İbn Sa'd, *age.*, VI, 333.

²⁸¹ Mizzî, *age.*, VII, 277; Zehebî, *Nubelâ*, V, 234.

²⁸² İEH., *age.*, III, 147; Mizzî, *age.*, VII, 276; Zehebî, *age.*, V, 234; a.mlf. *Men tukullime fih*, s. 71.

hadîsiyle ihticâc edilemeyeceğini söyleyen Ebû Hâtîm'in bu yorumu, Hammâd hakkında Mürcîî denmesinden kaynaklanmış olabilir. Bu nedenle bu yorumun nihâî bir karar gibi görülmesi yanlış olabilir. Buna rağmen yine de onun hadis rivayetlerine karşı ihtiyatlı olmakta fayda vardır diyebiliriz.

49. Hammâd b. Seleme (Basra'lı, v. 167):

Ebû Seleme Hammâd b. Seleme b. Dînâr el-Basrî, Humeyd et-Tavîl'in kız kardeşinin oğlu olup, Sâbit el-Bünânî'nin hadîslerini en iyi bilen kişi olarak tanınmaktadır.²⁸³ İbn Ebî Arûbe ile birlikte Hammâd'ın, **ilk kitap tasnif eden** kişiler oldukları ifade edilmiştir.²⁸⁴ Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. el-Hanbel'in Hammâd ile ilgili **sika** yorumunda bulunduğu nakledilmektedir.²⁸⁵ Ali b. el-Medîni'nin, Hammâd hakkında ileri-geri konuşanların bizzat kendilerinin ithâm edileceğini söylediği, İbn Hanbel'in de bu görüşte olduğu bildirilmiştir.²⁸⁶ Bu ifadeler İbn Maîn'den naklen de verilmektedir.²⁸⁷ İbn Hibbân da onu **sika râvîleri** topladığı eserine almış; yaşadığı asırda sahih sünnetlere gösterdiği bağlılıktan ötürü onun, sadece bir **Kaderî** veya bid'atçı **Cehmî** tarafından eleştirildiğine dikkat çekmiştir.²⁸⁸ İbn Sa'd, onun **sika** ve **çok hadîs rivâyet eden** birisi olduğunu söyledikten sonra bazen de **münker** hadis rivâyet ettiğini ilave etmiştir.²⁸⁹ Zehebî Hammâd hakkında değerlendirme yaparken onun **sika**, **sadûk**, ama **hata yapan** birisi olduğunu belirtmiş, onu Mâlik ile kıyaslamış ancak onun kuvvetinde olmadığını söylemiştir.²⁹⁰ İbn Hacer'in ifadesine göre ise Hammâd, **sika**, **âbid**, **esbetu'n-nâs** şeklinde övgüyle bahsedilen birisidir. Ancak ömrünün sonlarında **hâfızasının karıştırmaya** başladığı belirtilmektedir.²⁹¹ Ayrıca İbn Hacer, **Buhârî**'nin Hammâd hadisleriyle ta'lik olarak **istîşâd** ettiğini, fakat **ih ticâc etmediğini** söylemiştir.²⁹² Hammâd'dan, Halîfe b. Hayyât, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Süleyman b. Harb, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Şu'be b. el-Haccâc, Abdullah b. el-Mubârek gibi birçok meşhur âlimin rivâyette bulunduklarını

²⁸³ İbn Sa'd, *age.*, VII, 282; Ahmed, *Bahr*, s. 122, 123; İEH., *age.*, III, 141; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 202; Mizzî, *age.*, VII, 253, 259, 261, 262.

²⁸⁴ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 203.

²⁸⁵ İEH., *age.*, III, 141; İbn Adiyy, *age.*, II, 254-255; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 202; Mizzî, *age.*, VII, 262.

²⁸⁶ İbn Adiyy, *age.*, II, 254, 266.

²⁸⁷ Mizzî, *age.*, VII, 263; Zehebî, *Kâşif*, I, 349; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 94 (Beyrût, 1403).

²⁸⁸ İbn Hibbân, *age.*, VI, 216-217; yine bkz. Mizzî, *age.*, VII, 267.

²⁸⁹ İbn Sa'd, *age.*, VII, 282.

²⁹⁰ Zehebî, *Kâşif*, I, 349.

²⁹¹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 268, 269; a.mlf. *Hedyu's-sârî*, s. 399.

²⁹² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 399.

okumaktayız.²⁹³ Hammâd b. Seleme'nin Ebû Hanîfe ve talebeleri hakkında çok ağır ithamlarda bulunduğunu; hatta onun Ebû Hanîfe ile ilgili olarak: "*İslâm'a ondan daha fazla zarar veren birisi doğmuş değildir!*" şeklinde sözler sarfettiğini bildiren rivâyetlere²⁹⁴ şüphe ile yaklaşıyor ve bu türlü şeylerin, Ebû Hanîfe aleyhtarları tarafından Hammâd'ın ağzından uydurulmuş olabileceğini düşünüyoruz. Hammâd hicrî 167 senesinde, yaklaşık 80 yaşında vefat etmiştir.²⁹⁵ Görüldüğü üzere Hammâd b. Seleme'nin güvenilirliği hususunda genel bir kabul söz konusudur. Bununla birlikte, hayatının sonlarına doğru hâfızasının karıştırmaya başlaması ve Buhârî'nin onunla ihticâc etmemesi dikkatten uzak tutulmaması gereken bir husustur.

50. Hammâd b. Zeyd (Basra'lı, v. 179):

Ebû İsmâil Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî el-Cehdamî el-Basrî el-Ezrak, Basra'da, kendi zamanının en büyük âlimlerinden sayılan, **sika, sebt, huccet** gibi güzel vasıflarla nitelenen önemli bir fakihtir.²⁹⁶ Güvenilir bir kişi olduğu gösterilmek için sık sık Hammâd b. Seleme ile kıyaslanmış ve ondan daha üstün olduğu söylenmiştir.²⁹⁷ Hammâd b. Zeyd, 179 yılında vefat etmiştir.²⁹⁸ Tabakât kitaplarımızda Hammâd b. Zeyd'in sıhhatine gölge düşürecek kayda değer bir bilgiye rastlamıyoruz.

51. Hasen b. Ali el-Hulvânî (Mekke'ye yerleşmiş, v. 240/242):

Ebû Muhammed/Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. Muhammed el-Hallâl el-Hüzeli el-Hulvânî, rivâyet ettiği hadisler Nesâî hariç diğer imamlar (cemaat) tarafından tahrir edilen bir kişidir.²⁹⁹ **Mekke'nin muhaddisi** olarak tanıtılmıştır.³⁰⁰ Hadis ilmi uğruna Abdurrezzak b. Hemmâm'ın yanına yolculukta bulunduğu, bu yolda

²⁹³ Mizzi, TK, VII, 257-259.

²⁹⁴ İbn Adiyy, Kâmil, II, 255.

²⁹⁵ İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 157; İbn Adiyy, age., II, 255, 256; İbn Menceveyh, Ricâlu Müslim, I, 157; İbnu'l-Kayserânî, Tezkira, I, 203; Mizzi, age., VII, 267.

²⁹⁶ İbn Sa'd, Tabakât, VII, 286; İEH., Cerh, III, 137; İbn Hibbân, Sikât, VI, 217, 218; a.mlf. Meşâhîr, s. 157; İbnu'l-Kayserânî, age., I, 228, 229; İbn Hacer, Tehzîb, III, 10.

²⁹⁷ Ahmed, Bahr, s. 121; İEH., age., III, 138; İbn Hibbân, Sikât, VI, 218; Bâcî, Ta'dîl, II, 521, 522; İbnu'l-Kayserânî, age., I, 228; Mizzi, age., VII, 246, 251; İbn Hacer, age., III, 10.

²⁹⁸ İbn Sa'd, age., VII, 286; Ahmed, age., s. 122; Buhârî, Târih, III, 25; İbn Hibbân, Sikât, VI, 218; a.mlf. Meşâhîr, s. 157; Rabeî, Mevlidu'l-ulemâ ve vefeyâtuhum, I, 405 (I-II, Riyâd, 1410); Kelâbâzî, Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî, I, 200; İbn Menceveyh, age., I, 156; Bâcî, Ta'dîl, II, 522; İbnu'l-Kayserânî, age., I, 229; İbnu'l-Cevzî, Safvetu's-safve, III, 364; Mizzi, age., VII, 252.

²⁹⁹ İbnu'l-Kayserânî, age., II, 522; Mizzi, TK., VI, 261; Zehebî, Nubelâ, XI, 398; a.mlf. Mizân, VIII, 79; İbn Hacer, Tehzîb, II, 262.

³⁰⁰ İbnu'l-Kayserânî, age., II, 522.

yorulduğu ve kitap tasnif ettiği söylenir.³⁰¹ Hâfız, imam, sadûk, sika, sebt, mutkin gibi lafızlarla ta'dil edilmiştir.³⁰² Ebû Dâvud onun, ricâl ilmini bildiğini ancak ilminin kullanılmayacağını (كان عالما بالرجال ولا يستعمل علمه) söylemiştir.³⁰³ Onunla ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'in pek övgüde bulunmadığı, onu hadisçi saymadığı anlaşılmaktadır.³⁰⁴ İmam Ahmed, kendisine ondan kerih gördüğü bazı şeylerin ulaştığını ifade etmiştir.³⁰⁵ Bu bilgiler ışığında Hasen b. Ali'nin güvenilir birisi olduğu ağırlık kazanmaktadır.

52. Hasen b. Hammâd "Seccâde" (Kûfeli/Bağdatlı, v. 241):

Ebû Ali el-Hasen b. Hammâd b. Küseyb el-Hadramî el-Bağdâdî, "Seccâde" lakabıyla meşhur olmuştur.³⁰⁶ Hayatı hakkında çok fazla bilgi olmamakla birlikte sika birisi olarak tanıtılmıştır. Onunla ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'in: "*Sünnet sahibidir. Ona dair bana ancak hayır ulaşmıştır*" dediği nakledilir.³⁰⁷ İbn Hibbân onu *Sikât*'da zikretmiş;³⁰⁸ yine Hatîb el-Bağdâdî sika olarak vasıflandırmış;³⁰⁹ Zehebî de ulemânın önde gelenlerinden ve sikalarından kabul etmiştir.³¹⁰ el-Hasen'in, bir kâfirle konuşursa eşinin boş olacağı yönünde yemin eden birisinin, "Kur'ân mahluktur" diyen biriyle konuştuğu takdirde eşinden boşanmış olacağına dair sözüne³¹¹ bakılırsa, onun Mutezile karşıtı olduğunu ve bu görüşte olanları kâfir kabul ettiğini söylemek mümkündür. Eldeki bilgiler kadarıyla el-Hasen b. Hammâd'ın sika olduğu söylenebilir.

³⁰¹ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, II, 522; krş. İbn Hacer, *age.*, II, 262.

³⁰² İEH, *Cerh*, III, 21; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 481; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, II, 522; Mizzî, *age.*, VI, 262, 263; Zehebî, *Nubelâ*, XI, 398, 399; a.mlf. *Mizân*, VIII, 79; İbn Hacer, *age.*, II, 262.

³⁰³ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, II, 522; Zehebî, *Nubelâ*, XI, 399; a.mlf. *Mizân*, VIII, 79; İbn Hacer, *age.*, II, 262. Bu sözle tam olarak ne kastedildiğini bilemiyoruz. Ancak yine Ebû Dâvud'un, onun ricâlî tenkit etmediği yönünde bir beyanı vardır. (Bkz. Mizzî, *age.*, VI, 262; İbn Hacer, *age.*, II, 262) Buna göre Hasen'in ilminin kullanılmaması onun ricâlî tek yönlü değerlendirmesi nedeniyle olmaktadır. Hasen b. Ali'nin: "*Ben Kur'ân hakkında tevakkuf edenî tekfir etmem*" dediği için ilminin terk edildiği yönünde de bir nakil vardır. (Bkz. Mizzî, *age.*, VI, 263) Bu durumda sanırız mezhebî bir taassupla onun ilmi terk edilmiş olmaktadır.

³⁰⁴ Mizzî, *age.*, VI, 262; Zehebî, *Mizân*, VIII, 79; İbn Hacer, *age.*, II, 262.

³⁰⁵ Zehebî, *age.*, VIII, 79; İbn Hacer, *age.*, II, 262.

³⁰⁶ Buhârî, *et-Târihu's-sağîr*, II, 375; Müslim, *Kunâ*, I, 560.

³⁰⁷ Hatîb, *TB.*, VII, 295; Mizzî, *age.*, VI, 131; Zehebî, *Nubelâ*, XI, 393.

³⁰⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 175-176.

³⁰⁹ Hatîb, *age.*, VII, 295.

³¹⁰ Zehebî, *Nubelâ*, XI, 393.

³¹¹ Hatîb, *TB.*, VII, 295; Mizzî, *TK.*, VI, 132; Zehebî, *age.*, XI, 392.

53. Humeyd b. Abdirrahman (Basra'lı, v. 80'den sonra):

İbn Ömer-Ömer tariklerinin birçoğunda Yahyâ b. Ya'mer ile birlikte İbn Ömer'e geldiği belirtilen Humeyd b. Abdirrahman el-Hımyerî, Basra ve Kûfe'nin **en fakihi ve âlimi** olduğu söylenen, **sika** olarak tavsif edilen bir tâbiîn âlimidir.³¹² Hakkında fazla bir bilgi verilmemiştir. Sahâbeden İbn Ömer, İbn Abbas, Ebû Hureyre ve Hz. Ali'den rivâyette bulunduğu söylenmektedir.³¹³ Verilen bilgiler kadarıyla Humeyd b. Abdirrahman'ın sika ve fakih biri olduğu anlaşılmaktadır.

54. Huseyn b. Bihân el-Askerî (Askerli, v. ?):

Taberânî'nin şeyhidir. Hayatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz. İbn Mâkûlâ onun Sehl b. Osman'dan ve kendisinden de Taberânî'nin rivâyette bulunduğunu söylemektedir.³¹⁴

55. Huseyn b. Hasen Sinân (Vâsıtı?, v.?):

Bu râvî hakkında pek bir bilgiye ulaşamadık. (Müellif) Vâsıtî onun ismini Ebû'l-Hasen Huseyn b. Hasen şeklinde vermiş ve onun Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî tarafından Vâsıt kadısı olarak atandığını belirtmiştir.³¹⁵ İbn Sa'd ise onu, Huseyn b. Hasen Sinan şeklinde kaydetmiş ve Kûfe kadılığını üstlendiğini söylemiştir.³¹⁶ İbn Ebî Âsım, İbn Ebî Hâtim'in ona sadece Şerik rivâyetinden dolayı değindiğini, hakkında cerh veya ta'dil ifadesi zikretmediğini söyledikten sonra, bu râvinin **meçhul** birisi olduğu yorumunda bulunmuştur.³¹⁷ Huseyn b. Hasen'in sıhhati hakkında olumlu görüş bildirecek kadar yeterli bilgiye sahip değiliz.

56. Huseyn b. İsa (Horasanlı, v. 247):

Ebû Ali el-Huseyn b. İsa b. Hurmân et-Tâî el-Bistâmî, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Nesâî, İbn Huzeyme gibi meşhur hadisçilerin kendisinden rivâyette bulundukları bir kişidir.³¹⁸ İbn Hibbân onu sika râvileri topladığı eserinde zikretmiştir.³¹⁹ Onunla ilgili olarak Ebû Hâtim **saduk** demiş,³²⁰ Hâkim de onu

³¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 147; Buhârî, *Târîh*, II, 346; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 323; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 91; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 504; Mizzî, *age.*, VII, 382, 383; Zehebî, *age.*, IV, 293, 294; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 41.

³¹³ İbn Sa'd, *age.*, VII, 147; Buhârî, *age.*, II, 346; İEH., *Cerh*, III, 225; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 147; Mizzî, *age.*, VII, 382; Zehebî, *age.*, IV, 293; İbn Hacer, *age.*, III, 41.

³¹⁴ İbn Mâkûlâ, *İkmâl*, VII, 283 (I-VII, Beyrût, 1411).

³¹⁵ Vâsıtî, *Târîhu Vâsıt*, s. 124.

³¹⁶ İbn Sa'd, *age.*, VI, 352.

³¹⁷ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 57 (no: 125).

³¹⁸ Mizzî, *TK.*, VI, 461-462; Zehebî, *Kâşif*, I, 334; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 312.

³¹⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 188.

muhaddislerin en büyüklerinden, sikalarından ve Arapça uzmanlarından biri olarak tanıtmıştır.³²¹ İbn Hacer İdrisî'den naklen onun âlim, fâzıl ve çok hadis sahibi olduğunu söylemiştir.³²² el-Huseyn b. İsa'nın güvenilir bir kişi olduğu anlaşılıyor.

57. İbrâhim en-Nehaî (Kûfe'li, v. 96):

Ebû İmrân İbrâhim b. Yezîd b. el-Esved b. Amr el-Kûfî en-Nehaî, sika, sâlih ve vakarlı birisi olup, Kûfe'nin fakîhi olarak tanınmaktadır.³²³ Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd b. Ebî Süleyman'ın hocasıdır.³²⁴ İbrâhim en-Nehaî'nin sahâbeden Enes'i idrâk ettiği ve Hz. Âişe'yi görmüş olduğu rivâyet edilmektedir.³²⁵ Bununla birlikte onun hakkındaki genel kanaat, her ne kadar bir grup sahâbînin zamanına yetişmiş de olsa, sahâbenin hiçbirinden hadîs işitmemiş olduğu, yine Hz. Âişe'yi de bir kere gördüğü yönündedir.³²⁶ İşte bu yüzden olsa gerek, İbrâhim en-Nehaî'yi müdellis olarak tanıtan ifadeler rastlıyoruz. Meselâ Hâkim'in onun tedlis yaptığını söylediği nakledilmektedir.³²⁷ Buna karşılık Yahyâ b. Maîn'in, bir ikisi dışında ("Tâciru'l-bahreyn" ve "Namazda gülme" hadîsleri gibi) İbrâhim en-Nehaî'nin mürsellerini sahih addettiği de ifade edilmektedir.³²⁸ İbrâhim'in mürsellerinin bazı âlimlerce hoş karşılandığına yönelik benzer başka ifadeler de vardır.³²⁹ İbrâhim en-Nehaî, hicrî 95 veya yaygın kanaate göre 96 yılında vefat etmiştir.³³⁰ Bu bilgiler ışığında İbrâhim en-Nehaî'nin güvenilir bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Onun mürselleri arasında konumuz olan *Cibrîl Hadîsi*'nin zikredilmemiş olması da bizim açımızdan önemlidir.

³²⁰ İEH., *Cerh*, III, 60.

³²¹ Mizzî, *age.*, VI, 462; Zehebî, *age.*, I, 334; İbn Hacer, *age.*, II, 312.

³²² İbn Hacer, *age.*, II, 312.

³²³ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 209; İEH., *age.*, II, 144; Bâcî, *Ta'dîl*, I, 358; Mizzî, *age.*, II, 233, 237; İbn Hacer, *age.*, I, 155.

³²⁴ İbn Mencevayh, *Ricâlu Müslim*, I, 47; Mizzî, *age.*, II, 236; İbn Hacer, *age.*, I, 155; Ünal, İ. Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadîs Anlayışı*, s. 20, 50.

³²⁵ İEH., *age.*, II, 144; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 8, 9.

³²⁶ İclî, *age.*, I, 209; Bâcî, *age.*, I, 358; Mizzî, *age.*, II, 235, 237; İbn Hacer, *age.*, I, 155; a.mlf. *Tabakâtu'l-müdellesîn*, s. 28.

³²⁷ Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 104; Halebî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellesîn*, s. 41 (Beyrût, 1414/1994); İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdellesîn*, s. 28.

³²⁸ Bâcî, *age.*, I, 358; Mizzî, *age.*, II, 238; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 155.

³²⁹ Halebî, *Esmâu'l-müdellesîn*, s. 41; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 155; a.mlf. *Tabakâtu'l-müdellesîn*, s. 28.

³³⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 157; Buhârî, *Târîh*, I, 333; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 8; İbn Mencevayh, *Ricâlu Müslim*, I, 47; Bâcî, *Ta'dîl*, I, 357; Mizzî, *TK.*, II, 240.

58. İshâk b. Süveyd (Basra'lı, v. 131):

Hakkında fazla bir bilgi yoktur. Tam adı, İshâk b. Süveyd b. Hübeyre el-Adevî el-Basrî olup, genellikle **sadûk, sika, şeyh, sebt, sâlihu'l-hadîs** gibi lafızlarla ta'dil edilmiştir.³³¹ İbn Hacer'in söylediğine göre Ebû'l-Arab (?) onu, sahâbeyi (Hz. Ali'yi) sevmeyen sika ve değerli olamaz diyerek zayıf râvîler arasında zikretmiştir.³³²

59. İsmail b. Ebî Hâlid (Kûfeli, v. 145/146):

Ebû Abdillâh İsmail b. Ebî Hâlid Sa'd el-Becelî el-Kûfî, hakkında övgüyle bahsedilen bir râvidir. Sahâbeden bazı zatlardan hadis işittiği bildirilmektedir. Bunlar arasında Abdullah b. Ebî Evfâ, Amr b. Hureys, Ebû Cuhayfe, Vehb b. Abdillâh ve Ebû Kâhil Kays b. Âiz gibi kişilerin isimleri zikredilmektedir.³³³ Enes b. Mâlik'i de gördüğü fakat ondan hadis işitmediği belirtilir.³³⁴ eş-Şa'bî'nin rivâyetlerini en iyi bilen kişi olarak tanınmıştır.³³⁵ İbn Ebî Hâlid'in eş-Şa'bî'den bazen **mürsel** rivâyetler naklettiğine dikkat çekilmektedir.³³⁶ Bununla birlikte Yahyâ b. Saîd, onun mürsellerinin bir şey olmadığını (bir mahzur içermediğini?) ifade etmiştir.³³⁷ **Sika, sebt, huccet, imam, hâfız, sâlih** gibi ta'dil lâfızları ile övülmüş olup³³⁸ hakkında kayda değer bir cerh bulunmamaktadır. İsmâil b. Ebî Hâlid'in güvenilir bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

60. İsmâil b. Uleyye (Kûfe'li-Basra'lı, v. 193):

Annesine veya ninesine nisbetle "İbn Uleyye" denmekle meşhur olmuş bu kişinin tam adı, Ebû Bişr İsmâil b. İbrâhim b. Mıksem el-Esedî el-Basrî olup aslen Kûfe'lidir.³³⁹ Güvenilir bir râvî olduğu anlaşılan İbn Uleyye hakkında, **hâfız, huccet, imam, sika, hadîste sebt, güvenilirlikte son nokta** (ileyhi'l-muntehâ fi's-sebt/tesebbut), **me'mûn, sadûk, seyyidu'l-muhaddisîn** gibi bir çok ta'dil lâfızları

³³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 243; Ahmed, *Bahr*, s. 65; a.mlf. *İlel*, III, 116; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 218; İEH., *Cerh*, II, 222; İbn Hibbân, *age.*, VI, 47; Ebû Hafs, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 65; Bâcî, *age.*, I, 381; Mizzî, *age.*, II, 433; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 206; a.mlf. *Hedyu's-sârî*, s. 389.

³³² İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 206; a.mlf. *Hedyu's-sârî*, s. 389.

³³³ Buhârî, *age.*, I, 351; İclî, *age.*, I, 224; Mizzî, *age.*, III, 69-70.

³³⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 255.

³³⁵ İEH., *age.*, II, 175; Mizzî, *age.*, III, 73; İbn Hacer, *age.*, I, 255.

³³⁶ İclî, *age.*, I, 224; İbn Hacer, *age.*, I, 255.

³³⁷ İbn Hacer, *age.*, I, 255.

³³⁸ İclî, *age.*, I, 224; İEH., *age.*, II, 174-175; İbn Hibbân, *age.*, IV, 19; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 153; Mizzî, *age.*, III, 73-75; İbn Hacer, *age.*, I, 255.

³³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 325; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 224; Buhârî, *Târîh*, I, 342; İEH., *Cerh*, II, 153; Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 63; Hatîb, *TB*, VI, 229, 231; Bâcî, *Ta'dîl*, I, 361; Mizzî, *TK*, III, 23, 31; Zehebî, *Mizân*, I, 373, 374.

kullanılmaktadır.³⁴⁰ Bunun yanı sıra İbn Uleyye, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemekle ithâm olunmuştur.³⁴¹ Zehebî bunun merdûd bir cerh olduğunu söylemekte ve bu ithâmı guluvv (aşırılık) olarak nitelemektedir.³⁴² İbn Uleyye'den pek çok meşhur ismin hadîs aldığı bildirilmektedir. Bunlar arasında İbn Hanbel, İbn Ebî Şeybe, İshâk b. Râhûye, Şu'be b. el-Haccâc, Ali b. el-Medîni, Yahyâ b. Maîn, Züheyr b. Harb, Hammâd b. Zeyd sayılabilir.³⁴³ İsmâil b. Uleyye'nin hadîs konusunda güvenilir olduğu anlaşıyor.

61. Kays b. Ebî Hâzim (Kûfeli, v. 90'lı yıllar):

Ebû Abdillâh Kays b. Ebî Hâzim el-Becelî el-Ahmesî el-Kûfî, tâbiînin büyüklerindendir. Onun "**muhadram**" denilen Hz. Peygamber zamanında yaşadığı halde onu göremeyen kişilerden olduğu söylenir.³⁴⁴ Bazı rivâyetlere göre Kays Rasûlullah'ı (s.a.) görmek üzere yola çıkmış fakat o daha yolda iken Hz. Peygamber vefat etmiştir.³⁴⁵ Sahâbeden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hâlid b. Velid, İbn Mes'ûd, Ebû Hureyre, Huzeyfe, Cerir b. Abdillâh, Sa'd b. Ebî Vakkas gibi birçok kişiden rivâyette bulunduğu bildirilir.³⁴⁶ Abdurrahman b. Avf hariç aşere-i mübeşşerenin diğer dokuzundan hadis rivâyet ettiğine dair bilgiler vardır.³⁴⁷ Süfyân b. Uyeyne'nin ifadesine göre Kûfe'de sahâbeden Kays'tan daha fazla rivâyette bulunan kimse yoktur.³⁴⁸ Ebû Davud tarafından o, tâbiînin isnâdı en iyi kişisi olarak gösterilmiştir.³⁴⁹ Ya'kûb b. Şeybe'den nakledildiğine göre Kays, **kâmil ve rivâyeti sağlam** bir kişidir.³⁵⁰ Yine ona göre Kays, Hz. Osman'ı Hz. Ali'ye takdim ettiğinden dolayı Kûfeli bir çok kişi ondan rivâyet etmekten çekinmişlerdir.³⁵¹ Yahyâ b. Saîd'in onun bazı münker rivâyetlerini zikrettiği ve kendisini **münkeru'l-hadis** olarak

³⁴⁰ İbn Sa'd, *age.*, VII, 325; Ahmed, *Bahr*, s. 69; İEH., *age.*, II, 153, 154; Hatîb, *age.*, VI, 231-234; Bâcî, *age.*, I, 361, 362; Mizzî, *age.*, III, 28-31; Zehebî, *age.*, I, 374; a.mlf. *Kâşif*, I, 243; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 136 (Riyâd baskısı).

³⁴¹ Hatîb, *age.*, VI, 237, 238, 239; Bâcî, *age.*, I, 362; Zehebî, *Mizân*, I, 376, 377.

³⁴² Zehebî, *age.*, I, 376.

³⁴³ Buhârî, *age.*, I, 342; İEH., *age.*, II, 153; Kelâbâzî, *age.*, I, 64; İbn Mencuveyh, *Ricâlu Müslim*, I, 55; Hatîb, *age.*, VI, 229; Mizzî, *age.*, III, 26, 27; Zehebî, *age.*, I, 373.

³⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 456 (Suriye baskısı).

³⁴⁵ Hatîb, *age.*, XII, 452; İbnü'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 61; Mizzî, *age.*, XXIV, 11.

³⁴⁶ İbn Sa'd, *age.*, VI, 67; Hatîb, *age.*, XII, 452; Mizzî, *age.*, XXIV, 11-12.

³⁴⁷ Hatîb, *age.*, XII, 454; Mizzî, *age.*, XXIV, 13.

³⁴⁸ Hatîb, *age.*, XII, 454; Mizzî, *age.*, XXIV, 13.

³⁴⁹ Hatîb, *age.*, XII, 454; Mizzî, *age.*, XXIV, 13.

³⁵⁰ Mizzî, *age.*, XXIV, 13-14; Zehebî, *Nubelâ*, IV, 199.

³⁵¹ Mizzî, *age.*, XXIV, 14; Zehebî, *age.*, IV, 199.

vasfettiği nakledilmiştir.³⁵² Zehebî, onunla ihticâc olunacağı üzerinde icmâ edildiğini ve aleyhinde yorumda bulunanların haksız olduklarını düşünmektedir.³⁵³ Ayrıca Zehebî Kays'ı sika, huccet, âlim, hâfız, zamanının ulemâsından gibi güzel vasıflarla tavsifte bulunmuştur.³⁵⁴ İbn Hacer Yahyâ el-Kattân'ın "münker" demekle "ferd-i mutlak" demek istediğini belirtmiştir.³⁵⁵ Aynı münker iddiasını değerlendiren İbnu'l-Kayserânî de bütün İslâmî kaynaklarda onun hadisiyle ihticâc edildiğini söyleyerek bu iddiayı asılsız bulmuştur.³⁵⁶ (Buradaki isnâdda yer alan) İsmail b. Ebî Hâlid onun ömrünün sonunda aklının gittiğini ifade etmiştir.³⁵⁷ Kays b. Ebî Hâzim'in güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

62. Kehmes b. el-Hasen (Basra'lı, v. 149):

İbn Ömer-Ömer tariklerinin en önemli râvilerinden olan Ebû'l-Hasen Kehmes b. el-Hasen el-Kaysî en-Nemrî el-Basrî el-Absî'nin sika, sâlih, lâ be'se bih, sadûk, mahalluhu's-sıdk gibi övücü sıfatlarla anıldığını görmekteyiz.³⁵⁸ Hadis işittiği kimseler arasında ilk planda ve ittifakla *Cibrîl Hadîsi*'nin önemli râvilerinden Abdullah b. Büreyde'nin ismi zikredilir.³⁵⁹ İbn Hibbân onun Basra ehlinin âbid kişilerinden olduğunu belirtir.³⁶⁰ İbnu'l-Cevzî de bu bilgiyi destekler mahiyette ifadeler kullanmış; onun bir gün ve gecede bin rekat namaz kıldığını söylemiştir.³⁶¹ Bâcî'nin söylediğine bakılırsa Ebû Hâtim, Kehmes'in İbn Ebî Arûbe'nin ashâbından olup onun hadislerini yazdığını ve sıdk mahallinde olduğunu söylemiş; İbn Ebî Hâtim de Buhârî'nin onu *Kitâbu'd-duafâ*'ya dahil ettiğini belirtmiştir.³⁶² Ancak görünüşe göre Bâcî, Kehmes b. el-Hasen'i, Kehmes b. el-Minhâl ile karıştırmıştır. Çünkü Ebû Hâtim ve oğlu bu yorumları Kehmes b. el-Hasen için değil, Kehmes b. el-Minhâl için yapmışlardır.³⁶³ Ayrıca Buhârî'nin mezkur kitabında zikrettiği kişi de

³⁵² İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 61; Mizzî, *age.*, XXIV, 15.

³⁵³ Zehebî, *Mizân*, V, 477.

³⁵⁴ Zehebî, *age.*, V, 476; a.mlf. *Nubelâ*, IV, 198.

³⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 347.

³⁵⁶ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 61.

³⁵⁷ Hatîb, *age.*, XII, 454; Mizzî, *age.*, XXIV, 15; Zehebî, *Nubelâ*, IV, 201.

³⁵⁸ Müslim, *Kunâ*, I, 214; İEH., *age.*, V, 170; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 358; Bâcî, *age.*, II, 612; Mizzî, *age.*, XXIV, 233; Zehebî, *Mizân*, V, 503; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 346 (I-VII, Beyrût, 1406/1986); a.mlf. *Tehzîb*, VIII, 404.

³⁵⁹ Buhârî, *age.*, VII, 239; Müslim, *age.*, I, 214; İEH., *age.*, V, 170; İbn Hibbân, *age.*, V, 358.

³⁶⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 152.

³⁶¹ İbnu'l-Cevzî, *Safvetu's-safve*, III, 314.

³⁶² Bâcî, *age.*, II, 612.

³⁶³ İEH., *age.*, VII, 171.

Kehmes b. el-Minhâl'dir.³⁶⁴ Böyle bir bilgiye Bâcî'den başkasının değinmemiş olması da kanaatimizi desteklemektedir. Zehebî, el-Ezdî'nin İbn Maîn'den naklederek Kehmes'in **zayıf** olduğunu ifade ettiğini; aynı şekilde Ebû'l-Abbâs en-Nebâtî'nin de bunu naklettiğini söyledikten sonra bu görüşü tenkit etmiş, el-Ezdî'nin Yahyâ'dan naklinin isnâdsız olduğunu, dolayısıyla munkatı bir habere itibar edilemeyeceğini, hele hele Ahmed'in Kehmes hakkındaki "sika ve daha fazlası" yorumu varken bunun bir kıymeti bulunmadığını belirtmiştir.³⁶⁵ İbn Hacer de, el-Ezdî'nin görüşünü es-Sâcî'den aldığını, Kehmes hakkında "**vehmeden bir sadûk**" yorumunu yapan es-Sâcî'nin İbn Maîn'in onun hakkında **zayıf** dediğini naklettiğini söylemiştir.³⁶⁶ Yine İbn Hacer son bir değerlendirme yaparak Buhârî'nin Kehmes'in sadece Abdullah b. Büreyde'den naklettiği az miktarda hadisini tahrir ettiğini, diğerlerinin de onunla **ihticâc ettiğini** söylemiş, böylece Kehmes hakkında olumlu düşündüğünü ortaya koymuştur.³⁶⁷

Netice olarak, Kehmes b. el-Hasen'in sika birisi olduğu anlaşılmaktadır.

63. Mansûr b. el-Mu'temir (Kûfeli, v. 131/132):

Ebû Attâb Mansûr b. el-Mu'temir b. Abdillâh b. Rubeyyea es-Sülemî el-Kûfî, Kûfe'nin en güvenilir kişilerinden birisi olarak tanınmaktadır. Nitekim İbn Mehdî, Kûfe'de hadis konusunda Mansur'dan daha hâfız kimse olmadığı kanaatindedir.³⁶⁸ Yine o, Kûfe'de hadisleri üzerinde ihtilaf olmayacak dört kişiden biri olarak Mansur'u göstermiştir.³⁶⁹ Ebû Dâvud onun **ancak sikadan** rivâyette bulunduğunu söylemiştir.³⁷⁰ Ebû Hâtim onu el-A'meş ile kıyaslamış; el-A'meş'in hâfız olduğunu ama ihtilât ettiğini ve tedliste bulunduğunu; Mansur'un ise daha **mutkin, karıştırmayan ve tedlis yapmayan** birisi olduğunu söylemiştir.³⁷¹ Ayrıca o, âbid, zâhid, fakih, imam, hâfız, huccet, a'lâm, sebt, kudve gibi lafızlarla da

³⁶⁴ Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, s. 97 (Haleb, 1396).

³⁶⁵ Zehebî, *age.*, V, 503.

³⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 404.

³⁶⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 437.

³⁶⁸ İEH., *age.*, VIII, 177; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 142.

³⁶⁹ İEH., *age.*, VIII, 177; Mizzî, *TK.*, XXVIII, 550.

³⁷⁰ Mizzî, *age.*, XXVIII, 549; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 278.

³⁷¹ İEH., *Cerh*, VIII, 178.

övlümüştür.³⁷² Mansur'un Şia'ya sempati beslediği ancak aşırı olmadığı belirtilmektedir.³⁷³ Bu râvinin güvenilir olduğu anlaşıyor.

64. Matar el-Verrâk (Horasan'lı, v. 127 civarı):

Ebû Recâ Matar b. Tahmân el-Verrâk el-Horasânî es-Sülemî'nin sıhhati hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Onunla ilgili olarak, Ebû Zur'a ve Yahyâ b. Maîn'in sâlih; Abdurrahman'ın sâlihu'l-hadîs; Mürre ve Halîfe'nin lâ be'se bih şeklinde tavsîfine ve İbn Hibbân'ın ona sika râvîler arasında yer vermesine rağmen,³⁷⁴ hakkında cerh lâfızları kullanıldığını da görmekteyiz. Mesela, İbn Sa'd, onun hadîsinde za'f bulunduğunu söylemiştir.³⁷⁵ Az önce sâlih olduğunu söylediğini ifade ettiğimiz Yahyâ b. Maîn'in, onun özellikle Atâ b. Ebî Rebâh'tan rivâyetinde zayıf olduğunu belirttiği de iddia edilmiştir.³⁷⁶ Matar'ın, Atâ'dan rivâyetinde zayıf olduğu sözünü Mizzî, Yahyâ b. Maîn'den değil, Yahyâ b. Saîd'den naklen vermiş; Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında sâlih dediğini belirtmiştir.³⁷⁷ Bu durumda bu sözün kaynağı konusunda iki Yahyâ karıştırılmış gibi gözükmektedir. Yine Matar'ın hâfızasının kötü olduğunu, huccet olmadığını belirten görüşler de mevcuttur.³⁷⁸ İbn Adiyy ise, onun zayıf olmasına rağmen hadîsinin alınabileceğini ifade etmiş,³⁷⁹ İbn Hacer de, Bezzâr'dan naklen onun hadîsini terk eden kimse olmadığını söylemiştir.³⁸⁰ Matar el-Verrâk'ın ölüm tarihi hakkında 125, 127 ve 129 olarak üç değişik rakam verilmiştir.³⁸¹ Matar el-Verrâk hakkında söylenen olumlu ve olumsuz şeyleri birlikte mütalaa edip, ona ihtiyatlı yaklaşılmasında fayda vardır.

65. Mekî b. İbrâhim (Belhî, 126-214/215):

Ebû's-Seken Mekî b. İbrahim b. Beşîr et-Temîmî el-Belhî, kendi ifadesine göre onbeş tâbiünden hadis yazmış birisidir.³⁸² Buhârî'nin de şeyhleri arasında yer

³⁷² İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 166; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 142; Zehebî, *Nubelâ*, V, 402.

³⁷³ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 474; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 142; Mizzî, *TK*, XXVIII, 554; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 278.

³⁷⁴ İEH., *age.*, VIII, 287; İbn Hibbân, *age.*, V, 435; Mizzî, *age.*, XXVII, 54; İbn Hacer, *age.*, X, 152.

³⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 254.

³⁷⁶ Ukaylî, *Duafâ*, IV, 219; İEH., *age.*, VIII, 287; İbn Adiyy, *Kâmil* VI, 396.

³⁷⁷ Mizzî, *age.*, XXVII, 54.

³⁷⁸ İEH., *age.*, VIII, 287; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 95; İbn Hacer, *age.*, X, 152.

³⁷⁹ İbn Adiyy, *age.* VI, 396.

³⁸⁰ İbn Hacer, *age.*, X, 152.

³⁸¹ İbn Hibbân, *age.*, s. 95; Rabeî, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ*, I, 305; Mizzî, *age.*, XXVII, 54; İbn Hacer, *age.*, X, 152.

³⁸² Hatîb, *TB*, XIII, 116; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 365.

alır.³⁸³ Onunla ilgili pek cerhe rastlamıyoruz. İbn Sa'd onu **sika** ve **hadis** konusunda **sebt** olarak nitelemiştir.³⁸⁴ İclî de onun **sika** olduğu görüşüne katılmaktadır.³⁸⁵ Aynı görüşü paylaşan İbn Hibbân da onu meşhur kitabında zikretmiştir.³⁸⁶ Yahyâ b. Maîn'in **sâlih** dediği bu râvi Ebû Hâtım tarafından **mahalluhû's-sıdk** tabiriyle ta'dil edilmiştir.³⁸⁷ Nesâî'nin ise onun hakkında **beis** yok dediği nakledilir.³⁸⁸ Bunlar yanında onunla ilgili olarak: **Sika-me'mûn, hâfız, imam, sâdik, mûsnid** gibi ta'dil lafızlarının kullanıldığını görüyoruz.³⁸⁹ Bu bilgiler ışığında Mekî b. İbrahim'in sika bir kişi olduğunu söyleyebiliriz.

66. Muâz b. Muâz el-Anberî (Basralı, 119-196):

Ebû'l-Müsennâ Muâz b. Muâz b. Nasr el-Anberî el-Basrî, Basra kadılığı yapmış bir kişidir.³⁹⁰ Onunla ilgili pek çok övgü dolu anlatıma rastlamaktayız. **Hadiste göz nuru** (kurretu ayn fi'l-hadîs), **sağlamlıkta son nokta** (ileyhi'l-müntehâ fi't-tesebbut), **mutkin, sika, sebt, hâfız, imam, allâme** gibi tavsifler onun içindir.³⁹¹ Yahyâ el-Kattân Basra, Kûfe ve Hicaz'da ondan daha güvenilir (sebt) birisi olmadığını ve o kendisine mütâbaat ettiğinde başkasının muhâlefetine aldırmadığını söylemiş,³⁹² İmam Ahmed de ondan daha akıllısını görmediğini belirtmiştir.³⁹³ Hakkında herhangi bir cerhe rastlamadığımız Muâz'ın güvenilir birisi olduğu anlaşılmaktadır.

67. Mucâlid b. Saîd (Kûfeli, v. 143/144):

Ebû Umeyr/Ebû Saîd Mucâlid b. Saîd el-Hemedânî, genellikle cerhedilmiş bir kişidir. Onunla ilgili pek çok cerhe rastlamaktayız. İbn Sa'd onun **hadis** konusunda **zayıf** olduğunu belirtmiştir.³⁹⁴ Cûzecânî de onun **hadisinin zayıf** olduğu yönünde beyanda bulunmuştur.³⁹⁵ Nesâî'ye göre Mucâlid **zayıftır**.³⁹⁶ İbn Hanbel,

³⁸³ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 527; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 365.

³⁸⁴ İbn Sa'd, *age.*, VII, 373.

³⁸⁵ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 296.

³⁸⁶ İbn Hibbân, *age.*, VII, 526-527.

³⁸⁷ İEH., *Cerh*, VIII, 441.

³⁸⁸ Hatîb, *age.*, XIII, 117; Mizzî, *TK*, XXVIII, 479.

³⁸⁹ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 365, 366; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 549; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 261.

³⁹⁰ İbn Sa'd, *age.*, VII, 293; Ahmed, *İlel*, II, 352; Buhârî, *Târih*, VII, 365; İEH., *age.*, VIII, 248.

³⁹¹ İbn Sa'd, *age.*, VII, 293; Ahmed, *Bahr*, s. 406; İEH., *age.*, VIII, 248; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 160; a.mlf. *Sikât*, VII, 482; Hatîb, *age.*, XIII, 133; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 324; Mizzî, *age.*, XXVIII, 134, 135; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 54; İbn Hacer, *age.*, X, 176.

³⁹² Buhârî, *age.*, VII, 365; İEH., *age.*, VIII, 248.

³⁹³ Ahmed, *Bahr*, s. 406; Hatîb, *age.*, XIII, 133.

³⁹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 349.

³⁹⁵ Cûzecânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 89 (Beyrut, 1405, thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerrâî).

onun hakkında **leyse bi şey'** demiş ve başkalarının ref etmediği pek çok şeyi onun ref ettiğini söylemiştir.³⁹⁷ Buhârî, Yahyâ el-Kattân'ın onu **zayıf** saydığını, İbn Mehdî'nin ise ondan rivâyette bulunmadığını kaydetmektedir.³⁹⁸ Yahyâ b. Maîn'in onun **hadisi ile ihticâc etmediği** söylenmiştir.³⁹⁹ Yine Yahyâ'ya göre o, **zayıf ve hadisi çürük** (vâhî'l-hadîs) birisidir.⁴⁰⁰ Mucâlid'in **hâfızasının** ömrünün sonlarında zayıfladığı ifade edilir.⁴⁰¹ İbn Hibbân'ın ifadelerine göre o, **hâfızası kötü, isnâdları değiştiren, mürsellersi ref eden, kendisiyle ihticâc olunması câiz olmayan bir kişidir.**⁴⁰² Bu yönde vârid olmuş haberleri çoğaltmak mümkündür.⁴⁰³ Bunların genelinden anlaşılan, Mucâlid b. Saîd'in ihticâc edilemeyecek derecede zayıf birisi oluşudur.

68. Muhammed b. Âsım (İsbehanlı-Medîne'de meskun, v. 262):

Bu kişi muhtemelen Ebû Ca'fer Muhammed b. Âsım b. Abdillâh es-Sekafî el-İsbehânî'dir. Hayatı hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Süfyân b. Uyeyne'den onun **hâfızasının** karıştırmaya başlamasından sonra hadis aldığı söylenir.⁴⁰⁴ Bununla birlikte **sadûk, kudve, âbid, imam** gibi lafızlarla ta'dil edilmiştir.⁴⁰⁵ (Müellif) İbn Ebî Âsım da onun **sadûk** olduğu kanaatindedir.⁴⁰⁶ İbn Âsım'ın kendisine ait bir *Cüz'e* sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Elde yer alan bilgiler kadarıyla Muhammed b. Âsım'ın sika birisi olduğu söylenebilir.

69. Muhammed b. Ca'fer (Ğunder) (Basra'lı, v. 194):

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-Hüzeli el-Basrî, "Ğunder" ismiyle meşhur olmuştur. İbn Maîn, Ali b. el-Medînî, İshâk b. Râhûye, İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Sevrî, İbn Uyeyne gibi bir çok meşhur hadisçinin kendisinden rivâyet aldığı birisi olup, uzun süre beraberliği sebebiyle özellikle Şu'be'den rivâyet hususunda en

³⁹⁶ Nesâî, *ed-Duafâ ve 'l-metrûkîn*, s. 95 (Haleb, 1369).

³⁹⁷ Ahmed, *Bahr*, s. 395; İEH., *Cerh*, VIII, 361; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 422.

³⁹⁸ Buhârî, *Târîh*, VIII, 9.

³⁹⁹ Ukaylî, *Duafâ*, IV, 233; krş. İEH., *age.*, VIII, 361.

⁴⁰⁰ İEH., aynı yer.

⁴⁰¹ İEH., aynı yer.

⁴⁰² İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 10.

⁴⁰³ Onunla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbn Adiyy, *age.*, VI, 420-422; Mizzî, *TK.*, XXVII, 219-224; Zehebî, *Mizân*, VI, 23-24; a.mlf. *Nubelâ*, VI, 284-287.

⁴⁰⁴ İbn Hacer, *age.*, IX, 214.

⁴⁰⁵ Zehebî, *Nubelâ*, XII, 377; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 485.

⁴⁰⁶ İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 58.

⁴⁰⁷ Zehebî, *Nubelâ*, XII, 378; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 214.

güvenilir kişi olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁸ **Sadûk, sika, hâfız, mutkin, mucevvid, sebt, Allah'ın kullarının en hayırlılarından, verâ sahibi** gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.⁴⁰⁹ Yahyâ b. Maîn'den naklen, onun **kitap sahibi** olanların en sahihi olduğu, bazılarının onu hata eder göstermeye çalıştıkları ancak bunu başaramadıkları şeklinde bir değerlendirme mevcuttur.⁴¹⁰ Nadiren, Ğunder'de **gaflet bulunduğu** dair cerhe rastlamaktayız.⁴¹¹ Genel bir değerlendirme olarak Zehebî, *Sıhah erbâbının* Ğunder ile **ihticâc konusunda ittifak** ettiklerini söylemiştir.⁴¹² Netice itibariyle Muhammed b. Ca'fer'in, ihticâca elverişli sika bir râvî olduğu kanaatindeyiz.

70. Muhammed b. Fudayl (Kûfe'li, v. 194, 195):

Ebû Abdîrrahman Muhammed b. Fudayl b. Ğazvân ed-Dabbî el-Kûfî, **Şiilikle itham** edilmesine rağmen, **imam, hâfız, sadûk, ilim ehlerinden, şeyh, lâ be'se bih, hadîsi güzel** (hasenu'l-hadîs) gibi lâfızlarla genellikle ta'dîl edilmiştir.⁴¹³ Bununla birlikte **çok hata eden birisi** olduğunu ve bâzılarının onunla **ihticâc etmediğini** söyleyenler de vardır.⁴¹⁴ Zehebî, *Sıhah* sahiplerinin onunla **ihticâc ettiklerini** ifade etmiştir.⁴¹⁵ *Kitâbu'd-duâ, Kitâbu'z-zühd, Kitâbu's-sıyâm* ve başka kitapların sahibi olarak tanıtılmaktadır.⁴¹⁶ İbn Fudayl genel itibariyle güvenilir birisi olarak görünmektedir. Bazılarının onunla **ihticâc etmemesi** mezhebî taassuptan yani onun Şîî olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Ayrıca **ihticâc etmeyenlerin kim olduklarının** açıkça belirtilmemesi ve **ihticâc etmemelerinin** sebebinin açıklanmaması da onların görüşlerinin şüpheyile karşılanmasına sebep olmaktadır. Çünkü cerhin sebebi açıklanmak durumundadır.

⁴⁰⁸ İbn Maîn, *Târîh*, I, 64, 182; Ahmed, *Bahr*, s. 366; Buhârî, *Târîh*, I, 57; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 234; İEH., *age*, VII, 221; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 623; İbnu'l-Kayserânî, *age*, I, 301; Mizzî, *age*, XXV, 7, 8; Zehebî, *Mizân*, VI, 93, 94; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 99, 100; İbn Hacer, *age*, IX, 85.

⁴⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 296; İbn Maîn, *age*, I, 64, 182; Ahmed, *age*, s. 366; İclî, *age*, II, 234; İEH., *age*, VII, 221; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 50; Bâcî, *age*, II, 623; İbnu'l-Kayserânî, *age*, I, 300; Mizzî, *age*, XXV, 8; Zehebî, *Mizân*, VI, 93; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 98-100; İbn Hacer, *age*, IX, 85.

⁴¹⁰ İbnu'l-Kayserânî, *age*, I, 301; Mizzî, *age*, XXV, 7; Zehebî, *Mizân*, VI, 93; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 99.

⁴¹¹ İbn Hibbân, *age*, IX, 50; İbnu'l-Kayserânî, *age*, I, 301; Mizzî, *age*, XXV, 8; Zehebî, *Mizân*, VI, 94; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 100; İbn Hacer, *age*, IX, 85.

⁴¹² Zehebî, *Nubelâ*, IX, 101.

⁴¹³ Ahmed, *age*, s. 382; İclî, *age*, II, 250; İEH., *age*, VIII, 57; Bâcî, *age*, II, 674; İbnu'l-Kayserânî, *age*, I, 315; Mizzî, *age*, XXVI, 297, 298; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 173, 174; İbn Hacer, *age*, IX, 359.

⁴¹⁴ Zehebî, *Men tukullime fih*, s. 167; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 174.

⁴¹⁵ Zehebî, *age*, IX, 175.

⁴¹⁶ İbnu'l-Kayserânî, *age*, I, 315; Zehebî, *age*, IX, 173; İbn Hacer, *age*, IX, 359.

71. Muhammed b. el-Huseyn (Bağdatlı, v. 309):

Ebû Bekir Muhammed b. el-Huseyn b. Mükrim el-Bağdâdî hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Hatîb el-Bağdâdî onun Basra'ya yerleştiğini, ölünceye kadar orada yaşadığını ve Basralıların ondan hadis rivâyet ettiklerini söylemektedir.⁴¹⁷ İbrahim b. Fehd'in, Bağdat'tan kendilerine Rasûlullah'ın hadisini ondan daha iyi bilen hiç kimse gelmediğini söylediği nakledilir.⁴¹⁸ Dârakutnî de onu sika olarak nitelemiştir.⁴¹⁹ Zehebî, imam, hâfız, bâri', huccet gibi lafızlarla onu övmüş, Taberânî'nin kendisinden çok rivâyette bulunduğunu kaydetmiştir.⁴²⁰ Elde mevcut bilgiler onun sika birisi olduğu yönündedir.

72. Muhammed b. Kâmil (Bağdatlı, v. 293):

(Taberânî burada verdiği rivâyetten (no: 5191) bir önceki rivâyetin (no: 5190) isnâdında bu şeyhinin ismini: Muhammed b. Kâmil es-Serrâc Ebû Ahmed diye kaydetmiştir.⁴²¹ Diğer bir yerde ise bu şeyhini el-Bağdâdî nisbesiyle vermiştir.)⁴²² Bu râvi hakkında eldeki bilgiler kısıtlıdır. Zehebî onu imam, hâfız, huccet diye tavsif ettikten sonra tam ismini Ebû Ahmed Muhammed b. Kâmil es-Serrâc es-Sülemî el-Bağdâdî şeklinde ifade etmiş, onun Abdullah b. Ahmed (b. Hanbel)'in arkadaşı olduğunu söylemiştir.⁴²³ Zehebî'nin bu değerlendirmeleri ışığında Muhammed b. Kâmil'in sika olduğunu söyleyebiliriz.

73. Muhammed b. Ubeydillah (Harranlı, v. 268):

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ubeydillah b. Yezîd el-Kurduvânî eş-Şeybânî hakkında yeterli bilgiye ulaşamadık. Harran kadılığı yaptığı söylenir.⁴²⁴ İbn Hibbân tarafından sika râviler arasında zikredilmiştir.⁴²⁵ İbn Hacer de onun, gevşeklik (leyyin) bulunan fakat sadûk birisi olduğunu düşünmektedir.⁴²⁶ Buna karşılık Ebû Ahmed el-Hâkim'in onun **metin olmadığını** söylediği nakledilmektedir.⁴²⁷ Ebû Arûbe de, âdil hâkimlerden olmakla birlikte onun **hadis bilmediğini**, yanında

⁴¹⁷ Hatîb, *TB.*, II, 233.

⁴¹⁸ Hatîb, *age.*, II, 233; Zehebî, *Nubelâ*, XIV, 286.

⁴¹⁹ Hatîb, *age.*, II, 233; Zehebî, *age.*, XIV, 286.

⁴²⁰ Zehebî, *age.*, XIV, 286.

⁴²¹ Taberânî, *Evsat*, V, 237 (no: 5190, I-X, Kâhire, 1415).

⁴²² Taberânî, *Kebîr*, III, 86 (no: 2742).

⁴²³ Zehebî, *Nubelâ*, XIII, 531.

⁴²⁴ Mizzî, *TK.*, XXVI, 49; Zehebî, *Mizân*, VI, 248.

⁴²⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 140-141.

⁴²⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 874.

⁴²⁷ Mizzî, *age.*, XXVI, 49; Zehebî, *age.*, VI, 249; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 289.

babasından duyduğu söylenen kitaplar bulunduğunu ifade etmiştir.⁴²⁸ Muhammed b. Ubeydillah'ın hadis konusunda yeterli bilgiye sahip olmayan birisi olduğu anlaşıyor.

74. Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî (Nîsâbürlu, v. 258):

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh ez-Zühî en-Nîsâbüri, ez-Zühri'nin hadislerini en iyi bilen kişi olarak tanınmıştır.⁴²⁹ Ricâl kitaplarında onunla ilgili kayda değer herhangi bir cerhe rastlanmazken, pek çok övgü dolu söz bulunmaktadır. Sika, sadûk, hadiste imam, hadiste müminlerin emiri, ilim önderlerinden, hâfız, zâbit, zamanının imamı, Müslümanların imamlarından bir imam, me'mûn gibi vasıflar onun için söylenmiştir.⁴³⁰ Müslim hariç Kütüb-i Site ashâbı (cemaat) onun hadislerini tahrir etmiştir.⁴³¹ ez-Zühri'nin güvenilir bir hadisçi olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.

75. Muhârib b. Disâr (Kûfe'li, v. 116):

Ebû Mutarrif veya Ebû'n-Nadr Muhârib b. Disâr es-Sedûsî el-Kûfî, sika, imam, huccet, sadûk, me'mûn, zâhid gibi lafızlarla ta'dîl edilmiştir.⁴³² Kûfe kadılığı yapmış tâbiîn âlimlerinden olup sahâbeden İbn Ömer ve Câbir b. Abdillâh'tan hadis işittiği söylenmektedir.⁴³³ İbn Sa'd onun, "Hz. Ali ve Osman'ın mümin veya kâfir olup olmadığı" konusunda bir yorum yapmayan ilk Mürciîlerden olduğunu ve hadisiyle ihticâc etmediklerini söylemiştir.⁴³⁴ Onun bu değerlendirmesini İbn Hacer, bilakis bütün imamların onunla ihticâc ettiklerini söylemek suretiyle reddetmiştir.⁴³⁵ Bu değerlendirmeler ışığında Muhârib b. Disâr'ın sika bir râvî olduğu ağırlık kazanmaktadır. İbn Sa'd'ın olumsuz değerlendirmeleri ise, Muhârib'in ırcâ ile itham edilmesiyle yakından alakalı gibi görünmektedir.

⁴²⁸ Mizzî, *age.*, XXVI, 49; Zehebî, *Mizân*, VI, 249; İbn Hacer, *age.*, IX, 289.

⁴²⁹ Ahmed, *Bahr*, s. 389; Mizzî, *age.*, XXVI, 623; İbn Hacer, *age.*, IX, 453.

⁴³⁰ Ahmed, *age.*, s. 389; İEH., *Cerh*, VIII, 125; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 115; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 688; Mizzî, *age.*, XXVI, 623-629; Zehebî, *Kâşif*, II, 229; İbn Hacer, *age.*, IX, 453-454.

⁴³¹ Mizzî, *age.*, XXVI, 621; İbn Hacer, *age.*, IX, 452.

⁴³² Ahmed, *age.*, s. 396; a.mlf. *İlel*, II, 477; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 266; İEH., *age.*, VIII, 416; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 452; Bâcî, *age.*, II, 754; Nevevî, *Tehzibu'l-esmâ*, II, 391; Mizzî, *age.*, XXVII, 257; Zehebî, *Mizân*, VI, 27; a.mlf. *Nubelâ*, V, 218; İbn Hacer, *age.*, X, 45; a.mlf. *Hedyu's-sârî*, s. 443.

⁴³³ Buhârî, *Târîh*, VIII, 28; İEH., *age.*, VIII, 416; İbn Hibbân, *age.*, V, 452; Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 734; Bâcî, *age.*, II, 754; İbn Mâkûlâ, *İkmâl*, VII, 264; Nevevî, *age.*, II, 390.

⁴³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 307.

⁴³⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 443.

76. Musa b. İsmail (Basra'lı, v. 223):

Musa b. İsmâil'in, Ebû Seleme Musa b. İsmâil et-Tebûzekî olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü, ilk dönem tabakât kitaplarında bu isimde başka bir kişiye pek rastlamıyoruz. Ayrıca (bir sonraki râvî olan) Ebû Hâtim Süveyd b. İbrâhim'in hadîs aldığı kişiler arasında Musa b. İsmâil'in zikredilmesi de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.⁴³⁶ Ebû Seleme Musa b. İsmâil el-Minkarî et-Tebûzekî el-Basrî, hakkında **sika**, **sadûk**, **me'mûn** gibi ta'dil lafızları kullanılan, güvenilirliği konusunda pek şüphe duyulmayan, Buhârî, Ebû Dâvud, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zur'a gibi önemli isimlerin kendisinden rivâyette bulundukları bir râvîdir.⁴³⁷ Onun hakkında İbn Sa'd'm da, **sika** ve **kesîru'l-hadîs** (çok hadîs rivâyet eden birisi) şeklinde tavsifte bulunduğu nakledilir.⁴³⁸ Musa b. İsmâil'in güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

77. Mu'temir (el-Fâ') b. Süleymân (Basralı, v. 187):

Ebû Muhammed el-Fâ' b. Süleyman b. Tarhân et-Teymî el-Basrî, kendisinden İbnu'l-Mübârek, Abdurrezzak b. Hemmâm, İshâk b. Râhûye, Ali b. el-Medîni gibi önemli hadisçilerin rivâyette bulunduğu bir kişidir.⁴³⁹ Genellikle **sika**, **sika-saduk**, **imam**, **hâfız**, **gudve** (örnek, model) şeklinde ta'dil edilmiştir.⁴⁴⁰ Kitabından naklettiğinde sika ve saduk olmakla beraber hâfızasından nakilde bulunduğu **hata ettiği** de ifade edilmektedir.⁴⁴¹ Bu bilgidен sonra Zehebî onun **mutlak olarak sika** olduğunu söylemiştir.⁴⁴² Mu'temir ve el-Fâ' ismiyle de anılan bu kişinin genel itibariyle güvenilir birisi olduğu anlaşılmaktadır.

78. Muttalib b. Ziyâd (Kûfeli, v. 185):

Ebû Muhammed el-Muttalib b. Ziyâd b. Ebî Züheyr es-Sekafî el-Kureşî, hakkında olumlu ve olumsuz değerlendirmeler yapılan bir kişidir. Ahmed b. Hanbel

⁴³⁶ Mesela bkz. İEH., *age.*, IV, 237; İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 421; Zehebî, *Mizân*, III, 344; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 240; a.mlf. *Tehzîb*, IV, 237.

⁴³⁷ Buhârî, *Târîh*, VII, 280; Müslim, *Kunâ*, I, 384; İEH., *age.*, VIII, 136; Kelâbâzî, *age.*, II, 699; Bâcî, *age.*, II, 705; Mizzî, *age.*, XXIX, 21, 23, 24-26; Zehebî, *Nubelâ*, X, 360-364; a.mlf. *Mizân*, VI, 536, 537; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 297.

⁴³⁸ Mizzî, *age.*, XXIX, 25; Zehebî, *Nubelâ*, X, 362; İbn Hacer, *age.*, X, 297.

⁴³⁹ Buhârî, *age.*, VIII, 49; İEH., *age.*, VIII, 402; Hatîb, *Tâli Telhîsu'l-müteşâbih*, I, 95 (I-II, Riyâd, 1417); Mizzî, *age.*, XXVIII, 252-253.

⁴⁴⁰ İEH., *age.*, VIII, 402; Mizzî, *age.*, XXVIII, 254; Zehebî, *Mizân*, VI, 465; a.mlf. *Nubelâ*, VIII, 477, 478; İbn Hacer, *age.*, X, 204.

⁴⁴¹ Zehebî, *Mizân*, VI, 465; İbn Hacer, *age.*, XI,

⁴⁴² Zehebî, *age.*, VI, 465.

ve İbn Maîn onun **sika** olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴³ İclî de aynı kanaattedir.⁴⁴⁴ Yine İbn Hanbel, Kûfe'de Ömer b. Ubeyd ile birlikte ondan daha büyük kimse görmediklerini ifade etmektedir.⁴⁴⁵ Ayrıca Ebû Dâvud'un onu **sâlih** olarak nitelediği kaydedilir.⁴⁴⁶ İbn Hibbân da onu güvenilir kabul ettiği râviler arasına katmıştır.⁴⁴⁷ Buna karşılık Ebû Hâtim **hadîsinin yazılabileceğini** fakat kendisiyle **ih ticâc olunamayacağını** belirtmiştir.⁴⁴⁸ İbn Sa'd onun, **hadiste gerçekten zayıf** olduğunu söyler.⁴⁴⁹ İsa b. Şâzân da onun **zayıf** olduğunu ve **münker rivâyetlere sahip** bulunduğunu söylemiştir.⁴⁵⁰ İbn Adiyy genel bir değerlendirme yaparak onun **hasen** ve **garip** hadislerinin olduğunu, bununla birlikte kendisinde **beis olmadığını** ümit ettiğini ifade etmiştir.⁴⁵¹ Zehebî, onun **müksir** ve **hâfız olmadığını** fakat **sadûk, hadis ve marifet sahibi** birisi olduğunu kaydeder.⁴⁵² İbn Hacer de el-Muttalib'in **saduk** fakat zaman zaman **vehmeden** birisi olduğu yorumunda bulunur.⁴⁵³ el-Muttalib b. Ziyâd'ın **sâlih** olmakla beraber bazen hataya düştüğü anlaşılmaktadır.

79. Müemmel b. İsmail (Basralı-Mekke'de meskun, v. 205/206):

Ebû Abdîrrahman Müemmel b. İsmail el-Adevî aslen Basralı olmakla beraber Mekke'de yerleşmiştir.⁴⁵⁴ Hakkında cerh ve ta'diller yapılan birisidir. Yahyâ b. Maîn'in ona **sika** dediği nakledilir.⁴⁵⁵ İbn Hibbân, sika râvileri topladığı eserinde ona da yer vermiştir.⁴⁵⁶ Ebû Hâtim onun **sadûk, sünnet konusunda şedit ancak hatası çok** olduğunu, böyle olmakla birlikte yine de **hadisinin yazılabileceğini** ifade etmiştir.⁴⁵⁷ Ebû Dâvud da ondan övgüyle bahsetmiş, kendisine tazimde bulunmuş ve kadrinin yüceliğini belirtmiş; buna karşılık bazı şeylerde **vehmettiğini** söylemiştir.⁴⁵⁸ Müemmel'in kitaplarını görmüş hâfızasından rivâyette bulunduğundan dolayı hata

⁴⁴³ Ahmed, *İlel*, II, 481; a.mlf. *Bahr*, s. 405; İEH., *Cerh*, VIII, 360; İbnu'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 125.

⁴⁴⁴ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 282.

⁴⁴⁵ Ahmed, *Bahr*, s. 405; Mizzî, *TK*, XXVIII, 80.

⁴⁴⁶ Mizzî, *age.*, XXVIII, 80; Zehebî, *Mizân*, VI, 447; a.mlf. *Nubelâ*, VIII, 333.

⁴⁴⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 506.

⁴⁴⁸ İEH., *Cerh*, VIII, 360.

⁴⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 387.

⁴⁵⁰ Mizzî, *age.*, XXVIII, 80; Zehebî, *Nubelâ*, VIII, 334; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 160.

⁴⁵¹ İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 464.

⁴⁵² Zehebî, *Nubelâ*, VIII, 333.

⁴⁵³ İbn Hacer, *Takrib*, I, 534.

⁴⁵⁴ Buhârî, *Târîh*, VIII, 49; İbn Hibbân, *age.*, IX, 187.

⁴⁵⁵ İEH., *age.*, VIII, 374.

⁴⁵⁶ İbn Hibbân, *age.*, IX, 187.

⁴⁵⁷ İEH., *age.*, VIII, 374.

⁴⁵⁸ Mizzî, *age.*, XXIX, 178; Zehebî, *Nubelâ*, X, 111.

ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁹ İbn Hacer, Süleyman b. Harb'ın Müemmel ile ilgili olarak ehl-i ilmi uyardığını, hadisinden uzak durmalarını tavsiye ettiğini çünkü onun **sika şeyhlerinden münker şeyler rivâyet ettiğini** söylediğini kaydeder.⁴⁶⁰ Yine o, Muhammed b. Nasr el-Mervezî'den naklen, Müemmel'in bir hadiste infirâd ettiğinde onda tevakkufun vücup ifade ettiğini, çünkü onun **hâfızası zayıf ve hatası çok** birisi olduğunu söyler.⁴⁶¹ Müemmel hakkında Buhârî'nin **münkeru'l-hadis** dediği bazı müelliflerce ifade edilmekte ise de⁴⁶² bu bilgiyi teyit edemedik. Çünkü kanaatimizce Buhârî, Müemmel b. İsmâil hakkında böyle bir şey söylememiş; bu cerhi bir sonraki râvi olan Ebû Firâs Müemmel b. Saîd hakkında serdetmiştir.⁴⁶³ Buhârî'nin başka bir yerde böyle bir şey söylemiş olması muhtemel olsa da biz buna ulaşamadık. Görüldüğü üzere Müemmel b. İsmail'in mecrûh yönü daha ağır basmaktadır.

80. Müsedded b. Müserhed (Basralı, v. 228):

Ebû'l-Hasen Müsedded b. Müserhed b. Müserbel el-Esedî, Basra'da ilk *Müsned* yazan kişi olduğu söylenmektedir.⁴⁶⁴ **Sika, sadûk, imam, hâfız, huccet** şeklinde vasedilmiştir.⁴⁶⁵ Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zur'a er-Râzî kendisinden hadis alanlardandır.⁴⁶⁶ Onun hakkında kaynaklarımızda olumsuz bir değerlendirmeye rastlamamaktayız.

81. Nadr b. Şümeyl (Basralı, v. 123-203/204):

Ebû'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî en-Nahvî, meşhur Nahiv âlimi Halil b. Ahmed'in talebesi olup, Arap dili ve hadiste imam olarak vasedilmiştir.⁴⁶⁷ İbnu'l-Medînî onun **sikâttan** olduğunu söyler.⁴⁶⁸ İbn Maîn ve Nesâî ona **sika** demektedir.⁴⁶⁹ Ebû Hâtim de onu **sika ve sünnet sahibi** olarak tanıtır.⁴⁷⁰ İbn Sa'd ise **inşallah sika ve hadis sahibi** yorumunda bulunur.⁴⁷¹ Bunun yanı sıra hakkında

⁴⁵⁹ Mizzî, *age.*, XXIX, 178; İbn Hacer, *age.*, X, 339.

⁴⁶⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 339.

⁴⁶¹ İbn Hacer, *age.*, X, 339.

⁴⁶² Mizzî, *age.*, XXIX, 178; Zehebî, *Mizân*, VI, 571; İbn Hacer, *age.*, X, 339.

⁴⁶³ Buhârî, *Târîh*, VIII, 49.

⁴⁶⁴ İbn Hacer, *age.*, X, 98; a.mlf. *Takrîb*, s. 935.

⁴⁶⁵ Ahmed, *age.*, s. 400; İclî, *age.*, II, 272; İEH., *age.*, VIII, 438; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, II, 421; Mizzî, *age.*, XXVII, 446-447; Zehebî, *Nubelâ*, X, 591-593; İbn Hacer, *age.*, X, 98.

⁴⁶⁶ Mizzî, *age.*, XXVII, 444-445; İbn Hacer, *age.*, X, 98.

⁴⁶⁷ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 314; Mizzî, *TK*, XXIX, 383; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 330.

⁴⁶⁸ İEH., *Cerh*, VIII, 477; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 773.

⁴⁶⁹ İEH., *age.*, VIII, 477; Mizzî, *age.*, XXIX, 382.

⁴⁷⁰ İEH., *age.*, VIII, 477; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 314.

⁴⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 373.

hâfız, allâme, huccet gibi övücü kelimeler de kullanılmıştır.⁴⁷² İbn Şümeyl'in pek çok kitap yazdığı, bu konuda onu daha önce kimsenin geçmediği ayrıca Merv kadılığı yaptığı ifade edilmiştir.⁴⁷³ en-Nadr b. Şümeyl insanların **en fasihlerinden** ve edebiyat ve **eyyâm-ı nâs** konusunda **en bilgililerinden** birisi denilerek övülmüştür.⁴⁷⁴ Hakkında herhangi bir cerhe rastlanmayan bu râvînin güvenilir olduğu söylenebilir.

82. Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (Medîneli/Fârisî, v. 117):

Sahâbeden İbn Ömer'in meşhur kölesidir. Onun tam adı hakkında bilgi sahibi değiliz. Kaynaklarımızda sürekli "Mevlâ İbn Ömer" diye kaydedilir. Zehebî onun künyesini, Ebû Abdillâh el-Kureşî el-Adevî el-Umerî şeklinde vermiş; sahâbeden hadis rivâyet ettiği kişiler arasında İbn Ömer, Hz. Âişe, Ebû Hureyre, Râfi' b. Hadîc, Ebû Saîd el-Hudrî, Ümmü Seleme gibi şahısları saymıştır.⁴⁷⁵ Ömer b. Abdilaziz'in onu Mısır halkına *süneni* öğretmek üzere gönderdiği belirtilmektedir.⁴⁷⁶ Nâfi'in İbn Ömer'den duyduğu rivâyetleri topladığı bir kitabının olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁷ İbn Sa'd'a göre Nâfi', **sika ve kesîru'l-hadîs** birisidir.⁴⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, İbn Ömer'den rivâyet konusunda İbn Ömer'in oğlu Sâlim ile Nâfi'in ihtilaf etmesi durumunda kimi tercih edeceği sorulunca bu ikisinden birini öne geçirmeyeceğini söylemiş ve ikisini de kendi katında aynı seviyede **sebt** gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁷⁹ Zehebî de onu **imam, müfti, sebt ve Medîne'nin âlimi** olarak vâsfetmiş; ümmetin onun **mutlak huccet** olduğu konusunda ittifak ettiğini kaydetmiştir.⁴⁸⁰ Nâfi Mevlâ İbn Ömer'in güvenilirliği konusunda olumsuz bir değerlendirme olmadığını söyleyebiliriz.

83. Nasr b. Ali el-Cehdamî (Basralı, v. 250):

Ebû Amr Nasr b. Ali el-Ezdî el-Cehdamî, dedesi ile aynı ismi taşımaktadır. Onun hakkında ricâl kitaplarında kaydedilen bilgiler hep ta'dil yönündedir. **Sika, sebt, hâfız, allâme, huccet, imam, insanların en zekilerinden** gibi övgüler

⁴⁷² İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 314; Zehebî, *Mizân*, VII, 29; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 328.

⁴⁷³ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 314; Mizzî, *age.*, XXIX, 383; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 390.

⁴⁷⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 212; İbn Mencevayh, *Ricâlu Müslim*, II, 287; Mizzî, *age.*, XXIX, 383; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 331; İbn Hacer, *age.*, X, 390.

⁴⁷⁵ Zehebî, *age.*, V, 95.

⁴⁷⁶ İbn Sa'd, *age.*, s. 144 (İlâve kısım); Zehebî, *age.*, V, 97.

⁴⁷⁷ İbn Sa'd, *age.*, s. 143; Zehebî, *age.*, V, 98.

⁴⁷⁸ İbn Sa'd, *age.*, s. 145.

⁴⁷⁹ Ahmed, *Bahr*, s. 427.

⁴⁸⁰ Zehebî, *Nubelâ*, V, 95, 101.

bunlardan bir kısmıdır.⁴⁸¹ İmam Ahmed onun hakkında sorulunca, **beis yok** (mâ bihî be's) demiş ve memnuniyetini ifade etmiştir.⁴⁸² Bu râvinin güvenilir olduğu anlaşılmaktadır.

84. Osman b. Ğiyâs (Basra'lı, v. ?):

Cibrîl Hadîsi'nin önemli râvilerinden Osman b. Ğiyâs er-Râsibî ez-Zehrânî el-Bâhilî el-Basrî hakkında fazla bir bilgi yoktur. Mürceî olduğu ifade edilmekle beraber,⁴⁸³ **leyse bihî be's, lâ be'se bi hadîsih, sika, sadûk** gibi ta'dîl lâfızlarıyla zikredildiğini görmekteyiz.⁴⁸⁴ Osman b. Ğiyâs'ın ölüm târihi hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. İbn Hacer onu, tâbîin döneminde yaşamış fakat herhangi bir sahâbî ile karşılaşmamış olanların oluşturduğu altıncı tabakadan saymaktadır.⁴⁸⁵

85. Osman b. Saîd b. Mürre (Kûfeli, v. ?):

Ebû Abdillâh/Ebû Ali Osman b. Saîd b. Mürre el-Kureşî el-Mürrî, İbn Hibbân tarafından *Sikât*'da zikredilmiştir.⁴⁸⁶ Sıhhati hakkında fazla bir değerlendirme yapılmamıştır. İbn Hacer onu, onuncu tabaka râvilerinden (İbn Hanbel gibi tâbîini göremeyen, fakat etbâu't-tâbîinin büyüklerinden rivâyette bulunan kişilerden) sayar ve **makbul** olduğunu söyler.⁴⁸⁷

86. Rabî' b. Enes (Basralı, v. 139):

er-Rabî b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî el-Horasânî el-Basrî tâbîinden olup sahâbeden Enes b. Mâlik, İbn Ömer ve Câbir b. Abdillâh ile görüştüğü ifade olunmaktadır.⁴⁸⁸ Babasının isminin, sahâbî Enes b. Mâlik ile bir ilgisi yoktur. Ebû'l-Fadl el-Herevî'nin (v. 405) beyanına göre "er-Rabî b. Enes" ismini taşıyan iki kişi vardır ve bunlardan birisi Enes b. Mâlik'in oğludur. Diğerisi ise kendisinden Ebû Ca'fer er-Râzî'nin hadis rivâyet ettiği (bizim burada incelediğimiz) kişidir.⁴⁸⁹ er-Rabî,

⁴⁸¹ İEH., *Cerh*, VIII, 471; İbnü'l-Kayserânî, *Tezkira*, II, 519; Mizzî, *TK*, XXIX, 358; Zehebî, *age.*, XII, 134, 135; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 384.

⁴⁸² Ahmed, *İlel*, III, 265; a.mlf. *Bahr*, 428; İEH., *age.*, VIII, 471.

⁴⁸³ Ahmed, *age.*, s. 293; a.mlf. *İlel*, II, 497; Cûzecânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 124; İEH., *age.*, VI, 164; Mizzî, *age.*, XIX, 473; Zehebî, *Mizân*, V, 65; İbn Hacer, *age.*, VII, 133.

⁴⁸⁴ Ahmed, *age.*, II, 497; Cûzecânî, *age.*, s. 124; İclî, *Ma'rîfetu's-sikât*, II, 129; İEH., *age.*, VI, 164; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 199; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 950; Mizzî, *age.*, XIX, 473; Zehebî, *Mizân*, V, 65; İbn Hacer, *age.*, VII, 133.

⁴⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 668 (Riyâd baskısı).

⁴⁸⁶ İbn Hibbân, *age.*, VIII, 450.

⁴⁸⁷ İbn Hacer, *age.*, s. 663.

⁴⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 369.

⁴⁸⁹ Herevî, *Müştebehu esâmi'l-muhaddisîn*, s. 119.

Iclî'nin görüşüne göre **sika** birisidir.⁴⁹⁰ Aynı düşüncede olan İbn Hibbân onu meşhur kitabında zikretmiştir.⁴⁹¹ Ebû Hâtîm de onu **sadûk** olarak tavsif etmiştir.⁴⁹² Nesâî'nin onda **beis olmadığını** söylediği ifade edilir.⁴⁹³ İbn Hacer, Yahyâ b. Maîn'den naklen er-Rabî b. Enes'in **müfrit bir Şîi** olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁴ İbn Hibbân ulemânın, kendisinden Ebû Ca'fer er-Râzî nakilde bulunduğu zaman er-Rabî b. Enes'in hadisinden sakındığını; çünkü onun naklettiği rivâyetlerde **çok ızdırap** olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁵ Buradaki olumsuz durumun er-Rabî'den değil Ebû Ca'fer er-Râzî'den kaynaklandığı anlaşılıyor. Genel itibariyle er-Rabî b. Enes'in **sika** bir râvi olduğu söylenebilir.

87. Ravh b. Ubâde (Basralı, v. 205):

Ebû Muhammed Ravh b. Ubâde b. el-Alâ el-Kaysî el-Basrî hakkında olumlu ve olumsuz yorumlar yapılmıştır. Yahyâ b. Maîn onunla ilgili kanaatini **sadûk, sika, beis yok** diyerek ortaya koymuştur.⁴⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, **çok hadis** rivâyet ettiğini (kesîru'l-hadîs), *sünen* ve *ahkâm* konusunda kitaplar yazdığını ve *tefsir* topladığını söyledikten sonra **sika** yorumunda bulunmuştur.⁴⁹⁷ İbn Sa'd **inşallah sika** demiştir.⁴⁹⁸ Iclî ve İbn Hibbân da **sika** olduğu kanaatindedirler.⁴⁹⁹ İbnu'l-Medînî Ravh'ın doğalıdan beri hadis içinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁰ Bu nedenle onun çok hadis rivâyet etmesi normal sayılabilir. Fakat Ubeydullah el-Kavârîrî, onun bu yönünü yadırgamış ve ondan hadis rivâyet etmemiştir.⁵⁰¹ el-Kavârîrî'nin, Ravh'ın Mâlik'ten rivâyet ettiği dokuz yüz hadisin sayısını yadırgadığı anlaşılmaktadır.⁵⁰² Ebû Dâvud, bu dokuz yüz rivâyetin Mâlik'ten semâ yoluyla alındığını söyleyerek el-Kavârîrî'yi haksız bulmuştur.⁵⁰³ İbn Maîn de el-Kavârîrî'nin yalancılardan rivâyet edip de Ravh'tan hadis almamasını eleştirmiştir.⁵⁰⁴ Zehebî Ravh'ı **sika, meşhur,**

⁴⁹⁰ Iclî, *age.*, I, 350.

⁴⁹¹ İbn Hibbân, *age.*, IV, 228.

⁴⁹² İEH., *age.*, III, 454.

⁴⁹³ Mizzî, *age.*, IX, 61; İbn Hacer, *age.*, III, 207.

⁴⁹⁴ İbn Hacer, *age.*, III, 207.

⁴⁹⁵ İbn Hibbân, *age.*, IV, 228.

⁴⁹⁶ İEH., *age.*, III, 498; Mizzî, *age.*, IX, 242.

⁴⁹⁷ Hatîb, *TB.*, VIII, 401.

⁴⁹⁸ İbn Sa'd, *age.*, VII, 296.

⁴⁹⁹ Iclî, *age.*, I, 365; İbn Hibbân, *age.*, VIII, 243.

⁵⁰⁰ Zehebî, *Mizân*, III, 88.

⁵⁰¹ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 350; Mizzî, *age.*, IX, 244; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 405.

⁵⁰² İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 350.

⁵⁰³ Mizzî, *age.*, IX, 244; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 405; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 254.

⁵⁰⁴ Mizzî, *age.*, IX, 243; Zehebî, *Mizân*, III, 88.

hâfız, Basra'nın ulemâsından, muhaddislerin büyüklerinden şeklinde tavsif ettikten sonra onun hıfz ve itkindaki mertebesinin, Yahyâ el-Kattân'ın mertebesi gibi olduğunu, hatta Abdurrezzak ve Ebû'n-Nadr'inkinden daha aşağı olmadığını belirtmiştir.⁵⁰⁵ Ravh b. Ubâde hakkında Zehebî'nin yorumu dikkate almaya değerdir. Bu nedenle onun olumlu tarafının daha ağır bastığı kanaatindeyiz.

88. Rukeyn b. er-Rabî' (Kûfeli, v. 131):

Ebû'r-Rabî' er-Rukeyn b. er-Rabî' b. Amîle el-Fezârî el-Kûfî'nin hayatı hakkında çok ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. İbn Sa'd tarafından onun Esmâ bint Ebî Bekr es-Sıddîk'i gördüğü kaydedilmiştir.⁵⁰⁶ Bunun yanı sıra sahâbeden İbn Ömer, Abdullah b. ez-Zübeyr ve Ebû't-Tufeyl gibi kişilerden rivâyette bulunduğu dair bilgiler vardır.⁵⁰⁷ Ahmed, İbn Maîn ve Nesâî'nin onunla ilgili olarak sika dedikleri belirtilir.⁵⁰⁸ Ebû Hâtim er-Râzî ona **sâlih** demiş;⁵⁰⁹ İbn Hibân da sika râvîleri aldığı eserinde ona yer vermiştir.⁵¹⁰ Elde mevcut kısıtlı bilgiler kadarıyla er-Rukeyn'in sika bir râvi olduğu söylenebilir.

89. Sâbit el-Bünânî (Basralı, v. 127):

Ebû Muhammed Sâbit b. Eslem el-Bünânî el-Basrî, tâbiinden olup sahâbeden Enes b. Mâlik, Abdullah b. ez-Zübeyr, İbn Ömer, Abdullah b. Muğaffel gibi kişilerden rivâyette bulunduğu ifade edilmektedir.⁵¹¹ Çoğunlukla ta'dil edilen bir râvidir. İbn Sa'd'a göre Sâbit **hadis konusunda sika ve me'mun** birisidir.⁵¹² İbn Hanbel de onun gibi düşünmekte ve Sâbit'in **hadis konusunda sebt, sika ve me'mun** kişilerden ve **sahîhu'l-hadis** birisi olduğunu söylemektedir.⁵¹³ Yine bu doğrultuda İclî onu **sika ve sâlih** bir kişi olarak vassfetmektedir.⁵¹⁴ Ebû Hâtim, Sâbit'in **sika ve saduk** olduğunu söyledikten sonra Enes b. Mâlik'in ashâbı arasında ez-Zührî'den sonra en güvenilir kişi olarak onu gösterir.⁵¹⁵ İbn Adiyy de kendisinden

⁵⁰⁵ Zehebî, *age.*, III, 87; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 403, 406.

⁵⁰⁶ İbn Sa'd, *age.*, VI, 325.

⁵⁰⁷ Buhârî, *Târîh*, III, 330; İEH., *age.*, III, 513; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 243; Mizzî, *age.*, IX, 225; Zehebî, *Kâşif*, I, 398; İbn Hacer, *age.*, III, 248.

⁵⁰⁸ Ahmed, *İlel*, III, 283; İEH., *age.*, III, 467, 513; Ebû Hafs, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 87; Mizzî, *age.*, IX, 225; Zehebî, *age.*, I, 398; İbn Hacer, *age.*, III, 248.

⁵⁰⁹ İEH., *age.*, III, 513.

⁵¹⁰ İbn Hibbân, *age.*, IV, 243.

⁵¹¹ Buhârî, *age.*, II, 159; Müslim, *Kunâ*, I, 723; İEH., *age.*, II, 449; İbn Hibbân, *age.*, IV, 89.

⁵¹² İbn Sa'd, *age.*, VII, 232.

⁵¹³ İEH., *Cerh*, II, 449; İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 100.

⁵¹⁴ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 259.

⁵¹⁵ İEH., *age.*, II, 449.

sika birisi rivâyet ettiği takdirde Sâbit el-Bünânî'nin hadislerinin müstakim olduğunu ifade etmiş; akabinde, şayet ondan rivâyet edilen şeyde münker bir şeyler varsa bunun Sâbit'ten değil, ondan rivâyet eden kişilerden kaynaklandığını, çünkü Sâbit'ten zayıf ve meçhul râvilerin de hadis rivâyet ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁶ Buna göre Sâbit el-Bünânî'nin güvenilir bir kişi olduğunu söyleyebiliriz.

90. Saîd b. Mes'ûd (Mervli, v. 271):

Onun hakkında pek bir bilgiye sahip değiliz. İbn Hibbân, Saîd b. Mes'ûd el-Mervezî adıyla birisini sika râvileri topladığı eserinde kaydetmiş ve onun Ebû'l-Abbas b. Saîd'in babası olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁷ Zehebî de onun ismini Ebû Osman Saîd b. Mes'ûd b. Abdirrahman el-Mervezî şeklinde vermiş ve kendisinden rivâyette bulunanlar arasında (bizim müellifimiz) Muhammed b. Nasr el-Mervezî'yi de zikretmiştir.⁵¹⁸ Yine onun söylediğine göre Saîd b. Mes'ûd 271 senesinde doksan yaşlarındayken vefat etmiştir.⁵¹⁹ Saîd b. Mes'ûd'un sıhhati hakkında yorum yapacak kadar yeterli bilgiye sahip olduğumuzu söylemek zordur.

91. Sâlim İbn/Ebû Ğiyâs (Basralı, v. ?):

Pek çok kaynakta bu râvinin ismi Sâlim b. Ğiyâs değil, Sâlim Ebû Ğiyâs el-Atekî olarak kaydedilmiştir.⁵²⁰ Hakkında çok fazla bilgi yoktur. Sahâbeden Enes b. Mâlik'ten rivâyette bulunduğu söylenmektedir.⁵²¹ Onun hakkında Yahyâ b. Maîn, bir şey değildir yorumunda bulunmuştur.⁵²² İbn Hibbân *Sikât*'ta onun adını zikretmekle beraber bazen hata ettiğini söylemektedir.⁵²³ İbn Hacer de Ahmed'den naklen Sâlim'in hadisi zayıf birisi olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁴ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan bu râvinin sika olduğunu söylemek zor görünmektedir.

⁵¹⁶ İbn Adıyy, *age.*, II, 100.

⁵¹⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 271-272.

⁵¹⁸ Zehebî, *Nubelâ*, XII, 504-505.

⁵¹⁹ Zehebî, *age.*, XII, 505.

⁵²⁰ Sâlim b. Ğiyâs ile Sâlim Ebû Ğiyâs'ın iki ayrı kişi olabileceği ihtimali akla gelse de, her iki okunuşa göre de Sâlim'den rivâyet alanların arasında Ubeydullah b. Musa'nın isminin geçmesi (mesela bkz. Buhârî, *Târîh*, IV, 118; İEH., *age.*, IV, 190; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 7.), ortada iki ayrı kişi olmadığını göstermektedir.

⁵²¹ Buhârî, *age.*, IV, 118; Müslim, *Kunâ*, I, 668; İEH., *age.*, IV, 190; İbn Hibbân, *age.*, IV, 309.

⁵²² İEH., *age.*, IV, 190; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, I, 309.

⁵²³ İbn Hibbân, *age.*, IV, 309.

⁵²⁴ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 7.

92. Sehl b. Osman (Askerî/Reyli, v. 235):

Ebû Mes'ûd Sehl b. Osman b. Fâris Sinan el-Askerî, Ebû Hâtim tarafından **sadûk** diye tavsif edilmiştir.⁵²⁵ İbn Hibbân onu **sika** râvileri topladığı eserine almış,⁵²⁶ Zehebî de **imam, hâfız, mücevvîd ve sebt** şeklinde övmüştür.⁵²⁷ Bununla birlikte Sehl b. Osman'ın birçok **garip rivâyete sahip** olduğu dile getirilmiş⁵²⁸ ancak bu konuda ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Onun **sika** birisi olduğu söylenebilir.

93. Selâm Ebû'l-Münzir (Basrahî/Kûfeli, v. 171):

Ebû'l-Münzir Selâm b. Süleyman el-Kâri el-Müzenî genellikle ta'dil edilmiştir. Kûfe'de Âsım'a Kur'ân kıraatında bulunduğu belirtilir.⁵²⁹ **Basra ehlinin kârisi** olarak da vasfedilmiştir.⁵³⁰ Hammad b. Seleme'nin ifadesine göre Âsım'ın rivâyetleri konusunda Hammad b. Zeyd'den **daha hâfız** olduğu beyan edilir.⁵³¹ Ebû Hâtim'e göre **sadûk** ve **sâlihu'l-hadis** bir râvidir.⁵³² İbn Hibbân da onun **sika** ve **sadûk** olduğunu düşünür.⁵³³ Ebû Dâvud onda **beis olmadığı** kanaatindedir.⁵³⁴ Yine onun ifadesine göre **Kaderiyye'ye karşı** ondan **daha şedit** bir kimse yoktur.⁵³⁵ Ebû'l-Münzir ile ilgili Yahyâ b. Maîn'den farklı değerlendirmeler nakledilmiştir. Bir görüşe göre İbn Maîn onun hakkında **beis yok** demiştir.⁵³⁶ Ondan nakledilen diğer bir görüş ise onun **sika olmadığı** yönündedir.⁵³⁷ Yahyâ'nın onun için **bir şey değil** dediği de kaydedilir.⁵³⁸ Ukaylî ise Ebû'l-Münzir'in rivâyet ettiği hadise **mütâbaat edilmediğini** söylemektedir.⁵³⁹ Selâm Ebû'l-Münzir'in genel itibarıyla **sika** olduğu söylenebilir.

94. Serîyy b. İsmail (Kûfeli, v. ?):

es-Serîyy b. İsmâil el-Hemedânî el-Kûfî, eş-Şa'bî'nin amcasının oğlu ve kâtibi olup Kûfe kadılığı yapmıştır.⁵⁴⁰ **Şiddetle cerhedilen** bir râvidir. Yahyâ el-Kattân bir

⁵²⁵ İEH., age., IV, 203.

⁵²⁶ İbn Hibbân, age., VIII, 292.

⁵²⁷ Zehebî, *Nubelâ*, XI, 454.

⁵²⁸ Mizzî, *TK*, XII, 199; Zehebî, age., XI, 454; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 224.

⁵²⁹ Zehebî, *Mizân*, III, 254.

⁵³⁰ Mizzî, age., XII, 290.

⁵³¹ Buhârî, age., IV, 134; Mizzî, age., XII, 289.

⁵³² İEH., age., IV, 259.

⁵³³ İbn Hibbân, age., VI, 416-417, VIII, 296-297.

⁵³⁴ Mizzî, age., XII, 290; İbn Hacer, age., IV, 249.

⁵³⁵ Mizzî, age., XII, 290; İbn Hacer, age., IV, 249.

⁵³⁶ Mizzî, age., XII, 289; Zehebî, *Mizân*, III, 255.

⁵³⁷ Mizzî, age., XII, 289; İbn Hacer, age., IV, 249.

⁵³⁸ İEH., age., IV, 259; Zehebî, age., III, 255.

⁵³⁹ Ukaylî, *Duafâ*, II, 160.

⁵⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 369; Mizzî, *TK*, X, 227. İbn Hacer, *Takrîb*, I, 230.

mecliste onun **yalan söylediğini** açıkça gördüğünü söylemiştir.⁵⁴¹ Bu nedenle Yahyâ ondan hadis rivâyet etmemiştir.⁵⁴² Cûzecânî **hadisinin zayıf** olduğu görüşündedir.⁵⁴³ Nesâî de es-Seriyy'in **metrûku'l-hadis** olduğu kanaatindedir.⁵⁴⁴ İbn Hibbân onu **isnâdları kalbedip, mürsellersi ref etmekle suçlamaktadır.**⁵⁴⁵ İbn Adıyy, es-Seriyy'in özellikle eş-Şa'bî'den rivâyetlerine kimsenin mütâbaat etmediğini, onun eş-Şa'bî'den rivâyet ettiği hadislerin **münker** olduğunu, bunları kendisinden başkasının nakletmediğini, bu nedenle es-Seriyy'in **zayıflığa daha yakın** olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁶ Bu yöndeki kavilleri çoğaltmak mümkündür. Bu değerlendirmelerden anlaşıldığına göre es-Seriyy b. İsmâil zayıf bir râvidir.

95. Seyyâr Ebû'l-Hakem (Vâsıtî/Basralı, v. 122):

Ebû'l-Hakem Seyyâr b. Ebî Seyyâr Verdân el-Anezî el-Vâsıtî hakkında pek fazla bilgi sahibi değiliz. Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında **sika, sadûk ve sebt** yorumunda bulunduğu nakledilir.⁵⁴⁷ İclî, İbn Maîn ve Nesâî'nin onu **sika** şeklinde tavsif ettikleri görülmektedir.⁵⁴⁸ İbn Hibbân da güvenilir râvileri topladığı eserinde ona yer vermiştir.⁵⁴⁹ Eslem b. Sehl el-Vâsıtî'nin ifadesine göre hicrî 122 yılında vefat etmiştir.⁵⁵⁰

96. Süfyân es-Sevrî (Kûfeli, v. 161):

Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî, **sika, hâfız, fakih, âbid, imam, huccet** gibi güzel vasıflarla övülmüş çok meşhur bir âlimdir.⁵⁵¹ Kendisi hakkında daha fazla bilgi vermeye gerek görmüyoruz.⁵⁵²

97. Süleyman b. Büreyde (Mervli, v. 105):

Süleyman b. Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî el-Mervezî, *Cibrîl Hadîsi*'nin önemli râvilerinden Abdullah b. Büreyde'nin ikiz kardeşidir.⁵⁵³ Tâbiünden olup

⁵⁴¹ Buhârî, *Târîh*, IV, 176; Ukaylî, *age.*, II, 176; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 355.

⁵⁴² Ukaylî, *age.*, II, 176; İbn Hibbân, *age.*, I, 355.

⁵⁴³ Cûzecânî, *Ahvâlû'r-ricâl*, s. 90.

⁵⁴⁴ Nesâî, *Duafâ*, s. 51.

⁵⁴⁵ İbn Hibbân, *age.*, I, 355.

⁵⁴⁶ İbn Adıyy, *Kâmil*, III, 458.

⁵⁴⁷ İEH., *Cerh*, IV, 254; Mizzî, *age.*, XII, 314; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 256.

⁵⁴⁸ İclî, *Ma'rîfetu's-sikât*, I, 445; İEH., *age.*, IV, 254; Mizzî, *age.*, XII, 314.

⁵⁴⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 421.

⁵⁵⁰ Vâsıtî, *Târîhu Vâsıt*, s. 86.

⁵⁵¹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 394.

⁵⁵² Süfyân es-Sevrî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *age.*, VI, 371-373; Buhârî, *age.*, IV, 92; İclî, *age.*, I, 407-415; İEH., *age.*, I, 55 vd. 126'ya kadar; yine IV, 222-224; İbn Hibbân, *age.*, VI, 401-402; İbnü'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 203-207; Mizzî, *age.*, XI, 154-168; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 99-101.

⁵⁵³ Buhârî, *Târîh*, IV, 4; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 303; Mizzî, *TK.*, XI, 370.

sahâbeden başta babası Büreyde el-Eslemî olmak üzere, İmrân b. Husayn ve Hz. Âişe'den rivâyette bulunmuştur.⁵⁵⁴ Süfyân b. Uyeyne ve Ahmed b. Hanbel'in de aralarında bulundukları bazı ulemâ tarafından Süleyman, kardeşi Abdullah'tan **daha sika ve hadis olarak daha sahih** görülmüştür.⁵⁵⁵ İbn Maîn, İclî ve Ebû Hâtim de onun **sika** olduğunu belirtmiş, aynı görüşte olan İbn Hibbân da kendisini *Sikât*'ta kaydetmiştir.⁵⁵⁶ Süleyman b. Büreyde'nin **sika** olduğu görülmektedir.

98. Süleyman et-Teymî (Basralı, v. 143):

Süleyman b. Tarhân et-Teymî, Mu'temir b. Süleyman'ın babası olup tâbiînin meşhur isimlerindendir. Enes b. Mâlik ve Hasen el-Basrî ile görüştüğü belirtilmektedir.⁵⁵⁷ Genellikle âbid ve zâhid yönüyle ön plana çıkmıştır.⁵⁵⁸ Âsım el-Ahvel ve Dâvud b. Ebî Hind ile birlikte **Basra'nın üç hâfızından biri** olduğu söylenmiştir.⁵⁵⁹ Bunun yanında **sika, kesîru'l-hadis, ehlu'l-hadis, sâlih, Basralıların en hayırlılarından, imam, şeyhu'l-İslâm** gibi vasıflarla tanıtılmıştır.⁵⁶⁰ Zehebî, onu "imam ve sebt kişilerden biri" diye vasfettikten hemen sonra onun Hasen'den ve başkasından duymadığı şeyleri rivâyet etmek suretiyle **tedlis** yaptığını söylediğini yorumsuz olarak kaydetmektedir.⁵⁶¹ İbn Hacer de Nesâî ve başkalarının onu **tedlis** ile yâd ettiğini söyler.⁵⁶² Süleyman'ın İkrime, Said b. el-Müseyyeb, Nâfi, Atâ, Ebû'l-Âliye gibi kişilerden hadis işitmediğine dair kaynaklarımızda yer alan bazı ifadeler⁵⁶³ buradaki **tedlis** iddialarıyla birlikte düşünüldüğünde, onun daha çok bu kişilerden rivâyetinde bir **tedlis** şüphesi bulunduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Bâcî, Benû Mürre kabilesinin, **kaderle ilgili** olarak ileri geri konuştuğu

⁵⁵⁴ Buhârî, *age.*, IV, 4; İEH., *Cerh*, IV, 102; Mizzî, *age.*, XI, 370; Zehebî, *Nubelâ*, V, 52; İbn Hacer, *Tehzib*, IV, 153.

⁵⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 221; Ahmed, *İlel*, I, 409; İEH., *age.*, IV, 102; Mizzî, *age.*, XI, 371; İbn Hacer, *age.*, IV, 153.

⁵⁵⁶ İbn Maîn, *Târih*, s. 117 (Osman ed-Dârimî riv.); İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 426; İEH., *age.*, IV, 102; İbn Hibbân, *age.*, IV, 303.

⁵⁵⁷ Buhârî, *age.*, IV, 20; Müslim, *Kunâ*, I, 807; İEH., *age.*, IV, 124; İbn Hibbân, *age.*, IV, 300; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 150.

⁵⁵⁸ Çeşitli örnekler için bkz. İbn Sa'd, *age.*, VII, 252; Buhârî, *age.*, IV, 20; İEH., *age.*, IV, 124; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 93.

⁵⁵⁹ İEH., *age.*, IV, 124; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 151; Mizzî, *age.*, XII, 9; Zehebî, *Nubelâ*, VI, 197.

⁵⁶⁰ İbn Sa'd, *age.*, VII, 252; Buhârî, *age.*, IV, 20; İclî, *age.*, I, 430; İEH., *age.*, IV, 124; İbn Hibbân, *age.*, s. 93; a.mlf. *Sikât*, IV, 300; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1115; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 150; Mizzî, *age.*, XII, 8; Zehebî, *Mizân*, III, 300; a.mlf., *Nubelâ*, VI, 195-197; Alâî, *Câmiu't-tahsil*, s. 188; İbn Hacer, *age.*, VI, 176.

⁵⁶¹ Zehebî, *Mizân*, III, 300.

⁵⁶² İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdekkisîn*, s. 33.

⁵⁶³ Alâî, *age.*, s. 188; İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 176.

zaman (لما تكلم في القدر) Süleyman et-Teymî'yi aralarından çıkardıklarını, bunun üzerine Temîm oğullarının onu kabul edip öne geçirdiklerini, bu şekilde onun onların imamı olduğunu kaydetmiştir.⁵⁶⁴ Bu bilgiden anlaşılan, Süleyman'ın kader karşısı bazı fikirlere sahip olduğudur. Ancak bu bilgiye başka bir kaynakta rastlayamadık. Buna karşılık Zehebî, onun imtihan etmeden hiç kimseye hadis rivâyet etmediğine; bu kabilden olarak "zina kader iledir" dediğinde eğer karşısındaki kişi "evet" derse bu cevabına karşılık ondan: "Bu Allah'ın kendisiyle seni sorumlu tutacağı dinindir" diyerek yemin etmesini istediğine, eğer yemin ederse ona beş hadis rivâyet ettiğine dair bir nakilde bulunmaktadır.⁵⁶⁵ Ayrıca Zehebî, el-Fâ'nın babası Süleyman'dan naklen: "Şayet perde açılrsa, Kaderiyye Allah'ın kullara asla zulmetmediğini bilir!" dediğini de söylemiştir.⁵⁶⁶ Bâcî'nin verdiği bilginin aksine Zehebî'den naklettiğimiz bu ifadeler Süleyman et-Teymî'nin kader karşısı değil, kaderci bir anlayışa sahip olduğu izlenimini vermektedir. Bu da onun genel itibariyle kader inancını içeren *Cibrîl Hadîsi*'nin râvîlerinden birisi olmasıyla uyum arz etmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında Süleyman et-Teymî'nin ilmî yönünden çok zühd ve takva yönüyle tanındığını, genel itibariyle sika birisi olduğunu söyleyebiliriz.

99. Süveyd b. İbrâhim (Basra'lı, v. 167):

Süveyd b. İbrâhim Ebû Hâtim el-Hannât el-Cahderî el-Basrî, cömert bir kişi olarak (sâhibu't-taâm) tanınmıştır. Hakkında olumlu ve olumsuz pek çok şey söylenmiştir. Bu cümleden olarak Yahyâ b. Maîn onunla ilgili sâlih, lâ be'se bih, leyse bihî be's gibi olumlu şeyler söylese de;⁵⁶⁷ Nesâî, zayıf demiştir.⁵⁶⁸ Ebû Zur'a, onun hadîsini sıdk ehlinin hadîsi olarak tavsif etmiş ama kendisinin kuvvetli olmadığını söylemiştir.⁵⁶⁹ İbn Hibbân ise, Süveyd'in güvenilir kişilerden mevzû rivâyetler naklettiğini belirtmiştir.⁵⁷⁰ Dârakutnî'nin kanaati de onun muteber olmadığı yönündedir.⁵⁷¹ Ebû Seleme ise, sâfi olmadığını ifade etmiştir.⁵⁷² Bu bilgilerden anlaşılan, Süveyd b. İbrâhim'in, İbn Adiyy'in de netice olarak belirttiği

⁵⁶⁴ Bâcî, *age.*, III, 1115.

⁵⁶⁵ Zehebî, *Nubelâ*, VI, 200; krş. İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 152.

⁵⁶⁶ Zehebî, *age.*, VI, 201.

⁵⁶⁷ İEH., *age.*, IV, 237; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 350; İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 421; Ebû Hafs, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 110; İbnu'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 32; Mizzî, *age.*, XII, 243.

⁵⁶⁸ Nesâî, *Duafâ*, s. 51.

⁵⁶⁹ İEH., *age.*, IV, 237; Mizzî, *age.*, XII, 243; Zehebî, *Mizân*, III, 344; İbn Hacer, *age.*, IV, 237.

⁵⁷⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 350.

⁵⁷¹ Dârakutnî, *Suâlâtü'l-Burkânî*, s. 35.

⁵⁷² Ukaylî, *Duafâ*, II, 158; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 237.

gibi zayıflığa daha yakın olduğudur.⁵⁷³ Süveyd'in vefat tarihi olarak Mizzî 267 senesini vermiş olsa da⁵⁷⁴ bu bir zühul olmalıdır. Doğrusu, İbn Hacer'in de kaydettiği gibi 167 senesi olsa gerektir.⁵⁷⁵

100. Şehr b. Havşeb (Basralı/Şamlı, v. 112):

Ebû Saîd Şehr b. Havşeb el-Eş'arî eş-Şâmî, hakkında olumlu ve olumsuz pek çok şey söylenen ve aslen Dimeşkli olup Basra'da ikâmet eden bir tâbiîn râvîsidir.⁵⁷⁶ Sahâbeden İbn Abbas, Ebû Hureyre, İbn Ömer, Abdullah b. Amr gibi isimlerden rivâyette bulunduğu ifade edilmiştir.⁵⁷⁷ Şehr, sika, sebt, hadîsi güzel, sadûk, lâ be'se bih olarak tanıtılmıştır.⁵⁷⁸ Buna karşılık Şehr b. Havşeb'in, hadiste zayıf, kendisiyle ve hadîsiyle ihticâc olunamayacak birisi olduğu, kavî olmadığı, terk edildiği, sikalardan ve güvenilir insanlardan mu'dal ve maktûb rivâyetler naklettiği gibi cerhler de azımsanmayacak kadar yaygındır.⁵⁷⁹ Zehebî, onunla ihticâc eden bir cemaatin olduğunu bildirmektedir.⁵⁸⁰ İbn Hacer ise onu, sadûk ama mürsel rivâyetleri ve vehmi çok bir râvî olarak tanıtmıştır.⁵⁸¹ Bu bilgiler ışığında Şehr b. Havşeb hakkında her ne kadar olumlu şeyler de söylenmiş olsa, cerhin daha ağır bastığını ve kendisiyle ihticâc edilmemesi görüşünün daha uygun olduğu görünmektedir.

101. Şerîk b. Abdillâh b. Ebî Nemir (Medineli, v. 140'tan sonra):

Ebû Abdillâh Şerîk b. Abdillâh b. Ebî Nemir el-Leysî el-Kureşî, Medineli tâbiînden olup sahâbeden Enes b. Mâlik'ten hadis rivâyet etmiştir.⁵⁸² Dedesi Ebû Nemir'in müşriklerle birlikte Bedir savaşına iştirak ettiği kaydedilir.⁵⁸³ Sika, kesîru'l-hadis, leyse bihî be's/lâ be'se bih, sadûk gibi lafızlarla tanıtılmıştır.⁵⁸⁴

⁵⁷³ İbn Adıyy, *Kâmil*, III, 423.

⁵⁷⁴ Mizzî, *TK*, XII, 243.

⁵⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 423 (Riyâd baskısı).

⁵⁷⁶ İbn Hibbân, *age.*, I, 361; Ebû Hafs, *age.*, s. 111.

⁵⁷⁷ Müslim, *Kunâ*, I, 356; İEH., *Cerh*, IV, 382; İbn Hibbân, *age.*, I, 361; İbnu'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 43.

⁵⁷⁸ Ahmed, *Bahr*, s. 207; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, I, 461; İEH., *age.*, IV, 382; Ebû Hafs, *age.*, s. 111; İbnu'l-Cevzî, *age.*, II, 43; Mizzî, *age.*, XII, 584, 585; Zehebî, *Mizân*, III, 389-391; İbn Hacer, *age.*, s. 269.

⁵⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 449; Cûzecânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 96; Nesâî, *Duafâ*, s. 56; Ukaylî, *age.*, II, 191; İEH., *age.*, I, 144, IV, 382; İbn Hibbân, *age.*, I, 361, 362; İbn Adıyy, *age.*, IV, 37, 38; İbnu'l-Cevzî, *age.*, II, 43; Mizzî, *age.*, XII, 582-586; Zehebî, *age.*, III, 389-391.

⁵⁸⁰ Zehebî, *age.*, III, 391.

⁵⁸¹ İbn Hacer, *age.*, s. 441.

⁵⁸² Buhârî, *Târîh*, IV, 236; İEH., *Cerh*, IV, 363; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 360.

⁵⁸³ Buhârî, *age.*, IV, 236; İbn Hibbân, *age.*, IV, 360.

⁵⁸⁴ İbn Sa'd, *age.*, I, 278 (İlâve kısmı); İclî, *age.*, I, 453; İEH., *age.*, IV, 363; Mizzî, *age.*, XII, 476; Zehebî, *Muğnî*, I, 297; a.mlf. *Mizân*, III, 372; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 296.

Bunun yanında onun **kavî olmadığı, vehim ve hata ettiği** yönünde de bilgiler vardır.⁵⁸⁵ İbn Adiyy genel bir değerlendirme yaparak Şerik b. Abdillâh'ın Medine ehlinde meşhur bir kişi olduğunu, kendisinden Mâlik gibi sika kimselerin rivâyette bulunduklarını söylemiş, ondan sika birisi rivâyet ettiğinde hadisinde bir beis olmadığını, zayıf birisi rivâyet ettiğinde ise öyle olmadığını belirtmiştir.⁵⁸⁶ Buna göre, haddi zatında Şerik'in kendisinde onun terkini gerektirecek bir illet olmadığı, rivâyetlerinin ondan rivâyette bulunanlara göre değerlendirileceği anlaşılmaktadır. (Üzerinde bulunduğumuz rivâyet de sika birisi olan Yezid b. Hârun'dan gelmektedir.) İbn Hacer Şerik'in **kader görüşüne mensup** olduğuna dair bir kavli es-Sâcî'den naklen vermiştir.⁵⁸⁷ Burada belirtilen kader görüşü, kaderi kabul etmek anlamında olsa gerektir. Aksi takdirde kaderi inkâr anlamında anlaşılırsa, bu durumu Şerik'in *Cibrîl Hadîsi*'nin râvilerinden birisi olmasıyla uzlaştırmak mümkün olmayacaktır.

102. Şerîk b. Abdillâh el-Kâdî (Kûfeli, 95-177):

Ebû Abdillâh Şerik b. Abdillâh b. Ebî Şerik el-Kâdî el-Kûfî, Ebû Câfer el-Mansur zamanında Kûfe kadılığı yapmıştır.⁵⁸⁸ Onunla ilgili olumlu ve olumsuz pek çok şey söylenmiştir. İclî onun hakkında **sika ve hasenu'l-hadis** yorumunda bulunmuştur.⁵⁸⁹ İbn Maîn de **sika ve kendisine sorulan biri** olarak vâsfetmiştir.⁵⁹⁰ Bunların yanı sıra hakkında, **imam, beis yok, verâ sahibi, fakih, hâfız, sâdık** şeklinde vasıflar da mevcuttur.⁵⁹¹ İbn Sa'd Şerik'in, **sika, me'mûn, kesîru'l-hadis, saduk** olmakla birlikte, **çok karıştırdığını** ifade etmiştir.⁵⁹² Yahyâ el-Kattân'ın Şerik'ten hadis rivâyet etmediği, Abdurrahman b. Mehdî'nin ise rivâyet ettiği belirtilir.⁵⁹³ Aynı Yahyâ'ya Şerik'in ömrünün sonlarında karıştırdığı söylenince o, onun sürekli karıştırdığını söylemiştir.⁵⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, onun **akıllı, sadûk, muhaddis, bidatçılara karşı şiddetli** olduğunu söyledikten sonra, kendisiyle ihticâc

⁵⁸⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 81; a.mlf. *Sikât*, IV, 360; İbn Adiyy, *age.*, IV, 5; İbnu'l-Cevzî, *age.*, II, 40; Zehebî, *Muğnî*, I, 297; a.mlf. *Mizân*, III, 372; İbn Hacer, *age.*, IV, 296.

⁵⁸⁶ İbn Adiyy, *age.*, IV, 5.

⁵⁸⁷ İbn Hacer, *age.*, IV, 296; krş. a.mlf., *Hedyu's-sâri*, s. 460.

⁵⁸⁸ İbn Sa'd, *age.*, VI, 378.

⁵⁸⁹ İclî, *age.*, I, 453.

⁵⁹⁰ İEH., *age.*, IV, 366.

⁵⁹¹ İEH., *age.*, IV, 366; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 170; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 232; Mizzî, *age.*, XII, 470, 472; Zehebî, *Mizân*, III, 372.

⁵⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 378.

⁵⁹³ Ukaylî, *Duafâ*, II, 193; İEH., *Cerh*, IV, 365-366; Mizzî, *TK.*, XII, 470; Zehebî, *Mizân*, III, 373; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 294.

⁵⁹⁴ İEH., *age.*, IV, 366; İbnu'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 39; Mizzî, *age.*, XII, 470.

olunup olunmayacağı sorulunca bu konudaki görüşünün sorulmamasını istemiştir.⁵⁹⁵ Ebû Zur'a'ya da, Şerik'in hadisiyle ihticâc edilip edilmeyeceği sorulduğunda, onun **kesiru'l-hadis, vehim sahibi ve çoğu zaman yanılan birisi** olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁶ İbn Hibbân ise onu sika râvîleri topladığı eserine almış; onun Vâsıt ve Kûfe'de kadılık yaptığını ve Kûfe'de öldüğünü belirtmiş, dolayısıyla ondan Vâsıt'ta hadis alan Yezid b. Hârûn gibi mütekaddimûn kimselerin hadislerinde hata olmadığını, buna karşılık Kûfe'de hadis alan müteahhirîn semâında çok vehim bulunduğunu kaydetmiştir.⁵⁹⁷ İbn Adiyy, Şerik'in hadisleriyle ilgili galip hükmün sahlilik olduğu, ondan gelen münker bazı hususların onun zayıflığından değil Şerik'in kötü hâfızasından kaynaklandığı belirtmiştir.⁵⁹⁸ Bu değerlendirmeler ışığında Şerik b. Abdillâh el-Kâdî'nin, verâ sahibi bir râvî olmasına karşılık, zaman zaman da hatadan kurtulamadığı ve kötü hâfızasının kurbanı olduğu söylenebilir. İbn Hibbân'ın Yezid b. Hârûn'un ondan Vâsıt'ta hadis alan ve bu nedenle hadisinde hata olmayan kişilerden olduğu yönündeki beyanı konumuz açısından önem arz etmektedir.

103. Şuayb b. Ebî Hamza (Hıms'lı, v. 162):

Ebû Bısr Şuayb b. Ebî Hamza Dînâr el-Kureşî el-Hımsî el-Emevî, sika, âbid, lâ be'se bih, sâlihu'l-hadis, imam, hucet, mutkin, sebt, hâfız gibi lâfızlarla ta'dil edilen,⁵⁹⁹ Zührî'den gelen rivâyetler hususunda en sağlam kişilerden olduğu söylenen bir râvîdir.⁶⁰⁰ Ancak onun Zührî rivâyetlerini imlâ yoluyla aldığı bildirilmektedir.⁶⁰¹ Hişam b. Abdilmelik'in kâtibi olduğu ve güzel yazı yazdığı nakledilir.⁶⁰² İbn Hanbel onun kitaplarının güzelliğinden ve içindekilerin sıhhatinden övgü ile bahsetmiştir.⁶⁰³ Kütüb-i Sitte imamlarının onun rivâyetlerine eserlerinde yer verdikleri

⁵⁹⁵ Ukaylî, *age.*, II, 194; Zehebî, *age.*, III, 375-376; İbn Hacer, *age.*, IV, 295.

⁵⁹⁶ İEH., *age.*, IV, 366; İbnu'l-Cevzî, *age.*, II, 39; Mizzî, *age.*, XII, 471; Zehebî, *age.*, III, 373-374; İbn Hacer, *age.*, IV, 295.

⁵⁹⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 444.

⁵⁹⁸ İbn Adiyy, *Kâmil*, IV, 22; krş. Mizzî, *age.*, XII, 472; İbn Hacer, *age.*, IV, 295.

⁵⁹⁹ İbn Maîn, *Min kelâmi Ebî Zekerîyyâ*, s. 60; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, I, 457; Ebû Hafs, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 112; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1157; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 221; Mizzî, *age.*, XII, 518, 519; Zehebî, *Nubelâ*, VII, 187, 189; İbn Hacer, *age.*, IV, 307.

⁶⁰⁰ İbn Maîn, *age.*, s. 60; Ebû Hafs, *age.*, s. 112; Bâcî, *age.*, III, 1157.

⁶⁰¹ Bâcî, *age.*, III, 1157; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 221; Mizzî, *age.*, XII, 518; Zehebî, *Nubelâ*, VII, 188; İbn Hacer, *age.*, IV, 307.

⁶⁰² İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 221; Mizzî, *age.*, XII, 518; Zehebî, *age.*, VII, 188.

⁶⁰³ Ahmed, *Bahr*, s. 205; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 221.

söylenmektedir.⁶⁰⁴ Bu bilgilere göre Şuayb b. Ebî Hamza'nın sika olduğunu söyleyebiliriz.

104. Ubeyd b. Umeyr (Mekke'li, v. 68):

Ebû Âsım Ubeyd b. Umeyr b. Katâde el-Leysî, Mekke'nin kıssacısı ve vâizi olarak tanınmış büyük tâbiîndendir. Sahâbeden Hz. Ömer, İbn Ömer, Hz. Âişe, Hz. Ali, İbn Abbas, Ebû Musa el-Eş'arî, Ebû Zerr gibi bir çok şahsı gördüğü bildirilmektedir.⁶⁰⁵ Çok hadîs rivâyet ettiği ve sika olduğu özellikle Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zur'a tarafından söylenmektedir.⁶⁰⁶ 68 yılında İbn Ömer'den önce vefat ettiği ifade edilmiştir.⁶⁰⁷

105. Ubeyde b. el-Esved (Kûfeli, v. ?):

Ubeyde b. el-Esved b. Saîd el-Hemedânî el-Kûfî hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ebû Hâtim er-Râzî, onun hadisinde beis olmadığını söylemiştir.⁶⁰⁸ İbn Hibbân da, semâ kaydını açıkça söylediği zaman onun hadisinin muteber olduğunu belirtmiş, her şeyin ötesinde onun sika olduğunu ilave etmiştir.⁶⁰⁹ Ubeyde'nin ölüm tarihi hakkında net bir bilgiye rastlayamadık. Elde ettiğimiz bilgiler kadarıyla Ubeyde b. el-Esved sika birisidir denilebilir.

106. Ubeydullah b. Muâz (Basralı, v. 237):

Ebû Amr Ubeydullah b. Muâz b. Muâz el-Anberî el-Basrî hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ebû Hâtim'in onunla ilgili olarak sika dediği bildirilir.⁶¹⁰ İbn Hibbân da onu *Sikât*'da kaydetmiştir.⁶¹¹ Bunun yanında hâfız, huccet şeklinde tavsif edildiği de olmuştur.⁶¹² Ebû Dâvûd'dan naklen onun on bin civarında hadisi ezbere bildiği ve fasih konuştuğu rivâyet edilmiştir.⁶¹³ Ubeydullah b. Muâz hakkında tek olumsuz değerlendirme, İbn Maîn'den gelmiştir. Söylendiğine göre İbn Maîn, içinde

⁶⁰⁴ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 222.

⁶⁰⁵ İbn Sa'd, *age.*, V, 473; Buhârî, *Târîh*, V, 455; Müslim, *Kunâ*, I, 606; İclî, *age.*, II, 118; İEH., *Cerh*, V, 409; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 132; Mizzî, *age.*, XIX, 223; Zehebî, *Kâşif*, I, 691; İbn Hacer, *age.*, VII, 65.

⁶⁰⁶ İbn Sa'd, *age.*, V, 473; İclî, *age.*, II, 118; İEH., *age.*, V, 409; Mizzî, *age.*, XIX, 223; İbn Hacer, *age.*, VII, 65.

⁶⁰⁷ Buhârî, *Târîh*, V, 455; İbn Hibbân, *age.*, V, 132; Mizzî, *age.*, XIX, 223; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 22.

⁶⁰⁸ İEH., *age.*, VI, 94.

⁶⁰⁹ İbn Hibbân, *age.*, VIII, 437.

⁶¹⁰ İEH., *age.*, V, 335; Bâcî, *age.*, II, 887; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, II, 490; Mizzî, *age.*, XIX, 159; Zehebî, *Nubelâ*, XI, 385.

⁶¹¹ İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 406.

⁶¹² İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, II, 490; Zehebî, *Nubelâ*, XI, 384.

⁶¹³ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, II, 490; Mizzî, *TK.*, XIX, 159; Zehebî, *age.*, XI, 385.

Ubeydullah'ın da bulunduğu birkaç isim zikretmiş ve bunların "hadis ashâbı olmadığını" söylemiştir.⁶¹⁴ Ancak bu değerlendirmenin sıhhati ve gerekçesi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle buna ihtiyatla yaklaşıyoruz. İbn Hacer İbn Maîn'in, Ubeydullah'ın kardeşi Müsennâ'yı ona tercih ettiğini söylemekle yetinmiştir.⁶¹⁵ Ubeydullah hicrî 237 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁶¹⁶

107. Ubeydullah b. Musa (Kûfeli, v. 213):

Ebû Muhammed Ubeydullah b. Musa b. Ebî'l-Muhtâr Bâzâm el-Absî, Kûfe'de sahâbe adına göre tertip edilen ilk *Müsned*'i yazan kişi olarak tanıtılmıştır.⁶¹⁷ Ubeydullah hakkında olumlu ve olumsuz değerlendirmeler mevcuttur. İbn Sa'd onun, yaşadığı zaman içerisinde İsrâil b. Yunus'tan en fazla rivâyet eden kişi olduğunu söylemiş, ayrıca onu inşallah sika ve sadûk, kesîru'l-hadîs, durumu güzel şeklinde tavsif etmiş ancak Şîî olduğunu, Şîilikle ilgili münker hadisler rivâyet ettiğini ve bu yüzden pek çok âlim katında zayıf sayıldığını belirtmiştir.⁶¹⁸ İclî Ubeydullah'ın sika, Kur'ân âlimi ve sadûk olduğunu, Şia'ya mensup bulunduğunu söylemiştir.⁶¹⁹ İbn Maîn de onun sika olduğu kanaatinde.⁶²⁰ Ebû Hâtim ise, sadûk, hadisi güzel diye vasfetmiştir.⁶²¹ Ubeydullah ile ilgili en sert yorumlar Ahmed b. Hanbel'den gelmiştir. Ahmed onu, karıştıran, kötü hadisler rivâyet eden birisi olmakla suçlamıştır.⁶²² İbn Hanbel'in onun hakkındaki bu olumsuz kanaatinin, kendisinin Şia'ya mensup olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁶²³ Ebû Dâvud'un ise, bu râvinin fanatik bir Şîî fakat hadisinin câiz olduğunu söylediği kaydedilir.⁶²⁴ Ubeydullah b. Musa'dan gelen bir rivâyette Hz. Ali'nin, en hayırlı kişilerin Ebû Bekir ve Ömer olduğunu söylediği bilgisi yer almaktadır.⁶²⁵ Şayet bu rivâyet sahih ise, Ubeydullah'ın fanatik bir Şîî olmadığı anlaşılır. Ubeydullah b. Musa ile ilgili çok sayıda ta'dil bulunmasından ve hakkındaki cerhlerin genelde hep onun mezhebiyle

⁶¹⁴ Bâcî, *Ta'dîl*, II, 887.

⁶¹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 374 (Sûriye baskısı).

⁶¹⁶ Buhârî, *Târîh*, V, 401; İbn Hibbân, *age.*, VIII, 406; Bâcî, *age.*, II, 887; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, II, 490; Mizzî, *age.*, XIX, 159.

⁶¹⁷ Zehebî, *age.*, IX, 554.

⁶¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 400.

⁶¹⁹ İclî, *Ma'rîfetu's-sikât*, II, 114.

⁶²⁰ İEH., *Cerh*, V, 334; Bâcî, *age.*, II, 886.

⁶²¹ İEH., *age.*, V, 334.

⁶²² Mizzî, *age.*, XIX, 168; Zehebî, *Mizân*, V, 21.

⁶²³ Zehebî, *Muğnî*, II, 418; a.mlf. *Nubelâ*, IX, 554.

⁶²⁴ Mizzî, *age.*, XIX, 169; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 555; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 47.

⁶²⁵ Zehebî, *age.*, IX, 556.

alakalı olmasından dolayı onun güvenilir bir kişi olduğu yönünde kanaat belirtmemiz mümkündür.

108. Ubeydullah b. Yezîd (Harranlı, v. ?):

Ubeydullah b. Yezîd b. İbrahim el-Harrânî el-Kurduvânî hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Kendisinden sadece oğlu Muhammed b. Ubeydillah rivâyette bulunmuştur.⁶²⁶ İbn Hacer, onun Ahmed b. Hanbel gibi tâbiînle karşılaşmamış ve etbâu't-tâbiînden rivâyette bulunan kişilerin oluşturduğu onuncu tabakadan ve meçhul birisi olduğunu söyler.⁶²⁷ Ubeydullah b. Yezîd meçhul bir râvidir.

109. Umâre b. el-Ka'kâ (Kûfe'li, v. 130'dan sonra):

Umâre b. el-Ka'kâ b. Şübrüme ed-Dabbî el-Kûfî ile ilgili kitaplarımızda fazla bilgi bulunmamakla birlikte sika ve sâlihu'l-hadîs birisi olduğu, hadîsiyle ihticâc edilebileceği ifade edilmiştir.⁶²⁸ İbn Mes'ûd'dan mürsel rivâyetleri bulunduğu da bildirilmiştir.⁶²⁹ Gördüğümüz kadarıyla Umâre'nin sika olduğunu söyleyebiliriz.

110. Umeyr b. Katâde (Mekke'li, v. ?):

Umeyr b. Katâde b. Sa'd b. Âmir el-Leysî el-Mekkî el-Hicâzî hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Onun sahâbe-i kiramdan olduğu ve Mekke'nin fethine ve Vedâ Haccı'na şahit olduğu bildirilmektedir.⁶³⁰ Oğlu Ubeyd b. Umeyr'den başka kendisinden hiç kimsenin rivâyette bulunmadığı nakledilmiştir.⁶³¹ Umeyr b. Katâde'nin vefat târihiyle ilgili de net bir bilgiye ulaşamadık.

111. Vebere b. Abdirrahman (Kûfeli, v. 116):

Ebû Huzeyme/Ebû'l-Abbâs Vebere b. Abdirrahman el-Müslî el-Kûfî, tâbiînden olup sahâbeden İbn Ömer ve İbn Abbas'tan rivâyette bulunduğu nakledilir.⁶³² Onunla ilgili çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. İbn Maîn, Ebû Zur'a ve İclî onun hakkında sika yorumunda bulunmuşlardır.⁶³³ Ayrıca İbn Hibbân da onu

⁶²⁶ Mizzî, *age.*, XIX, 176; Zehebî, *Mizân*, V, 23; İbn Hacer, *age.*, VII, 51.

⁶²⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 646 (Riyâd baskısı).

⁶²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 351; Ahmed, *Bahr*, s. 309; a.mlf. *İlel*, I, 61; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 163; İEH., *Cerh*, VI, 368; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 260; Bâcî, *age.*, III, 1027; Mizzî, *age.*, XXI, 263; Zehebî, *Nubelâ*, VI, 140; İbn Hacer, *age.*, VII, 371.

⁶²⁹ İEH., *Merâsîl*, s. 153; Alâî, *Câmiu't-tahsil*, s. 242; İbn Hacer, *age.*, VII, 371.

⁶³⁰ İbn Hacer, *age.*, VIII, 132; a.mlf. *İsâbe*, IV, 724.

⁶³¹ Müslim, *el-Munferidât ve'l-vuhdân*, s. 19 (Beyrût, 1408/1988); İEH., *Cerh*, VI, 378; Mizzî, *age.*, XXII, 384; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 132.

⁶³² İbn Maîn, *Târih*, III, 446; Buhârî, *Târih*, VIII, 182; Müslim, *Kunâ*, I, 293; İEH., *Cerh*, IX, 42; Mizzî, *TK*, XXX, 426; Zehebî, *Kâşif*, II, 348; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 98.

⁶³³ İclî, *age.*, II, 340; İEH., *age.*, IX, 42; Mizzî, *age.*, XXX, 426; İbn Hacer, *age.*, XI, 98.

Sikât'da zikretmiştir.⁶³⁴ Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî'nin Kûfe valiliği sırasında (116 yılında)⁶³⁵ vefat ettiği söylenmektedir.⁶³⁶

112. Vekî' b. el-Cerrâh (Kûfe'li, v. 197):

Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Müleyh/Melîh er-Ruâsî el-Kûfî, hakkında sika, hâfız, imam, huccet, me'mûn, âbid gibi ta'dîl lâfızları kullanılan, özellikle de hâfızasının sağlamlığına sıkça atıflarda bulunulan meşhur bir etbâu't-tâbiîn âlimidir.⁶³⁷ Onunla ilgili o kadar övgü dolu söz söylenmiştir ki, kayda değer bir cerhe dahi rastlamamaktayız. İmam-ı Âzam'ın görüşleriyle fetvâ verdiği belirtilen⁶³⁸ Vekî' b. el-Cerrâh'ın güvenilir bir râvî olduğu anlaşılıyor.

113. Velîd b. Amr (Harranlı/Horasanlı?, v. ?):

el-Velîd b. Amr b. Sâc el-Harrânî, bir çok kişi tarafından cerhedilmiş bir râvidir. Cûzecânî, onun durumunun cidden zayıf olduğu kanaatindedir.⁶³⁹ Yahyâ b. Maîn ve Nesâî de zayıf olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁴⁰ Ebû Hâtim hadisinin yazılabileceği fakat onunla ihticâc edilemeyeceği görüşündedir.⁶⁴¹ İbn Adiyy de aynı anlamda, zayıflığına rağmen hadisinin yazılabileceğini söylemiştir.⁶⁴² İbn Hibbân'ın el-Velîd'i hem *Sikât*'da hem de mecruh râviler arasında zikretmesi ilginçtir. Sika râvîleri topladığı eserinde o, kendisinin bazen hata ettiğini söylemekle yetinmiştir.⁶⁴³ *el-Mecrûhîn*'de ise, onun gerçekten münkeru'l-hadîs olduğunu, sika râvîlerden maktûb şeyler rivâyet ettiğini ve sika kişilere çok muhâlefet ettiğinden dolayı kendisiyle ihticâcın câiz olmadığını ifade etmiştir.⁶⁴⁴ İbn Hibbân'ın bahsettiği kişilerin iki ayrı şahıs olması da muhtemeldir. Sonuç olarak el-Velîd b. Amr'ın kendisiyle ihticâc edilemeyecek derecede zayıf bir râvî olduğunu söyleyebiliriz.

⁶³⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, V, 497.

⁶³⁵ İbn Hacer, *age.*, XI, 98.

⁶³⁶ İbn Sa'd, *age.*, VI, 312; İEH., *age.*, IX, 42; İbn Hibbân, *age.*, V, 497; Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 763; Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1199; Mizzî, *age.*, XXX, 426.

⁶³⁷ İbn Sa'd, *age.*, VI, 394; Ahmed, *İlel*, I, 152; a.mlf. *Bahr*, s. 448-450; İclî, *age.*, II, 341; İEH., *age.*, IX, 38; İbn Hibbân, *age.*, VII, 562; Hatîb, *TB.*, XIII, 504-511; Bâcî, *age.*, III, 1195; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 306-309; İbnu'l-Cevzî, *Safvetu's-safve*, III, 170-172; Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ*, II, 442; Mizzî, *age.*, XXX, 471-478; Zehebî, *Kâşif*, II, 350; İbn Hacer, *age.*, XI, 110-114.

⁶³⁸ Hatîb, *TB.*, XIII, 501; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 307; Mizzî, *age.*, XXX, 475.

⁶³⁹ Cûzecânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 147.

⁶⁴⁰ Nesâî, *Duafâ*, s. 103; Ukaylî, *Duafâ*, IV, 320; İbn Adiyy, *Kâmil*, VII, 74.

⁶⁴¹ İEH., *age.*, IX, 11.

⁶⁴² İbn Adiyy, *age.*, VII, 74.

⁶⁴³ İbn Hibbân, *age.*, VII, 553.

⁶⁴⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 79.

114. Yahyâ b. Ebî Bûkeyr (Kûfeli, v. 208/209):

Ebû Zekeriyya Yahya b. Ebî Bûkeyr el-Abdî el-Kirmânî, aslen Kûfeli olup sonradan Bağdâd'da yerleşmiş ve Kirmân kadısı olarak meşhur olmuştur.⁶⁴⁵ Onun hakkında Ahmed b. Hanbel övgüde bulunmuş ve onu zeki birisi olarak tanıtmıştır.⁶⁴⁶ **Sika, sadûk, hâfız, huccet ve fakih** şeklinde de ta'dil edilmiştir.⁶⁴⁷ Yahyâ hakkında zikre değer bir cerhe rastlamamaktayız. Bu nedenle onun güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır.

115. Yahyâ b. Ebî İshâk (Basralı, v. 136):

Yahyâ b. Ebî İshâk el-Hadramî el-Basrî, Enes b. Mâlik'ten ve İbn Ömer'in oğlu Sâlim'den rivâyette bulunmuştur.⁶⁴⁸ İbn Sa'd onun **sika** olduğunu ve (bir çok) hadîse sahip bulunduğunu söylemiş, kendisini **sâhib-i Kur'ân** diye nitelemiş, ayrıca **Arapça ve nahvi bildiğini** belirtmiştir.⁶⁴⁹ Ebû Hâtim onu, **lâ be'se bih, sâlih** şeklinde tavsif etmiştir.⁶⁵⁰ Bu râvî, İclî ve İbn Maîn tarafından **sika** olarak kabul edilmiştir.⁶⁵¹ Bununla birlikte aynı İbn Maîn'in onun **hadisinde biraz zafiyet** bulunduğunu söylediği de nakledilir.⁶⁵² İbn Hanbel'in de bu yönde görüş beyan ettiği kaydedilmektedir.⁶⁵³ Yahyâ b. Ebî İshâk'ın genel itibariyle **sika** olduğunu söylemek mümkündür.

116. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (Basra'lı, v. 198):

Ebû Saîd Yahyâ b. Saîd b. Ferrûh el-Kattân et-Teymî el-Basrî, etbâu't-tâbiînin büyüklerinden meşhur bir hadîşçi olup, **sika, mutkin, imam, hâfız, huccet, ileyhi'l-müntehâ fi'l-hadîs/fi't-tesebbut, me'mûn** gibi birçok ta'dîl lâfzıyla kendisinden bahsedilmiştir.⁶⁵⁴ İclî onun ancak sikadan rivâyette bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁵⁵ Yahyâ el-Kattân ile ilgili kayda değer herhangi bir cerhe rastlamadığımız

⁶⁴⁵ Buhârî, *Târîh*, VIII, 264; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 348; İEH., *Cerh*, IX, 132.

⁶⁴⁶ Ahmed, *Bahr*, s. 457-458.

⁶⁴⁷ İclî, *age.*, II, 348; İEH., *age.*, IX, 132; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 257; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 385; Mizzî, *TK*, XXXI, 247; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 497, 498; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 167.

⁶⁴⁸ Buhârî, *age.*, VIII, 259; İEH., *age.*, IX, 125; Mizzî, *age.*, XXXI, 199.

⁶⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 254.

⁶⁵⁰ İEH., *age.*, IX, 125.

⁶⁵¹ İclî, *age.*, II, 347; İEH., *age.*, IX, 125; Mizzî, *age.*, XXXI, 200.

⁶⁵² İbn Hacer, *age.*, XI, 126.

⁶⁵³ Ukaylî, *Duafâ*, IV, 399; İbn Hacer, *age.*, XI, 126.

⁶⁵⁴ İbn Sa'd, *age.*, VII, 293; Ahmed, *Bahr*, s. 460-461; İclî, *age.*, II, 353; İEH., *age.*, IX, 150; İbn Hibbân, *age.*, VII, 611; İbn Mencuveyh, *Ricâlu Müslim*, II, 339; Bâcî, *age.*, III, 1219; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 298-300; Nevevî, *Tehzibu'l-esmâ*, II, 450; Mizzî, *age.*, XXXI, 336-340; İbn Hacer, *age.*, XI, 191, 192.

⁶⁵⁵ İclî, *age.*, II, 353.

gibi, onun özellikle hıfzını övücü mâhiyette pek çok tavsife mazhar olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle onun hakkında bu kadar bilgiyi yeterli görüyoruz.

117. Yahyâ b. Ya'lâ "Ebû'l-Muhayyât" (Kûfeli, v. 180):

Ebû'l-Muhayyât Yahyâ b. Ya'lâ b. Harmele et-Teymî el-Kûfî hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Kendisinden Süfyân b. Uyeyne ve Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe gibi hadisçiler rivâyette bulunmuştur.⁶⁵⁶ Onunla ilgili olarak İbn Maîn sika yorumunda bulunmuştur.⁶⁵⁷ Aynı kanaattteki İbn Hibbân ona *Sikât*'da yer vermiştir.⁶⁵⁸ Bu kısıtlı bilgiler muvacehesinde Yahyâ b. Ya'lâ'nın sika olduğu söylenebilir.

118. Yahyâ b. Ya'mer (Basra'lı, v. 90 civârı):

Cibrîl Hadîsi'nin İbn Ömer-Ömer rivâyetlerinin en önemli râvisi şüphesiz Yahyâ b. Ya'mer el-Basrî el-Kâdî el-Advânî el-Kaysî el-Cedelî'dir. Künyesi Ebû Süleymân'dır.⁶⁵⁹ Ebû Es'ad, Ebû Adiyy ve Ebû Saîd olduğu da söylenmiştir.⁶⁶⁰ Yahyâ, meşhûr bir tâbiîn âlimidir ve birçok sahâbî ile görüştüğü ifade edilmiştir. Bunlar arasında Abdullah b. Ömer, İbn Abbas, Ebû'l-Esved ed-Düelî, Ebû Zerr, Ammâr b. Yâsir, Ebû Hureyre, Hz. Âişe, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Câbir b. Abdullah, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Saîd, en-Nu'mân b. Beşîr gibi meşhur isimler kaydedilmektedir.⁶⁶¹ Fakat, Ebû Dâvûd'dan naklen, Yahyâ'nın bunlar arasından Hz. Âişe'yi görmediğini kaydedenler de olmuştur.⁶⁶² Yahyâ b. Maîn'in de bu fikirde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶³ Kur'ân-ı Kerîm'i ilk noktlayan kişi olduğu söylenen⁶⁶⁴ Yahyâ b. Ya'mer'in sika olduğunda görüş birliği olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁶⁵ Nitekim, İbn Hibbân da bunun bir ifadesi olarak onu güvenilir râvîleri topladığı kitabına almıştır.⁶⁶⁶ İbnu'l-Kayserânî netice olarak, onun hadîsi ve güvenilirliği

⁶⁵⁶ Buhârî, *Târîh*, VIII, 311; İEH., *age.*, IX, 196; Mizzî, *age.*, XXXII, 49.

⁶⁵⁷ İEH., *age.*, IX, 196; Mizzî, *age.*, XXXII, 49; İbn Hacer, *age.*, XI, 265.

⁶⁵⁸ İbn Hibbân, *age.*, IX, 261.

⁶⁵⁹ Buhârî, *age.*, VIII, 311; Müslim, *Kunâ*, I, 371; İEH., *age.*, IX, 196.

⁶⁶⁰ Müslim, *Kunâ*, I, 371; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 126; a.mlf. *Sikât*, V, 523; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 75; Zehebî, *Nubelâ*, IV, 441.

⁶⁶¹ Buhârî, *age.*, VIII, 311; Müslim, *age.*, I, 371; İEH., *age.*, IX, 196; İbn Hibbân, *age.*, V, 523; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 75; Mizzî, *age.*, XXXII, 53, 54; Zehebî, *Nubelâ*, IV, 442; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 439; a.mlf. *Tehzîb*, XI, 266.

⁶⁶² İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 75; Mizzî, *age.*, XXXII, 54; Zehebî, *age.*, IV, 442; İbn Hacer, *age.*, XI, 266.

⁶⁶³ İbn Maîn, *Târîh*, IV, 214.

⁶⁶⁴ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 75; Mizzî, *TK.*, XXXII, 54; Zehebî, *Nubelâ*, IV, 442; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 266; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 38.

⁶⁶⁵ İEH., *Cerh*, IX, 196, Bâcî, *Ta'dîl*, III, 1222; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 76; Zehebî, *Mizân*, VII, 230; a.mlf. *Kâsîf*, II, 379; İbn Hacer, *age.*, XI, 266.

⁶⁶⁶ İbn Hibbân, *Sikât*, V, 523.

üzerinde ittifak olduğunu söyleyerek sözlerini bağlamıştır.⁶⁶⁷ Yahyâ b. Ya'mer'in vefat tarihi hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Zehebî, Halîfe b. Hayyât'tan naklen onun 90 yılından önce vefat ettiğini söylemiştir.⁶⁶⁸ İbn Hacer, Yahyâ'nın 129 yılında öldüğünü söyleyen İbnu'l-Esr el-Cezerî'nin bu görüşünü "fîhi nazar" diyerek şüpheli görmüş, 120'lerde diyen başka bir görüşü de kaydettikten sonra, 89 yılında vefat ettiğini ifade eden Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin beyanını daha isabetli bulmuştur.⁶⁶⁹ Bir başka yerde ise, 100 yılından önce öldüğünü söylemiş; sonra, bu yıldan sonra olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁰

119. Yezîd b. Hârûn (Vâsıt'lı, 118-206):

Ebû Hâlid Yezîd b. Hârûn b. Zâzân es-Sülemî el-Vâsıtî, Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe, Ali b. el-Medîni, İshâk b. Râhûye, Yahyâ b. Maîn gibi önemli pek çok hadisçinin kendisinden rivâyette bulunduğu; sika, sebt, çok hadîs rivâyet eden, hâfız, mutkin, âbid, imam, hadiste sadûk, onun gibisinden sorulmaz (lâ yus'elu an mislih) gibi bir çok güzel lâfızla ta'dîl edilmiş, özellikle hâfızasının güçlülüğüne dikkat çekilmiş meşhur bir kişidir.⁶⁷¹ Yezîd b. Hârûn'un ihticâca elverişli güvenilir bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

120. Yusuf b. Musa el-Kattân (Kûfeli, v. 252/253):

Ebû Ya'kûb Yusuf b. Musa b. Râşid el-Kattân, aslen Kûfeli olup Rey'de meskun olmuş, daha sonra Bağdat'a intikal ve orada vefat etmiştir.⁶⁷² Buhârî, Ebû Dâvud, Tirmizî, İbn Mâce, Nesâî gibi önemli hadisçiler ondan rivâyette bulunmuşlardır.⁶⁷³ Kendisinden övgüyle bahsedilen bir râvidir. Yahyâ b. Maîn ondan hadis yazmış ve onu sadûk olarak vasfetmiştir.⁶⁷⁴ Ebû Hâtim de aynı şekilde sadûk olduğu kanaatindedir.⁶⁷⁵ Nesâî'nin ise onda beis olmadığını söylediği nakledilir.⁶⁷⁶ Yusuf b. Musa, İbn Hibbân tarafından Sikât'ta kaydedilmiştir.⁶⁷⁷ Hatîb de birçok

⁶⁶⁷ İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 76.

⁶⁶⁸ Zehebî, *Nubelâ*, IV, 442.

⁶⁶⁹ İbn Hacer, *age.*, XI, 266.

⁶⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 598 (Sûriye baskısı).

⁶⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 314; Ahmed, *Bahr*, s. 475; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 368; İEH., *age.*, IX, 295; İbn Hibbân, *age.*, VII, 632; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 318-320; İbnu'l-Cevzî, *Safvetu's-safve*, III, 17; Mizzî, *age.*, XXII, 266-269; Zehebî, *Nubelâ*, IX, 358-361, 370; İbn Hacer, *age.*, XI, 321-322.

⁶⁷² İbn Sa'd, *age.*, VII, 363; Hatîb, *TB*, XIV, 304; Mizzî, *age.*, XXXII, 465.

⁶⁷³ Mizzî, *TK*, XXXII, 466; Zehebî, *Kâşif*, II, 401; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 374.

⁶⁷⁴ Hatîb, *TB*, XIV, 304; Mizzî, *age.*, XXXII, 467.

⁶⁷⁵ İEH., *Cerh*, IX, 231.

⁶⁷⁶ Hatîb, *age.*, XIV, 304; Mizzî, *age.*, XXXII, 467; İbn Hacer, *age.*, XI, 374.

⁶⁷⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 282.

imamın onu sıklıkla vasıflandırdığını ve Buhârî'nin, *Sahîh*'inde onunla ihticâc ettiğini belirtmektedir.⁶⁷⁸ Yusuf b. Musa'nın güvenilir bir râvi olduğu anlaşıyor.

121. Yûsuf b. Saîd (Missîsalı, Antakya'da meskun, v. 271):

Ebû Ya'kub Yusuf b. Saîd b. Müslim el-Missîsî, kendisinden Nesâî'nin de rivâyette bulunduğu bir kişi olup yine onun ifadesine göre **sika** ve **hâfız** bir râvidir.⁶⁷⁹ İbn Ebî Hâtim onun hakkında **sadûk-sika** yorumunda bulunmuştur.⁶⁸⁰ İbn Hibbân da kendisini meşhur eserinde kaydetmiştir.⁶⁸¹ Bunun yanı sıra **imam**, **hâfız**, **huccet** şeklinde de ta'dil edilmiştir.⁶⁸² Onunla ilgili herhangi bir cerhe rastlayamadık. Yusuf b. Saîd'in sika bir râvi olduğunu söyleyebiliriz.

122. Yûsuf b. Vâdih (Basrah, v. 251):

Ebû Ya'kûb Yusuf b. Vâdih el-Hâşimî el-Basrî hakkında Ebû Hâtim mahalluhu's-sıdk,⁶⁸³ Nesâî sika yorumunda bulunmuş,⁶⁸⁴ İbn Hibbân da onu *Sikât*'da zikretmiştir.⁶⁸⁵ İbn Hacer Mesleme'nin onunla ilgili olarak **lâ be'se bih** dediğini nakleder.⁶⁸⁶ Yusuf b. Vâdih hicrî 250 yılı civârında vefat etmiştir.⁶⁸⁷ Onun güvenilir olduğu söylenebilir.

123. Zekeriyyâ b. Yahyâ b. Sabîh "Zahmeveyh" (Vâsıtlı, v. 235):

Ebû Muhammed Zekeriyya b. Yahyâ b. Sabîh el-Yeşkurî el-Vâsitî'nin lakabı "Zahmeveyh"tir.⁶⁸⁸ İbn Ebî Hâtim ise, "İbn Hameveyh" diye maruf olduğunu söyler.⁶⁸⁹ Dârakutnî'nin onun hakkında, "ümmî ve hadisi zayıf" dediği nakledilmekteyse de, onun söz ettiği kişinin bu değil, Zekeriyya b. Yahyâ el-Ahmer olduğu, bunun ise **sika** olduğu Zehebî tarafından belirtilmiştir.⁶⁹⁰ Kendisinden Ebû Zur'a, Ebû Ya'lâ gibi kişiler rivâyette bulunmuştur.⁶⁹¹ İbn Hibbân onu *Sikât*'da

⁶⁷⁸ Hatîb, *age.*, XIV, 304.

⁶⁷⁹ İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, II, 584; Mizzî, *age.*, XXXII, 431.

⁶⁸⁰ İEH., *age.*, IX, 224.

⁶⁸¹ İbn Hibbân, *age.*, IX, 281.

⁶⁸² İbnu'l-Kayserânî, *age.*, II, 583; Zehebî, *Nubelâ*, XII, 622.

⁶⁸³ İEH., *age.*, IX, 232.

⁶⁸⁴ Mizzî, *age.*, XXXII, 471; İbn Hacer, *age.*, XI, 375.

⁶⁸⁵ İbn Hibbân, *age.*, IX, 282.

⁶⁸⁶ İbn Hacer, *age.*, XI, 375.

⁶⁸⁷ Buhârî, *et-Târihu's-sağîr*, II, 394; Mizzî, *age.*, XXXII, 471; İbn Hacer, *age.*, XI, 375.

⁶⁸⁸ İbn Hibbân, *age.*, VIII, 253; Zehebî, *Mizân*, VIII, 107; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, II, 484; a.mlf. *Ta'cîlu'l-menfaa*, s. 139 (Beyrût, t.y.).

⁶⁸⁹ İEH., *age.*, III, 601.

⁶⁹⁰ Zehebî, *Mizân*, VIII, 107; krş. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, II, 484.

⁶⁹¹ İEH., *age.*, III, 601; Zehebî, *age.*, VIII, 107; İbn Hacer, *age.*, II, 484; a.mlf. *Ta'cîlu'l-menfaa*, s. 139.

zikretmiş ve onun rivâyetler konusunda **mutkin** olduğunu ve 235 senesinde vefat ettiğini söylemiştir.⁶⁹²

124. Züheyr b. Muâviye (Kûfeli, 100-174):

Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye b. Hudeyc el-Cu'fî, Kûfeli olmakla birlikte daha sonra Cezîre'ye yerleşmiş ve vefat edinceye kadar orada yaşamıştır.⁶⁹³ Onunla ilgili pek çok övgü dolu anlatıma rastlamaktayız: **Sika, sebt, me'mûn, kesîru'l-hadîs, sünnet sahibi, Kûfe'de onun benzeri yok, Süfyân es-Sevrî'den daha sebt, hâfızası Şu'be gibi yirmisinden daha güçlü, huccet, hâfız, ilim/sıdk mâdenlerinden** şeklindeki vasıflar bunlardan bazısıdır.⁶⁹⁴ Onun, ihtilattan sonra olduğu gerekçesiyle sadece Ebû İshâk'tan olan rivâyetlerine dikkat çekilmiştir.⁶⁹⁵ Zehebî bu ihtilâtın Züheyr'den değil Ebû İshâk'tan kaynaklandığını ifade etmiştir.⁶⁹⁶ Züheyr b. Muâviye'nin güvenilir bir râvî olduğu anlaşılıyor.

⁶⁹² İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 253.

⁶⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 376; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, I, 372; İbn Hibbân, *age.*, VI, 337.

⁶⁹⁴ İbn Sa'd, *age.*, VI, 376; İbn Maîn, *Min kelâmi Ebî Zekerîyya*, s. 79; a.mlf. *Târih*, III, 564; İclî, *age.*, I, 372; İEH., *age.*, III, 588; İbn Hibbân, *age.*, VI, 337; Bâcî, *Ta'dîl*, II, 596; İbnu'l-Kayserânî, *Tezkira*, I, 233; Mizzî, *TK*, IX, 423-425; Zehebî, *age.*, III, 125; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 303.

⁶⁹⁵ İEH., *age.*, III, 588; Bâcî, *age.*, II, 596; İbnu'l-Kayserânî, *age.*, I, 233.

⁶⁹⁶ Zehebî, *age.*, III, 125.

BİBLİYOGRAFYA

- Abd b. Humejd**, Ebû Muhammed Abd b. Humejd b. Nasr el-Kissî (v. 249), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humejd*, Kâhire, 1408/1988.
- Abdullbâkî**, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*, İstanbul, 1411/1990.
- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel**, eş-Şeybânî (v. 290), *es-Sünne*, I-II, thk. Muhammed Saîd Sâlim el-Kahtânî, Dimâm, 1406.
- Abdurrezzak**, Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmâm b. Nâfi' el-Hımyerî es-San'ânî (v. 211), *Musannef*, I-XI, Beyrut, 1403.
- Âcurrî**, Muhammed b. el-Huseyn (v. 360), *el-Ğurabâ*, Kuveyt, 1403.
- Ahmed**, Ebû Abdillâh İbn Hanbel eş-Şeybânî (v. 241), *Müsned*, I-VI, Mısır, t.y. + *Müsnedu'l-İmâm Ahmed İbn Hanbel*, I-L, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, 1993/1413.
- , *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I-IV, thk. Ebû Usâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs, Beyrut, 1408/1988.
- , *el-Akîde* (Ebû Bekr el-Hallâl rivâyeti), Dimeşk, 1408.
- , *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, thk. Ebû Usâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs, Riyâd, 1989.
- Alâî**, Ebû Saîd b. Halîl b. Keykeldî (v. 761), *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî, Beyrut, 1407/1986.
- , *Kitâbu'l-muhtelitîn*, thk. Rif'at Fevzi Abdulmuttalib-Ali Abdalbâsıt Mezîd, Kâhire, 1996.
- Aliyyû'l-Kârî**, Molla Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî el-Hanefî (v. 1014), *Şerhun alâ'l-Fıkhi'l-ekber*, İstanbul, 1375/1955.
- , *el-Masnû fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû*, Kâhire, 1984.
- Atay**, Hüseyin, *Kur'ân ve Hadis'de İman Esasları*, Ankara, 1959.
- , *Kur'ân'a Göre İslâm'ın Temel Kuralları*, Ankara, 1985 + İstanbul, 1997.
- , *İslâm'ın İnanç Esasları*, Ankara, 1992.
- Aynî**, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmud b. Ahmed (v. 855) *Umdetu'l-kârî*, I-XI, Matbaa-i Âmire, y.y., 1308.

- Bâcî**, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd (v. 474), *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece lehû'l-Buhârî fî'l-Câmii's-sahîh*, I-III, thk. Ebû Lubâbe Huseyn, Riyâd, 1406/1986.
- Bağavî**, el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ (v. 516), *Tefsîru'l-Bağavî (Meâlimu't-Tenzîl)*, I-IV, thk. Hâlid el-Akk(?) - Mervân Süvâr, Beyrut, 1407/1987.
- , *Şerhu's-sünne*, I-XIV, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, İstanbul, 1390/1971.
- Bağcı**, H. Musa, *Hadislere Göre Kader Problemi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.
- Baltâcî**, Muhammed, *Medhal ilâ'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Kâhire, 1982.
- Berbehârî**, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. Halef (v. 329), *Şerhu's-sünne*, Dimam, 1408.
- Beyâzîzâde**, Ahmed b. Hasen b. Sinânuddîn (v. 1098/1687), *el-Usûlu'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe* (thk. ve çeviri: İlyas Çelebi: *İmam Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*), İstanbul, 1992 (MÜİF. Yayınları).
- Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn (v. 458), *Şuabu'l-îmân*, I-VIII, thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1410.
- , *es-Sünenu'l-kübrâ*, I-X, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mekke, 1414/1994.
- , *es-Sünenu's-suğrâ*, Medine, 1410/1989.
- , *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd alâ mezhebi's-selef ve ashâbi'l-hadis*, thk. Ahmed Isâm el-Kâtib, Beyrut, 1401.
- , *Kitâbu'l-esmâ ve's-sıfât*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Beyrut, t.y.
- , *el-Medhal ilâ's-Süneni'l-kübrâ*, thk. Muhammed Dıyâurrahman el-A'zamî, Kuveyt, 1404.
- , *Kitâbu'z-zühdi'l-kebîr*, I-II, Beyrut, 1996.
- Beyzâvî**, Ebû'l-Hayr Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali (v. 685 veya 691), *Tefsîr (Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl)*, thk. Abdulkâdir Arafât, I-V, Beyrut, 1416/1996.
- Bezzâr**, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık (v. 292), *Müsned*, I-X, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah, Beyrut-Medîne, 1409.

- Birgivi**, Zeynüddîn Muhyiddin Muhammed b. Pîr Ali (929-981), *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye ve's-sîratu'l-Ahmediyye*, İstanbul, t.y.
- Blau**, Ludwig, *The Jewish Encyclopedia*, "Gabriel" md., I-XII, London, 1903.
- Bosnevî**, Abdullah Efendi Abdî b. Muhammed er-Rûmî el-Bayrâmî (v. 1054/1644), *er-Risâle fî temessûli Cibrîl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nazif Paşa Bölümü, demirbaş no: 509.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî (v. 256), *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VII, Beyrut, 1410/1990.
- , *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, thk. Seyyid Hâşim en-Nedvî, t.y., Dâru'l-fikr.
- , *et-Târîhu's-sağîr*, I-II, thk. Mahmûd İbrahim Zâyd, Kâhire, 1397/1977.
- , *Halku ef'âli'l-ibâd*, thk. Bedru'l-Bedr, t.y., ed-Dâru's-selefiyye (*Hadis-i Şerifler Işığında İlahi Kelâmın Müdafaası*, Arapça-Türkçe karşılıklı neşir, trc. Yusuf Özbek, İstanbul, 1992), +Riyad, 1398/1978.
- , *el-Kunâ*, thk. Seyyid Hâşim en-Nedvî, Beyrut, t.y.
- , *ed-Duafâu's-sağîr*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyd, Haleb, 1396.
- , *el-Edebu'l-müfred*, Beyrut, 1409/1989.
- Bukeyr**, İbn Said A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye fî'l-usûli'l-İbâdiyye*, Kâhire, 1407/1988.
- Cross**, F. L.-Livingstone, E. A., *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, "Gabriel" md., New York, 1985.
- Cûzecânî**, Ebû İshak İbrâhim b. Ya'kûb (v. 259), *Ahvâlu'r-ricâl*, thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerrâî, Beyrut, 1405.
- Cürcânî**, Ali b. Muhammed b. Ali, (740-816), *et-Ta'rîfât*, Beyrut, 1405.
- Çağrı**, Mustafa, *DİA*, "İhsân" md., s. 544-546, XXI, İstanbul, 2000.
- Çakın**, Kâmil, *Hadis İnkârcıları*, Ankara, 1998.
- Çelebi**, İlyas, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler (Fiten-Melâhim-Kıyâmet Alâmetleri)*, İstanbul, 1996.
- Çiftçi**, Adil, *Fazlur Rahman İle İslâm'ı Yeniden Düşünmek*, Ankara, 2001, Kitâbiyât Yayınları, 2. Baskı.
- Dârakutnî**, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî (v. 385), *Sünen*, I-IV, Beyrut, 1386/1966.
- , *el-İlel*, I-IX, Riyâd, 1405/1985.

- , *Zikru esmâi't-tâbiîn ve men ba'dehum mimmen sahhat rivâyetuhû ani's-sikât inde'l-Buhârî ve Müslim*, I-II, thk. Bevrân (?) ed-Danâvî-Kemâl Yusuf el-Hût, Beyrut, 1985.
- , *Suâlâtü'l-Burkânî*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî, Pakistân, 1404.
- Dârimî**, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman b. el-Fadl es-Semerkindî (v. 255), *Sünen*, I-II, Beyrut, 1407 + I-II, Dîmeşk, 1349.
- Davudoğlu**, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I-XI, İstanbul, 1977.
- Demirci**, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İstanbul, 1996.
- Deylemî**, el-Hasen b. Ebî'l-Hasen (v. 841), *İrşâdu'l-ukûl*, I-II, y.y., 1412.
- , *A'lâmu'd-dîn*, Kum, 1408.
- Dufour**, Xavier Leon, *Dictionary of the New Testament*, "Gabriel" md., translate: Terrence Prendergast, San Francisco, 1983.
- Ebû Amr ed-Dânî**, Osman b. Saîd el-Mukrî' (v. 444), *es-Sünenu'l-vâride fî'l-fiten ve ğavâilîhâ ve's-sâati ve eşrâtîhâ*, I-VI, thk. Ziyâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî, Riyâd, 1416.
- Ebû Avâne**, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâyînî (v. 316), *Müsned*, I-V, Beyrut, 1998.
- Ebû Dâvûd**, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (v. 275), *Süneni Ebî Dâvûd*, I-III, Beyrut, 1409/1988.
- , *el-Merâsîl*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, 1408.
- Ebû Hafs**, Ömer b. Ahmed el-Vâiz (v. 385), *Târîhu esmâi's-sikât*, thk. Subhi es-Sâmerrâî, Kuveyt, 1404/1984.
- Ebû Hanîfe**, İmam A'zâm Nu'mân b. Sâbit (v. 150), *el-Fıkhu'l-ebzat (İmam A'zâm'ın Beş Eseri içinde, trc. Mustafa Öz)*, İstanbul, 1992.
- , *el-Fıkhu'l-ekber (İmam A'zâm'ın Beş Eseri içinde, trc. Mustafa Öz)*, İstanbul, 1992.
- , *el-Fıkhu'l-ekber (Ömer en-Neseffî'nin Akâid'i ile birlikte)*, İstanbul, 1998.
- , *Vasıyyetu'l-İmâm Ebî Hanîfe fî't-tevhîd (İmam A'zâm'ın Beş Eseri içinde, trc. Mustafa Öz)*, İstanbul, 1992.
- , *Müsnedu'l-İmâm A'zam*, (Aliyyu'l-Kârî Şerhi ile birlikte) 1306/1889, y.y.

- Ebû Muhammed el-Ensârî**, Abdullah b. Muhammed b. Câfer b. Hayyân (v. 369), *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsbehân ve 'l-vâridîn aleyhâ*, I-IV, thk. Abdulğafûr Abdulhak Huseyn el-Belûşî(?), Beyrut, 1412/1992.
- Ebû Nuaym**, Ahmed b. Abdillâh el-İsbehânî (v. 430), *Müsnedu Ebî Hanîfe*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyâd, 1415.
- , *el-Müsnedu'l-mustahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*, I-IV, Beyrut, 1996.
- , *Kitâbu'd-duafâ*, thk. Fâruk Hammâde, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1405/1984.
- , *Hilyetu'l-evliyâ*, I-X, Beyrut, 1405.
- Ebû Tâlib**, Muhammed b. Ebî'l-Hasen Ali b. Abbas el-Mekkî (v. 386), *Kûtu'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, I-II, Mısır, 1306.
- Ebû Ubeyd**, el-Kâsım b. Selâm el-Bağdâdî (157-224), *Kitâbu'l-îmân ve meâlimihî ve sünenihî ve's-tikmâlihî ve derecâtih*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, Beyrut, 1403/1983.
- , *el-Hutab ve'l-mevâiz*, thk. Ramazan Abduttevvâb, Kâhire, 1406/1986.
- , *Kitâbu's-silâh*, thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Beyrut, 1405/1985.
- , *Kitâbu'l-emvâl*, tashih-ta'lik: Muhammed Hâmid el-Fakî, t.y., y.y.
- Ebû Ümeyye**, Muhammed b. İbrâhim et-Tarsûsî (v. 273), *Müsnedu Abdillâh İbn Ömer*, thk. Ahmed Râtıb Armûş(?), Beyrut, 1393.
- Ebû Ya'lâ**, Ahmed b. Ali el-Musennâ el-Mevsilî (v. 307), *Müsned*, I-XIII, Dimeşk, 1404/1984.
- Ebû Yusuf**, Yâkub b. İbrâhim el-Ensârî (v. 182), *Kitâbu'l-âsâr*, Beyrut, Haydarâbâd, 1355.
- , *Kitâbu'l-harac*, (Basım yeri ve tarihi belli değil).
- , *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve 'bni Ebî Leylâ*, tashih-ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Efğânî, Haydarâbâd, 1357.
- Ebû Zur'a**, Ubeydullah b. Abdilkerim b. Yezîd er-Râzî (v. 264), *ed-Duafâ ve ecvibetu'r-Râzî alâ suâlâti'l-Berzâi*, thk. Sa'dî el-Hâşimî, Mansûre(?), 1409.
- Ebû'l-Feth el-Mevsilî**, Muhammed b. el-Huseyn el-Ezdî (v. 374), *Esmâu men yu'rafu bi-künyetih*, thk. Ebû Abdirrahman İkbâl, Hind, 1410/1989.
- Ebû'l-Huseyn el-Basrî**, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Mu'tezilî (v. 436/1044), *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, I-II, Beyrut, t.y.

- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara, 1999.
- , "Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkidi", *İslâmiyât*, 1998- Ocak-Şubat-Mart, s. 55-72.
- , "Bir 'Alan Taraması'nın Panoraması-Vahy-i Gayri Metlûv Hakkında Bazı Mûlahazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi", *İslâmiyat*, III (2000), sayı: 1, s. 161-184.
- , "Hicrî II. Asırda Rivâyet Üslubu (III)-er-Rabî' b. Habîb (ö.175-180) ve Rivâyet-Dirâyet Açısından el-Câmi'i", Ankara, AÜİF. Dergisi, cilt: XLIV, sayı: 2, yıl: 2003.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebî Bişr (260-324), *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, I-II, thk. Fevkiye Huseyn Mahmûd, Kâhire, 1397.
- , *Risâle ilâ ehli's-sağr*, Dimeşk, 1988.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (çev. Alparslan Açıkgenç), Ankara, 2000.
- , *İslâm* (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Ankara, 2000.
- Fezârî, Şeyhu'l-İslâm Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. el-Hâris (v. 186), *Kitâbu's-siyer*, thk. Fâruk Hammâde, Beyrut, 1408/1987.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983.
- Firyâbî, Câfer b. Muhammed b. el-Huseyn b. el-Müstefâz (207-301), *Kitâbu'l-kader*, thk. Abdullah b. Hamd el-Mansûr, Riyâd, 1997.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v. 505), *Meâricu'l-kuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs*, Beyrut, 1975.
- , *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I-V, Beyrut, 1412/1992.
- , *Kavâidu'l-akâid*, thk. Mûsâ b. Nasr, Beyrut, 1985.
- , *el-Müstasfâ fî ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi, Beyrut, 1413.
- Gençosman, Nuri, *Şark İslâm Klasikleri-Fusûsu'l-hikem*, İstanbul, 1990.
- Goldziher, Ignaz, *"İslâm'da Hadîsin Yeri Etrafında Mücâdeleler"*, (çev. Dr. Cihad Tunç), AÜİF. Dergisi, XIX, 1973, s. 223-235.
- Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed Mevlânâ, *Berîka Mahmûdiye fî şerhi Tarîkatı Muhammediyye ve şerîati nebeviye fî sîreti Ahmedîyye (Tarîkat-ı Muhammediyye Şerhi)* çev. Çetiner, Bedreddin-Ege, Hasan-Oğuz, Seyfeddin, I-V, İstanbul, 1990.

- Hâkim**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbûrî (v. 405), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Beyrut, 1411/1990.
- Hakîm et-Tirmizî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Hasen (v. 295), *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdisi'r-Rasûl*, I-IV, Beyrut, 1992.
- Halebî**, Ebû'l-Vefâ İbrâhîm b. Muhammed et-Trablusî (v. 841), *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellesîn*, thk. Muhammed İbrâhîm Dâvud el-Mevsilî, Beyrut, 1414/1994.
- Hâlid el-Bağdâdî**, Mevlânâ Ziyâüddîn (v. 1242/1826), *el-Îmân ve'l-İslâm*, İstanbul, 1993.
- Halîfe b. Hayyât**, Ebû Ömer el-Leysî el-Ufurî (v. 240), *et-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî, Riyâd, 1402/1982.
- Halîmî**, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. el-Hasen, (v. 403/1012), *Kitâbu'l-minhâc fî suabi'l-îmân*, I-III, y.y., 1399/1979 (Dâru'l-fîkr).
- Hamîdullah, Muhammed** (v. 2002), *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I-II, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1414/1993.
- Hansu, Hüseyin**, *Mutezile ve Hadis*, Ankara, 2004.
- Hâris**, İbn Ebî Usâme (v. 282), *Müsned*, I-II, Medîne, 1413/1992.
- Harrânî**, el-Hasen b. Şu'be (doğumu 4. hicrî asır), *Tuhafu'l-ukûl*, Kum, 1404.
- Hasen el-Basrî** (v. 110), *Tefsîru'l-Hasen el-Basrî*, cem-tevsîk ve dirâse, Muhammed Abdurrahim.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (v. 463), *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut, t.y.
- , *Tâlî Telhîsu'l-müteşâbih*, I-II, thk. Meşhûr b. Hasen-Ahmed eş-Şakîrât(?), Riyâd, 1417.
- , *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Medîne, t.y.
- Hatiboğlu, Mehmed Said**, *Hiz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebetleri* (Basılmamış Doçentlik Tezi), t.y., y.y.
- Hatipoğlu, Nihat**, "Hz. Peygamber (s.a.)'e Kur'ân Dışında Vahiy Geldiğini Red Düşüncesine Yönelik Bir Alan Taraması, Tahlil ve Eleştiri", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: XI (1998), Sayı: 3-4, s. 273-295.

- Herevî**, Ebû'l-Fadl Ubeydullah b. Abdillâh b. Ahmed (v. 405), *el-Mu'cem fî müştebehi esâmî'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyâd, 1411.
- Heysemî**, Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr (v. 807), *Mecmeu'z-zevâid*, I-X, Kâhire-Beyrut, 1407.
- , *Buğyetu'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris Ibn Ebî Üsâme* (v. 282), I-II, thk. Huseyn Ahmed Sâlih el-Bâkirî, Medîne, 1413/1992.
- , *Kesfu'l-estâr an Zevâidi'l-Bezzâr*, I-II, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut, 1404/1984.
- Humeydî**, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Mekkî (v. 219), *Müsned*, I-II, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut-Kâhire, t.y.
- Iclî**, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (v. 261), *Ma'rifetu's-sikât*, I-II, thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî (?), Medîne, 1405/1985.
- Izutsu**, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (çev. Süleyman Ateş), Ankara, 1975.
- İbn Abdilberr**, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemrî (v. 463), *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, 1412.
- İbn Abdilvehhâb**, Muhammed (1115-1206), *Akîdetu'l-fırkati'n-nâciye ehli's-sünneti ve'l-cemâa*, Beyrut, 1397.
- İbn Adıyy**, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh b. Muhammed el-Cürcânî (v. 365), *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I-VII, thk. Yahyâ Muhtâr Gazâvî, Beyrut, 1409/1988.
- İbn Arabî**, eş-Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Hâtîmî et-Tâî (v. 638/1240), *Fusûsu'l-hikem*, I-II, Mısır, 1365/1946, ta'likât: Ebû'l-Alâ Afîfî (I. cilt: *Fusûs*, II. cilt: *et-Ta'likât*).
- İbn Bâdîs**, Abdulhamîd (1889-1940), *el-Akâidu'l-İslâmiyye mine'l-âyâtîl-Kur'âniyye ve'l-ehâdisi'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed es-Sâlih Ramazan, Şârika?, 1995.
- İbn Ebî Âsım**, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım eş-Şeybânî (v. 287), *es-Sünne*, I-II, Beyrut, 1400.
- İbn Ebî'd-Dünya**, Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Bağdâdî (208-281), *er-Rızâ ani'l-lâhi bi kadâihî*, thk. Zıyâu'l-Hasen es-Selefî, Bombay, 1410.

- İbn Ebî Hâtîm**, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (v. 327), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut, 1271/1952.
- , *el-Merâsîl*, thk. Şükrullah Nimetullah, Beyrut, 1397.
- , *İlelu'l-hadîs*, I-II, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, Beyrut, 1405.
- İbn Ebî Şeybe**, Ebû Bekr b. Abdillâh b. Muhammed el-Kûfî (v. 235), *Kitâbu'l-musannef fîl-ehâdîs ve'l-âsâr*, I-VII, Riyad, 1409.
- , *Kitâbu'l-îmân*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, Beyrut, 1403/1983.
- , *Suâlâtü Muhammed ibn Osman ibn Ebî Şeybe li Ali ibni'l-Medîne*, thk. Muveffik Abdullah Abdulkâdir, Riyâd, 1404.
- İbn Ebî Ya'lâ**, Ebû'l-Huseyn Muhammed (v. 521), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I-II, thk. Muhammed Hâmid el-Fikhî, Beyrut, t.y.
- İbn Hacer**, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (v. 852), *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Beyrut, 1379. + I-XIII, Mısır, 1301 (Matbaa-i Âmire).
- , *Hedyu's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. M. Fuâd Abdulbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb, Beyrut, 1379.
- , *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XIV, Beyrut, 1404/1984.
- , *Takrîbu't-Tehzîb*, Riyâd, 1416 + thk. Muhammed Avvâme, Suriye, 1406/1986.
- , *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, 1412/1992.
- , *Lisânu'l-Mîzân*, I-VII, Beyrut, 1406/1986.
- , *Telhîsu'l-habîr*, I-IV, Medîne, 1384/1964.
- , *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî, Uman, 1403/1983.
- , *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, I-V, Beyrut, 1405.
- , *Ta'cîlu'l-menfaa bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*, thk. İkrâmullah İmdâdulhak, Beyrut, t.y.
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm et-Tâhirî el-Endelüsî (383-456), *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, I-V, neşr. Mektebetü'l-hancî, Kâhire, t.y.
- , *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-VIII, Kâhire, 1404.

-----, *el-Muhallâ*, I-XI, Beyrut, t.y.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (v. 354), *Sahîh İbn Hibbân bi tertîbi İbn Belbân*, I-XVIII, Beyrut, 1414/1993.

-----, *es-Sikât*, I-IX, thk. es-Seyyid Şerefuddîn Ahmed, y.y., 1395/1975.

-----, *Meşâhîru ulemâi 'l-emsâr*, Beyrut, 1959.

-----, *el-Mecrûhîn*, I-III, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyid, Haleb, t.y.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Hımyerî (v. 213), *es-Sîretu 'n-Nebeviyye*, I-VI, Beyrut, 1411.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî (v. 311), *Sahîh*, I-IV, Beyrut, 1390/1970.

İbn İshâk, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Medenî (85-151), *Sîretu İbn İshâk el-musemmât bi kitâbi 'l-mubtede' ve 'l-meb'as ve 'l-meğâzî*, Konya, thk. Muhammed Hamidullah, 1401/1981.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs el-Fâkihî (v. 275), *Ahbâru Mekke fî kadîmi 'd-dehr ve hadîsih*, I-VI, Beyrut, 1414.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî (v. 774), *Tefsîru'l-Kur'ânî 'l-azîm*, I-IV, Beyrut, 1401.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (v. 620), *Lum'atu'l-i'tikâd el-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Kuveyt, 1406.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (v. 273), *Sünenü İbn Mâce*, I-II, Kâhire, t.y.

İbn Main, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn (v. 233), *Min kelâmi Ebî Zekerıyyâ Yahyâ İbn Maîn fî'r-ricâl*, thk. Ahmed Muhammed Nûr, Dimeşk, 1400.

-----, *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî rivâyeti), I-IV, thk. Ahmed Muhammed Nûr, Mekke, 1399/1979; + Osman ed-Dârimî rivâyeti, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Dimeşk, 1400.

İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetillâh b. Ebî Nasr (v. 475), *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telef ve 'l-muhtelef fî'l-esmâ ve 'l-kunâ*, I-VII, Beyrut, 1411.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim b. Ali el-Ensârî (630-711/1232-1311), *Lisânu'l-arab*, I-XV, Beyrut, 1955-1956.

İbn Mende, Muhammed b. İshâk b. Yahyâ b. Mende (v. 395), *el-İmân*, I-II, Beyrut, 1406.

- İbn Mencuveyh**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-İsbehânî (v. 428), *Ricâlu Sahîhi Müslim*, I-II, thk. Abdullah el-Leysî, Beyrut, 1407.
- İbn Râhûye (Râhaveyh)**, İshâk b. İbrâhim b. Mahled el-Hanzalî (v. 238), *Müsned*, I-V, Medîne, 1412/1991.
- İbn Receb**, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî (v. 795), *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmii'l-kelim*, Beyrut, 1408 + I-II, Beyrut, 1412/1991.
- İbn Rüşd**, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî (v. 595), *Bidâyetu'l-müctehid ve nihâyetu'l-muktasid*, Beyrut, t.y.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdillâh Muhammed el-Basrî (v. 230), *et-Tabakâtu'l-kebîr*, I-VIII, Beyrut, t.y.
- , *et-Tabakâtu'l-kebîr el-kısmu'l-mütemmem li tâbiî ehli'l-Medîne ve men ba'dehüm*, Medîne, 1408.
- İbn Sellâm** b. Ömer b. Temtanîn el-İbâdî (v. 273/886'dan sonra), *el-İslâm ve târîhuhû min vicheti nazari İbâdiyye*, thk. Sâlim b. Yâkub, Beyrut, 1405/1985.
- İbn Teymiye**, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî (v. 728), *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*, I-X, nşr., Müessesetu Kurtuba, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, y.y., 1406.
- , *Kütüb ve resâil ve fetâvâ İbni Teymiye fî'l-akâide*, I-VII, nşr., Mektebetu İbn Teymiye, thk. Abdurrahman Muhammed Kâsım en-Necdî, t.y., y.y.
- , *Kütüb ve resâil ve fetâvâ İbni Teymiye fî't-tefsîr*, I-V, nşr., Mektebetu İbn Teymiye, thk. Abdurrahman Muhammed Kâsım en-Necdî, t.y., y.y.
- , *Şerhu'l-Umde fî'l-fikh*, I-III, thk. Suûd Sâlih el-Ateysân (?), Riyâd, 1413.
- , *Beyânu telbîsi'l-cehmiyye fî te'sîsi bidaihim el-keîmiyye*, I-II, Mekke, 1392.
- İbnu'l-Ca'd**, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî (v. 230), *Müsned*, Beyrut, 1410/1990.
- İbnu'l-Cevzî**, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (508-597), *et-Tahkîk fî ehâdisi'l-hilâf*, I-II, thk. Mis'ad Abdulhamîd Muhammed es-Sa'denî, Beyrut, 1415.
- , *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, I-II, thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut, 1406.

- , *Safvetu's-safve*, I-IV, thk. Mahmûd Fâhûrî-Muhammed Ravvâs (?), Kal'acî, Beyrut, 1399/1979.
- , *Kitâbu'l-mevzûât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*, I-IV, Riyâd, 1417/1997.
- İbnu'l-Esîr**, Ebû's-Saâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî el-Mevsilî eş-Şâfiî (v. 606), *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs*, I-V, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, (İstanbul?), 1383/1963.
- İbnu'l-Hümâm**, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî (v. 681), *Şerhu Fethi'l-kadîr*, I-VII, Beyrut, t.y.
- İbnu'l-Kayserânî**, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî el-Makdisî (v. 507/1113), *Tezkiratu'l-huffâz (Etrâfu ehâdisi Kitâbi'l-mecrûhîn li İbn Hibbân)*, I-IV, thk. Hamdî Abdulmecîd İsmâil es-Selefi, Riyâd, 1415.
- , *Tezkiratu'l-mevzûât*, Mısır, 1323.
- İbnu'l-Medînî**, Ali b. Abdillâh b. Ca'fer es-Sa'dî el-Medînî (161-234), *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, 1980.
- İbnu'l-Mulakkin**, Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el-Endelusî eş-Şâfiî (723-804), *Tuhfetu'l-muhtâc ilâ edilleti'l-Minhâc*, I-II, thk. Abdullâh b. Siâf el-Lihyânî, Mekke, 1406.
- İbnu'l-Mübârek**, Ebû Abdillâh Abdullâh b. el-Mübârek el-Mervezî (v. 181), *ez-Zühed*, Beyrut, t.y.
- İmâduddîn**, el-Emevî (v. ?), *Hayâtu'l-kulûb fî keyfiyyeti'l-vusûl ilâ'l-mahbûb*, I-II, (Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb*'unun hâmişinde), Mısır, 1306.
- İmam Rızâ** (148-203), *Fıkhu'r-Rızâ*, y.y., 1406.
- İncil**, *New Testament- New International Version*, Türkçe-İngilizce, İstanbul, 1999.
- İsferâyînî**, Tâhir b. Muhammed (v. 471), *et-Tabsîr fî'd-dîn ve temyîzu'l-fırkatî'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut, 1983.
- Kâdî Abdülcebbâr**, İbn Ahmed l-Hemedânî (v. 415), *Şerhu Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, ta'lik: İmam Ahmed b. Huseyn, Kâhire, 1408/1988.
- , *el-Münve ve'l-emel*, I-II, thk. Isâmuddîn Muhammed Ali, t.y., y.y.
- Kâdî İyâz**, Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî (v. 544), *Şerhu Sahîhi Müslim li'l-Kâdî İyâz el-müsemma İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim* (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî el-Mâzerî'nin (v. 536) *el-Mu'lim*

- bi fevâidi Müslim* adlı eserinin üzerine yapılan bir çalışma olup, ikisi birlikte basılmıştır.), thk. Dr. Yahyâ İsmail, I-IX, Beyrut, 1419/1998.
- Kandemir, Yaşar**, *Mevzû Hadisler-Menşe'i Tanınma Yolları Tenkidi*, Ankara, 1991.
- Karaçam, İsmail**, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri-Mufasssal Tecvid*, İstanbul, 1991.
- Karaman, Hayrettin**, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I-III, İstanbul, 1992-1993.
- Kastalânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed** (v. 923), *İrşâdu's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, (kenarında Nevevî'nin *Müslim Şerhi* vardır), Beyrut, 1305.
- Kazvînî, Abdulkerîm b. Muhammed er-Râfî** (v. 623), *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, I-IV, thk. Azîzullah el-Utâridî, Beyrut, 1987.
- Kazvînî, Ebû'l-Meâlî Ömer b. Abdirrahman** (v. 699), *Muhtasaru Şuabi'l-îmân li'l-Beyhakî*, thk. Abdulkâdir el-Arnaût, Dimeşk, 1405.
- Kehhâle, Ömer Rıza**, *Mu'cemu'l-müellifîn terâcimu musannifî'l-kütübi'l-arabiyye*, I-IV, Beyrut, 1414/1993.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. El-Huseyn el-Buhârî** (v. 398), *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî (el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sikati ve's-sedâd)*, I-II, thk. Abdullah el-Leysî, Beyrut, 1407.
- Keleş, Ahmet**, *"Sünnet-Vahiy İlişkisi"*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:1, s. 151-193, Diyarbakır, 1999.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû'l-Feyz Ca'fer el-Huseynî el-İdrisî** (v. 1345/1927), *Nazmu'l-mütenâsir fî'l-hadîsi'l-mütevâtir*, Haleb-Suriye, 1328.
- Kılıç, Recep**, *"Dinî Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?"*, Dinî Araştırmalar, cilt: 7, sayı: 19, s. 15-17, Mayıs-Ağustos, 2004.
- , *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ankara, 2002, AÜİF. Yayınları.
- Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri**, *İslâm Düşüncesinde Sünnet-Yeni Bir Yaklaşım*, Ankara, 1993.
- , *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2000.
- , *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2002.
- Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)**, İstanbul, 1993.
- Koçyiğit, Talât**, *Hadîs Tarihi*, Ankara, 1988.

- , *Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi*, çev. Talât Koçyiğit, (nşr. Muhammed Hamîdullah), Ankara, 1967.
- , *Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1984.
- Kureşî**, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısırî el-Mâlikî (115-197/733-813), *el-Kader ve mâ verede fî zâlike mine 'l-âsâr*, Mekke, 1406.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (v. 671), *Tefsîr (el-Câmiu li ahkâmî'l-Kur'ân)*, I-XXX, Kâhire, 1372 + I-XX (+Fihrist), 1413/1993, Beyrut.
- Kuşeyrî**, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik en-Nisâbü'rî eş-Şâfiî (376-465), *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye* (Hâmişinde Şeyhu'l-İslâm Ebû Yahyâ Zekeriyâ el-Ensârî'ye ait *Müntehabât* isimli eser mevcut), Mısır, 1359/1940.
- Kutlu**, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara, 2000.
- , *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik- Târihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Mâturîdilik Mezhebi (Seçki)*, (Haz. Sönmez Kutlu), Ankara, 2003.
- Lâlekâî**, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr (v. 418), *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa mine'l-Kitâb ve's-sunne ve icmâi's-sahâbe*, I-IV, Riyâd, 1402.
- Makdisî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Hanbelî (567-643), *el-Ehâdisu'l-muhtâre*, I-X, Mekke, 1410.
- Makrîzî**, Ahmed b. Ali (v. 845), *Muhtasaru Kitâbu'l-vitr*, Ürdün, 1413, thk. İbrâhim Muhammed el-Ali-Muhammed Abdullah Ebû Sa'îk(?).
- Mâlik**, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes (v. 179), *el-Muvattâ'*, I-II, Mısır, t.y. + (Yahyâ b. Yahyâ nüshası) Beyrut, 1411/1990.
- Ma'mer**, b. Râşid el-Ezdî (v. 151), *el-Câmi'*, I-II, Beyrut, 1403+ Beyrut, 1390/1970. (Abdurrezzak'ın *Musannef* adlı eserinin sonundadır.)
- Mansûr** Ali Nâsîf, *et-Tâc el-Câmiu'l-usûl fî ehâdisi'r-Rasûl*, I-V, Beyrut, 1406/1986 (*Ğâyetu'l-me'mûl şerhu't-Tâc el-Câmiu'l-usûl* ile birlikte).
- Mâturîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî (v. 333), *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, İskenderiyye, t.y. (+ İstanbul, 1979).
- , *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, Bağdâd, 1404/1983, thk. Muhammed Müstefizu'r-Rahmân.

- Mc Kenzie, John L.**, *Dictionary of the Bible*, "Gabriel" md., New York, 1965.
- Meclisî**, el-Allâme (1037-1110), *Bihâru'l-envâr*, I-CX, Beyrut, 1404.
- Mehâmîlî**, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. İsmâîl ed-Dabbî el-Mehâmîlî (v. 330), *Emâlî*, Ürdün, 1412.
- Mervezî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. el-Haccâc (v. 294), *Ta'zîmu kadri's-salât*, I-II, Medîne, 1406.
- , *es-Sünne*, Beyrut, 1408.
- Mizzî**, Cemâluddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman b. Yusuf (v. 742), *Tehzîbu'l-Kemâl*, I-XXXV, Beyrut, 1400/1980, thk. Beşşâr Avvâd Mahmûd.
- Mubârekfûrî**, Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim (v. 1353), *Tuhfetu'l-ahvezî şerhu Câmiî't-Tirmizî*, I-X, Beyrut, t.y.
- Muhtâr**, Muhammed Habîbullâh, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye ve mekânetuhâ fî dav'i'l-Kur'ânî'l-kerîm*, Karaçi, 1407/1986.
- Murata, Sachiko-Chittick, William C.**, *İslâm'ın Vizyonu-İslâm İman ve Amelinin Temelleri (The Vision of Islam)*, çev. Turan Koç, İstanbul, 2000.
- Münâvî**, Muhammed Abdurraûf el-Münâvî (952-1031), *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmiî's-sağîr*, I-VI, Mısır, 1356.
- , *et-Tevqîf alâ mühimmâtî't-teârîf*, Beyrut, Dimeşk, 1410.
- Müslim**, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (v. 261), *Sahîhu Müslim*, I-V, Beyrut, t.y.
- , *el-Kunâ ve'l-esmâ*, I-II, Medîne, 1404, thk. Adurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî.
- , *el-Munferidât ve'l-vuhdân*, Beyrut, 1408/1988, thk. Abdulğaffâr Süleyman el-Bendârî.
- Nefrâvî**, Ahmed b. Ğuneym b. Sâlim (v. 1125), *el-Fevâkihu'd-devvânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, I-II, Beyrut, 1415.
- Nesâî**, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (v. 303), *Sünenu'n-Nesâî (el-Müctebâ mine's-Sünen)*, I-VIII, Beyrut, 1409/1988 + (Beyrut, 1412-1992, Suyûtî Şerhi ve Sindî Hâşiyesi ile Birlikte).
- , *es-Sünenu'l-kubrâ*, I-VI, Halep, 1406/1986.
- , *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Halep, 1369, thk. Mahmûd İbrâhim Zâid.

- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (v. 508/1115), *Tabşıratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, (Tenkidli Neşir) I-II, Ankara, 2003, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün.
- Nesevî, Ebû'l-Abbâs el-Hasen b. Süfyân (213-303), *el-Erbâin*, Beyrut, 1414, thk. Muhammed b. Nâsır el-Acemî.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerıyya Yahyâ b. Şeref (v. 676), *Tehzîbu'l-esmâ*, I-III, Beyrut, 1996.
- , *Şerhu'l-İmâm en-Nevevî alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*, I-X, Bulak, 1304 (Kastallânî'ye ait *İrşâdu's-sârî ilâ şerhi Sahîhi'l-Buhârî'nin* kenarında).
- Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd el-Mervezî (v. 288), *Kitâbu'l-fiten*, Kâhire, 1412.
- Nûrî, el-Muhaddis (1254-1320), *Müstedreku'l-vesâil*, I-XVIII, Kum, 1408.
- Öz, Mustafa, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri (el-Âlim ve'l-müteallim, el-Fıkhu'l-ebşat, el-Fıkhu'l-ekber, Risâletu Ebî Hanîfe, el-Vasıyye)*, İstanbul, 1992 (MÜİF. Yayınları).
- Özdağ, Musa, *Duygular ve Düşünceler*, İstanbul, 2005.
- Pedersen, J., *The Encyclopedia of Islam*, "Djabrail" md., Leiden, 1983.
- Polat, Selâhattin, *Hadis Araştırmaları: Tarih-Usûl-Tenkid-Yorum*, t.y. (İnsan Yayınları).
- Rabeî, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed (v. 379), *Târîhu mevlidu'l-ulemâ ve vefeyâtuhum*, I-II, Riyâd, 1410, thk. Abdullâh Ahmed Süleyman el-Hamd.
- Rabî', İbn Habîb b. Ömer el-Ezdî el-Basrî (v. 175 veya 180), *el-Câmiu's-sahîh (Müsned)*, Beyrut, 1415.
- Râğıb, el-Huseyn b. Muhammed el-İsfehânî (v. 425'ler), *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1412/1992, thk. Safvân Adnân Dâvudî.
- Rahner, Karl-Vorgrimler, Herbert, *Dictionary of Theology*, "Holy Spirit" md., New York, 1985.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. el-Allâme Ziyâuddin Ömer b. el-Huseyn (544-604), *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-müştehir bi't-Tefsîri'l-kebîr ve Mefâtîhi'l-ğayb*, I-XXXII (+Fihrist), Beyrut, 1414/1993.
- , *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, I-IV, Riyâd, 1400.

- Râzî**, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (v. 666), *Muhtâru's-sihâh*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1987/1408.
- Rıza**, Reşîd, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-hakîm eş-şehîr bi Tefsîri'l-menâr*, I-XII, Mısır, 1366.
- Rif'at Fevzi Abdülmuttalib**, *Sahîfetu Aliyyi'bni Ebî Tâlib*, Beyrut, 1406/1986.
- Rûyânî**, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî (v. 307), *Müsned*, I-II, Kâhire, 1416.
- Sâbûnî**, Muhammed Ali, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul, t.y.
- Saîd b. Mansûr**, Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî el-Mekkî el-Mervezî (v. 227), *Sünen*, I-V, Riyâd, 1414 + I-II, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut, 1405/1985.
- Sâlih**, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, İstanbul, 1996.
- Sancaklı**, Saffet, *"Sünnet-Vahiy İlişkisi"*, Diyânet İlmî Dergi, (s. 53-70), cilt: 34, Sayı: 3, Temmuz-Eylül, 1998, Ankara.
- Schmaus**, Michael, *Encyclopedia of Theology*, (Edited by Karl Rahner), "Holy Spirit" md., New York, 1986.
- Schuon**, Frithjof (İsa Nureddin), *İslâm'ın Metafizik Boyutları*, trc. Mahmut Kanık, İz Yayıncılık İstanbul, 1996.
- Selâm**, Ahmed, *Mukaddime fî fikhi usûli'd-da've şerhu hadîsi Cibrîl*, Beyrut, 1410/1990.
- Sem'ânî**, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (v. 562), *Edebu'l-implâ ve'l-istimplâ*, Beyrut, 1401/1981.
- Semhûdî**, Nûruddîn Ali b. Ebû'l-Hasen Abdillâh eş-Şâfiî (v. 911), *Vefâu'l-vefâ bi ahhâri dâri'l-Mustafâ*, I-II, Mısır, 1326.
- , *Hulâsatu'l-Vefâ bi ahhâri dâri'l-Mustafâ*, y.y., 1285.
- Sifil**, Ebubekir, *Modern İslâm Düşüncesinin Tenkidi II (Fazlur Rahman'ın Görüşlerinin Eleştirisi)*, İstanbul, 1999, Kayıhan Yayınları.
- Sinanoğlu**, Mustafa, *DİA*, "İslâm" md., s. 1-2, XXIII, İstanbul, 2001.
- Subhi**, Ahmed Mahmud, *ez-Zeydiyye*, y.y. (İskenderiye?), 1404/1984.
- Suyûtî**, Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed eş-Şâfiî (v. 911), *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*, I-VIII, Beyrut, 1993.
- , *Kitâbu tenvîri'l-halek fî imkânî ru'yeti'n-nebî ve'l-melek*, Mısır, 1328.

- , *Tenvîru'l-havâlik şerhu Muvattai Mâlik*, I-II, Mısır, 1389/1969.
- , *Tabakâtu'l-huffâz*, Beyrut, 1403.
- , *el-Leâlî'l-masnûa fî'l-ehâdisi'l-mevzûa*, I-II, Kâhire, 1317.
- Süfyân es-Sevrî**, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk (v. 161/777), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Hindistan-Rambur, 1385/1965.
- Süfyân b. Uyeyne**, Ebû Muhammed İbn Ebî İmrân Meymûn el-Kûfi el-Mekkî (v. 198/814), *Tefsîru Süfyân İbn Uyeyne*, thk. Ahmed Sâlih Muhâyerî(?), Riyâd, 1403/1983.
- Sühreverdî**, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer b. Muhammed (539/1144-632/1234), *Avârifu'l-meârif (Tasavvufun Esasları)*, çev. Yılmaz, Hasan Kâmil-Gündüz, İrfan-Uzun, Mustafa, İstanbul, t.y.
- Süleyym b. Kays el-Hilâlî el-Kûfi** (v. 80), *Kitâbu Süleyym İbni Kays*, I-II, Kum, 1415.
- Süleyman b. Abdillâh**, İbn Muhammed b. Abdilvehhâb (v. 1233), *Şerhu Kitâbi't-tevhîd (Teysîru'l-azîzi'l-hamîd fî şerhi Kitâbi't-tevhîd)*, Riyâd, t.y.
- Şâfiî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbâs el-Muttalibî el-Mekkî (150-204), *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, t.y., (el-Mektebetu'l-ilmîyye) + thk. Muhammed Seyyid Geylânî, İstanbul, 1985 + İstanbul, 1388/1969.
- , *Müsned*, Beyrut, t.y. + Bulak, 1327.
- , *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut, 1393.
- , *es-Sünenu'l-me'sûre* (Ebû Ca'fer et-Tahâvî rivâyeti), thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Beyrut, 1406/1986.
- Şâtıbî**, İbrâhim b. Musa el-Gırnâtî el-Mâlikî (v. 790), *el-Muvâfakât fî usûli'l-fikh*, I-IV, thk. Abdullah Dirâz, Beyrut, t.y.
- Şerkâvî**, Muhammed Abdullah, *el-İmân-Hakîkatuhû ve eseruhû fî'n-nefsi ve'l-müctema' usûluhû ve furûuhû muktazâyâtuhû ve nevâkızuh*, Kâhire, 1409/1989.
- Şevkânî**, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1255), *Neylu'l-evtâr min ehâdisi Seyyidi'l-ahyâr şerhu Müntekâ'l-ahbâr*, I-IX, Beyrut, 1973.
- , *Fethu'l-kadîr el-Câmi beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, I-V, Beyrut, t.y.
- , *el-Fevâidu'l-mecmûa fî'l-ehâdisi'l-mevzûa*, Kâhire, 1380/1960.

- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad el-Hanefî (132-189/752-805), *el-Câmiu'l-kebîr*, Haydarâbâd, 1356.
- , *Kitâbu'l-hucce alâ ehli'l-medîne*, I-IV, Beyrut, 1403/1983.
- , *el-Câmiu's-sağîr*, Beyrut, 1406/1986.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (v. 360), *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I-XX, Musul, 1404/1983.
- , *el-Mu'cemu'l-evsat*, I-X, Kâhire, 1415.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (v. 310), *Tefsîr (Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân)*, I-XXX, Beyrut, 1405.
- , *Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, I-V, Beyrut, 1407.
- Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer (722-797/1322-1395), *Şerhu'l-Âkâid*, trc. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.
- , *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in li'n-Nevevî*, (Birgivî ve Akkirmânî'ye ait *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in* ile birlikte), Dersaadet Yayınları, t.y., y.y.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısırî el-Hanefî (v. 321), *el-Akîdetu't-Tahâviyye*, thk. Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî, Beyrut, 1414/1993.
- Tâime, Sâbir, *İbâdiyye-akîdeten ve mezheben*, Beyrut, 1406/1986.
- Tatlı, Bekir, *Kütüb-i Sitte'de İsrâ ve Mi'râc Hadisleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd (v. 204), *Müsned*, Beyrut, t.y.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sûre (v. 279), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenu't-Tirmizî)*, I-V, Beyrut, t.y.
- Topaloğlu, Bekir, *DİA*, "İslâm" md., s. 5-10, XXIII, İstanbul, 2001.
- Topaloğlu, Nuri, *"Sünnetin Vahiyle İlgisi"*, (*Hadîs ve Sünnet Araştırmaları* içerisinde) s. 33-74, İzmir, 1999.
- Trablusî, İbrâhim b. Muhammed b. Halîl (v. 841), *el-İğtibât li ma'rifeti men rumiye bi'l-ihtilât*, thk. Ali Hasen Ali Abdulhamid, Zerkâ, t.y.
- Uğur, Hakan, *"Kur'an'da Hikmet Kavramı"*, (Doktora semineri) Danışman: Prof. Dr. İsmet Ersöz, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa (v. 322), *ed-Duafâu'l-kebîr*, I-IV, Beyrut, 1404/1984.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991.

- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadîs Anlayışı ve Hanevî Mezhebi'nin Hadîs Metodu*, Ankara, 1994.
- , "Sadece Kur'an'la Yetinilebilir mi? Hadislerden Müstağni Kalmak Mümkün mü?", *İlim-Sanat Dergisi*, s. 36-42, Mayıs/Haziran 1986, sayı: 7.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed (v. 468), *Esbâbu nuzûli'l-Kur'an*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1411/1991.
- Vâsîfî, Eslem b. Sehl er-Rezzâz el-Vâsîfî (v. 292), *Târîhu Vâsîfî*, Beyrut, 1406.
- Wensinck, A. J., *The Muslim Creed- Its Genesis and Historical Development*, London, 1932.
- Yâfîî, Abdullah b. Es'ad b. Ali (v. 768), *Kitâbu merhemi'l-ileli'l-mudille fî'r-red alâ eimmeti'l-münzele*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasen, Beyrut, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki-Ünal, Zeki, *DİA*, "Cebrâil" md., VII, 202-204, İstanbul, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *DİA*, "Kıyâmet Alâmetleri" md., XXV, 522-525, Ankara, 2002.
- Yazıcıoğlu, M. Said, *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi-Yorumlar, Düşünceler*, Ankara, 2001.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara, 2000.
- Yılmaz, Musa K., *Vahiy Olarak Kur'an-ı Kerîm*, y.y., 1988.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar-Tarihi, Kavramları ve Mes'eleleri*, İstanbul, 1994.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî el-Huseynî el-Hanevî el-Mısırî (1145-1205), *Ukûdu'l-cevâhiri'l-münîfe fî edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe mimâmâ vâfeka fîhi'l-eimmete's-sitte ev ehadehum*, I-II, İstanbul, 1309.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (v. 748), *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, I-XXIII, Beyrut, t.y.
- , *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I-VIII, Beyrut, 1995.
- , *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyetun fî'l-Kütübi's-sitte*, I-II, thk. Muhammed Avvâme, Cidde, 1413/1992.
- , *Zikru esmâi men tukullime fîhi ve huve muvessekun*, thk. Muhammed Şekûr Emrîr el-Meyâdinî, Zerkâ, 1406.

- , *el-Muktenâ fî serdi'l-kunâ*, I-II, thk. Muhammed Sâlih Abdulazîz, Medîne, 1408.
- , *el-Muğnî fî'd-duafâ*, I-II, thk. Nureddin Itr, t.y., y.y.
- Zerkânî**, Muhammed Abdulazîm, *Menâhîlu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut, 1996.
- Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib** (76-122), *Müsnedü'l-Îmâm Zeyd*, Beyrut, 1403/1983.
- Zeylâî**, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Hanefî (v. 762), *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*, I-IV, thk. Muhammed Yusuf el-Benûrî, Mısır, 1357.
- Zuheyr İbn Harb**, Ebû Hayseme Zuheyr b. Harb b. Şeddâd en-Nesâî el-Bağdâdî eş-Şeybânî (160-234/776-849), *Zuheyr'ubn Harb ve Kitâbu'l-ilm Adlı Eseri*, te'lif-tahkik-tercüme: Salih Tuğ, İstanbul, 1984.
- Zuraî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb (v. 751), *er-Rûh fî'l-keâm alâ ervâhi'l-emvâti ve'l-ahyâ bi'd-delâili mine'l-Kitâb ve's-sünne*, Beyrut, 1395/1975.
- Zübeyr b. Ahmed**, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Ahmed b. Süleyman b. Abdillâh b. Âsım b. Münzir b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm eş-Şâfiî (v. ?), *Kitâbu vasfi'l-îmân ve hakâikihî ve'l-İslâm ve şerâi'ihî ve'l-ihsân ve menâzilih ve tebyînu mâ'h-telefe fîhi'l-fukahâ min şerhih*, (istinsâh yılı: 818) DTCF. İsmail Sâib Sencer Kütüphanesi, I, no: 2716, vr. 1b-17b.

ÖZET

Tatlı, Bekir, Hadis Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları, Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Bünyamin Erul, VI + 353 s.

Bu çalışmada, Cibrîl'in Hz. Peygamber'e (s.a.) bir insan suretinde gelerek İslâm, iman, ihsân ve kıyâmetin zamanı gibi konular hakkında sorduğu sorular ve bunlara onun verdiği cevaplar incelenmektedir.

Tezimiz bir Giriş ve üç bölüme ayrılmıştır. Girişte kısaca bu hadisle neyin kastedildiği ve belirtilen olayın hangi zaman diliminde gerçekleştiği hakkında bilgi verilmiştir. Kanaatimizce söz konusu hadiste anlatılan olay Rasûlullah'ın ömrünün sonlarında ve bütün ahkâmın gelmesinin akabinde gerçekleşmiştir.

Birinci bölümde Cibrîl hakkında genel bilgiler verilmiş ve gerek Tevrat ve İncil'de ve gerekse Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde Cibrîl ile ilgili verilen bilgilere özetle değinilmiştir. Bunun akabinde ise Cibrîl'in görevi, vahyin geliş şekilleri ve Cibrîl'in insan şekline girişi (temessül), Kur'ân dışı vahiy ve Sünnet-vahiy ilişkisi gibi konular üzerinde sınırlı biçimde durulmuştur.

İkinci bölümde Cibrîl Hadîsi'nin tarikleri incelenmiştir. Bu bölümü "Buhârî Öncesi" ve "Buhârî Sonrası" şeklinde iki kısımda ele almayı uygun bulduk. İncelemelerimiz sonucunda Cibrîl Hadîsi'nin sahâbeden şu isimlere isnâd edildiğini gördük: Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Ebû Hureyre, Ebû Zerr, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ud, Enes b. Mâlik, Umeyr b. Katâde, Ebû Âmir el-Eş'arî ve Cerir b. Abdillâh el-Becelî. Bunlar arasında ise en fazla Hz. Ömer-İbn Ömer ve Ebû Hureyre rivâyetlerinin yaygınlık kazandığını söyleyebiliriz.

Üçüncü bölümde ise bu hadisin İslâm Düşüncesi'ne etkileri araştırılmıştır. Burada, çeşitli mezheplere mensup ulemâmızın bu hadisi kendi branşlarına göre nasıl delil olarak kullandıkları incelenmek suretiyle, Cibrîl Hadîsi'nin etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda söz konusu hadisin ilk dönemlerden beri son derece yaygın olduğu ve ulemâ tarafından çoğu defa isnâdı bile zikredilmeye gerek duyulmadan kullanıldığı müşahade edilmiştir. Biz de netice olarak bu hadisin sahîh ve meşhur bir hadis olduğu kanaatine ulaştık.

Anahtar Kelimeler: Cibrîl, gayr-i metlûv vahiy, Cibrîl Hadîsi, iman, İslâm, ihsân, temessül, kıyâmet, kıyâmetin zamanı, kıyâmetin alâmetleri, beş gayb.

ABSTRACT

Tatlı, Bekir, The Cibril Hadith from Point of Technical of Hadith and Its Effect to Islam Thought, Ph. D. Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Bünyamin Erul, VI + 353 p.

In this work, we have studied a famous hadith which called "Cibril Hadith". This hadith talks about Cibril's coming to the last Prophet Muhammed (peace be upon him) and his questions to him relating to Islam, iman, ihsan and time of the saat (resurrection). We have separated the study an Introduction and three parts.

Firstly we have explained the phrase of "Cibril Hadith" and what does it mean. After this we have explained the period of time of Cibril's coming to Prophet Muhammed (p.b.u.h) and his questions. We think that the period of time of this well-known event in the end of life of Prophet Muhammed (p.b.u.h.).

In the Part I, we have studied Gabriel Angel of Revelation and his duty and function. We have explained position/importance of Gabriel in the Old Testament, New Testament and Kur'ân the last divine book.

In the Part II, we have studied Cibril Hadith's isnads and matns/texts. We have separated the this topic two parts. In the first part of this, we have studied isnads and matns of this hadith in part of time before Ebu Abdillâh al-Bukhari (d. 256). And this part of the thesis is called "Term/period of time of Before Bukhari". The other part of this topic is called "Term/period of time of After Bukhari". We have seen that Cibril Hadith is coming us from Omar, Abdullah b. Omar, Abu Hurayra, Abu Zerr, Enes b. Malik, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mesud, Umeyr b. Katade, Abu Amir al-Ash'ari and Cerir b. Abdullah el-Beceli.

Lastly in the Part III, we have explained effect of Cibril Hadith to Islam Thought. We have seen clearly that this hadith have been well-known since early period of Islam. We think this hadith is really sahih and meşhur (famous).

In the end of this thesis we have made diagrams about Cibril Hadith's ricals (people of isnads).

Keywords: Cibril, Gabriel, Cibril Hadith, Islam, iman, ihsan, resurrection, signs of kıyâmet (Doomsday/the end of the world).

EKLER

Son olarak bu çalışmada incelediğimiz tariklerle ilgili verilecek şemalar hakkında bazı açıklayıcı bilgiler sunmak istiyoruz. Aslında bütün tarikleri toplayacak tek bir şema yapmak en güzeli ve ideal olanıdır. Bununla birlikte pratikte bunu tek bir sayfada gerçekleştirmek çok da kolay değildir. Çünkü tarikler son derece karmaşık ve isimler iç içedir. Bu nedenle birkaç tane şema vermek daha uygundur.

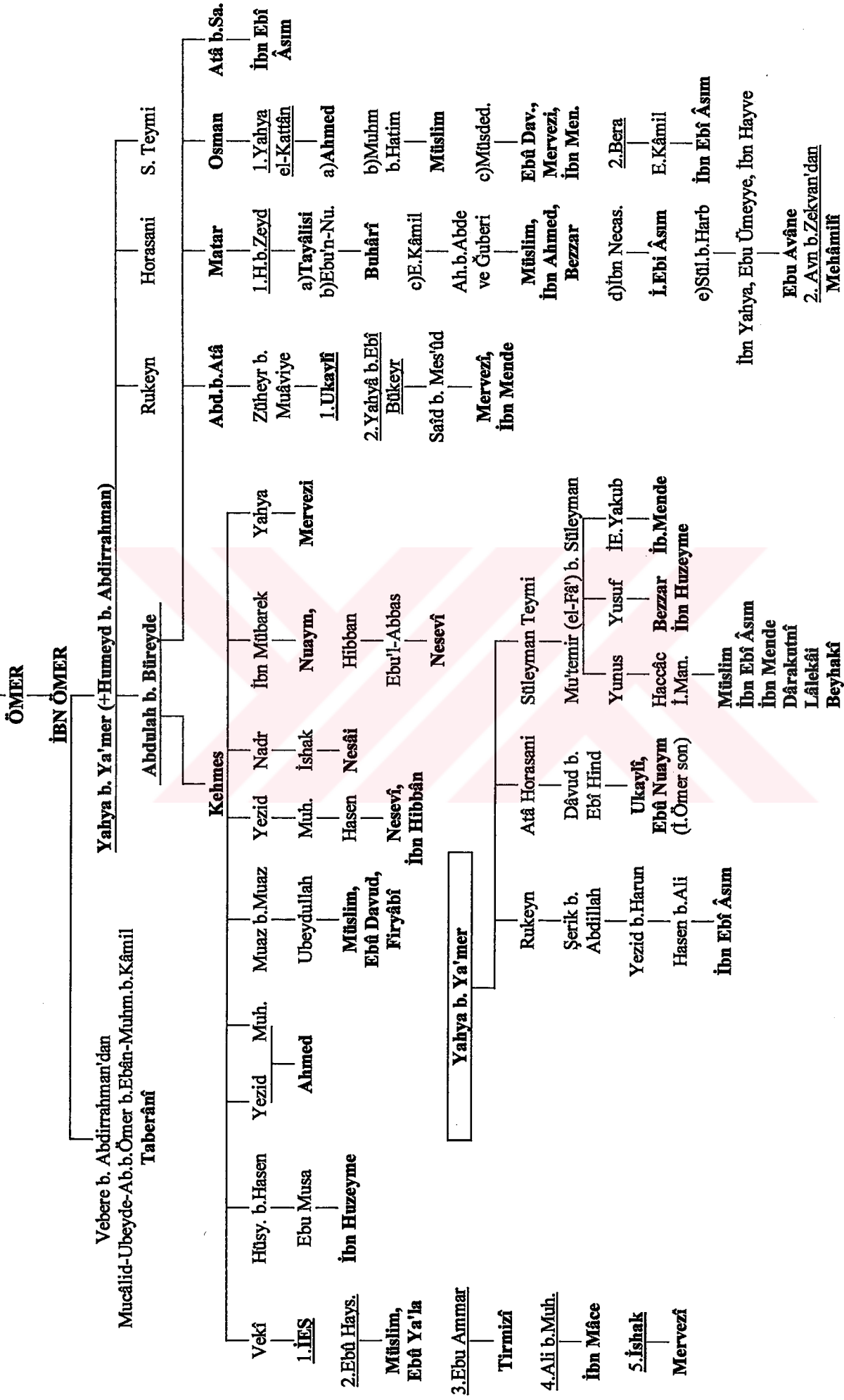
Öncelikle *Cibrîl Hadîsi*'nin bütün sahâbîlerini gösterecek bir tablo verilecektir. (Şekil-1) Bu tabloda aynı zamanda hadisin genel bir özetini bulmak mümkün olacaktır. Şöyle ki, burada Hz. Ömer, İbn Ömer, Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den gelen rivâyetlerin dışındakilerin ayrıntıları yer alacak, mezkur sahâbeden gelenler ise genel hatları ile verilip, bunların ayrıntıları diğer şemalara (Şekil-2, Şekil-3 ve Şekil-4) havale edilecektir. Aynı zamanda şemalarda, tarikleri tahrir eden müellifler de ismen ve koyu renkle kaydedilecektir.

RASÛLULLAH (sallallâhu aleyhi ve sellem)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ÖMER	İBN ÖMER	EBÛ HUREY.	EBÛ ZERR	İBN ABBAS	ENES	EBÛ ÂMİR	İBN MES'ÛD	UMEYR	CERİR	ALİ
Yahya b. Ya'mer (+Veber)		EBÛ ZUR'a b. Amr		1. <u>Şehr b. Hav.</u>	1. <u>Câbir b. Zeyd</u>	Şehr b. Havşeb	Alkame b. Mer.	Ubeyd	Kays b. E. Haz.	Süleym b. K.
1. <u>Abdullah b. Büreyde</u>		1. <u>Ebû Hayyan</u>		Abdülhamid ve Ebu'l-Hak.	Ebu Ubeyde	Abd. b. E. Hüsy.	İbrahim	Abd. b. Ub.	İsm. b. E. Halid	Eban b. E.A.
2. <u>Süleyman et-Teymî</u>		2. <u>Ebu Ferve</u>			Rabî b. Habîb	Şuayb	Ham. b. E. Süly.	Süveyd	Halid b. Yezid	Süly. b. Kays
3. <u>Atâ el-Horasânî</u>		3. <u>Umare</u>		Ebu'n-Nadr	2. <u>Sâbit el-Bün.</u>	Ebu'l-Yeman	Ebû Hanife	Musa b. İ.	Yusuf b. Said	Meclisî,
4. <u>er-Rukeyn b. er-Rabî</u>		4. <u>Cerir b. Yezid</u>		Ahmed, Hâris	Dahhak ve Harmi	Ahmed		İbn Sa'd	Abd. b. Muhm. ve Ebu Avane	en-Nurî
		5. <u>Şehr b. Havşeb</u>		2. <u>Ebu Zabyan</u>	Musa b. İsmail				Ebû Muhm., Kuşeyrî	
		6. <u>Amir es-Sa'bi</u>		Âsım	Buhari					
Rivâyetler	Rivâyetler			Selam	3. <u>Rabî b. Enes</u>					
Kehmes	Muharib			Cabir b. İsh.	Ebu Cafer					
Osman	Süly. b. Büryde			Ahm. b. Mualla	Ubeydullah					
Matar	İshak b. Süvyd.			Heysemî	İshak ve Abbas					
Süly. Teymî	Ali b. Zeyd				Mervezî,					
Yezid b. Zur.	Abd. b. Dinar				Heysemî					
Abd. b. Ata	Ata el-Horas.									
Ata b. Saib	Hasen el-Kindi									
Ata el-Horas.	Ata b. E. Rebah									
Rukeyn b. R.	Nafi Mev'la İÖ									
Veber	Abd. b. Ata									
	Yahya b. E. İsh.									

(Şekil-1: Cibrîl Hadîsi Tariklerinin Genel Durumu)

Rasûlullah (sallallâhu aleyhi ve sellem)

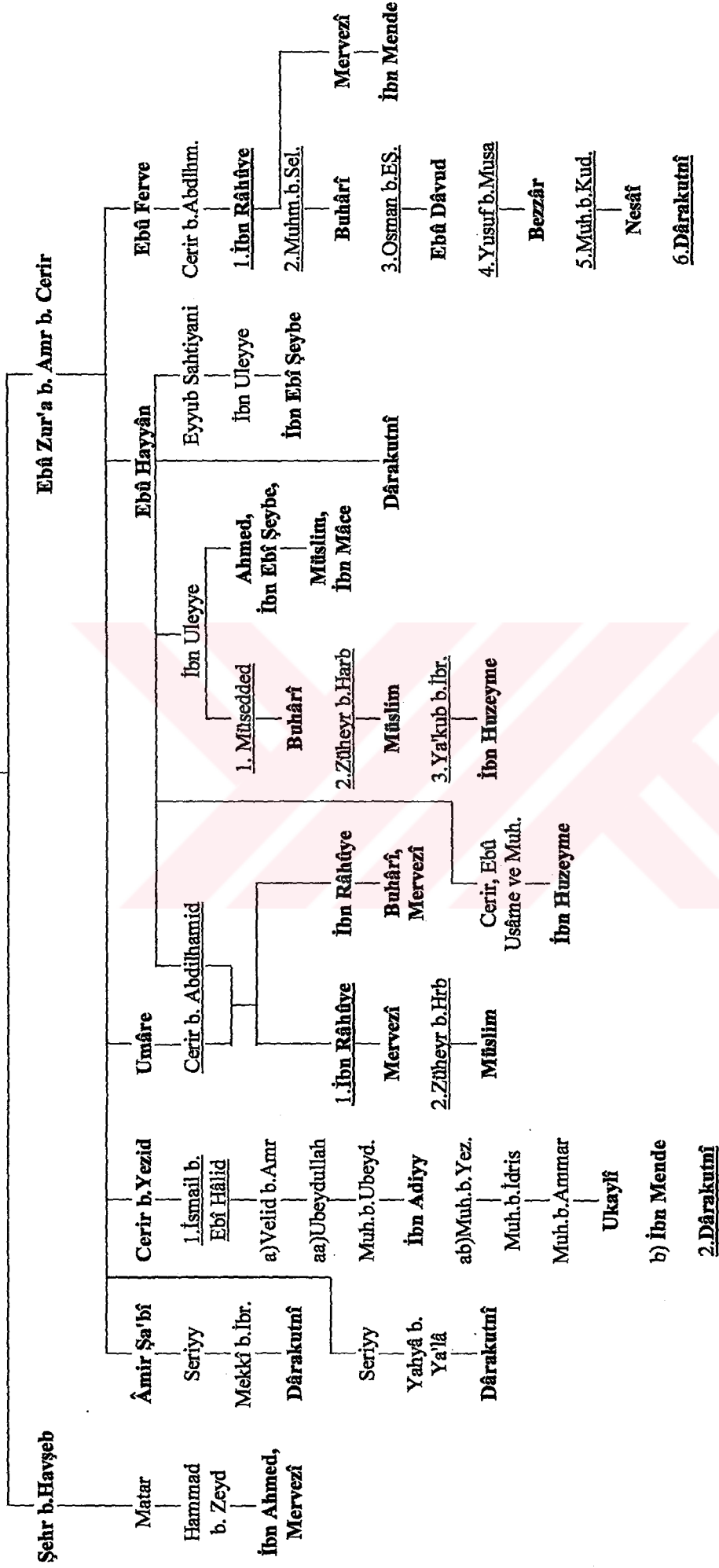
(Şekil-2: Cibrîl Hadîsi'nin, Hz. Ömer-İbn Ömer-Yahyâ b. Ya'mer Tarîki)

İBN ÖMER

Rasûlullah (sallallâhu aleyhi ve sellem)

EBÛ HUREYRE- EBÛ ZERR

(Şekil-4: Cibrîl Hadîsî'nin Ebû Hureyre ve Ebû Zerr'den Gelen Tariklari)